

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

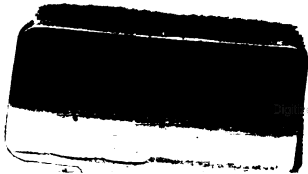
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

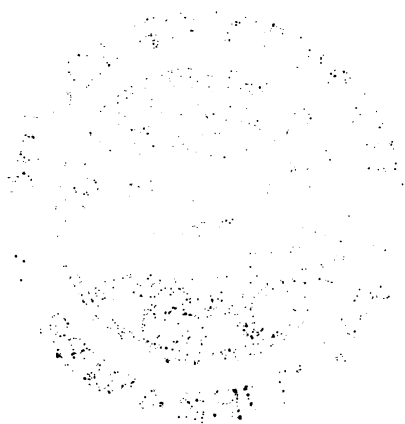
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Հ Ա Յ Կ Ա Յ Ս Ե Ր Ք

Բ Ի Ի Ջ Ա Ն Դ Ի Ո Ն Ի

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԵՐՓԵՐՈՒԹԷՆ, ԼԵԿԱԲԵՆ, ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ՋՍԵԿԻԿ, ԿԱ-
ՍԻԼ Բ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը. - ՀՈՅ ԿԱՑՄՐՈՒՇԻՆԵՐ

Կ Բ Ե Ց

Հ. Կ. ՅԷՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1905

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

For Solution, Here

ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐՔ

ԲԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՊԵՐՓԵՆՈՒԺԷՆ, ԼԵԿԱԲԵՆ, ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ՋՄԵԿԻԿ, ՎԱՍԻԼ Բ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը. - ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՅԻՆԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. Կ. ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1905

60110

60110

850

Pauline

V.2

Grad
EREN
889
1199
v.2

ԴՐԱՄՔ ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐԱՑ

ՈՐ Ի Բ. ՀԱՏՈՐԻՍ

Կոստանդինոպոլիսի Պերփեռուժէն

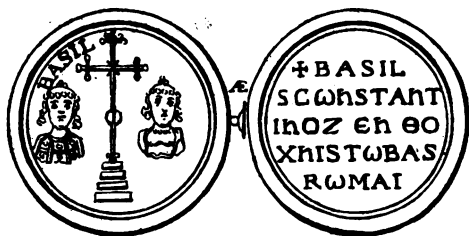
Զոյէ Քարպոնոփսիս

Ռոմանոս Լեկարեմոս

Ռոմանոս Բ. Կրտսեր

Վասիլ Բ. և Կոստանդին Ը.

GRAP
EREN
889
C. I. C. 29

է.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆ

(913-959)

Ա. ԿՈՍՏԱՆԳՆԻ ՍԵՆՏԱՆԱԳԻՐԸ

Պատմիչ մը՝ որ սոյն կայսեր երիտասարդութիւնը տեսած է, այսպէս կը նկարագրէ զինք. բարձրահասակ էր նա, նոճիի մը պէս ուղղաբերձ, ճակատը լայն, աչքը շնորհալի, քիթը արծուունգն, մորթը շուշանափայլ, գէմքը վարդագոյն, պարանոցն երկայն. թիկնաւէտ էր նա և լայն ուսերով: (Թէոփանէս Շարայտրեալ, յէջ 468):

Հելլենական արձանի, ըմբշամարտի այդ ձեւերուն տակ՝ որ յիշողութիւններ էին իր արգասեան ծագման, հսգիներուն ամենէն նորրը կը բնակէր:

Երբ, գահու վրայ բարձրացաւ նա,

Սրբազան Պաշտօնը ներկայացուց իրեն՝ երկրիս բոլոր վայելքները. Կոստանդին անոնց մէջէն՝ գրականութիւնն ընտրեց . անյագ խանդավառութեամբ մը պէս ի գեղեցիկն ու ճշմարիտը, փնտռեց զանանք ամէն արուեստի, ամէն գիտութեան մէջ :

Հիմնող և անխոնջ ընթերցող մեծ գրատան մը, զոր յետոյ հասարակաց ընծայեց, էր միանգամայն իր դարու մեծագոյն մատենագիրը. պատմաբան էր, բանաստեղծ, երաժիշտ. ոչ միայն, Լեւոն Հայկազնի պէս, մեծ ուրախութիւն կը զգար հրապարակաւ շարական գեղգեղելով՝ այլ նա և անձամբ շարականի նոր եղանակներ կը հնարէր :

Լաւ ճարտարապետ մ'էր և ոչ մէկուն կը կարօտէր՝ երբ հարկ ըլլար պաշտօնի մը յատակագիծը շինել. ճարտար մեքենագործ, անմրցելի մետաղագործ, քիչ մ'ալ արձանագործ, քաջ նուագէտ, - այնպէս որ սենեկին մէջ նստած՝ նաևու մը ներքին մանրամասնութիւնները նկարելով՝ նորագութեան հրահանգներ կը զրկէր ծովակալին, - էր միանգամայն իր դարուն մեծագոյն նկարիչը, առանց երբէք վարժապետ ունեցած ըլլալու :

Այսպէս. երաժիշտներ, թիաւարներ, բանաստեղծներ, որ կայսեր կու գային, միշտ

իրենց արուեստին վրայ նոր բան մը սու-
վրելով գուրս կ'ելլային: Ու Պերփեռուժէն
ոչ միայն մեծագոյն մարդը՝ մեծագոյն միտքը
կը համարուէր իր տէրութեան մէջ:

Այս ձիւքքերը իրեն ընծայողը սակայն՝ է
այն անանուն պալատականը որ Պերփեռու-
ժէնի հրամանաւ Թեոփանէսը շարայարեց, և
որ ըստ բազմաց, է նոյն ինքն Կոստանդին:

Իրաւունք չունինք ուրեմն զեղչելու մաս
մ'այլ գովեստներէն:

Կոստանդին, օրինակ իմն, չէր կրնար բա-
նաստեղծ ըլլալ, քանի որ իր պատմական
սճը՝ ճիշդ հակառակ տրամադրութիւն մը
կ'ապացուցանէ, (թէպէտ և գովելի են միշտ
այն ոտանաւորները՝ որ կայսեր պատիւը
պահելու համար՝ կորսուեցան անձնանուի-
րարար):

Ով որ Բիւզանդիոյ անհեթեթ պատկեր-
ները տեսած է, կ'ըմբռնէ թէ ինչ ըսել է
այլ դարու մեծագոյն նկարիչ ըլլալը:

Հաւատալի չէ դարձեալ որ ուռուցիչ ու-
նեցած չըլլայ. այս բանս հիւղերու մէջ կը
պատահի, ոչ պալատներու:

Մայրական գորով ունէր պէպ իր ընտանիքը,
խոր ատելութիւն՝ պէպ ի անիրաւութիւնները

- զորս նոր օրէնքներով արմատախիլ ընել ջանաց - ընկերոջ ընտանութիւն գէպ ի գիւղացիներն ալ, (ինչ որ պաշտօնականաց երգականութիւնը կը վերցնէր՝ այնքան ահաճութիւն պատճառելով անոնց), և մագնիսացեալի հպատակութիւն գէպ ի անոնք՝ զորս կը սիրէր: Ինքը զատելութիւն կը կառավարէր, զինքն ալ Հեղինէ հայուհին, որ իր կայսրուհին եղաւ: Գառն՝ իր սովորական վարմանց մէջ, կը դիւահարէր հազուադէպ զայրութիւն ժամանակ: Ընդհանրապէս՝ բարեկամ էր խնջոյքներու, գուարթ և գինեակէր, ինչպէս կը վիայեն անկողմնակալ պատմիչներ:

Ահաւասիկ Պերսիեռուժէնի մարմնական և հոգեկան պատկերը, որ ամենէն հազուադէպներէն եղաւ անտարակայն:

Բայց կոստանդնի պէս անձ մը, զուտ գաղափարապաշտ խառնուածքով, ինչ կարող էր ըլլալ գործնական առպարէզին մէջ:

Գերազանց մարդ մ'էր. արպահատելի դիւանագէտ մ'եղաւ: Մտտեհնագրական անձ ոչէր էր ըլլալ, ոչ պատմական:

Իր թագաւորութիւնը պիտի կրնայինք դատարկութիւն արտայ անուանել, եթէ սակայն իրեն թողուցած ըլլային մինակ թագաւոր:

րել...: Պերփեռուսէնի վարքը՝ այս խօսքի ապացոյցն և մեկնութիւնն է միանգամայն:

Բ. — ՊԵՐՓԵՌՈՒՍԷՆԻ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ
ՅԱՐՉԱԿՈՒՄ ՊԱԼԱՏԻՆ, ՎՐԱՅ:

Լեւոն Իմաստասէր, 896ին, գէպ ի գերեզման կը սամէր զԵրզոկիա, իր կայսրուհիներուն երրորդը: Նոս մեռած էր, առանց Լեւոնի յաջորդ մը աալու, առանց ծնունդի մը՝ որ իր մահն սփոփէր: Եւ յազարկաւոր թափորին մէջ՝ Իմաստասէրը, գլուխը կախած, կը մաածէր Զոյէ Քարպտնոփսինի վրայ — թսոն թէոփանէս պատմչի — զոր ի վազուց արգէն մաքէն անուանած էր իրեն շորրորդ կայսրուհի:

Բայց այս բանս, եկեղեցական օրէնքէն արգիլուած ըլլալով, մեծ խռովութիւն պիտի չհանէ՞ր տէրութեան մէջ, և ո՞վ կ'ապաշտօցնէր գինք թէ Զոյէ ժառանգ պիտի տայ իրեն: Ուտի, ձրի տեղ իր տէրութեան ծովը չալիեկոծելու համար, որոշեց նախ որդի ունենալ, յետոյ ամուսնութեան խորհուրդը կատարել: Այսպէս Զոյէ պալատ կանչուեցաւ, և յետ երեք տարի զԼեւոն տենդոս սպանուամով մը տանջելու, ի լոյս ընծայեց ազայ

մը՝ որ պիտի կոչուէր Կոստանդին Պերփե-
տուժէն (905ի սեպտ. 1ին):

Քանի մ'օրէն, բոլոր ծերակոյտին և իր Ազեքսանդր կայսերակից եղբօր հետ, որ կնքահայր պիտի ըլլար, Ս. Սոփիա իջաւ, և հոն Նիկողայոս Հայրապետի ձեռամբ մկրտել սուաւ նորածինը: Լեւոն իմաստա-
սէր, շատ հոռի խղճահարութիւններէ, ար-
ցունքով շնորհակալ կ'ըլլար Աստուծոյ՝ որ
վերջապէս հաճեցաւ բովանդակ աէրութեան
փափագը կատարել՝ իրեն թագաժառանգ մը
շնորհելով: Յետոյ, Նիկողայոս Հայրապետին
մօտենալով, իմացուց թէ քանի մ'օրէն կ'ու-
զէր շքեղ հարսանիքով ամուսնութեան խոր-
հուրդը կատարել: Հայրապետը, անվախ,
բարկացաւ, յանպիմանեց, մերժեց: Լեւոն
ամենայն անտարբերութեամբ պալատը վար-
ձաւ և առանց շատ դժուարութիւն կրելու,
շահասէր եկեղեցական մը գտնելով՝ Թով-
մաս անուանով, անոր ձեռամբ խորհուրդը կա-
տարել սուաւ:

Եպիսկոպոսները բողոքեցին. Լեւոն շա-
տերը կաշառքսով լռեցուց. ուրիշներն ալ, Նի-
կողայոսը միասին, աքսորեց, չարախօսները
բանտեց, տանջեց, չարչարեց, յետոյ իր
առողարաշխական ուսումներուն վարձաւ, որ

այս պէպքին պատճառաւ քիչ մը ժամանակ ընդհատուած էին:

Չարագուշակ գիտաւորը՝ որ սոյն դարու մէջ բոլոր թագաւորներու ծննդեան հանդիսակից կ'ըլլար, այս անգամ ալ յայտնուեցաւ՝ իմացնելու համար թէ կայսեր տեղ՝ գիտնական մը կը ծնանէր:

Կոստանդին, իր տաղին տարիներուն մէջ, քնքոյշ և հիւանդոտ էակ մ'եղաւ, այնպէս որ երբ իր Աղեքսանդր հօրեղբայրը սպաննել կ'ուզէր զինք, կայսերական գահը իր ընկերշակներուն անցնելու համար, հաւաստացուցին իրեն թէ բնութիւնն արդէն իր կամքը պիտի կատարէր և նոր գահճի մը հարկ չկար:

Տարի մը վերջ, փոխանակ Պերփեռուժէնի, ինչպէս կը սպասուէր, Աղեքսանդր մեռաւ:

Դաւարկ գահը Կոստանդին կը պատկանէր. գոնէ այս օրէնքը ճանչցաւ Աղեքսանդր, և վերջի վայրկենին՝ զինքն իր յաջորդն առնուանց:

Այսպէս Կոստանդին հռոմէական աէրութեան կայսր կը հրատարակուէր, իր վաղանշոյլ փոռքին համար՝ Միրանեծիկ (Պերփեռուժէն) տիաղոսն առնելով:

Դեռ եօթն տարեկան էր. Աղեքսանդր եօթն

խնամակալ թողուցած էր իրեն, իր աարիքը ճշդիւ ի նկատի աննելով:

Բայց այնքան անխորհրդաբար վարուած էր նա այս ընտրութեան մէջ, որ խնամակալներէն ոչ ոք պատերազմի հասկացողութիւն ունէր, և այս այն ժամանակ՝ երբ Բուլղարները բոլոր ոյժերն ին կը հաւաքէին՝ ջախջախիչ հարուած մը տալու համար հոսմէական պետութեան:

Ուստի ժողովուրդը պահանջեց՝ որ ութերորդ խնամակալ մ'ալ ընտրուի:

Կայսերահայրերը ժողովք ըրին՝ և նախագահը, Նիկողայոս հայրապետ, ճառով մ'ապացուցուց թէ՛ որքան անհրաժեշտ է կոստանդին Դուկաս զօրավարը պալատ կանչել և իրենց պաշտօնակից ընել:

Հասարակաց հաւանութեամբ հրաւէրը զրկուեցաւ Դուկասի. նա, խոհեմութենէ կամ կասկածէ զրգեալ, առաջարկը մերժեց. երգման գիր զրկեցին, պատասխանը դարձեալ մերժում մ'եղաւ: Ամէն Բուզանդացի խաչ մը կը կախէր կուրծքէն՝ սրուն յանձնումը երգմանքէն աւելի կ'արժէր. խնամակալները՝ իրենց կուրծքին խաչերը զրկեցին Դուկասի. այս անգամ տեղիք տալով, հեծեալներով շրջապատեալ՝ ճամբայ ելաւ, և

գիշեր տանն հասնելով Պօլիս, իջեւանեց Գրիգորոս տնուամբ ինամիին սուռը։ Այտեզ խմացու՝ թէ դաւ մը մեքինայուած էր իրեն դէմ. յուսախարութիւնը մեծ էր. ենթադրած էր թէ խնամակալները պալտասական գունդերով իրեն ընդատաջ պիտի գան՝ հանգիստը գինք ընդունելու համար։ Անոցմէ ոչ սք երեւցաւ։ Ժողովուրդը սակայն կը խոնէր իր տան մէջ, ծերակուտի անդամներուն հետ. կը խոստանային բռնի գինքը գահ հանել. «կեցցէ՛ կայսրն Դուկաս» երգելով, մէկ մէկ ջահ ձեռքերնին, մէջանդ առին գինքը և սկսան դէպ ի կրկէս երթալ։

Լուրը նենգաւոր խնամակալներուն հասած ըլլալով, Յովհաննէս Ելատաս որչափ գինուսր և նուաստի գտաւ՝ գիշեր ժամանակ ամէնքն ալ կարգաւորեց, զիննեց, և պարաստ բուն գիմարութեան, Դուկասի պալտն սպասեց։

Խոր գիշեր էր. կրկէոխ բոլոր գոները գոցուած էին. կը շտէր պահապաններուն օանաձայնը՝ որ կը ճեմէին կրկէոին մէջ, առաջուց հսկողութեան խիստ հրահանգներ ստացած ըլլալով։

Հետաւոր ազմուկէ մը վերջ՝ նշմարեցին հազարաւոր ջահերու թափորը, որ քալսդ

երկինք մը կը թուէր, և ժողովուրդը - բիւրաւոր գլուխներ՝ կէս շուսաւորուած, կէս մութի մէջ - յառաջ եկաւ Կեցցե՛ Դուկաս քայլերդ կրկնելով: Պահապանները՝ հարուածնին պատրաստեցին անոր դէմ՝ որ առաջին անգամ գրան պիտի մօտենար:

Ամբօխը կրկէսին առջեւ կանգ առաւ. ձիաւոր մը՝ որ ամենուն առջեւէն կ'երթար, վար ցատեցեց իսկոյն և կացինի ուժով հարուած մ'իջեցուց գրան: Դիմացէն նիզակ մը սողոսկեցաւ մութին մէջէն և խրեցաւ ճիշդ սրտին մէջ: Երբտասարդը գետին փռուեցաւ:

Դուկասի ախտապետը մեռած էր:

Չուզեց Դուկաս կրկէսին առջեւ իր կուսակիցները յոգնեցնել, և ուղղակի գէպ ի նպատակը, գէպ ի Սրբազան Պալատը քալեց: Կացինով Խաչքի դուռը խորակելով, մտաւ դաշտին մէջ որ կը տարածուի պալատին առջեւ: Յովհաննէս Ելատաս յարձակման նշան սուաւ. բաղխումը ոկսաւ երկու կողմէն գիշերային մթութեան մէջ՝ արհաւիրաց կերպարանք մ'առնելով: Գաւիթը կը լեցուէր զիակներով և կոխկոտուած վիրաւորներով. այնքան կասաղութիւն կը բորբոքէր երկու կուսակցութեանց մէջ, որ

ծերակուտի անգամներ ալ կը մասնակցէին կողուին և անոնցմէ շատերն ընկան:

Դուկաս ձիուն վրայ հեծած, արևնաթաթաւ սուրը ձեռքին մէջ, հրամանը շրթունքին, ամէն կողմ կը վազէր ետ մղելով խնամակալաց զօրքերը: Յանկարծ սակայն՝ ձիուն ոտքը սահեցաւ, և թագապահանջը պետին ընկաւ. թշնամեաց նեաերէն մին, որ իրեն գէմ միաբանած էին, ճեղքեց կուրծքը և սրտին մէջ մխուեցաւ: «Վայ ինձ, ի՞նչ բանի համար եկայ հոս» հառաչեց Դուկաս, և հագիւ խօռքը աւարտած՝ վերջին շունչը տուաւ. քիչ մ'առաջ՝ իր ուրվին ընկած էր: Թշնամի զինուոր մը Դուկասի պակին վրայ յարձակեցաւ, գլուխը կարեց, և յաղթանակաւ վեր աարաւ, մինչպեռ ժողովուրդը իրարու վրայ խոնած կը փախէր՝ գիակներ թսղլով ճամբուն վրայ: Քաղաքին գոները պոչուած էին առաջուց. սպանելոյն կուսակիցներէն ոչ ոք կարող էր փախչիլ. երեք հազար հագի ջարդուեցան: Երկրորդ օրը թագապահանջին գլուխը՝ ցիցի մը ծայր անկած մեծ հանդիսով շրջեցուցին քաղաքին մէջ: Պարտեաւորներէն շատերը գլխատուեցան, կամ ածիլուելով աքսորուեցան և ինչքերնին կորսընցուցին: Իսկիւսարի ծովափի երկայնքէն

կախողաններ շարուած էին Գուկասեանց համար պատրաստուած. շատեր հոն կախուելով ծով նետուեցան. այսպէս գիակներն անգամ չյանձնուեցան այն թշուառներուն՝ որ արաասուօք հրաման կը ինկրէին՝ գերեզման մը տալու իրենց սիրելեաց:

Գ. — ԱՔՔՈՒՆԵԱՅ ՅԵՂԱՔԵՂՈՒՄԸ. — ՈՒՍՒՂՆՈՍ
ԼԵԿԱՐԵՆՈՍ ԿԱՅՈՐ:

Չոյէ, Կոստանդնի մայրը՝ ի վաղուց հաւածուած էր պալատէն:

Փոքրիկ կայսրը, մօրը կարօտցած, յամառութեամբ և արտասուօք գինքը կ'ուզէր: Հարկ էր տեղիք տալ. ինամակալները, հակառակ իրենց կամքին, Չոյէի թուղթ գրկեցին որ Պալատ գայ:

Կայսրուհւոյն մուտքը՝ քաղաքական յեղափոխութիւն մ'եղաւ: Կեանքի նոր շրջան մը կը բացուէր Կոստանդնի համար, որ ամենէն փափուկ հասակին մէջ որք և թշուածիներէ շրջապատեալ՝ վերջապէս մայրական ձեռքի մ'անուշ փայփայանքը կը վայլէր: Եթէ ինամակալներն ալ վճռուեցան պալատէն: Նիկողայոսի սառնալիքներ գրկուեցան՝ հրամայելով շանցնիլ իր եկեղեցւոյ տահմանէն, և իր ժամերգութիւններովը զբաղիլ՝ փոխա-

նակ տէրութեան գործերուն խառնուելու : Պալատական բոլոր սլաշտօնեայնները փոխուեցան . այս ամէնը շանթահարիչ տպաւորութիւն գործեց ժողովրդեան վրայ , որ վերջապէս կ'իմանար թէ գլուխ մ'ունէր , ազգեցիկ և գիտակցաբար գործող :

Այս փոփոխութեանց ժամանակն էր՝ որ Դոմինիկոսի կատակերգական միջադէպը պատահեցաւ :

Տէրութեան ամենէն արդիւնաւոր անձինքներէն մին էր ասիկա , և օտարազգի թիկնապահներու զօրավար եղած՝ երկար ժամանակ :

Տեսնելով Զոյէի ատելութիւնը խնամակալաց դէմ , ուզեց նոյն ոգւով վառեալ երեւցնել զինք , և յիրաւի մեծ աշխուժութիւն ցուց՝ Նիկողայոս հայրապետը պալատէն դուրս հանելու առթիւ : Այս գործը այնքան հաճոյ անցաւ զշխոյին՝ որ պատրկութեան աստիճանը ուզեց շնորհել իրեն :

Թագուհւոյն սննեկապետը Կոստանդին , հազիւ լուրը առնելուն պէս , իսկոյն անոր ներկայացաւ . « Ի՞նչ կ'ընես հարցուց տաղնապետը . տէրութեան դաւաճան մը պատրիկ կ'անուանես . կ'ուզես Դոմինիկոսի ձեռք զէ՞նք տալ զքեզ սպաննելու . նա գաւ մը պա-

տրաստած է իր եղբայրը գահ հանելու համար. այս նոր պատուով օգնե՛լ կ'ուզես իր անզգամ դիտաւարութեանց » :

Չոյէ , առանց երկար քննելու , իսկոյն մարդ զրկեց իմացնելու համար Դոմինիկոսի՝ թէ այլ եւս գիտում չունէր զինք պատրիկ ընելու :

Բայց արդէն Դոմինիկոս ամէն բան պատրաստած էր , պաշտար զարդարած , ազգականները հանդէսին հրաւիրած և նոյն իսկ ճամբայ ելած զէպ ի Ս. Սոփիա՝ պատրկութեան կարգն առնելու համար : Դշխոյի պատուիրակները ճամբան հանդիսական թափօրին հանդիպեցան և Դոմինիկոսի մօտենալով՝ ցած ձայնով իմացուցին թէ խարուած էր ինքզինք պատրիկ կարծելով , չափազանց աճապարած , և թէ պէտք էր հիմա տունը դառնալ :

Թափօրը ամօթահար ետ դարձաւ , առարկայ ըլլալով բոլոր ժողովրդեան ծաղրածութեանց :

Սակայն նկեղեցւոյ մէջ ալ ամէն պատրաստութիւնք տեսնուած էին և հայրապետը կը սպասէր . երբ կայսրուհւոյն իմացուցին այս պարագայն՝ հրամայեց որ Փարիտաս անուամբ մէկը տանին և պատրիկ ընեն : Այնուհետեւ Դոմինիկոսի պատրկու-

Թիւնը, ժողովրդեան մէջ, անհաճոյ անակրն-
կալներ առակող գէպքն եղաւ :

Բացարձակ տէր պալատին , Զոյէ նե-
տուեցաւ զբօսանաց և հաճոյից մէջ : Վասիլ
անուամբ Մակեդոնացի մը, պարագայներէն
խրախուսուած , գահ բարձրանալ փորձեց՝
հաւատացնելով թէ Կոստանդին Դուկաս է
ինք : Նորասէրներէ շատեր իր դրօշին տակ
հաւաքուեցան . վտանգը չմեծցած՝ Զոյէ բռնել
տուաւ զինք , և այս անգամ ապահով կեր-
պով մեղցնելու համար գԴուկաս , ողջ ողջ
այրեց զանիկա :

Այս վիճակի մէջ էր ներքին կառավարու-
թիւնը . արտաքուստ Բուլղարներ կը սպառ-
նային . Զոյէ (917ին) Արեւմուտքի և Պաղ-
տտոս Արաբաց հետ խաղաղութիւն ընելով՝
բոլոր բանակները Արեւմուտք փոխադրեց՝
Բուլղարաց ոյժը հիմնովին կործանելու հա-
մար :

Յամաքի զօրավար ընտրուեցաւ Լեւոն
Փոկաս , ծովակալ՝ Ռոմանոս Լեկաբենոս
Հայազգին : Յոյն բանակը Բիւզանդիոնի պա-
րիսպներուն առջեւ շարուեցաւ . քահանայ
մը, խաչը ձեռքին մէջ , հայրենասիրական
ճառ մը խօսելէ յետոյ , երդում ընել տուաւ
զօրաց՝ որ պիտի մեռնին՝ կամ պիտի յաղ-

Թե՛ն: Խանութիւն ժամանակ, — մա տեղի ու-
նեցաւ Դանուբի եզերք, Աքելառուս գլխակին
մօտ, — Բուլղարներ, մեծագոյն զանգուածէն
ճշիւնած, նահանջել սկսան: Ենթան մը քով
սպարապետը աղբիւր մը նշմարելով՝ վաթ
իջաւ ձիէն ջուր խմելու համար: Ճիշդ այդ
վայրկեանին ձին փախաւ, և սկսաւ բռնակին
մէջէն վազելով երթալ: « Փոկան մեռած է »
անհայտեցին ամէնք. տագնապը արծից Յուս-
նաց. ամէն մարդ, առանց երդումը յիշելու,
փախչել սկսաւ: Բուլղարաց Միմէսն թագա-
ւորը, շփոթութիւն մը տեսնելով հեռուն,
եռ գարձաւ, յարձակողականը բռնեց, դիակ-
ներով գաշտը ծածկեց և ձեռք բերաւ յաղ-
թութիւնը՝ կոր Փոկասի ձին իրեն կը շնոր-
հէր:

Ռոմանոս հայազգին որուն յանձնուած
էր վարձկան Փացինաքները՝ Դանուբէն փո-
խադրել, ոչ միայն այս բանս ի գլուխ չկրցաւ
հանել, այլ և ոչ նաւերուն մէջ ընդունեցաւ
փախստականները: Իբրեւ մտանիչ, գտտա-
ւանառուեցաւ կուրնալու: Զոյէ գինքն ազա-
տեց: Չէր ուզեր կայսրուհին՝ արքունիքը
զարդէ մը կրկնել. գեղեցիկ էր Ռոմանոս և
մտնմ արտաքինով:

Բուլղարաց յաղթանակը՝ վտանգաւոր չե-

դաւ Բիւզանդիոնի, որովհետեւ Լեւոն Փոկաս
կրկին թշնամեաց վրայ յարձակելով՝ նա-
հանջի ստիպեց զանոնք: Իր Նիկողայոս որ-
գին, գեւցազնական միջագէպերէ վերջ, ըն-
կած գտնուեցաւ՝ պատերազմի դաշտին վը-
րայ :

Այս պատերազմէն յետոյ՝ բոլոր ժողո-
վրքսեան արքը դարձաւ երկու ախոյեաննե-
րուն վրայ. Լեւոնի և Ռոմանոսի, նախան-
ձորդ իրարու, երկուքին փափագն ալ՝ էր՝
գահ բարձրանալ, քանի որ այնքան զիւրին
էր նուաճել թէ կայսրն և թէ Չոյե, — մա-
նուկ մը՝ և կին մը :

Ռոմանոս մրցանքին մէջ յաղթական ե-
լաւ, աւելի կեղծաւոր և անխիղճ ըլլալով :
Իրեն օգնեց նաեւ Թէօզոր, Կոստանդինի
դաստիարակը, որ կ'ըսէր թէ Կոստանդին-
առանց Ռոմանոսի օգնութեան՝ պիտի չկա-
րենայ գահը Լեւոնի մեքենայներէն ազատել :

Այս համադմամբ Չոյե և Կոստանդին հրա-
ման զրկեցին ծովակալին՝ պալատ գալու :
Ռոմանոս կայսեր հետ արքունական մա-
տուռը գնաց, հոն երգում տուաւ իրեն օգ-
նական ըլլալու մինչեւ մահ, և սրտցաւ-
իբր պաշտօն, օտարազգի թիկնապահաց զօ-
րավարութիւնը : Պերփեռուժէն ամուսնացաւ,

Ռոմանոսի Հեղինէ դասեր հետ . դիւանագիտօրէն անխոհեմութիւն մ'էր ասիկա, բայց Կոստանդին աւելի կ'ընտրէր առանց թագի ապրիլ քան առանց Հեղինէի, որուն վրայ ամէն ձիրք կը տեղան պատմիչներ:

Քանի մ'ամիս վերջ Ռոմանոս կեսար կ'անուանուէր, քիչ վերջ գահակից Կոստանդինի, որ այդ պատիւները հայ գիւղացւոյն տուած ժամանակ, չէր գուշակեր թէ ինքզինքը կը խաւարեցնէր:

Եւ յիրաւի թագաւոր օծուելէն յետոյ, Ռոմանոս ինքզինք բացարձակ տէր նկատեց Հոռմէական տէրութեան, բոլոր որդիքնհորը մի առ մի կայսր անուանեց, և Կոստանդին ոչինչ թողուց՝ բաց ի իւր գրքերէն: Իր արքունի պատմաբանը կը համարէր զայն, ուրիշ ո'չինչ:

Յորչտի Ռոմանոս թագաւորեց (920—944) Կոստանդին առանձնական կենօք ապրեցաւ, կրելով սակայն կայսր տիտղոսը: Ռոմանոսի գահ բարձրացած պահուն՝ հնգետասանամեայ էր նա. կարող ենք ըսել ուրեմն թէ ծաղիկ հասակի մէջ կը մեռնէր:

Քսանեւհինգամեայ անգործութեան մէջ՝ Կոստանդին, յուստհատած պատմութեան առարկայ ըլլալէ, անոր հեղինակ ուզեց

հանդիսանալ, գրելով Վասլի կենսագրութիւնը, Եղեւիոյ պատկերին պատմութիւնը, բանակալթեմբու լրայ անգին գրութիւն մը՝ ուր այնքան տեղեկութիւնք կան շրջակայ ազգաց լրայ, և երկու ընդարձակ գլուխներ՝ Հայոց Տարօն և Այրարատ գաւառներուն լրայ, կայսերական արարողութեանց ծիսարան մը, բժշկական, երկրագործական երկեր, ինչպէս նաեւ բովանդակութիւնը այն գրքերուն՝ զոր հաւաքած էր իր մեծ գրատան մէջ, և կատարելագործեալ օրինագիրք մը :

Դպրոցական դաստիարակութիւնը բարուքելու համար ամէն ջանք ի գործ դրամտացի աշակերտները կը վարձատրէր, անոնց բարձրագոյն պաշտօնները կու տար, մինչեւ ծերակուտի անդամ ալ կ'ընտրէր, յաճախ սեղանակից կ'ըլլար անոնց : Այսպէս մտաւոր աշխարհի լրայ կը թագաւորէր Կոստանդին, մինչ Ռոմանոս արտաքին աշխարհը կը կառավարէր :

Դ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԵՒ ԻՐ ՈՐԴՈՑ ԱՔՍՈՐԸ. —
ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԼՆ ՄԻԱՅՆԱԿ ԿԱՅՈՐ :

Երբ քառասուն տարեկան եղաւ, լճոեց

ձեռք ձգել կրկին փառքը՝ որ իր իրաւունքն էր և իր որդւոյն յանձնել թագը՝ զոր իր մահէն առաջ արդէն կը կրէին Ռոմանոսի որդիքներ:

Վասիլ ձեռնդուկ կոչուած նենգաւոր պալատականին միջոցաւ՝ Ռոմանոսի Ստեփանոս որդւոյն յաջողեցաւ սա համոզմունքը տալ՝ թէ տէրութիւնը երիտասարդ կառավարչի մը կարօտ է, ոչ թէ իր հօր պէս հիւանդոտ բռնաւորի մը և թէ բոլոր ժողովուրդը երախտապարտ պիտի ընէր իրեն՝ եթէ իր հայրը վանքի մը մէջ փակելով, ինքն անցնէր տնոր տեղ: Ո՛ր գիտէ՝ թէ իր հայրը ե՛րբ պիտի մեռնէր. եթէ այն ատեն Ստեփանոս գահ բարձրանար, ի՞նչ դարման պիտի կարենար ընել շափազանց խարխալեալ տէրութեան մը:

Ստեփանոս, թագաւորելու անհամբեր, խիղճը լոնցնելու պատրուակն ալ գտնելով, և հօր հիւանդութիւնն ալ յարմար առիթ, օր մը պաւակիցներու ընտրեալ խումբով մը՝ պալատ մտաւ, հայրը անկողնով միասին վար իջեցուց, նաւակի մէջ դրաւ, և զրկեց Փոօթէ կղզին ուր նա ապրեցաւ այնուհետեւ իբրեւ պարզ կրօնաւոր:

Երբ երկրորդ գաւազրութիւն մը կը պա-

արաստէին Կոստանդինի դէմ, կանխեց ասիկա, խնջոյքի ժամանակ երկուքն ալ բռնել տալով զրկեց իրենց հօր հետ ճգնելու :

Վերջապէս Կոստանդին իրապէս կայսր կ'ըլլար Բիւզանդիոյ : Այս դէպքը սակայն պալատին պաշտօնէից համար աւելի կարիւտրութիւն ունեցաւ քան տէրութեան : Հեղինէ, գուստր Ռոմանոսի, — ամուսնացած Կոստանդինի հետ, — լիուլի իշխանութիւն կը սաանար . բոլոր անոնք որ Պերսիեռուժէնի դաւակից եղած էին՝ վարձատրուեցան մեծամեծ պաշտօններով :

Եթէ Սրբազան Պալատը, Պերսիեռուժէնի ամբողջ թագաւորութեան ժամանակ, անընդհատ խոռոչութեանց մէջ եղաւ, տէրութիւնն ալ ազատ չմնաց աւերիչ պատերազմներէ :

Բուլղարներէն զատ, Արաբացիք (945ին) արշաւեցին Ասիոյ կողմէն, — Մարաթի քով սակայն՝ չաքաչար յաղթուեցան, — Հոնք ալ մինչև Օթրանթոյ հասան ետեւնին անապատներ թողլով (947). Արաբացուց երկրորդ արշաւանք մը (949ին) ի սկզբան յաղթական, ծանր պարտութեան մ'յանգեցաւ :

Այս պատերազմին առթիւ էր որ այնքան քաջ հանդիսացաւ Հաբէպցի քահանայ մը՝ թէ՛մէլ անուամբ :

Պատարագ կ'ըսէր 'նա' երբ աղմուկ մը լսեց եկեղեցւոյ դրան առջեւ ու տեսաւ ժողովուրդը տագնապալից յուզման մէջ. ինչ եղած էր արդեօք. — ներս խուժած էին Արարացիք : Քաջասիրտ աբեղայն , իսկոյն սկիհն և աւետարանը խորանի վրայ ձգելով, պատարագի զգեստները դեռ վրան , վազեց զանգակատուն , առաւ մուրճը՝ օրով զանգակը կը բաղխէին և ուղղակի թշնամեաց վրայ դիմեց . ոչ մէկ դիւցազնի վրայ նոյնչափ կատաղութիւն տեսնուած չէր . առաջին հանդիպած արարացւոյն գանկը կը ջախջախէր կամ գէթ անգամներէն մին անգործածելի կ'ընէր . գետինը արեամբ օռոգեց . արարացիք իր զգեստներէն , գէմքի վայրագութենէն , բազկի հարուածներէն ազդուած , հեռալով փախչիլ սկսան և ոչ մէկը իշխեց մնալ եկեղեցւոյ մօտ :

Երբ թէմէլ շունչ առնելով յաղթանակաւ ետ կը դառնար , սպասելով գովեստներ լսելու , եպիսկոպոսը իր առջեւ ելաւ , յանդիմանեց զինք և ցմահ բանադրեց : Թէմէլը դառնացած որ ուրիշներու կեանքը ազատած ժամանակ՝ այնքան ապերախտութեան կը հանդիպէր , իսկոյն Արարացւոց գնաց , մահմետականութիւն ընդունեցաւ , լախտ և սուր

խնդրեց, բանակի մը գլուխ անցաւ, և սկսաւ անիննայ ջախջախել գանկը բոլոր քրիստոնեայներուն՝ որոնց կը հանդիպէր: Քաղաքներ և գաւառներ աւերելով՝ փոթորկի արագութեամբ մինչեւ Կապպադոկիա հասաւ. ոչ մէկ բան կարող էր դիմանալ իւր կատաղի եռանդեան. ասով ապացուցուց՝ որ եթէ աւելի կանուխ սկսած ըլլար զինուորական ասպարէզը՝ մեծագոյն աշխարհակալներէն պիտի ըլլար:

Մինչ Սարակինոսաց պատերազմին մէջ Բարդաս Փոկաս և իր Նիկեփոր որդին պատուեան նախատինքը կը կրէին, Լեւոն, իր միւս որդին, յետ մեծ յաղթութեան մը գերի կը բռնէր Ապուլաշայիր անուամբ արաբացի սպարապետը (956ին):

Կոստանդին կառքի մը մէջ պառկեցուց զանիկա, և անոր մարմինը իր ոտքին պատուանդան ընելով՝ յաղթանակաւ պատեցաւ բոլոր քաղաքին մէջ: Սոյն հանգէսը կրկնեց նաւամարտէ մը յետոյ՝ ուր յունական կրակով Վասիլ ծովակալը այրեց Տարսոնի մէջ գտնուող սարակինոսներու բոլոր նաւատորմիղը. իր քառաձի կառքին կը հետեւէին սեւ գերիներու երկայն գիծ մը՝ շղթայակապ: Նոյն Վասիլ Սիկիլիոյ մէջ ալ ծովային յաղ-

Թանակ մը տարաւ (958ին), արարացիք վրէժն առնելու համար Օթրանթոյի մէջ Մարիանոսի նաւատորմին վրայ յարձակեցան, փասեցին անոր և փախչելու ստիպեցին, բայց վերադարձած ժամանակ փոթարիկ մ'ալ զիրենք յաղթահարեց:

Այսպէս անընդհատ կռուի մէջ էին Արարացիք Բիզանդացուց հետ, և բողոք, որ ընդհանրապէս անիրաւ կը կռչուի, երկուքին ալ կ'օգնէր փոփոխակի:

Ե. — ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ ՄԱՀԸ:

Կոստանդինի կենաց պարտկերը չներկայացնեմք մեզի զօրաւոր սպուերներ, եթէ իր կեանքը նախանձելիներէն եղաւ, իր մահը ամենէն թշուազներէն պիտի ըլլար:

Պիտի թունաւորուէր նա, և նոյն իսկ իր որդիէն: Ռոմանոս Բ, աժուսնացած էր փառասէր աղջկան մը՝ Թէոփանոյի հետ: Կայսրուհի ըլլալու անհամբեր, կը հարցնէր միշտ ամուսնոյն՝ թէ հայրը ե՞րբ պիտի մեռնի, օր մը յանդգնեցաւ աւելցնել. « Հայրդ մեռցուր »:

Թէոփանոյի սէրը՝ ուրիշ ամէն զգացում աւրած էր Ռոմանոսի սրաէն, բաց ի թերեւ փառասիրութենէն:

Փոքրիկ տկարութեան մը պատճառաւ՝
 Երաստանդին դեղ կ'առնէր. Բրոմանոս կաշա-
 ռեց Նիկողայոս անուամբ խոհարարը և ա-
 նոր մէջ թոյն դնել տուաւ :

Երայրը սովորական ժամուն գնաց զեղը
 աննելու. երբ թունաւոր բաժակը ձեռքը կու
 դար, ոտքը սահեցաւ, բաժակը գետին թա-
 փեցաւ :

Կոստանդին ազատած էր :

Փոքրիկ ձեացնողը սակայն՝ զոր խմեց,
 անտեղ տղիւնութեան շնաց. բժշկուելու
 համար՝ Բիթանիոյ շնորհը գնաց, հզոն-
 ւորներուն այցելեց, անոնց սեպանակից ե-
 դաւ, ինքզինք անոնց աղօթից յանձնեց,
 Պրուսայի ջերմուկներուն մէջ բաղնիք ըրաւ,
 բայց երկուքէն ալ օգուտ չգտնելով՝ Պօլիս
 վերադարձաւ՝ ստոսիկ ջերմէ բռնուած :

Բրոմանոս հօր մահը երազելու համար՝
 կրկին թոյն դրաւ իր զեղին մէջ : Բուզան-
 դացիք կը պատմեն թէ իր հոգեւլարքի ժա-
 մանակ՝ պաշտտին վրայ քարերու անձրեւ
 սը կը անդար, ինչպէս թէ ամբողջ ժողո-
 վուրդը կայսեր դէմ ցոյց մ'ընէր : Չինուոր-
 ներ գուրս վազեցին յանցաւորները բռնելու
 համար, բայց ոչ ոք գտան . հետեւցուցին
 թէ քարերը երկնքէն թափած էին :

Կոստանդին որ ոչինչ կը կասկածէր որ-
դինն, կանչեց զՌոմանոս, լալով սրտագին
զինքը օրհնեց, պատուէրներ տուաւ՝ և յե-
տոյ աչքերը փակեց :

Յուզարկաւորութեան ժամանակ յայտնի
եղաւ՝ թէ ժողովուրդը որքան կը սիրէր զՊեր-
փոռութէն . ոչ ոք կու լար . ամէնքը կը
հեծկտային :

Բիւզանդիոյ կայսրներուն մէջ ամենէն
թոյլ նկարագիրն եղած էր Թերեւս, բայց
ամենէն գողսր սիրտն էր և ամենէն բարձր
միտքը՝ ապահովապէս : Իր գրական անմա-
հուլթիւնը բաւական պիտի ըլլար իրեն, եթէ
չունենար փառքն ալ՝ զոր ծննդեան իրա-
ւունքը իրեն կու տար :

Եթէ հաւատանք բիւզանդացւոց, անխու-
սափելի գիտաւորը կրկին յայտնուեցաւ . Կոս-
տանդնի ծննդեան վրայ խորհելով, — սրուն
ականատես եղեր էր ԾԾ տարի առաջ — մե-
լամաղձիկ կերպով կը հետեւէր ոսկեղէն
զագաղի մը՝ ուր ոսկեղէն սիրտ մը կը հանգ-
չէր :

Ը.

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱԲԵՆՈՍ

Ը.

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՐԵՆՈՍ

(920 - 944)

Ա. ՔԱՋԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — ՅԱՂԹՈՒԱԾ ԱՌԻԻԾԸ. —
ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ:

Արեւելքի մայրաքաղաքը, որ ամէն օր մրրկուելու դասեր կ'առնէր շրջակայ ալիքներէն, ամենէն ցնցող հակապատկերները տուաւ պատմութեան. գիւղացիներ ծիրանիի տակ տեղաւ, ոճրագործները՝ վանական սքեմի տակ, և ոսկի զաւազան այն ձեռքերուն մէջ, որ բազ բռնուելու սահմանուած էին:

Վասն զի Բիւզանդիոյ ժողովուրդը իր առանձին իմաստասիրութիւնն յօրինած էր. հանրապետութեան սկզբունքը, միապետութեան ձեւն ունէր. կ'ուզէր այնպիսի իշխան մ'ունենալ՝ որ փորձառու եղած ըլլայ աղքատութեան առապանքներուն և հետեւա-

բար կարենայ ժողովրդեան ցաւերուն կարեկցիլ:

Այսպիսի ընկերութիւն մը սիրով կայսր պիտի ողջունէր Ռոմանոս Լեկարենոսը. գիւղի մէջ ծնաւ, արքունեաց մէջ ապրեցաւ և վանքի մէջ մեռաւ. — այսպէս անցնելով մարդկային ընկերութեան բոլոր աստիճաններէն:

Վասիլ Արշակունի, ինչպէս տեսանք, 870ին Արեւելք գացած էր՝ Արաբացոց դէմ կռուելու. պատերազմի խառնուրդին ժամանակ, անխոհեմ եռանդէ մը մղուած, բազմութեան մէջ նետուեցաւ և սկսաւ գետինը ողողել արաբացի արիւնով: Իր զրահն և քաջութիւնը՝ զինք մասնեցին սակայն. յանկարծ անդրադարձաւ թէ պաշարուած է թըշնամիներէն: Այլ յուսահաս բոպէին, անծանօթ ձիաւոր մը, սուրը շողշողացնելով, — փայլակ մը՝ թշնամեաց ամպերուն մէջ, — հոն թռաւ՝ ճեղքեց թշնամիները, և կայսրը բռնելով զուրս հանեց վտանգէն:

Յազթութեան գիշերը չլուսնցած, Վասիլ իր վրանը կանչել հրամայեց զիւցազնը. զինուորներ գունդագունդ կայսեր կը ներկայանային իւրաքանչիւրը երկուրննալով թէ այդ քաջութիւնն իրեն կը պատկանի: Վա-

սիլ անոնցմէ ոչ մէկը կը յիշէր անսած ըլլալ. ամենէն յետոյ ներս մտաւ Հայ մը և վասիլ իսկոյն իր ազատարարը ճանչցաւ. նոյն կրակոտ աչքերն էին, նոյն վիթխարի հասակը և նոյն խրոխտ գէմքը:

— Ո՞վ ես դու, հարցուց վասիլ:

— Հայ գիւղացի մը, պատասխանեց նա. անունս է Թէոփիլակտոս Ալաստակտոս, Լեկաբենեանց ցեղէն:

Յունական բաժնի մէջ Հայք սոլորութիւն ունէին կրկին անուն կրել, մին յունական (Թէոփիլակտոս) միւսը հայկական (վաշտակ), իսկ Լեկաբեն ուրիշ բան չէ անշուշտ՝ բայց եթէ Գաբեղեանի աղաւաղումը:

— Խնդրէ՛ ինձմէ այն վարձքը որ կ'ուզես, աւելցուց վասիլ:

— Արտ մը, պատասխանեց վաշտակ:

Քաջը գոհ պիտի ըլլար այսու, բայց ոչ նսեւ վասլի զգացումը: Գիւղացին պատրիկ անուանեց, և հրամայեց որ իր որդւոյն հետ, որ կը կոչուէր Ռամսևոս, Պօլիս գայ: Վաշտակ, կեանքի անհաւատալի յեղաշրջութեամբ մը, արքունական շրջանի մէջ մտաւ, իսկ Ռամանոս՝ նաւային զինուոր գրուեցաւ, և ամուսնացաւ Պօլսոյ մէջ, Թեոդորա անուամբ տիկնոջ մը հետ:

Քաջութիւն մը հայրը փայլեցուցած էր-
ուրիշ մը իր որդին պիտի բարձրացնէր:

Օր մը Ռումանոս, Լեւոն իմաստասէրի
հետ որսի գացած էր: Իրենց կ'ընկերէին
զինուորներ, պատրիկներ, ծերակուտի ան-
գամներ: Երբ բոլոր իշխանները, իւրաքան-
չիւրն իր որսին զբաղած՝ ցրուած էին ճախ-
ճախուաին մէջ, յանկարծ զարհուրելի մառն-
չիւն մ'օգըր զողպղացուց. առիւծ մը, բաշերը
թաթիլելով, դուրս ցատքեց եղէգներու մէջէն.
գազանաց թագաւորի բոցափայլ աչքերը իր
պաշտօնակիցը փնտռել կը թուէին: Յոյն
իշխանները փախչիլ սկսան. անվախ Ռո-
մանոսը դէպ ի գազանը վազեց: Ոյժը հա-
ւասար էր. կռիւր երկարատեւ եղաւ: Ծա-
ռերու ճիւղերու մէջէն կ'երեւային յոյն իշ-
խաններու սարսափահար աչքերը, սր գէթ
քաջութիւնն ունեցան պառնալու՝ կռիւր դիտե-
լու: Յանկարծ հիացման աղաղակ մը բար-
ձրացաւ ամէն կողմէն. Ռումանոս առիւծը
գետին փռած էր:

Այս մենամարտութեան վրայ կայսրն ինք-
նին ափշեցաւ. մեռած առիւծին քով զՌո-
մանոս Բիւզանդիոյ ծովակալ անուանեց:

Երկրորդ օր, Ոսկեղջիւրի մէջ, հոռմէա-
կան նաւատորմիղը, զբօշակներով զարդա-

րուած, իւր հայազգի ծովակալը կ'ողջունէր:

Այս պէպքը, Ռոմանոսի համար, էր հան-
գիսաւոր մուտք մը քաղաքական կեանքի մէջ:

Անձի մը նկարագիրը ճանչնալէ յետոյ,
դիւրին է գուշակել ապագայն: Նկարագիրը
այն է գործերուն՝ ինչ որ ազբիւրը վտա-
կին: Բայց Ռոմանոս երկու նկարագիր ու-
նէր, իրարու հակասական. անոնցմէ մին
երիտասարդութեան ժամանակ գործածեց՝
միւսը ծերութեան:

Առաջինն էր անյագ փառասիրութիւն,
նրբամիտ նենգութիւն, բացարձակ անխղճու-
թիւն. ոչ մէկ խոստում, ո՛չ մէկ հրպում՝
կարող չէին զինքն արգիլել ձեռնարկէ մը՝
ուսկից շահ սնէր. կրօնքը կը յարգէր, բայց
պայմանաւ որ իր քաղաքական գործոց
չխառնուի:

Իսկ երկրորդ նկարագիրն եղաւ ասրա-
պայման խղճահարութիւն, սէր խոնարհու-
թեան, մահացուցմանց, եռանդ՝ վանք և ե-
կեղեցի շինելու,

Իր կեանքին մէջ սակայն՝ Ռոմանոս ու-
նեցաւ միշտ առաքինութիւն մը, որ եեք իշ-
խանի մը գահակցի, մեծ արդիւնքներ կա-
րող է յառաջ բերել. - գթութիւնը. և Ռո-
մանոս կարող չէր ողորմած չըլլալ աղքատ

դասակարգին քանի որ անոր պատկանած էր երբեմն: — Հեզնող և զուարճախօս էր Ռոմանոս. հեշտասէր, բայց խոնարհ. օր մը վշասիլ անուամբ կրօնաւոր մը խօսիւ յանդիմանեց զինք. նա ոչ միայն չբարկացաւ, այլ իսկոյն դրամի մեծ գումար մը հանելով, հարցուց թէ ի՞նչ պէտք էր վճարել այդքան արդարացի յանդիմանութեանց համար:

Իր արտաքինովը՝ վսեմ էր Ռոմանոս. ունէր բարձր հասակ, պէմքի վայելչութիւն և զինուորական վեհութիւն մը:

Այս ձիրքերը, որ ուրիշ պարագայի մէջ քաղաքական նշանակութիւն պիտի չստանային, ընդհակառակն փառքի ասպարէզ մը բացին Ռոմանոսի. թագաւորողն էր Չոյէ. պաշտող հայ ծովակալին, յուսախար կ'ընէր բոլոր անոր նախանձորդները: Չրպարտութիւնք ասպարդիւն կը մնային, իրական յանցանքներ ալ՝ զրպարտութիւն կը համարուէին: Այսպէս Ռոմանոս յամենայն դէպս անմեղ կը հռչակուէր, և յաճախ յանցանքէ մը վերջ, նոր պատիւ մը կը ստանար:

Տէրութիւնը երկու կողմէ վտանգուած էր. յԱսիա Արարներէն, յԵւրոպա Բուլղարներէն: Չոյէ որսչեց առաջիններուն հետ խաղաղութեամբ վարուիլ, վերջիններուն հետ պատերազմով:

Բ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱ-
ՆԱԿ՝ — ՆԱԽԱՏՈՐՄԻՂԸ ՊԱԼԱՏԻՆ ԴԻՄԱՑ:

Մարմարան, դարերէ ի վեր բարբարոս-
ներու գետաբերանն եղած էր:

Զայէ Արեւելեան և Արեւմտեան բոլոր
բանակները միացնելով՝ Բուլղարաց դէմ
դրկեց. ցամաքի վրայ կը զօրավարէր Լեւոն
Փոկաս, ծովու վրայ՝ Ռոմանոս: Երկու մրը-
ցակիցներ՝ որոնց վրայ սեւեռած էր ժողո-
վրդիկան նայուածքը: Ռոմանոս Բուլղարա-
կան պատերազմէն օգտուեցաւ՝ իր նախան-
ձորդը վարկաբեկ ընելու համար: Երբ Դա-
նուբի վրայ նաւարկելով՝ կ'երթար վաշնա-
կից Փացինաքները պատերազմի գաշտ փո-
խադրելու, այնքան կոփւ ըրաւ Յովհաննէս
Բոկաս պատրիկին հետ՝ որ բարբարոսները
գայթակղած հրաժեշտ տուին «անմխարան»
ազգի մ'օգնելէ:

Ռոմանոսի փափագածն ալ՝ ճիշդ այս էր:
Լեւոն Փոկաս ստիպուեցաւ իր զօրքերով
միայն պատերազմիլ և յաղթուեցաւ: Ռո-
մանոս իր նաւերուն մէջ կեցած՝ ուրախու-
թեամբ կը տեսնէր յոյն զինուորներու տագ-
նապն և փախուստը: Մահուան երկիւղէն
սարսուռն, դէպ ի նաւերը կը վազէին ա-

նոնք, բայց ճիշտ այն վայրկենին ուր ազատած կը համարէին կեանքերնին, սպառնացող սուրը կրկին կը շողշողար իրենց գլխուն վրայ: — Ռոմանոս չէր թողուր որ անոնք նաւերը մանեն: Կոտորածը օրինակ չէր ունեցած. զինուորներէն ոչ մին ազատեցաւ:

Անակնկալ պարտութիւնը լսելով, բոլոր ժողովուրդը ատելութեան ցոյցեր սկսաւ ընել Ռոմանոսի դէմ՝ որ Փացինաքները օգնութեան չէր բերած, յետոյ փախստականները՝ անսրտաբար թշնամեաց մասնած էր: Մերակոյտը վճռեց, իր երկու յանցանքներուն համար՝ երկու աչքերը կուրացնել:

Դատապարտութեան վճիռը լսելով թագուհին, շանթահարուած, ծերակուտին վազեց.

«Ի՞նչ կը խորհիք, կը գոչէր նա, սէրութեան սիւնը, կայսերական գահին հիմը փլցնել: Լեւոն Փոկաս, անյագ փառասէր, կայսր ըլլալու առիթը կը փնտռէ, եթէ կշիռքի հակառակ նժարէն Ռոմանոսը վերցնենք, եթէ առանց նախանձօրդի մնայ, կոստանդին վանքի մը մէջ պիտի ըլլայ երկրորդ օր, և Լեւոն արքունեաց մէջ: Ոչ միայն պէտք չէ պատժել զՌոմանոս, այլ և պէտք է պաշտականչել, վարձատրել, զինքը կայսեր պաշտպան հռչակել»:

Ո՞ր պիտի համարձակէր թագուհւոյն դիմախօսել. իսկոյն պալատ գալու հրաւէր դրկուեցաւ Ռոմանոսի: Հայ ծովակալը, իր սծիրներուն խորապէս գիտակից, հաստատապէս համոզուած էր թէ զինքը ձերբակալելու հնարք մ'էր սր կը փնտոէին. պատասխանի արժանի չհամարելով նամակը, յայտարարեց թէ իր նաւերով Կրեաէ պիտի երթար, արաբացւոց պլուխ պիտի անցնէր, և պիտի գար Բիւզանդիոնը հիմնայատակ ընելու:

Սարսափ տիրեց արքունեաց և քաղաքին վրայ: Կայսրը իր ձեռքով երկրորդ նամակ մը գրեց. Ռոմանոս հաճեցաւ այս անգամ մերժողական պատասխան մը գրել: Յուզումներ, պաշտօնեայնորու յանկարծական փոփոխումներ, անընդհատ ժողովքներ կը յաջորդէին իրարու դիշեր ցորեկ՝ անհամբեր հետաքրքրութեան մը մէջ թողլով ժողովուրդը:

Ռոմանոս պալատին մէջ բարեկամ մը՝ և մեծ թշնամի մ'ունէր, երկուքն ալ իրենց դիրքով ազդեցիկ. առաջինն էր Թէոփոր, փոքրիկ կայսեր դաստիարակը, երկրորդը՝ Կոստանդին, Չոյէի սենեկապանը, որ վտանգը հեռացնելու համար, Արաբացւոց արշա-

ւանքներն առիթ առնելով, հրամայեց Ռոմանոսի Սիկիլիա երթալ:

Խորամանկ ծովակալը հասկցաւ սենեկապանին գիտաւորութիւնը. չհնազանդեցաւ պատճառ բերելով որ իր նաւաւտեաց թռչակները դեռ չեն վճարուած: Սենեկապետը իր հետ առատ դրամ և թիկնապահներու ստուար գունդ մ'առած՝ նաւատորմիդը գնաց հատուցումներն ընելու համար:

Այցելութեան լուրն առնելով առաջուց, Ռոմանոս ամենէն վիթխարի և կորովի նաւաստիներն ընտրեց՝ և իրենց հրամայեց իսկոյն ձերբակալել զԿոստանդին՝ երբ իրենց նշան ընէ: Յետոյ, բարեկամական ժպտով դէմքը ծպտելով, ընդ առաջ ելաւ սենեկապանին. «Կը ցաւիմ, կ'ըսէր Ռոմանոս, որ անտեղի լուրեր կը պատին քաղաքին մէջ. մեր ամենու» ջանքն է տէրութեան բարիքը, կայսերական գահին պահպանումը՝ և յարգանք ամէն անոնց՝ որ իշխանութիւնը կը ներկայացնեն»: Յետոյ սկսաւ ոգեւորութեամբ իւրաքանչիւր նաւուն մասին իր հրամայած նորոգութիւնները պատմել, այսպէս նաև նաւ պատցնելով զինք բերաւ մինչև անոր մէջ՝ ուր ինքը կը բնակէր: Ընտրեալ նաւաստիները հօն էին. Ռոմանոս, — որ

չէր դազրած դեռ Կոստանդնի գովեստաներ տեղալէ և կը շարունակէր զինքն՝ իր զինուորաց և նաւերու հետ միասին՝ Կոստանդնի խոնարհ ծառայներն անուանել, — յանկարծ ետ դարձաւ, ձայնը փոխեց և հրամայական կերպով գոչեց. «Բռնեցէ՛ք»:

Նաւառաի հսկայներ՝ ամէն կողմէն Կոստանդնի վրայ խուժեցան, շղթայի զարկին զինք և բանտեցին նոյն նաւուն սենեակներէն միոյն մէջ: Այն ատեն միայն հասկցաւ Կոստանդին թէ ինչ գառն հեգնութիւններ էին Ռոմանոսի խօսքերը: Յետոյ հայ ծովակալը սկսաւ խրոխտ քայլերով ճեմել այն տախտակամածին վրայ, որուն տակ արքունի սենեկապանը կը գտնուէր:

Չոյէ՛ պատրիարզն և մեծամեծ իշխանները զրկեց Կոստանդինը պահանջելու համար. անոնք հազիւ մօտեցած էին նաւատորմին երբ քարերու կարկուտ մը սկսաւ տեղալ իրենց վրայ, փախչելու բռնադատելով: Քիչ վերջ Ռոմանոս իր բուրբ զինուած նաւերով Սրբազան Պալատին վրայ կը քալէր՝ և կանգ կ'առնուր անոր Պաքոլէոն նաւահանգստին մէջ: Տագնապը, Ռոմանոսէն առաջ, սիրեց պալատին. ծովակալին թշնամիները փութացին փախչիլ. Չոյէ և կայսրը

ընդ առաջ ելան իրեն, յարգանօք պաշտա-
 ընդունեցան և յետ արքունի մատրան մէջ
 ճշմարիտ խաչափայտին վրայ երդուընցնելու
 զՌոմանոս որ կայսեր իրաւանց պիտի չփա-
 սէ, զինքն անուանեցին զօրավար թիկնա-
 պահ զօրաց: Կայսեր կեանքը այնուհետեւ
 Ռոմանոսի ձեռքին մէջն էր. իր մրցակիցը
 յաղթուած, խաւարած էր. գահ ելնելու
 միայն մէկ արգելք կը մնար. — երդումը՝
 որ սակայն շուտով պիտի եղծուէր Ռոմա-
 մանոսի յիշողութենէն:

Գ. — ՓՈՎԱՍԻ ԲԱՆԱԿՆ Ի ՔԱԿԵԿՈՆ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ
 ՃԱՌՈՂ՝ ԿԱՐՄԻՐ ԿՕՇԻԿՆԵՐՈՒՆ ԱՌԹԻԻ. — ՌՈՄԱՆՈՍ
 ԿԱՅՈՐ:

Ռոմանոս, որ կայսրուհին իրեն գերի ը-
 նելով յաջողած էր այնքան բարձրանալ,
 նոյնպիսի շաւիղ մ'ընտրեց գահուն աւելի
 մերձենալու համար. — հնգետասանամեայ
 Կոստանդինի սիրտը ջանաց իր Հեղինէ դստեր
 հետ կապել: Այսու կայսերական սերունդ
 մը պատրաստած պիտի ըլլար՝ իր իսկ ցե-
 ղէն: Ծրագիրը յաջողցնելու համար հարկ
 չեղաւ շատ հնարքներ մտածել. Հեղինէ ու-
 նէր բարձրագոյն աստիճանով ամէն ձիրք
 մարմնաւոր, հոգեկան, և մտաւոր: Կոստան-

դին որ զուրկ էր քաղաքական հեռատեսութենէ, փութաց Հեղինէի հետ նշանուիլ, և 919ի Զատիկին շքեղօրէն կատարեց հարսանիքը, որով Հեղինէ՝ կայսրուհի, Ռոմանոս կայսերահայր արտոյոսը կ'առնուր և կարմիր մոյկեր գործածելու իրաւունք:

Սակայն սերախանալու ժամանակ չկար. քանի որ Լեոն Փոկաս և Կոստանդին սենեկապան արեւելեան զունդերով կու գային կայսրը « բռնաւորին ձեռքէն ազատելու »: Ապստամբները բանակեցան ասիական ծովափին վրայ, — Խրիւսոպոլսէն մինչեւ Քաղկեդոն, — աչքերնին դէպ ի Պօլիս: Ժամանակի սուլորութեան համեմատ, բանակէ մ'առաջ՝ Ռոմանոս բանապրանքի թուղթ մը դրկեց Փոկասի դէմ.

« Ո՛վ որ դաւադրութիւն մը կամ ապստամբութիւն մը կազմակերպէ, նզովեալ եղիցի:

Ամէն ոք որ իւր հաւատուրացութեան մեղսակից կամ օգնական կ'ըլլայ՝ նզովեալ եղիցի:

Ո՛վ որ անոր խորհրդական և գրգռիչ կ'ըլլայ, նզովեալ եղիցի:

Ո՛վ որ իւր դրօշակներուն ստակ քալէ, նզովեալ եղիցի:

Այն քահանայները, որ զինքը կը խոս-

տալանցնեն, ցորչափ չէ զղջացած իւր հաւատաւորացութեան վրայ, և չէ հրամարած անկից, նզալեալ եղիցին» :

Ինչպէս սակայն այս նզովքները Փոկասի բանակին մէջ շրջեցնել պիտի կարենային : Այո բանիս համար Ռոմանոս երկու հոգի ընտրեց . Միքայէլ անսւամբ կղերիկոս մը, և Աննա անուամբ անհամեստ կին մը : Ասոնք իրենց դերը յաջողութեամբ ի գլուխ հանեցին, թէ և կղերիկոսը վերջ ի վերջոյ բռնուելով՝ անդամատութեան դատապարտուեցաւ . - քիթն և ականջները կտրեցին : Երրորդ նամակ մը հասաւ նոյն իսկ կոստանդինէն գրուած .

«Փորձով իմացած եմ, կ'ըսէր նա, Ռոմանոսի արթնութիւնն և հաւատարմութիւնը . Աստուծմէ վերջ՝ ինքն է իմ պաշտպանս և պահապանս . համոզուած եմ որ զիս հայրական սիրով կը սիրէ , և անոր համար զինքը՝ իմ հայրս կը յայտարարեմ :

Գալով Լեւոնի, որ միշտ մեր տէրութիւնը կը խողէ ծածուկ մեքենայութիւններով, և հիմակ ալ յայտնի պատերազմով, զինքը կը յայտարարեմ պաշտօնանկ, մասնիչ, դաւաճան, և բարկութեանո արժանի : Ուրեմն դուք որ իր սուտերով խաբուած էք, ճանչ-

ցէք ճշմարտութիւնը, բաժնուեցէք զզուելի ապստամբէն, և հնազանդեցէք ձեր օրինաւոր կայսեր»:

Արքունի քարտուղարներէն մին, Սիմէոն անուամբ, Քաղկեդոն տարաւ այս նամակը. կայսեր կողմանէ գրուած ըլլալով ոչ ոք յանդգնեցաւ ընթերցումն արգիլել: Բոլոր բանակը Լեոն Փոկասի գէմ դարձաւ, կեցցէներ գոչելով Կոստանդնի և Ռոմանոսի: Երբ Լեոն տագնապալից բերդէ բերդ կը փախչէր, գունդ մ'իր ետեւէն հասաւ, բռնեց զինք և նաւակի մէջ գրաւ. Քաղկեդոնի և Պօլսոյ ճիշդ մէջտեղ նաւակը կանգ առաւ. երկու զինուոր ոտքի ելան, պառկեցուցին զԼեոն, և տաքցած երկաթներ մխեցին իր բիբերուն մէջ: Ռոմանոս, - որ քանի մ'ամիս առաջ բարեկամութեան երդում տուած էր Լեոնի - այս պատժով ալ գոհ չեղաւ. կոյր Լեոնը ջորիի վրայ հեծցնելով վազցնել տուաւ Պօլսոյ բոլոր փողոցներուն մէջ. սպարապետը, որ այնքան անգամ կեանքը հայրենեաց համար վառնգի մէջ դրած էր, ծիծաղի տեղ՝ ժողովրդեան արտասուքը շարժեց:

Հեղինէի հարսանեաց վրայ տարի մ'հազիւ անցած էր, (920 սեպտ.) երբ Ռոմանոս՝

կայսրը և ծերակոյսը հաւաքելով՝ հետագայ ճառն արտասանեց... իր կարմիր մոյկերուն վրայ շարադրուած :

«Դուք, ո՛վ ազնուականք և դիւցազունք, միաձայն հաւանութեամբ հրաման տուիք՝ որ ես կարմիր մոյկեր գործածեմ :

Շնորհակալ եմ ձեր թանկագին ընծային համար, բայց փափագելի էր որ քիչ մ'աւելի մտածէիք պարագայներուն վրայ :

Ի՞նչ բանի կը նմանիմ ես հիմա. — այն միմոսներուն և խեղկատակներուն, որ ժողովրդեան ծիծաղը դեռ աւելի շարժելու համար, գոյնզգոյն զգեստներ կը հագուին :

Ուրիշներուն պէս՝ ես ալ կը ծիծաղիմ ինքնիրենս վրայ, երբ կասարակութեան կը ներկայանամ՝ ոտքերովս միայն կայսր, իսկ գլխով՝ սովորական մարդ մը : Ի՞նչ ծաղրական բան. աւելի լաւ հատակերգութիւն մը կարո՞ղ էիք մտածել : Ուրեմն կամ ինձի թագ մ'ալ տուէք, և կամ հանեցէք ոտքէս այս կայսերական մոյկերը, որ զիս նիւթ կ'ընեն ժողովրդեան ծաղրածութեանց » :

Ամէնքը իրաւունք տուին Ռոմանոսի և Կոստանդին յետ նախ զինքը Կեսար անուանելու, (24 սեպտ. 920) Նիկողայոս հայ-

րապետի ձեռամբ կայսերական թագ մը զե-
տեղեց անսր գլխուն վրայ 920, գեկտ. 17)։

Ամէն երգում մոռնալով, Ռոմանոս սկսաւ
գործել իբր միակ կայսր հռոմէական պե-
տութեան. Կոստանդինը՝ անուն մ'էր միայն
այնուհետեւ. նոյն իսկ անհրաժեշտ բաները
կը զլացուէին իրեն. ապրելու համար ստի-
պուեցաւ նա երբեմն իր նկարչութեան գոր-
ծիքները, կամ գրքերէն մի քանին ծախե-
լու։ Դրամները Ռոմանոսի պատկերը կը
կրէին։

Դ. — ԿԱԼԻԳՌՈՒԼԱ՝ ՊԱՏՐԻԱՐԿ. — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ ՊԱ-
ՐԵԼՈՎ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ Կ'ԸՆԵՆ։ — ԶՈՒԱՐԹՈՒԹԵԱՆ
ԴԱՐԸ։

Զոյէ և Թէոփոր, Ռոմանոսի մեծագոյն
բարերարները, վանքի մէջ փակուեցան՝ հան
«խմտտասիրութեամբ զբաղելու համար»,
ինչպէս կ'ըսէին Բիւզանդացիք։

Այսու Կոստանդին գեռ աւելի անպաշա-
պան կը մնար։ Ռոմանոս յաջորդաբար գա-
հակից անուանեց իրեն՝ իր Քրիսթոֆ (921),
Ստեփան և Կոստանդին որդիները (927) և
նոյն իսկ իր Ռոմանոս անուամբ թողնիկը
(Քրիսթոֆի որդին)։

Եկեղեցական կառավարութիւնն ալ ձեռք

քերելու համար՝ Ռոմանոս իր Թէոփիլակտոս որդին կղերիկոս ընել առաւ, և քիչ յետոյ պատրիարք (940) երբ դեռ հազիւ տասն և վեց տարեկան էր: Յետոյ իր որդւոյն երիտասարդութիւնը պատրուակ առնելով՝ սկսաւ եկեղեցական գործերը ինք կարգադրել:

Թէոփիլակտոս պատրիարքը՝ որուն մանրամասն կենդանագիրը կ'ընէ մեզ Կեղերենոս (յէջ 333, ըստ տպ. Նիպուհրի) պատմութեան ամենէն եզակիան գէմքերէն մին է: Եկեղեցւոյ վրայ մտածելու տեղ իր ախոռով կը զբաղէր. երկու հազար ձի ունէր. Կալիպուլան անգամ այնքան խանդաղատանք չէր ցցուցած իր ձիերուն վրայ, որ պալատական իշխանուհեաց կեանքը կ'անցնէին. դարիի տեղ կու տային անոնց ազնիւ կերակուրներ անուշահոտ զինիներով եփուած. բալսաման, կինամոման, ամէն տեսակ համեմեր կը զրկուէին պատրիարգարան, ուսկից կը տարուէին ձիերուն: Աւագ հինգշաբթի օր մը երբ նա ձայնաւոր պատարագ կ'ընէր, քուտակի մը ծնունդն աւետեցին իրեն. զգեստները մէկդի նետել, եկեղեցիէն դուրս վազելը մէկ ըրաւ. ուրախութենէն՝ չէր հաւատար եղածին. յետոյ դարձաւ

զուարթութեամբ զգեստները հագաւ, և ձայնաւորը շարունակեց:

Սակայն ինքնիրեն ալ ոչ նուազ խնամք կը տանէր. եկեղեցւոյ բոլոր պաշտօններուն սուղ գիներ որոշած ըլլալով, բաւական դրամ շահեցաւ սրբապիղծ վաճառականութեամբ: Եթէ մէկը դանդաղէր կամքը կատարելու, «Մտիկ ըրէ՛ ինձ, կ'ըսէր նա, քեզ եպիսկոպոս կը ձեռնադրեմ... ամենէն ընդարձակ թեմերէն մէկուն վրայ»:

Իր բոլոր հպասակաց մեղքերը թերեւ կրնային թուապէս քան իր գործածները գերազանցել, բայց ոչ նաև ըստ տեսակի:

Զուարթ բնաւորութիւն ունենալով, շատ կը ձանձրանար ժամերգութեանց լուրջ և տխուր հանդիսաւորութենէն: Հնարք մը կը մտածէր՝ զանոնք աւելի դիւրամասշնչի և հրապուրիչ ընելու համար իրեն յանձնուած հաւատացելոց: Այս նպատակաւ հրամայեց պարելով ժամերգութիւն ընել, ինչ որ գրեթէ երկու դար հաւատարմաբար կատարուեցաւ: Քանի մը շարական երգելէ վերջ, հարսանեաց երգ մը կը յաջորդէր, յետոյ քահանայք և աշխարհականք մեծ ոգեւորութեամբ պարել կը սկսէին: — Այս եղելութիւնը տարակոյսի չկրնար ենթարկուիլ,

որովհետեւ ժամանակակիցներ կը պատմեն զայն և կեդրենոս կը գանգատի որ փոխանակ արտասուքով և զղջացեալ սրտիւ կատարելու ժամերգութիւնքը, անառակ երգելով, ծիծաղով, յիմարական աղաչակներով և « սատանայական պարերով » կը կատարուին անոնք : Այսպիսի սովորութիւն մը, եկեղեցական իշխանութենէն հրամայուած, աէրութեան ամէն կողմը՝ մեծ ընդունելութիւն գտաւ : Եւ Թէոփիլակասոս զուարթութեան դարապլուխ մը բացաւ :

Ձիերը, զորս այնքան սիրած էր պատրիարզը՝ իր մահուան պատճառ պիտի ըլլային : ... Օր մը գեղեցիկ նժոյգի մը վրայ աշտանակած, իր ասպետական շարժումներով՝ դիտողները կը հիացնէր, կը ճեմէր ծովափին վրայ պարիսպներու երկայնքէն. յանկարծ ձին ոահեցաւ և հայրապետը նետուելով օդին մէջ՝ քարերուն զարնուեցաւ : Յորդահոս արիւն սկսաւ վազել : Իսկոյն անկողին տարին, ուր անշարժ մնաց երկու տարի. կարելի չէ գուշակել թէ ի՞նչ գառնութիւն պատճառեց իրեն այս հիւանդութիւնը, իրեն՝ որ քսան տարի հեծելութեամբ անցուցած էր կեանքը : Յետոյ ջրգոզութիւն ունեցաւ և մեռաւ (27 փետր. 956) : Սոյն

հայրապետը կենաց մէջ պաշտական դաւանանութիւններ ալ կազմակերպած էր, բայց պարելու ծրագրին պէս յաջողութիւն չգտան:

Ե. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ԳԱՒԱՏԱՆՈՒԹԻՒՆՔ՝ ԻՐ ԿԵՆԱՅ ԴԷՄ: — ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ:

Համոզումները բաղդին պէս բաժնուած են: Ընկերվարականութիւնը աղքատ դասակարգին կը պատկանի, ինչպէս ազնուապետութիւնը՝ հարուսաններն. և եթէ եղած են մեծամեծներ որ ուսման վար հանդիսացած ըլլան, ժողովուրդը իրենց գործիք ընելու համար եղած է յաճախ: Գաղափարի հսկայական ընդարձակութիւն պէտք է ունենալ ուղնուական մը, որպէս զի, հակառակ իր շահուն, ուսմին դատը պաշտպանէ:

Ռոմանոս սակայն երկու դասակարգին ալ պատկանած էր. իր հագոյն մէջ անկողմնակալ կերպով ընկերական բարեշրջման մեծ գաղափարական մը կը սնուցանէր: Կալուածատիրութիւնը ժողովուրդը կը կեղեքէր դարերէ ի վեր. Ռոմանոս յայտնի պատերազմ մղեց անոնց դէմ, գիտնալով հանդերձ թէ

իշխաններէ շրջապատուած, վառնգի մէջ կը դնէր իր կեանքը: «ԶԱստուած օրինակ առած եմ ինձի» կ'ըսէր նա:

Իր համոզմամբ պէտք էր միշտ թագաւոր մը աւելի ուշադրութիւն դարձնէր իր ժողովրդեան երջանկութեանը՝ քան արտաքին պատերազմներու: Անոր պարտքն է նախ հպատակները պահպանել, յետոյ սահմանները. — հպատակները՝ սահմաններէն աւելի բան մըն են:

Նոր օրէնքներ հանեց նա ի նպաստ գիւղացւոց, տէրութեան գանձը բարւոքեց, կանոններ դրաւ զինուորական ոտացուածքներու մասին:

Յանդուգն մենամարտ մ'էր, զոր կը մղէր նա իր դարուն սգւոյն հետ. վերջնական յաղթանակը դժուարին էր շահիլ. բայց Ռոմանոս այն քաջերէն եղաւ՝ որ իրենց թըշնամին ալ կը հիայնեն:

Իր ողորմածասիրութիւնը սահման չունէր: Ամէն օր իր հետ երեք աղքատ սեղանի կը նստէին. միայն պահոց օրերը, — կերակուրները չափաւոր ըլլալուն համար, — աղքատաց տեղ՝ երեք խստակեաց կրօնաւոր բերել կու տար վանքերէն:

Ռոմանոս եղաւ հնարող այն փոյ և միայն

մէկ ծակ ունեցող տփիկներուն՝ որ փողոցի վրայ կը կախուին՝ քաղաքացիները ողորմութեան հրաւիրելով: Կայսեր օրինակը բոլոր իշխանաց վրայ ազդեց, նոյն իսկ հեռաւորներուն. Աշուս Ողորմած որ Ռոմանոսէն քանի մը ասրի վերջ (952) Հայոց գահը կ'եւնէր, գթութեան նոյնպիսի սրաաշարժ ապացոյցներ սուլաւ:

927ին Հանդիպած մեծ սովին ժամանակ, արքունի գանձէն աղքատները կերակրեց. ամէն կողմ հիւանդանոց, աղքատանոց, սրբանոց կը կանգնէր սյն ստակով, որ Կոստանդինի ձեռքին մէջ մեծ գրատան մը շինութեան պիտի ծառայէր անշուշտ: Ընտանիքներ կային՝ պարտքի տակ ճնշուած. բոլոր այդ պարտքերուն հաշիւը առաւ, ամէնքն ալ տէրութեան գանձէն վճարեց, յետոյ մուրհակները հրապարակաւ այրել տուաւ: Նոր պարտեզներ կը շինէր ժողովրդեան զուարճութեան համար, իսկ նոր եկեղեցիներ՝ քաւելու նպատակաւ իր մեղքերը, — որ յիրաւի բազմաթիւ էին:

Կոստանդինի և ազնուապետութեան կուսակիցները կարող չէին սրտանց երկար կեանք մաղթել կայսեր մը՝ որ երկուքին ալ կը փնասէր: Եօթն դաւադրութիւն յաջորդե-

ցին իրարու՝ Ռոմանոսը գահէն կամ կեանքէն զրկելու համար: Բայց նա գիտէր պատիժը կանխել քան յանցանքի գործադրութիւնը, և կը վարուէր իր դաւաճաններուն հետ «Գիտակից, սկզբունքով եղած անդթութեամբ մը» ինչպէս կը վարուպետէ Գելցէր (յէջ 983):

Զոյէ թունաւորել փորձեց զինք. իր սէրը ատելութեան փոխուած էր. հոգեկան խորունկ դաճումովեամբ նա կ'իմանար հիմա՝ թէ որքան խարուած էր Ռոմանոսէն, որ սչ թէ իր անձը՝ իր գահը սիրած էր միայն: Երբ անհամբեր թոյնի արդիւնքներուն կը սպասէր, յանկարծ դուռը բացուեցաւ և վարսավիրայ մը՝ զինուորներու հետ միասին ներս մտաւ. — դաւը յայտնուած էր. գերծեցին թաղուհին, ականակուռ զգեստներու տեղ՝ սեւ զգեստ մը նետեցին վրան, յետոյ զրկեցին Փրինքիփոյ, կուսանաց վանքին մէջ ապաշխարելու համար:

Պաշտատեաններէն ոմանք որ կեանքերնին վտանդի ենթարկել չէին սեզեր, գաղտնի ժողովքով որոշեցին քանի մ'աւազակ կանչել, առատ դրամ խոստանալ և անոնց միջոցաւ, որսի ժամանակ սպաննել զՌոմանոս: Դիւրին եղաւ Բիւզանդիոնի մէջ աւա-

զակ գտնել, և, փափագուած թուուլ: Բայց կայսրը դան իմացու իսկոյն. բազմութիւ գունդերով անասուր գնաց... աւազակներն սրտալու: Ամէն կողմանէ պաշարեց զանոնք, և մի առ մի ձերբակալեց: Յետոյ Հանդիւսաւոր կերպով քաղաքը բերաւ, ծեծեց, կուրցուց, ջորիի վրայ հեծցնելով, մէկ ձեռքի մէջ ագին՝ միւսին մէջ խարազան մը տալով, հրամայեց, ըստ սովորութեան ժամանակին, Պոլսոյ փողոցներու մէջ ձիարշաւ ընել. դաւը կազմակերպուած էր՝ Լեւոն Փոկասի վրէժն անելու համար. ուստի կոյր Փոկաս ալ ջորիի վրայ հեծած իբրեւ ընդհանուր սպարապետ, կ'ընթանար աւազակաց աջեւէն (920):

Յաջորդ տարւոյն մէջ (921) երեք դաւաճանութեանք եղան Ռոմանոսի դէմ. յանցաւորները յայտնուեցան, գանակոծուեցան, կուրցան, իշու վրայ հեծած Պոլսոյ փողոցները թափառեցան, յետոյ դատապարտուեցան կրօնաւոր ըլլալու:

Յովհաննէս անուամբ իշխանը սր վեցերորդ դաւադրութեան մը հեղինակն էր, իր ծրագիրը մտանուած աեսնելով և գիտնալով միանգամայն Ռոմանոսի սովորութիւնքը, շուպասեց տտեանի վճոխն. կրօնաւորի զգեստ

հագաւ, նետուեցաւ նաւակի մը մէջ և իշ, խանաց կղզիները դիմեց վանական ըլլալու։ Այսու արարողութեան անհրաժեշտ մէկ մասը — ծեծուիլ, կուրնալ, և ջորիով թափառիլ, — յաջողեցաւ կրճատել։

Ռումանոս վեհանձն էր իր թշնամեաց նկատմամբ։ Աքսորեալներուն ներում կը շնորհէր շուտով, և այն օրը՝ ուր զինք վանքի մը մէջ կը բանաէին, միակ աքսորեալն էր իր ամբողջ պետութեան մէջ։

Այն օրէն ի վեր երբ հայ ազգի մէկ մասը Յունաց հպատակեցաւ, գաղթականութեանց անընդհատ հեղեղ մը կ'երկարէր բնաշխարհէն մինչեւ Բիւզանդիոն։ Այս գրծին վրայ ելած բոլոր քաղաքները հայ բնակիչներով լեցուեցան, այնպէս որ Կեդրեմոսի քով Հայաստան գործածուած կը պանենք ո՛չ միայն Կապադովկիոյ, այլ և Պոնտոսի տեղ. իսկ ըստ Յովհ. Կաթող. (սպ. Երուս. 1867, էջ 88) Մօրիկ նոյն իսկ «զՊոնտոս՝ կոչէ մասն մեծ Հայոց»։

Տասներորդ դարու մէջ սակայն՝ Հայոց կեդրոնացումը հոն այնքան խտացած էր որ կարելի եղաւ ասպատակութեան փորձ մ'ալ ընել (զոր կը պատմեն Թեոփանէս Շարայարեալը յէջ 404, Սիմէոն Մագիսարոս 734, Գէորգ Կրօնաւոր, 896)։

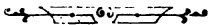
Խաղաղեաց և Պոնտոսի կառավարիչն էր այս ժամանակ հայ մը՝ Վարդ Բոյլ անուամբ (Βάρδα Βόιλα). տեղացի հայ հարուսաներուն ապստամբելու խորհուրդ տուաւ՝ խոստանալով այն ամէն օգնութիւն զոր իր պաշտօնին շնորհիւ կարող էր ընձեռել իրենց:

Քիչ յետոյ Տաճատ անուամբ մին, Ղուկձ մականունանուած (յոյնք կը գրեն Γαλακτίας և Τξάντης πλούσιος πένυ) և հարսութեամբը մեծահոշակ, Ադրիանոս Խաղտիացւոյն հետ միանալով՝ յարձակեցաւ Բաբերդի վրայ, աիրեց և հոն ամրացաւ:

Գուրգէն հայկազն, տասներորդ դարու մեծագոյն զօրավարը, արեւելեան բանակին հետ Կապպադովկիա կը գտնուէր. ապրտամբութիւնը խեղդելու համար. բաւական էր ուրեմն պաշարման հրահանգ ղրկել աւսոր և Բիզանդիսնէն ալ քանի մը գունդ. այսու երկու սուրի մէջ պիտի մնային ապրտամբք, և անձնատուր պիտի ըլլային: Գուրգէն սակայն արդէն միայնակ յաջողեցաւ աիրել Բաբերդի, Ադրիանոսը կուրացուց, իր զինուորները ցրուեց. իր ընկերը սր զղեակ մ'ապաւինած էր, Ռոմանոսէն թողութեան գիր ստանալով, Պօլիս եկաւ. Ճանճը կայսեր թիկնապահ անուանեցին. հպարտ վաճառա-

կանը սովորական զինուորի մը փոխուած տեսնելով ինքզինք, և պահապան այն մարտուն՝ զոր սպաննել կ'ուզէր, փախչելու փորձ ըրաւ. Ռոմանոս զինքը ձերբակալեց, կուրացուց: Ինչպէս յանցանքին, պատժին ալ մասնակից պէտք էր ըլլալ Վարդ Բոյլը, Ռոմանոս սակայն զինքը կը սիրէր. վրան պթալով, ծեծել տուաւ, ամիլեց, յետոյ վանքի մը մէջ փակեց:

Այսպէս Ռոմանոս, գթութեան մարմնացում, պիտէր թէ սրբան վաստակար է նա՝ քաղաքականութեան մէջ, և հարուստներու աչքեր կը կուրացնէր այն պահուն՝ ուր զբաղած կը թուէր աղքատին արցունքը սրբրելու:

Զ.—ԲՈՒԼՂԱՐՔ ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ ՄՕՏ.— ՀԱՅԱԶԳԻ ԾՈՎԱԿԱԼ ՄԵ ԽՂԴՈՒԱԾ.— ՌՈՄԱՆՈՍ ԿԱՆԱՑԻ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ ՀԱԳՈՒԱԾ՝ ԴԵՊ Ի ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ Կ՛ԵՐԹԱՅ.— ԱՆՀԱՃՈՅ ԸՆԾԱՅ ՄԵ:

Պօլսոյ արուարձանները հրդեհել, իր բնակիչները կոտորել, հարստացած վերադառնալ, — այս ամէնը ազգային սովորութիւն մը պարձած էր Բուլղարաց. ամէն սարի պիտի կատարէին զայն : Ամէն Գարուն՝ — ծաղիկրէ զատ — Բուլղարներ ալ կը բերէր իր հետ :

Ռոմանոսի ժա՛մանակ երեք մեծ արշաւանք ըրին անոնք (922, 923, 924):

Յոյն զօրավարները որ թշնամեաց առաջին հեղեղին առջեւ թումբ պնելու զրկուած էին, Բուլղարները հարիզոնի վրայ նշմարելով՝ այնքան խառնակ կերպով պէպ ի նաւեր փախչիլ սկսան, որ բազմութիւն մը ծով թօթափելով խղզուեցաւ : Մովակալն էր այն ժամանակ հայազգի մը՝ Ալեքսիս Մոզելիս (Մուշեղ) կոչուած. կը ճեմէր իր նաւուն վրայ՝ արհամարհական նայուածքը պէպ ի թշնամիներ, երբ փախչոյ բանակի մը տեսարանը հանպիպեցաւ անոր : Յոյներուն սեղինքը ամշցած, կատաղութիւնը շկրնալով

զսպել, հրամայեց իր զէնքերն ու զրահները բերել. սուրը մերկացած՝ նետուեցաւ նաւակի մը մէջ, ցամաք ելաւ, և սկսաւ Քուղարները կոտորել: Ասոնք յառաջ եկած էին, գրեթէ այն երազութեամբ՝ որով Յոյները կը փախչէին: Դիւցազնութիւնն անգամ այլ եւս անօգուտ էր. Մուշեղ, միայնակ մնացած, ստիպուեցաւ նահանջել. զինուորներու խուռն բազմութիւն մը կը շարունակէր տագնապաւ նաւու սանդուխներէն Վիր մագլցել. այնքան շփոթութեան մէջ Մուշեղ ոխալ քայլ մ'ըրաւ, և մեծ աղմուկով զլորեցաւ ծովուն մէջ: Ի զուր լողալու փորձ կ'ընէր. ծանր զրահները զինք դէպ ի յատակ կը ձգէին. հայսպգի ծովակալը խղղուեցաւ:

Այնուհետեւ զօրաւարներէն ոչ ոք յանձն կ'առնէր Քուղարաց դէմ երթալ. — ինչպէս քաջութեան խոստումներ առնել անոնցմէ. — Ռոմանոս այս հնարքը մտածեց:

Դիտած էր շատ անգամ՝ թէ իշխանները ոչ երբէք այնքան արիասրտութիւն ցոյց կուտան, ինչպէս ինչոյքներու ժամանակ և իրենց մեծագոյն զիւցազնութիւնները կը կատարեն՝ արքունական բաժակները դատարկելէ յետոյ:

Ամենաճոխ ընթրիք մը պատրաստել տուաւ

և բոլոր իշխանները հրաւիրեց. խօսակցու-
թիւնը բնականաբար քաղաքագիտութեան
վրայ դարձաւ. կայսրը իր բոլոր զուարճա-
խօսութիւնը գործածեց՝ ժամանակակից պէպ-
քեր ակնարկելու, նորերս վասուութիւնը ծա-
ղրածելու, փափաք յայտնելով հին քաջերու
յարութեանը՝ որոնց պէտքը զգացնել կու
տային Քուլղարք : Բաւոր իշխանները մեծ
ճարտասան, մեծ դիւցազներ դարձած, սկսան
սպանաւիթներ տեղալ Քուլղարաց հասցէին .
Սակտիկիոս անուամբ մին, հանդիսաւոր կեր-
պով խոտացաւ նոյն իսկ՝ քանի մը ժամէն
Քուլղարներուն մեծ կոտորած մը տալու :
Եւ յիրաւի, նոյն գիշեր, առաւօտեան մօտ,
գիշերապահ գունդով մը դուրս ելաւ Բիւ-
զանդիոնէն, Քուլղարաց վրայ յարձակեցաւ,
գերեց, ջարդեց, շփոթցուց, փսխուց : Լոյսը
ուակայն իր մասնիչն եղաւ . թշնամիներէ
պաշարուած՝ ետ նահանջեց. գետակէ մ'ան-
ցած ժամանակ՝ ձիուն ոտքը սողմին մէջ խը-
րեցաւ, և ճիշդ մի և նոյն ժամանակ նիզակ
մ'ալ՝ իր կուրծքին մէջ : Քիչ յետոյ մեռաւ,
դիւցազնի համբաւը թողլով իր քաղաքակ-
ցոց մէջ :

Ռոմանոս իր այս հնարքէն ալ մեծ օգուտ
չգանելով, որոշեց Քուլղարաց Սիմէոն թա-

գաւորին հետ տեսակցութիւն մ'ընելով, զանիկա խաղաղութեան յորպորել : Բայց կը վախնար որ նենգաւոր Բուլղարք զինքը չսպաննեն : Այս բանիս պէմ պիտա մը փընտոնց . մտածեց հրաշագործ զգեստ մը հագուիլ , որմէն ոչ նեա , ոչ ուր կարենայ անցնիլ : Այս նպատակաւ՝ հրամայեց Պլաքեոնեանց Սարք կոյս եկեղեցիէն՝ Աստուածածնայ պատմուճանը հանել . մեծ հաւատքով հագուեցաւ զանիկա , և առանց թիկնապահի , անվախ , պէտ ի թշնամիներ ոկսաւ երթալ : Բիւզանպոլիք և Բուլղարք , որ փութացած էին երկու թագաւորներուն հանպիպումը պիտելու , շիրցան ծիծաղին զսպել՝ Հոովմայեցուոց կայսրը տեսնելով կանացի պատմուճանի մը մէջ , որ այնքան քիչ կը յարմարէր իր քայլերուն , և այնքան լաւ իր բնաւորութեան : Բուլղարաց թագաւորը՝ թիկնապահներով ընդ առաջ ելաւ իրեն՝ և սիրով ընդունեցաւ : Մտիկ բրաւ Ռոմանոսի ճառին , որով պատերազմը կը ներկայացնէր բնաւարում մը քրիստոնէական և մարտկային զգացմանց , թշուառութիւն ժողովրդոց , պատուհաս ոչ միայն պարտելոց , այլ նաեւ յաղթողաց . Միմէոն համոզուեցաւ , և Ռոմանոսի անձնական ձիրքերուն վրայ հիւ

ցած, իսկոյն ստորագրեց խաղաղութիւն բա-
ռին, որ երջանկութիւնը պիտի ըլլար թէ՛
իր թշնամեաց և թէ՛ իր հպատակաց:

Հայ կայսրը սակայն շարունակեց գաղտ-
նապէս Բուլղարաց ֆլասել: Անոնց կու-
սակցութիւններէն մին կը զօրացնէր, երկ-
պառակութեան կ'օգնէր, և այսու կը յաջո-
ղէր ակարացնել զանոնք: Բուլղարաց Պե-
տրոս Թագաժառանգին դէմ գաւ մը պա-
տրաստուած էր. յանցաւորները բռնազա-
տուեցան կրօնաւոր ըլլալու. անոնք Բիւ-
զանդիոն փախան: Ռոմանոս մեծ հիւրասի-
րութիւն ցոյց տուաւ անոնց, գրեթէ եկեղե-
ցական հանդիսաւորութեամբ կրօնաւորական
սքեմը հանելով՝ աշխարհականը հագուեցուց,
իշխանուհիներ՝ կնութեան տուաւ, և պա-
լատներ բնակութեան համար:

Բուլղարք, որ փոքրագոյն առիթներու մէջ
պատերազմ հրատարակած էին, իրենց լռու-
թեամբ ցոյց տուին: Թէ որքան ֆլաստուած
էին Ռոմանոսի նենգաւոր քաղաքականու-
թենէն:

Իտալիոյ իշխաններուն նկատմամբ ալ՝
նոյն գրութիւնը կը գործածէր Ռոմանոս:
Իր կեզրոնը Պարի ընտրած էր: Մանր տէ-
րութիւնները իրարու դէմ հանելով քիչ ան-

գամ առիթ կ'ունենար ինքը կոուելու. կայսերութիւնը ընդհանրապէս յաղթական կ'ելլար դքսութեանց դէմ:

Հուզան, որ իբրեւ թագաւոր իտալիոյ, աւելի խոհեմութեան պէտք ունէր, բազմաթիւ ընծայներով Լուիթբրանդ եպիսկոպոսը զրկեց՝ Ռոմանոսի բարեկամութիւնը խնդրելու համար: Լուիթբրանդ իր նուիրակութեան պատմութիւնը գրած է, ուր զբօսալի ոճով դուրս ցայտեցուցած է Ռոմանոսի նկարագիրը: Անոր բերած նուէրներուն մէջ կային նաեւ որսական երկու մեծ շուներ. կայսրը շքեղութիւն ցուցնելու համար բիւզանդական տարօրինակ տարազները հագուած էր. փայլուն գոյներէն կատողելով, և որսական կենդանի մը կարծելով զՌոմանոս, բարակները անպատկառ կայսեր վրայ յարձակեցան: Թիկնապահներու գունդը հազիւ ազատելու յաջողեցաւ անոր կեանքը, զոր անբան վաւարութիւնք յաջողած չէին նոյնչափ վտանգի ենթարկել:

Թէպէտ Ռոմանոս շատ գոհ չեղաւ այլապիսի ընծայներէ, բայց ի վերջոյ պաշնակեցեցաւ Հուզոնի հետ:

Է. ԳՈՒՐԳԷՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ ՔԱԶՈՒԹԻՒՆԻՔԸ.—ԱՐԱՐԱՑԻՔ
 ԲՈՆԱՄԻԱՏՈՒԱՄ ԻՐԵՆՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑՈՑ ԴԷՄ ԿՈՌԻՆ-
 ԼՈՒ.—ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ՄԵԼԻՏԻՆԷԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
 ՄԵՋ:

Մինչդեռ Աշոտ Երկաթ, ծովափի ժայռէ
 մ'աւելի պինդ, արաբական յորձանքները
 կը փշրէր Հայաստանի մէջ, ուրիշ Հայ մը,
 որուն Պողոսա տիտղոսը պէտք էր տալ,
 անոնց պետութեան շրջագիծերը կ'աւրէր՝
 թշնամի արեամբ նոր մը գծելու համար:

Գորգէն էր նա. զինքը ժամանակակիցներ
 Բեյխարիոսէն ալ վեր կը համարէին. իրեն
 կենսագրութեան՝ Մանուէլ անուամբ կոր-
 սուած պատմիչ մը ութ գիրք նուիրած էր:
 Արեւելքի օպարուպետը, Պոնտոսը խաղաղ-
 ցնելէ յետոյ՝ Արաբացւոց գէմ գնաց: Ա-
 սոնք կեզրոնացեր էին Մելիտինէի մէջ, որ
 մրցանակ մը կը թուէր երկու քաջերու մէջ
 դրուած, և ռազմագիտական կարեւորութեամբ
 կրնար զուգակշռի գալ թէնդոսուպօլսի հետ
 անգամ:

Գուրգէն մերձակայ գիւղեր հիմնայատակ
 ընելով անկարելի ըրաւ ո՛ր և է օգնութիւն
 հասցընել քաղաքին. պարիսպներու վրայէն
 գիտող մը բացա՛վառ դաշտերուն վրայ կար-

միր ծովու մը ալեկոծութիւնը տեսնել կը կարծէր: Մեկիտինէ արաբական քաղաք մը կը թուէր՝ անապատի մէջ հիմնուած: Կղզիացումէն վերջ, յարձակումը սկսաւ Գուրգէն: Արաբացուց կը հրամայէր Ապուխաֆս քաջ ամիրայն: Ժամանակը, որ պաշարողներու լաւագոյն նիզակակիցն է, օգնութեան եկաւ Գուրգէնի. զուրկ կերակրէ, զինուորէ, Ապուխաֆս մեծամեծներուն հետ՝ Գուրգէնի վրանը գնաց, ծունր դրած, քաղաքին բանալիները ձեռքին մէջ, աղաչական նայուածքով մը՝ կեանք խնդրեց: Հայը խոստացաւ իրենց թողուլ թէ կեանքն և թէ զէնքերը, եթէ զանոնք Արաբաց դէմ գործածէին:

Ապուխաֆս ամիրայն դիւցազնական քաջութեամբ կռուեցաւ . . . իր հայրենակցաց դէմ. Գուրգէն յաղթանակաւ Պօլիս դարձած ժամանակ՝ զինքն ալ իր հետը տարաւ:

Ամբոխը դիզուած էր պարիսպներուն, Ոսկեգրան առջեւ՝ որ կարծես պիտի փլչէր կեցցէներու և ծաղիկներու ծանրութեան տակ: Չրահներ, սուրբեր, նիզակներու անտառը հեռուն սկսաւ շողշողալ, և փողերու յաղթական երգը Արեւելքի երազկոտ տեսարանները գծեց Բիւզանդացուց խանդավառուած հոգիներուն մէջ: Շքեղ հեծելագունդը

մօտեցաւ . Գուրգէն նստած էր քառաձի կառքի մը մէջ . տնցաւ ոսկեղօծ քարերու և ծափահարութեանց կրկին կամարներուն տակէն : Իր ետեւէն կու գային հայկական և յունական գունդեր , անոնցմէ վերջ , արարացի նժույգներու վրայ , Մելիտինէի Ապուխաֆս ամիրայն և իր բանակը . իրենց արդիւնքը Բիւզանդացւոց ցուցնելու համար , կը բերէին իրենց ետեւէն արարացի գերիներու թափօր մը , որ երկայն ճանապարհի մ'եզերք տընկուած նոճիներու զուգահեռական շարք մը կը թուէին : Այս մարդիկ , որոնց մարմնոյն վրայ՝ շղթայն մինակ սպիտակ կ'երեւէր , կը կրէին սպիաւոր դրօշակներ , որ իրենց պէս գերի , կ'երթային հայկազն կայսեր մ'ոտքին աակ փոռելու :

Գէպքի բարոյական իմաստը շատ աւելի մեծ էր քան նիւթականը . Բիւզանդացւոց բորբոքուած երեւակայութիւնը օգին մէջ գղեակներ կը կառուցանէր : Իրենց աշխարհակալութեան ուղեգիծը , խնկենեաց և արմաւենեաց մէջէն՝ մինչեւ Մէքքէ երկնցուցին ... Գուրգէն զաւեշտական կերպով գործածեց Հերակլ կայոեր խրատը . — ազամանդը ազամանդով փշրեց : Այսպիսի փառք մը քրիստոնէութիւնը զեռ չէր ունեցած .

իրբել Գուրգէնի վերապահուած, ապագային մէջ ալ չկրկնուեցաւ :

Ապուխաֆսի մեռած ժամանակ, նախա-տինքը քաւելու համար, Արարացիք ոտք հանեցին Մելիտինէն : Սակայն Գուրգէն և Մելիաս (Մեղրիկ) կոչուած ուրիշ հայ զօ-րավարի մը հետ հայկական գունդերով իս-կոյն նուաճեցին զանիկա (934) :

Հայաստան արիւնհեղաթեանց մէջ էր, Աշոտ Երկաթը մեռած (927). հիւսիսէն Վրացիք կը յարձակէին, հարաւէն Արարներ. Աբաս, Աշոտի եղբայրը, Կարս կը փոխա-դրէր իր գահը, առանց զայն ապահովցնել կարենալու : Ռոմանոս իրեն օգնութեան զրկեց Գուրգէնը իր բոլոր բանակով. Գուր-գէն բարեպալտ սոլճորութիւն մ'ունէր. որ քաղաքի յաղթէր, անոր մզկիթին վրայ խաչ մը կը տնկէր : Բասեանի, Դուինի, Ալալա-թի, Բաղէշի մզկիթներուն վրայ խաչ տնկեց :

Մինչդեռ Արեւմուտքի Արարացիք Սիկի-լիսյ կը տիրէին, քրքտառնեայները նաւերու մէջ կը լեցնէին, յետոյ ծովուն մէջ անդ՝ նաւը ծակելով՝ զանոնք ջուրերու տակ կը լծաղէին (934), յԱրեւելս նգնածամի մէջ էին :

Տիգրանակերտի շրջակայ երկիրներն ա-

ւերելով, բնակիչները ջարդելով, Գուրգէն
 Եփեսիա հասաւ. Արաբացոց խոստացաւ
 քաղաքը և իրենց բոլոր գերիները ազատ
 թողուլ եթէ Քրիստոսի դաստառակը իրեն
 յանձնեն: Ուրախացած այսքան թեթեւ պայ-
 մանի վրայ, դաստառակը Գուրգէնի ուղար-
 կեցին: Ոչ մէկ լուր աւելի ցնցած չէր Բիւ-
 զանդիոնը, ոչ մէկ յաղթանակ նոյնչափ ու-
 գեւորութիւն չէր պատճառած. բոլոր ժողո-
 վուրդը սոք ելաւ. Բիւզանդական պատմիչ
 մ'հարկաւոր էր հոս՝ արտասուախառն հըր-
 ճուանքով տեսարանին յուզմունքը բացա-
 տրելու համար: Պատրիարքը, եպիսկոպոս-
 ներ, քահանայներ, ծերակուտի անգամներ,
 գործաւորներ Բիւթանիա սկսան երթալ՝ «ընդ
 առաջ Յիսուսի»: Վերջին դատաստանի տե-
 սարաններէն մին կը թուէր: Անպատմելի
 եղաւ այն վայրկեանը, ուր ժողովուրդը
 Քրիստոսի սուրբ դաստառակը նշմարեց յաղ-
 թական կառքի մէջ, ուր բազմիչ յանձն չէր
 առած Գուրգէն: Եկեղեցական շքեղութեամբ
 աստուածային նկարը (օգ. 15, 944) տա-
 րուեցաւ Պլաքենոնեանց եկեղեցին, ուսկից
 Ս. Սոփիա, յետոյ արքունիք: Բիւզանդացիք
 որ իրենց դրամին մէկ կողմը Յիսուսի պատ-
 կերը կը գծէին, հպարտացան երկնքի թա-
 գաւորը իրենց արքունեաց մէջ տեսնելով:

Այս գործով Գուրգէն աւելի պաշտելի դարձաւ Բիւզանդացւոց քան իւր բոլոր քաջութեամբք :

Գուրգէն պատմութեան մեծագոյն անձինքներէն մին կը համարուի, նոյն իսկ ըստ օտարազգեաց :

Արաբական պետութեան համար որ այնքան փառքերով և սարսափներով անմահացած էր, անկման դարագլուխ մը բացաւ . « Հայաստան այնուհետեւ զատուեցաւ բոլորովին արաբացւոց իշխանութենէն, Բիւզանդիոյ հետ սերտ կերպով դաշնակցեցաւ, և յառաջապահն եղաւ քրիստոնէութեան :

ԶԱրեւելք ներկայացնող իռլամը, Պարթեւներու ժամանակին պէս, քաշուեցաւ Ատրպատականի լեռնային պատուարներուն մէջ : Այն ժամանակ Հայերն էին, — ու շատ երկրորդաբար Վրացիներ, — որ կ'երեւային համաշխարհի պատմութեան տեսարանին մէջ : Այս ազգերու քաջ և խոհեմ որդիքները, թէ՛ զօրավարութեան, թէ՛ տէրութեան ուրիշ պաշտօններու մէջ՝ ամենէն փառաւոր դիրքը բռնած էին, և զայն կը վարէին պատուաւոր կերպով » : (Գեղցեր) :

Ընդհանուր ուպարապետը հայազգի մըն էր . հայ կայսեր մը կը հնազանդէր, հայ

զինուորներու կը հրամայէր . հպատակութեան շաւղով հայ ազգը Բիւզանդիոնի տէրն էր դարձած, ինչպէս իրմէ քիչ առաջ՝ Յոյնը ըրած էր Հոռովմոյեցւոց: Ռոմանոսի կայսրութիւնը՝ էջ մը կը թուի ազգային պատմութեան:

Ը. ՌՈՒՍԲ ՎՈՍՓՈՐԻ ԱՌՋԵՒ. ԻՐԵՆՅ ՆԱԽԱՏՈՐՄԻՂԸ
ՓՃԱՑԱԾ. — ՄԻՋԱԿԳԵՐ:

Ռուսերը, այս դարուն մէջ, թափառական ժողովուրդ մ'էին. Գոթաց նման՝ իրենց կոյս հանճարը նոր տանջանքներ գտնելու կը գործածէին: Կը սիրէին մասնաւորապէս գերիները նիզակով գետին գամել, կամ ձեռքերնին մուրճեր առած գերիի մը շուրջ բազմիչ՝ և ժամանակ անցնել՝ գամեր տնկելով անոնց գանկին մէջ:

Պերփեռուժէն իր օրդւոյն խրատ կու տայ օր երբ Ռուս իշխան մը կայսեր վերապահուած զգեստներէն մին կամ յունական կրակը պահանջէ, հետեւեալ պատասխանը զրկէ. անոնք մարդկային ձեռքով կամ արուեստով շինուած չեն, այլ, « ինչպէս ամենահին գրքերու մէջ գրուած գտանք », հրեշտակ մը երկնքէն ընծայ բերաւ Կոստան:

դիանոսի և երկնքի ամենաբացայայտ հրամանով արգիլուած է զանոնք օտարի մը տալ. այս կանոնը շարգեց Լեւոն Խսաւրացի, անոր համար յանկարծ ածուխ մը ցատքելով, ամբողջ երեսը այրեց, և այլն:

Հակառակ ամէն զգուշութեան, Ռուսեր պատերազմ բացին Բիւզանդացւոց դէմ. անոր միակ շարժառիթն այն էր՝ որ իրենք աղքատ էին, Յոյներ՝ հարուստ: (941):

Քառասուն հազար Ռուս զէնք առին. 2000 նաւակներով տորմիղ մը կազմուեցաւ: Ինգոր իշխանը՝ ծովակալը պիտի բլլար:

Բարեպաշտ Ռոմանոսը, ենթադրելով որ անշուշտ իր մեղքերուն համար՝ Աստուած Ռուսերը տէրութեան դէմ կը զրկէ, ամէն միջոց ձեռք առաւ՝ նախ երկնքի բարկութիւնը իջեցնելու: Արտասուեց, սուպ մտաւ, ծով պահեց, զղջացեալ սրտիւ աղօթեց, և յետոյ ինքզինք բոլորովին Աստուծոյ խնամոց յանձնեց:

Նոյն պահուն Գուրպէն, Ռուսաց զալուստն իմանալով, Հայաստանէն ճամբայ կ'ելնար Բիւզանդիոն. Թէոփանէս պատրիկն ալ Ռուսաց դէմ կ'երթար, որ Վոսփորի մուտքին առջեւ կանգ կ'առնէին: Նա կը հրամայէր

տասն և հինգ նաւերու՝ որ փաստուած ըլլալուն պատճառաւ՝ Պօլիս մնացեր էին. բայց անոնք մեծագոյն սյժ մ'էին թշնամւոյ մը հանդէպ՝ որ եռապնակով եկած էր Բիւզանդիոնի տիրելու: Յունական կրակի և մեքենայներուն տակ, իսկոյն կ'ընկղմէին ասոնք՝ իրենց բովանդակութեամբը միասին. Ռուսերը ջղաձգօրէն ծով նետուելով՝ կ'ազատէին բոցերէ, բայց ոչ նաեւ մահուանէ: Փախըստեան ճամբայն գոցուած գանելով յոյն նաւատորմը, որ ուրիշ կէտի մը վրայ ալ կուտորածը երկրորդեց, ցամաքի ապաւինեցան. Գւերգէն հասած էր ճիշտ այդ վայրկենին. երրորդ կուտորած մը տուաւ և յաղթանակը վերջացուց. ինչոր սպանուած էր. գերիները գլխատուեցան. շատ քիչեր յաջողեցան հայրենիքնին տեսնել. Ռուսեր, սարսափած, երկայն ժամանակ անշարժ մնացին: Իրենց նաւակատարմիդը բոլորովին փճացած էր: Յեղակից Աքլափոնները, որ, 926ին, ապրտամբութիւն մը փորձած էին Պեղոսպոնեսի մէջ, յաղթուեցան Արոգրաս Քրենիթէսէն և ութ ամիս վերջ՝ բոլորովին անձնատուր եղան:

Հունգարները երկու անգամ մինչեւ Թրակիա արշաւեցին (934ին և 944ին). Ռու-

մանոս՝ առաջին անգամ ստակով, երկրորդ անգամ զէնքով խաղաղ մնալու բռնադատեց զիրենք : Յաղթութիւններէ խրախուսուած , Ռոմանոս ծրագիր մը շինեց Եգիպտոսի տիրելու : Հազար պատերազմի նաւակներ ճամբայ ելան , փոթորիկը զայն կիսեց , միւսները հոտ դառնալ ստիպուեցան : Յոյն լրտես մը ձերբակալուած ըլլալով Եգիպտոսի մէջ՝ Արաբացիք կարող եղան հզօր գիմադրութեան մը պատրաստութիւնը տեսնել :

Այս պատերազմներուն ժամանակ՝ մի քանի միջադէպեր հանդիպեցան : Վրաց Ելիւրդապաղատը Պօլխ գալով ընդունուեցաւ մեծ հանդիսով . մեկնեցաւ՝ հիացած Պօլսոյ և մասնաւորապէս Ս. Սոփիայի վրայ , որուն որմերը ծեփուած էին շքեղ գորգերով : Հայաստանէն՝ հրէշ մը բերուեցաւ . երկու գլուխ ունէր չորս ոտք , մէկ իրանով միացած : Իր ուտքն ի Բիւզանդիոն աւելի աղմկաւոր եղաւ քան թագաւորի մ'այցելութիւնը : Ռոմանոս չար գուշակութիւն մը նկատելով զայն՝ Պօլսէն հեռացնել տուաւ , բայց Երաստանդին Պեոփեոուժէնի ժամանակ կրկին բերուեցաւ : Տղաքներէն մին հիւանդանալով մեռաւ . բժիշկներ այնպիսի ճարտարութեամբ վիրահատութիւնը կատարեցին՝ որ միւսը կարող

եղաւ դեռ երկայն ժամանակ ապրիլ : Մեծ դէպք մ'է ասիկա, — բիւզանդացի պատմչաց համար :

Ռոմանոս՝ չորրորդ ամուսնութիւնը եկեղեցիէն գտտապարտել տուաւ և այդ վճիռը հրատարակեց Պերփեռութէնի ձեռամբ՝ որ չորրորդ ամուսնութենէ ծնած էր : Այսու իր գահակիցը անգամ մ'ալ կը նախատէր անգութ հեգնութեամբ : Եկեղեցական վէճեր զադրած էին . Ռոմանոսի ժամանակ փոխանակ կայսերք աստուածաբանութեան մէջ նետուելու, եկեղեցականք ալ քաղաքականութեան տուած էին զիրենք, — ինչպէս տեսանք Նիկողայոս հայրապետին վրայ խօսելով . մահուանէն վերջ այս նենգաւոր մարդը սուրբերու կարգ դասուեցաւ . կրնանք ասկից գուշակել թէ ի՞նչ եղած պիտի ըլլան բիւզանդացւոց մեղաւորները :

Պղնձեայ երեք սափորներ գանուեցան (922ին) . Ռոմանոս անոնց խորաքանդակներէն իմանալով թէ Մօրիկի և իր որդւոց ածիւնը կը բովանդակեն՝ հանդիսով փոխադրել տուաւ Միւրեղեան վանքին մէջ :

Յովհաննէս Ռատինոս պատրկի ձեռամբ ծովահէնները ջախջախեց, բայց անոնց զըլխաւորը, Լեոն Տրիպօլսեցին՝ մէկ նաւով փախչիլ յաջողեցաւ :

Խաղաղութիւնը կը տիրէր՝ թէ՛ ծովու , թէ՛ ցամաքի վրայ : Միայն մէկ տեղէ մը բացակայ էր . Ռոմանոսի սրտէն :

Երգմնազանցութեամբ ստացուած փառքերը՝ Դժոխքի բոցերը կը ճառագայթէին իր աչքին : Արքունեաց մէջ ալ ձայն մը կար՝ որ շողոքորթել չէր գիտեր . — իր խրղճմըտանքը :

ԹԷ. — ԴԱՒԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԴԷՄ. — ԴԻԻԱՆԱ
ԳԷՏ ՀԱՅՈՒՆԻ ՄԸ. — ԱՔՍՈՐԱՆՔԻ ԳԻՇԵՐԸ. — ԴԷՊ
Ի ՓՈՒԹԻ :

Պաշտօնական խուլ պայքարներու , դաւաճանութեանց ժամանակ , զգայուն հոգի մը կար՝ որ ամենէն աւելի կը տանջուէր . — Հեղինէ հայուհին , Պերփեռուժէնի ամուսինը :

Որո՞ն կուսակից ըլլար . իր հօր և եղբայրներո՞ն , թէ իր փեսային : Մնողական սիրոյն աւելի կարեւորութիւն պէտք էր տալ , թէ ամուսնականին : Այս տարակոյսներով տանջուած ժամանակ՝ պարագայները եկան որոշ բառերով իմացնելու՝ թէ ինչ ուղղութիւն պէտք էր բռնել :

Իր Թողէորա մայրը մեռաւ . Ռոմանոս , Հեղինէի տեղ , իր Քրիսթոֆ որդւոյն Սոփիա

կինը ծանոյց Հոովմայեցւոց կայսրուհի: Տեսնելով որ իր բոլոր բաղբը Պերփեռուժէնի փառքէն կախում ունի, որ երբեմն հինգերորդ կայսր ալ համարուեցաւ, վճռեց Հեղինէ բացարձակապէս իր ամուսնոյն կուսակիցն ըլլալ: Նախանձէն յուզեալ, արցունքի և անքնութեան գիշերներու մէջ, յանպուզն ծրագիր մ'յօրինեց. երեք կայսր կործանել: Հրեշտակի անմեղութիւնը, որ կը փայլէր իր բոլոր անձին և իր վարմունքին մէջ, երեւոյթ մ'էր միայն: Իրօք խողւայոյզ, մեքենայող, անհանդարտ ոգի մ'էր. հանճարեղ և գործունեայ: Վերջապէս ունէր այն յասկութիւնները, որ կը պահանջուէին իր ամուսնէն: Գրգռեց անոր անձնասիրութիւնը, գործունէութեան ասպարէզը հրաւիրեց, ըզգացնել տալով թէ որքան Ռոմանոս ծաղրական ըրած էր զինք՝ մականը ձեռքէն յափըշտակելով և գրիչ մը դնելով անոր տեղ:

Պերփեռուժէն անսովոր թափով գործելու սկսաւ: Պէտք էր դաւադրութիւն մը կազմել Ռոմանոսի դէմ, բայց, — ո՛ր և է վտանգի չենթարկուելու համար, — դաւը կազմել տալ նոյն իսկ իր որդւոց ձեռամբ, զանոնք համոզելով թէ հայրերնին բաւականէն աւելի թագաւորած է, իրենք պէտք են գահ ելնել:

Դժուարին գեր մ'էր այս, զոր սակայն սիրով ստանձնեց Թաչեիկ վչապիչ անունով պաշտականը : Ստեփանի վճառակութիւնը շահելէ յետոյ, իմացուց իրեն՝ թէ ծածուկ խորհուրդ մ'ունէր տալիք, խորհուրդ մը որ կրնար ի սկզբան յանդուգն երեւել, բայց զոր ստիպուած էր տալ՝ պարզապէս տէրութեան բարւոյն համար, — իր հայրը վանքի մը մէջ փակել : Նա ծերացած է, կ'ըսէր, տէրութիւնը պէտք ունի երիտասարդի մը՝ որու սուրի աակէն անցնին Բուլղարները, որու համբաւը Աքաբները գողացնէ անպատին մէջ. յետ Ստեփանի ապագայ պատերազմներուն հմայիչ նկարագրութիւնն ընելու, աւելցուց . Ռոմանոս թագաւոր չէ, հայր անգամ չէ. բռնաւոր մ'է : Փոխանակ նոր յանցանքներ գործելու՝ թող երթայ արդէն գործածները ապաշխարելու :

Ստեփան, որ արդէն ձանձրացած էր հօր երկարակեցութենէն, այս առաջարկը շատ անտեղի չգտաւ : Անշուշտ Հեղինէ ալ քրոջ մը բոլոր խանդաղատանքը կեղծելով, օգնեց վասսլի յաջողութեան :

Ռոմանոս Սարգիս անուամբ խոստովանահայր մ'ունէր, որ ըսած էր Ստեփանի և Կոստանդնի համար . « Հեղի քահանայա-

պետի որպէս վերջը պիտի ունենան» : Ինքը սուրբ կը համարուէր, իր ամէն խօսք՝ մարգարէութիւն : Ռոմանոսի որդիք ենթադրելով թէ իրենց հայրը անշուշտ այդ խօսքը պիտի իրագործէ, զայն գահընկէց ընել մտածեցին :

Ըստ Բիւզանդացի և եւրոպացի պատմչաց՝ այս երկու պարագայները եղան շարժառիթ՝ Ռոմանոսի դէմ կազմուած գաւազրութեան : Ըստ մեզ անբաւական էին անոնք՝ այդ արգիւնքը յառաջ բերելու : Ինչպէս յանձն պիտի առնէր Ստեփան, քիչ մ'աւելի շուտ թագաւորելու համար, արդէն հիշանդ և ծեր հայր մը աքսորել, նախ իր կեանքը վտանգի ենթարկելով : Կրօնաւորի մը սպառնալիքը կրնա՞ր այդքան մեծ ոճիր ներշնչել, և Ռոմանոսի որդիք աւելի Պերփեռուժէնի վրայ պիտի չկասկածէին քան իրենց հօր :

Ռոմանոսի արքունիքէն հեռացած ժամանակ՝ գտնուեցաւ իր գրած կտակը, յորում մեծագոյն կայսր կը դնէր զՊերփեռուժէն, իսկ իր որդիներն՝ անոր ստորակարգեալ : Կ'երեւի թէ Ստեփան և Կոստանդին այս կտակը կարդացած էին ո՞ր և իցէ կերպով և փութացին հայրերնին գահընկէց ընելու, անոր գործադրութիւնը խափանելու համար : Ահաւասիկ գաւազրութեան իրական պատճառը,

որուն կրնային օգնած ըլլալ Պերփեռուժէն, Հեղինէ, Վասիլ, Սարգիս:

Լաբիւրինթոսի նմանող պալատներէն մէկուն խորը՝ ժողով մը կազմեց Ստեփան, յետոյ սկսաւ մակեդոնացի գունդեր հաւաքել, իր հօրը թիկնապահներուն ստակ ցրուել: Դաւակցաց մէջ Քոչրդիկ անուամբ հայ մ'ալ կար, և Մարիանոս անուամբ կրօնաւոր մը:

Որոշեալ օրը Ստեփան և իր դաւակիցները տագնապի, սրտատրոփ անձկութեան մէջ էին: Ամէն վայրկեան օր մը կ'երեւնար. ամենէն շնչին պարագայն իրենց դատապարտութիւնը կարող էր բերել: Անհամբեր՝ մէկու մը կը սպասէին. ո՞վ էր նա. — Գիշերը, դաւաճանութեանց հասարակաց մեղսակիցը: Երբ ան ալ եկաւ, մակեդոնացի զինուորներով դէպ ի կայսեր սենեակը դիմեցին. թիկնապահները, առաջուց կաշառուած, անհետ եղեր էին արդէն. Ռոմանոս վագրի մորթի մը մէջ փաթթուած կը քնանար: Ձինք շրջապատող այդ վերմակը խորհրդանշանն էր արքունիքի մը՝ ուր իր որդիէն ալ պէտք էր կասկածիլ: Քնաթաթախ կայսրը սաւանի մը մէջ փաթթեցին և ծրար մը կազմելով սկսան վար իջնել. սրահներուն մէջ անոնց հանդիպողը՝ լաթերու կոյտ մը մինակ կը տես-

նէր, առանց գուշակել կարենալու՝ թէ Հոռու-
 մայեցւոց կայսրը կը գտնուէր անոնց տակ :
 Կսստանդին, Ստեփանի եղբայրը, որ ի սկըզ-
 բան տարտամ էր, իր եղբօր ծրագրի յաջո-
 ղումը տեսնելով, ինքն ալ անոր հետ միա-
 ցաւ : Աճապարանօք թանկագին ծրարը նա-
 ւակի մէջ դրին, և հրամայեցին անոր դէպ
 ի Փոռթի դիմել : Անուշակ գիշեր մ'էր, Ռո-
 մանոսի համար միայն դառն . խաղաղ լու-
 սընկայն՝ արծաթեայ ալեկոծութիւն մը կը
 յօրինէր Մարմարայի վրայ . լուսեման մէջ
 կը լսուէր միայն ճեղքուող ալիքներու ողբը,
 հովերու հառաչը որ կարծես Ռոմանոսի հո-
 գիէն ելած՝ կորսուած կայսերութիւն մը կ'եր-
 գէին : Ռոմանոս, ազատելով իւր ծածկոյթ-
 ներէն, ալեզարդ գլուխը ետ դարձուց . վեր-
 ջին անգամ մը տեսաւ իր պալատը որ լու-
 սընկայի և կիսաստուերներու, շքեղութեանց
 երգող յիշատակներու մէջ, աւելի գեղեցիկ
 երեւցաւ քան իր ամբողջ կեանքին մէջ :
 Վոսփոքը, Ոսկեղէն քաղաքը, Քաղկեդոնը
 երազաբար կ'անցնէին իր քովէն, և անոնցմէ
 իւրաքանչիւրը ունէր միշտ երջանիկ յիշա-
 տակ մը՝ որուն «Մնաս բարով» կ'ըսէր Ռո-
 մանոս : Իշխանաց կղզիները երթալով կը
 մեծնային . նաւակը Փոռթիի առջեւ կանգ

առաւ. գիշեր ժամանակ վանքի մը դուռը բաղխեցին. կրօնաւորները տարածամ՝ աղմուկը լսելով՝ իմացան թէ նոր աքսորեալ մը կու գար. ո՛ր գիտէ թէ ո՛ր իշխանը ընկեր պիտի ըլլար իրենց. ինչ մեծ եղաւ իրենց զարմանքը, երբ տեսան, նաւակին մէջ, կայսրը ինքնին (944, դիկտ. 19):

Ռոմանոսի մազերը կտրեցին. կրօնաւորի զգեստները նետեցին վրան յետոյ փակեցին խուցի մը մէջ: Կրկին թիերու ճողփինը լսուեցաւ ծովափին վրայ. աքսորելոյն նաւակը, Ռոմանոսէն աւելի բաղդաւոր, երջանկութեանց պալաար կը վերադառնար:

Ժ.—ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ:—ՀԵՐԵՆՈՒԹԵԱՄԲԻ
ԻՐ ՈՐԴՈՑ ԸՆԴ ԱՌԱՋ Ե՛ՆԼԱՅ:—ՏԱՐՈՐԻՆԱԿ ԽՈՍՆՈՎԱՆԱՆՔ ՄԸ.—ԱՔՍՈՐԵԱԼԻՆ ՄԱՀԸ:

Ռոմանոսի փառքը անհետացած էր անոյշ երազի մը, ասուպի մը նման. յաղթանակներ անոր նախորդանքն հղան, և աքսորն անոր վերջաբանը. մին է նա Մեծն Նափոլէոնի նախապատկերներէն, որ այնքան բազմաթիւ են Բիւզանդիոյ պատմութեան մէջ:

Փռօթի՛ Լեկաբենի Ս. Հեղինէն եղաւ:

Ի՞նչ կը զգար նա երբ երեկոյեան դէմ ծովափը կը նստէր, երբ հեռաւոր յիշատակներու պէս աղօտ, ուրուագծուած կը տեսնէր Բիւզանդիոնի պալատները, որուն գմբեթներէն ոմանք իր ձեռակերտներն էին: Ի՞նչ կը մտածէր նա երբ յեղյեղուկ ալիքներու լեռնանալն և յանկարծական փշրումը կը տեսնէր. իւր ո՞ր յոյսը կը նշմարէր անոնց ոսկեզօծումին մէջ, կամ իւր ո՞ր վիշտը կը յիշէր՝ երբ անոնք կուլային գիշերուան քօղերուն տակ. զաղսնիք մ'է մեզի համար, մեզի՝ սր շենք փորձած թէ ինչ ըսել է առաջին օր գիւղացի ըլլալ, երկրորդ օր կայսր, և արեւը շմտած՝ վերադառնալ թշուառութեան ծոցը:

Աքսորեալը դեռ քանի մը շաբաթ կայսեր մը պատկառանքը կ'ազդէր իր վանքի կրօնաւորներուն. խաւարած արեգակ մը թուէր նա վանքի կամարներուն տակ թափառող. մինչեւ որ, մտքերու մէջ ալ գահընկէց, հաւասարեցաւ բոլորովին՝ իր դրացի ճգնաւորներուն:

Պալատին մէջ արդէն Ռոմանոս սկսած էր իր մեղքերուն վրայ ապաշխարել. յաւիտենականութեան մտածումը, Աստուծոյ դատաստանը՝ այնքան սարսափեցուցած էին

զինք , որ գրեթէ ուրախութեամբ ընդգրկեց վանական կեանքը , խորունկ դառնութեամբ յիշելով սակայն՝ թէ զինք մատնողները իր որդիքներն էին :

Յետ ազատելու իրենց հօր գերիշխանութենէն , կրկին դաւակցութիւն մը կազմեցին անոնք՝ Պերփեռուժէնն ալ գահընկէց ընելու համար . այն գիշեր՝ ուր զՌոմանոս աքսորեցին , Բիւզանդիոնի մէջ սխալ լուր մը տարածուեցաւ՝ թէ Պերփեռուժէն սպանուած է . ժողովուրդը ոտք ելաւ , ապստամբութիւն հրատարակելով պալատին վրայ դիմեց . ի զուր Ստեփան կ'ուզէր համոզել զանոնք թէ աքսորեալը Ռոմանոսն է . արինհեղութիւնը մօտ էր սկսելու . յանկարծ պալատի պատուհաններէն մին բացուեցաւ և Պերփեռուժէն արձանի մը դիրքով , կանգնեցաւ պատշգամին վրայ : Անէծքները ծափահարութեանց փոխուեցան , կատաղութիւնը ուրախութեան . կարծես թէ սիրական մեռեալ մը՝ յարութիւն առած էր . և ժողովուրդը ցրուեցաւ , Ռոմանոսի մասին անհոգ , իբր թէ ոչինչ գործուած ըլլար նոյն գիշեր :

Այս դէպքը ցոյց տուաւ թէ ժողովուրդը զՊերփեռուժէն միայն կը ճանչնար իրեն օրինաւոր կայսր : Ստեփան և Կոստանդին ,

Նախանձը յագեցնելու ուրիշ միջոց չգտնելով, մակեդոնացի գունդերով իրենց պալատները լեցուցին և որոշեցին օր մը զՊերփեռուսէն սեղանի կանչել, յանկարծ զինքը ձերբակալել:

Այս դաւադրութիւնը պատմութեան ամենէն թատերական միջադէպերէն մին կը համարուի, և Լուիթրարանդ ժամանակակից պատմաբանը կ'ըսէ թէ Եւրոպայի, Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ բազմաթիւ երգեր շինուած էին անոր վրայ:

Ստեփանի դաւակիցներուն մէջ կար նաև Դիալոլինոս անուամբ մէկը, նենգաւոր ու մատնիչ, որ իսկոյն Պերփեռուսէնի գնաց, յայտնեց թէ խնջոյքի ժամանակ զինք պիտի կապեն՝ վահանի թնդիւնով ձերբակալման նշանը տալով. անշուշտ Հեղինէ, իբրև քոյր, այս անգամ ալ դեր մ'ունեցաւ և հանգոյցներ յօրինեց: Պերփեռուսէն որոշեց Ստեփանն և Եոստանդինը սեղանի կանչել՝ ճիշդ այն օր՝ զոր անոնք սահմանած էին, և իրենց ծրագիրը իրենց վրայ գործադրել:

Ժամադրեալ օրը կը մօտենար. դաւակիցներ սարսափեցան՝ տեսնելով որ Եոստանդինն ալ իր պալատը կը լեցնէր մակեդոնացի գունդերով: Պատրաստութիւնք յա-

ուջ կ'երթային լուռ կատաղութեամբ . մէկ օր մնացած էր միայն դաւը ի գլուխ հանելու՝ երբ յանկարծ Պերփեռուժէնէն՝ իրենց խնջոյքի հրաւիրագիր մ'եկաւ . կասկածեցան, արիւննին սառեցաւ իրենց երակաց մէջ, տարտամ աչքերով իրարու նայեցան, բայց զուգադիպութիւն մը համարելով՝ հրաւէրն ընդունեցան :

Խնջոյքը արտասուվոր շքեղութիւն մ'ունէր, զուարթ խօսակցութիւնք՝ ամէն կասկած մոռցնել կու տային . դաւադիրները բաժակները անհոգաբար կը դատարկէին՝ խօստանալով Պերփեռուժէնի փոխադարձ խնջոյք մը տալու : Յանկարծ ցնցուեցան ամէնքը և մեռելական լուութիւն մը տիրեց խօսակիցներուն վրայ . վահանի ահաւոր թնդիւն մը լուռած էր, աղմուկ մը մերկացող սուրերու, բաղխուող զէնքերու, շղթայներու . դաւադիրները իրենց պատրաստած նշանը ճանչնալով՝ գոյներնին նետեցին . երկու հայ եղբայրներ՝ վիթխարի հասակով, Թոռնիկ անուամբ, Էրոտանդնի և Ստեփանի վրայ յարձակեցան . չիշխեցին անոնք՝ փոքրիկ զիմադրութիւն մ'ալ ընելու . կապեցին զիրենք, նաւակի մէջ զրին, և զրկեցին դէպ ի իշխանաց կղզիներ :

Աքսորեալները շնորհք մը խնդրեցին Պեր-
փեռուժէնէն . — Փռոթի հանդիպիլ՝ իրենց
հօրմէն ներում խնդրելու համար . Ռոմա-
նոս, լսելով թէ իր որդիք իրեն կու գան,
ծովափ վազեց հեզնական ժպիտ մը դէմքին
վրայ . « Որդիս ծնայ և բարձրացուցի, գո-
չեց նա, և նոքա զիս անարգեցին », յետոյ
աւելցուց .

« Ա՛հ, երջանիկ վայրկեան , յորում օ-
գոստափառ կայսրներ կը հաճին մեզի պէս
ոչինչ մարդիկներու այցելել . ես գիտէի ար-
դէն թէ դուք զիս շաա կը սիրէք , և զիս
հոս ղրկելէ վերջ , ձեր որդիական սէրէն
բռնազատուած՝ պալատը պիտի թողուիք և
իմ քովո գայիք :

Աղէկ որ զիս առաջուց հոս ղրկեցիք . սա
իմ եղբայրներս, միամիտ կրօնաւորներ ըլ-
լալով, և զբաղած իրենց երկնաւոր տեսիլ-
ներուն հետ , ի՞նչ պիտի գիտնային՝ թէ
կայսրները ի՞նչպէս պէտք է ընդունիլ, եթէ
ինձի պէս մարդ մը չըլլար որ պալատի բո-
լոր նուրբ արարողութիւնները գիտնար :

Հիմակ նայեցէք . արդէն ամէն բան պա-
տրաստուած է : Զո՛ւր կ'ուզէք . սառնատան
ջուրէն աւելի պաղ . համով համով բակլայ-
ներ , թարմ կաղամբնիր , նոր փրցուած

պրասններ: Մի վախէք. միշտ ձուկ ուտելով՝ մարդս չհիւանդանար, այլ միայն՝ քիչ մ'աւելի պահք պահած կ'ըլլայ:

Բայց միայն մէկ բանէ մը պիտի զրկուիք հոս. աղքատ ըլլալով՝ տեղ չունինք ձեր բազմաթիւ և փայլփլուն ծառայներուն. մենք զձեզ միայն կ'ընդունինք, վեհափառ կայսերք, որ եկաք ձեր հօր ծերութիւնը մխիթարելու »:

Կոստանդին և Ստեփան Փոռթիէն հանուելով՝ զրկուեցան այլ և այլ կղզիներ. առաջինը բանտուեցաւ յԱնտերովիթոս, անկից փոխադրուեցաւ Տենեզոս, յետոյ Սամոթրակէ, ուսկից փախչիլ փորձեց իր Նիկեոսաս պահապանը սպաննելով. այս յանցանքին համար ինքն ալ սպանուեցաւ, յետ երկու տարի բռնի կրօնաւոր ըլլալու: Նոյն գիշերը Ռոմանոս իր որդին դժոխքի բոցերուն մէջ տեսնելով, երկրորդ առտու բոլոր իր ծանօթ կրօնաւորաց, Հռոմայ քահանայապետին և Երուսաղէմայ պատրիարքին նամակ գրեց՝ Կոստանդինի հոգւոյն համար աղօթք խնդրելով: Իր եղբայրը Ստեփան աւելի համակամ եղաւ իր ճակատագրին, որ սակայն երբէք չժպտեցաւ իրեն: Իսկ Ռոմանոս, անձնատուր եղաւ երկնաւոր խոկումներու և զառանցանքի մօտեցող խոր-

հըրդապաշտութեան: Երկչոտ ու ծիծաղական բնաւորութիւն մ'առաւ. ամէն տարօրինակ միջոց ձեռք կ'առնուր, իր մեղքերը ապահովապէս ջնջելու համար. Մակրեթի քնաշըջիկին նման, որքան լուար, դեռ տրիւն կը տեսնէր իր ձեռքերուն վրայ:

Բիւզանդիոնի բոլոր վանքերուն շրջաբերական մ'ուղղեց. կը ծանուցանէր՝ թէ հրապարակաւ խոստովանանք պիտի ըլլայ. և կը խնդրէր որ ամէն եղբայրակից գայ այս հանդէսին: Երեք հարիւր կրօնաւոր, հետաքրքրուած, Փոռթի վազեցին:

Ռոմանոս շաբաթներով աշխատեցաւ, իր բոլոր մեղքերը գրի առաւ, ցանկի վերածեց:

Հանդէսը սկսաւ պատարագով. Սրբոսրիան սրբոցը դարձուցած ժամանակ, մէկը դուրս ելաւ կրօնաւորաց կարգէն՝ վեղարին մէջ ծածկուած. սգաւորի կերպարանքն ունէր, մերթ կը հեծկլտար, մերթ կուրծքը կը բաղխէր. կանգնեցաւ ճիշդ եկեղեցւոյն մէջտեղ. փիլոնը վար նետած պտհուն, ճանչցուեցաւ Ռոմանոսը, որ միայն սպիտակ շապիկ մը հագուած, ախուր և յուզեալ շեշտով, իր մեղաց ցանկը սկսաւ կարդալ. իւրաքանչիւր յանցանքէն յետոյ կը հեծկլտար. հանդի-

սականները կը պատասխանէին « Տէր ողորմեա » գոչելով. ընթերցումը երկար աւելց, առանց, իր պարունակութեանը շնորհիւ, ձանձրացուցիչ ըլլալու :

Ռոմանոս իւրաքանչիւր կրօնաւորի առջեւ ծունր դրաւ, իւրաքանչիւրէն արձակում առաւ, յետոյ հաղորդուեցաւ :

Պատարապէն յետոյ հանդիսականները ճաշի հրաւիրուեցան. քիչ վերջ ներս մտաւ Ռոմանոս և կանգնեցաւ սեղանատան մէջտեղ՝ միայն շապիկ մը հագուած. աղայ մը գաւազանի հարուածներ կ'իջեցնէր իր մարմնոյ վրայ, ըսելով. « Նստէ՛ կեր, անպիտան ծեր » : Ամենէն յետոյ ինքն ալ սեղանի նստաւ, իրագործել ջանալով մարգարէին խօսքը թէ « Զմոխիր որպէս զհաց կերայ, և զըմպելին իմ արտասուօք խառնեցի » : Ռոմանոս, իր մեղքերու ցանկէն մէկ մէկ օրինակ զրկեց բոլոր այն կրօնաւորներուն, որ իր հրաւէրը չէին կրցած ընդունիլ : Դրժբաղդաբար անոնցմէ ոչ մէկը չէ հասած մեղգփտութեան վրայ մեծ լոյս պիտի սփռէին, ամբողջ պատմութիւնն ըլլալով Ռոմանոսի կայսրութեան :

Այս բոլոր ապաշխարանքները կատարած ժամանակ, աքսորեալը դադրած չէր թագա-

ւորութեան փափագելէ. բայց անձկալի նաւակը չերեւցաւ : Լսեց անգամ մը թէ իր թէնփիլակտոս որդին, Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարք, դաւակցութեան մը գլուխն անցած է, աշխարհքս կրկին իրեն հպատակեցնելու համար. բայց երկրորդ լրաբերը՝ հայրապետի անյաջողութիւնն իմացուց : Եւ երբեմնի կայսրը տեսաւ, որ վերջալոյսի ճառագայթներուն հետ, իր յոյսերն ալ դէպ ի ուրիշ աշխարհ մը կը մեկնէին :

Ապրեցաւ հոն, Փոսթիի մէջ, խաղաղ, ինչպէս կղզւոյն միայնութիւնը, խորհրդաւոր՝ ինչպէս փլած արքունիք մը՝ լուսընկային տակ :

Արքունեաց մէջ միայն Հեղինէ մնաց. անշուշտ նա շուշացաւ զղջալու այն թշուառութեանց վրայ՝ որոնց պատճառն եղաւ. և իր երկնագոյն աչքերը յաճախ ցօղամած մանուշակներու փոխուեցան, երբ պալատական հանդէսներու ժամանակ բացակայ կը գտնէր իր հայրն և իր եղբայրները, երբ արքունի երաժշտութեանց ժամանակ կը յիշէր՝ թէ անոնք հիմա վանքի մ'անկիւնը կը հեծեծեն :

Թ.

ՌՈՄԱՆՍՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

Թ.

ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

(9 3 9 - 9 6 3)

Ա. ԿԱՆԻԱՀԱՍ ԱՌՏԱՒՈՐ ՄԸ. — ՀՆԳԱՄԵԱՑ ԱՄՈՒՍԻՆ
ՆԸ. — ՎԵՑԱՄԵԱՑ ԿԱՑՄԸ. — ԳԻՆԵՊԱՆԻ ԴՈՒՍՏԸ
ԹԱԳՈՒՀԻ. — ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ:

Քսան գարուններ անցած էին Պերփեռու
ժէնի հարսանեաց վրայ, և դեռ կայսերական
շառաւիղը նոր ծէլով մը շէր բողբոջած: Թա-
գածառանգի տեղ՝ հինգ զուտոր ունեցած էր:
Մինչդեռ կը տապնապէր՝ մտածելով թէ գահը
իր նախանձորդներուն պիտի կտակուի, ա-
րեգակը խաւարեցաւ: Արկածի մը նշանն էր
անտարակոյս: Եւ յիրաւի, քիչ յետոյ, ծնաւ
Ռոմանոս Բ. (939):

Զուարճասէր կայսրներու շարքը, որ վայր-
կեան մ'ընդհատուած կը թուէր, պիտի գըտ-
նէր իր շարայարութիւնը այս անձին մէջ՝

որուն արշալոյսն անգամ անսուրբ գոյներէ բաղադրուած էր :

Հինգ սարեկան էր՝ երբ ամուսնացաւ Փռովանսի Հիւզոյ Թագաւորին՝ Բերթա անհարազատ դստեր հետ, որ Փասքալիոս զօրավարի ձեռամբ Պօլիս բերուեցաւ (944) : Վեց սարեկան՝ երբ կայսր օծուեցաւ Թէոփիլակտոս ձիասէր հայրապետէն՝ որ իր քեռին էր (945) :

Փոքրիկ Թագուհին շուտով վախճանեցաւ (949) : Ռոմանոս Բ, տասը տարեկան այրի մնացած, անձնատուր եղաւ զուարճութեանց, Թափառելով փողոցներու, գինետուններու, սրահական անտաններու մէջ :

Արդէն տասն և մէկ տարեկան եղած էր, երբ սիրաւ յարեցաւ Քրաթերոս գինեպանի՝ Անաստասիոս աղջկան : Բոլոր արքունիքը գործունէութեան մէջ մտաւ, անպատիւ հարսանիք մը խափանելու համար : Բայց Պերփեռուժէն, թոյլ ի բնէ, որդւոյն հիւանդագին վիճակին վրայ գլծալով, անոր կամքը կատարեց . ամուսնոյն սեղձ՝ անոր անունը փոխեց . Անաստասիան՝ Թեոփիանոյ կոչուեցաւ . — Ինչպէս թէ անձը չըլլար վառահամբաւեալ, այլ . . . իր անունը միայն : Այս վիպակը սկզբնաւորութիւնն էր արիւնոտ

աղբերգութեան մը, որուն գլխաւոր դերասանն եղաւ Թէոփանոյ, կին երեք կայսերաց. Ռոմանոսի, Նիկեփորի, Չմշկիկի:

Ռոմանոս Բ, որչի մեծ մատենագրի, թո՛ւն մեծ քաղաքագէտի, ոչ մին՝ պիտի ըլլար և ոչ միւսը: Ժառանգութեան իրաւունքով նախանձելի ձիրքեր իր լուսապսակը պիտի կազմէին. և եթէ զուրկ եղաւ անոնցմէ՝ կըրթութեան պակասէն չէր. ընդհակառակն, այս մասին ոչ ոք մեծագոյն բաղզ ունեցաւ: Իր գաստիարակն՝ հայրն ինքնին էր, որ զըքերով ալ ուղեգիծը տուաւ իր ապագայ կեանքին: Ռոմանոս Բ առեղծուած մ'է, զոր այլասերման օրէնքը միայն կը մեկնէ: Թերեւս լեկարեն, որ քաջ ուսուցիչ կարող էր ըլլալ Եպիփուրեան դպրոցի մը մէջ, չարիքի մէջ կը հրահանգէր զայն, — ինչպէս Պերփեոուժէն՝ բարւոյն:

Ռոմանոս Բ, ժպտուն նկարագրով, ոճիրներ գործեց՝ որ միայն յուսահատ և մելամաղձոտ հոգիներէ կարող են թրտաղբուիլ: Հակասութիւնը գիւրին է մեկնել. երկու կամք ունէր Ռոմանոս. նախ Թէոփանոյինը, յետոյ իրենը:

Մեղկ էր նա. ներողամիտ՝ ոչ միայն անձնական, այլ և տէրութեան թշնամինե-

րուն : Բաղդը սակայն զինքը սրբագրելու համար , քաջ զօրավարներ ընծայեց իրեն : Առատաձեռն էր . ցորեն կու տար ժողովըրդեան , անկից ծափահարութիւն առնելու համար : Բնութեան ոչ մէկ զգացում ունէր , բաց ի վատերէն : Իր բարեկամութիւնքը անկեղծ էին և տեւական , — խեղկատակներու հետ : Պէտք չէ մոռնանք իր բարեմասնութեանց մէջ նաեւ այն՝ որ գնդակախաղի մէջ ամենուն կը յաղթէր , եթէ բուզանդացի պատմչաց ազգային սնապարծութիւնը չէ ասիկա : Ընդհանրապէս՝ մեղքերով կը զբաղէր : Համառօտիւ կը պատկանի բիւզանդացի կայսերաց այն տիպարին , որու գլխաւոր ներկայացուցիչներն են Միքայէլ Արբշիո , Լեւոն Իմաստասէր , Աղեքսանդր Արշակունի , Թէպէտեւ պէտք է ըսել , — արգարութեան համար , — թէ ասոնցմէ ոչ մին մտածեց հայրը սպաննել , մայրը հալածել պալատէն , քոյրերը վանքի մէջ փակել : Որսասէր էր . աւելի կ'ընտրէր կենդանեաց դէմ գործածել իր զէնքը , քան իր նմաններուն : Թէոփանէս Շարայարող , ժամանակակից ու շողոքօրթ պատմիչ՝ հետագայ միջնադէպը կը պատմէ ցուցնելու համար՝ թէ որքան անխոնջ էր Ռոմանոս Բ :

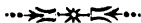
Ամբողջ օր մը կըրցաւ նա անընդհատ զուարճութեամբ անցնել: Առաւօտը կրկէսի մէջ՝ կառարշաւի և այլ մրցանքներու մասնակցեցաւ. յետոյ խնջոյք մը տուաւ մեծամեծներուն. բայց, առանց յոգնած ըլլալու, հրապարակ իջաւ և գնդակախաղով բազմաթիւ յաղթանակներ տարաւ: Մեծածորի շրջակայքը ծածկուած էին անտառներով, որոնց աւերակները դեռ կան՝ զուրկ իրենց գազան բնակիչներէն՝ և թագազարդ այցելուներէն: Ռոմանոս անոնց մէջ որսալու գնաց, յաջողելով չորս կինճ սպաննել: Յետոյ երեկոյեան պալատը դարձաւ՝ հպարտացած՝ իբրեւ յաղթող մարդկան և կենդանեաց:

Ռոմանոս Բ. որ հոգեկան ոչ մէկ ձիրք չէր ժառանգած Պերսիեռուժէնէն, դէմքով գիծ առ գիծ իր հօր կը նմանէր. լայն ճակատ մ'ունէր, աղեղնաձեւ քիթ, անոյշ աչքեր, նուրբ ու վերասլաց հասակ, ցորենագոյն մորթ: Գեղեցիկ Տղայն (Քալոն փէտիոն) Բիւզանդիոնի մէջ Ռոմանոս Բ. կը նշանակէր:

Իր բոլոր ձեւերուն մէջ կը սեսնուէր կանոնաւորութիւն մը, որ բոլորովին բացակայ էր իր գործերէն:

Արտաքին նմանութիւնը՝ յաճախ մեծ ազ-

դեցութիւն կ'ունենայ հօր մը սրտին վրայ: Պերփեռուժէն՝ իր մանկութիւնը, իր երկրորդ եւր կը տեսնէր Ռոմանոսի մէջ: Խանդաղատանքը, որ յառաջ կու գայ արեան կապէն, աւելի գողտր դարձած էր իր մէջ՝ արհեստագէտի կրթութեամբ. ներդամիտ իր որդւոյն, վարժեցուց զայն՝ իր ամէն քմահաճոյքը կատարուած տեսնելու: Վարդը փուշէն կը ծնանի, կ'ըսուի ընդհանրապէս. ասոր հակառակն ալ ճշմարտութիւն մ'է, բարոյական կարգի մէջ. չարիքներ կան՝ որ ազնուականի մը անարժան որդւոց կը նմանին. — բարութենէ ծնած են: Ռոմանոս Բ. զոր իր հակումները, արքունիքը, Լեկաբներ, հանգամանքները բաւական էին զեղծ երիտասարդ մ'ընելու, աւելի երազ յառաջեց իր թիւր շաւղին մէջ՝ հօրը գորովանքէն զեղծանելով: Ու Պերփեռուժէնի ղերապահուած էր՝ իր սխալին դառնագոյն հետեւանքը. յանցանքը ինքնին քաւեց՝ իր ողբերգական մահուամբ:

Բ. ՀԱՅՐԱՍԱԳԱՆՈՒԹԻՒՆ.—ՄԱՅՐ ԵՒ ՔՈՅՐԵՐ ԱՔՍՈՐԻ
ՍԱՀՄԱՆՈՒԱԾ.— ԳԱՅԹԱԿՂԵՑՈՒՑԻՉ ՄԱՐԱՊԵՏՆԵՐ.
ԿՐՕՆԱՒՈՐ ՄՐ՝ ԹԻԿՆԱՊԱՀ ՋՕՐԱՎԱՐ ԵՂԱԾ.—ԴԱ-
ԻԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Անակընկալ բաղդը, յանկարծական լոյսի
մը պէս շլացնող, գոռոզ բնաւորութիւն մը
կու տայ անոնց՝ զորս կը հովանաւորէ: Գի-
նեպանի գուտորը՝ այս անգամ փառքերով
գինովցած, անհամբեր կը սպասէր այն վայր-
կենին, ուր իբրեւ կայսրոսի պիտի ողջու-
նուէր՝ իր երբեմնի զուարթ յաճախորդներէն:
Համոզեց զՌոմանոս վերջ դնելու իր հօր
երկայն թագաւորութեան. Նիկողայոս խո-
հարարին ձեռքով թոյն դրին Պերփեռուժէնի
դեղի բաժակին մէջ. երբ ան, սխալ քայլի
մը շնորհիւ, գետին թափեցաւ, թոյնը կրկնե-
ցին և Պերփեռուժէն, դանդաղ քայլերով,
գերեզման գնաց:

Ոչ մէկ գահակալութիւն այնքան նախա-
տինք չեղաւ առաքինութեան: Հայրասպան
մը և գինեպանի աղջիկ մը՝ թագի կ'արժա-
նանային: Չարութիւնն էր որ կը պսակուէր:

Բայց Ռոմանոս Բ. այն կայսրներէն
պիտի չըլլար՝ որոնք, գահու սանդուխնե-
րուն վրայ ոճրագործ, կ'առաքինանա նանոր,

վրայ բազմած ժամանակ: Քսան և մի տարեկան էր, և դեռ կը յուսար ժամանակ ունենալ՝ նորագոյն ոճիւրներ գործելու:

Հայրը սպաննելէն յետոյ՝ կարգը մօրը եկած էր: Հեղինէն, աքսորի դատապարտուած, որդւոյն առջեւ վազեց, ու դառնագին ցաւէն ներշնչուելով՝ այնպիսի կրակոտ ճարտասանութեամբ որդւոյն ապերախտութիւնը յանդիմանեց, որ նա ետ կեցաւ սրբապիղծ մտածումը գործադրելէ: Մօրը տեղ, միշտ թէնփանոյէն դրդուած, իր հինգ քոյրերը վանք դրկեց:

Ոչինչ աւելի գայթակղեցուցիչ կրնար ըլլալ քան այս իշխանուհիներուն վարքը՝ վանքին մէջ:

Հագիւ թէ հոն հասած էին, իրենց ընդառաջ ելաւ Քրիսթոֆի Սոփիա կինը, բայց ոչ գոյնզգոյն ու նուրբ կերպասներուն մէջ, ինչպէս վարժուած էին արքունեաց մէջ զինքը տեսնելու, այլ սեւ քօղի մը, սեւ զգեստներու տակ: Այս հանդիպումը բաւական էր իշխանուհիներուն վրայ տխուր տպաւորութիւն մ'ընելու: Յետոյ նստան և ցաւերնիւն պատմեցին իրարու զայրոյթի մուկեցին շեշտերով. հոն որոշեցին զիմադրել իրենց ճակատագրին:

Քիչ յետոյ դուռը բացուեցաւ և ալիւոր ծերունի մը ներս մտաւ: Սթուտինոն վանքի արբահայրն էր: Աշխարհիս յեղափոխութեանց վրայ խօսելով, իմացուց թէ հարկ էր մերկանալ իրենց սնոտի զարդերէն, երկայն խոպոպներէն, հնացած ախտերէն: Յետոյ սովորական ոճով կատարուեցաւ արարողութիւնը, որու ժամանակ անհամբերութեան նշաններ ցոյց կու տային, սեւ տարազը ծանր զգալով իրենց ուսին: Ծերունին, իր խրատը կրկնելով, մեկնեցաւ: Մարապետները, որ աչքով իրեն կը հետեւէին, դուռը գոցուած տեսնելով, վեր ցատքեցին, տժգոհ դպրոցականներու աշխուժութեամբ գետին նետեցին իրենց քօղը, սկսան կրօնաւորական զգեստները կոխոտել: Յետոյ, իշխանուհւոյ զարդերը հագուելով, մտան մարապետաց մէջ և ամբողջ վանքը խառնակութեամբ լեցուցին: Մեծ հաճոյք կը զգային արգելք ըլլալով տեղւոյն սովորութեանց. ո՛չ մէկ կանոնի չէին հնազանդեր: Վանքի մէջ շարունակեցին՝ ինչ որ կ'ընէին պալատին մէջ. — ումէն բան վեր չ'ւայր ընել: Ռոմանոսի իմացուցին թէ իր քոյրերը շատ օրինակելի մարապետներ չէին և թէ իրենց ապաշխարանքը ուրիշները կը կատարէին: Եայսրը անոնց թոշակ կապեց

յանձն չառաւ արբասուհւոյ պաշտօնը գործածել, և անտեղի չերեւցաւ իրեն, որ, ինչպէս իր տէրութեան ամէն կողմ, վանքերու մէջ ալ բարեկարգութիւն պակասի:

Այս ժամանակ էր՝ որ վանքէ կրօնաւոր մը բերել տուաւ՝ իրեն թիկնապահ զօրավար ընտրելու համար: Դարուն հանգամանքները նկատելով, զարմանալի չէ այս աշխարհականաց մէջ քիչեր կը գտնուէին կրօնաւորաց չափ քաջասիրտ ու ոռզմագէտ: Աքսորուիլը՝ իշխաններու սովորական ճակատագիրն եղած էր. Բիւզանդիոյ ազնուականութիւնը՝ բաժնուած էր վանքերու և պալատներու վրայ: Բիւզանդացիք կը տեսնէին յաճախ կրօնաւորներու խումբ մը՝ եկեղեցւոյ ճանապարհին վրայ տողուած, գլուխնին վայրահակ, աչքերնին դէպ ի գետին, կարծես դժոխքի տեսիլքի մը վրայ սեւեռուն արդ, անոնցմէ մին պատրիկ եղած էր ժամանակաւ, միւսը զօրավար, ուրիշ մը զանձապետ: Այսպիսի կրօնաւորներէն էր Յովհաննէս Քերինա, որ փայլուն անցեալի մը յիշատակը թողած էր արքունեաց մէջ, և փոքրիկ Ռոմանոսի մտերմութեանը արժանացած: Միջին դարու ոգւոյն համեմատ, ամէն մարդ որ արատ մը կը թուէր ազ-

նուական շրջանակի, արժանի կը համարուէր կրօնաւոր ըլլալու: Յովհաննէս, իր գայթակղութեանցը պատճառաւ՝ վանք մը աքսորուեցաւ. բայց երբ Ռոմանոս գահու վրայ բարձրացաւ, յիշեց զինքը, և առանց անոր ուխտերուն կամ պատրիարքին բողոքներուն ուշ դարձնելու, զինքը թիկնապահ և պատրիկ անուանեց: Քերինա, նախորդ օրը, սեւ զգեստներու մէջ ծրարուած, — ուրուականի երեւոյթ մը, — հնազանդելու պատրաստ, ոչնչացած ևս մը, երկրորդ օր զօրավարի գոյնզգոյն զգեստներու մէջ բարձրաձայն կը հրամայէր թիկնապահ գունդերուն, կայսեր հետ կը շրջէր, սարսափ շնչելով ժողովրդեան, և նախանձ՝ փառասէր սրտերուն:

Ռոմանոսի ժամանակ երկու մեծ հանճարներ կը տեսնենք, երկու սիւներ որ ծառայեցին՝ նոյն մակարդակի վրայ պահելու Հռոմէական պետութիւնը. Յովսէփ Բրինգաս, ծովակալ և սենեկապետ. Նիկեփոր Փոկաս, զօրավար. կարող ենք մին ներքին գործոց, միւրը՝ պատերազմի նախարար կոչել: Միոյն գործունէութիւնը արքունեաց մէջ սահմանափակուած էր. միւսինը կը զեղոյր՝ տէրութեան սահմաններէն ալ անդին: Նիկեփոր անհամեմատ կերպով աւելի օգտակար պի-

աի ըլլար պետութեան: Ռոմանոսի ընտրութեանց մէջ՝ այս երկուքը միայն դատապարտելի չեն. անոնք միայն, առանց ախտաւոր ըլլալու, յաջողեցան՝ հաճոյ անցնիլ կայսեր:

Նախկին պալատականները, հակառակ իրենց բոլոր արդիւնքներուն, խաւարեցան, տեղիք տալով նոր լուսաւորներու: Վրէժխնդրութեան զգացմամբ դառնացած, դաւադրութիւն մը կազմեցին. — պիտի սպաննէին զՌոմանոս Բ. իրեն տեղ գահ հանելու համար Վասիլ Թռչնիկը՝ որ այնքան ճարտարութեամբ յաջողեցաւ երբեմն Լեկաբները աքսորել տալ նոյն իսկ իր որդիներուն ձեռքով: Սպանումը ժամադրուեցաւ այն օրուան վրայ՝ յորում մեծ հանդէսներ տեղի պիտի ունենային կրկէսին մէջ. արիւնհեղութիւնը՝ պալատի դրան առջեւ պիտի կատարուէր: Առանց գիտնալու թէ Յովհաննիկ տնուամբ մին՝ իրենց գաղտնիքը արդէն վաճառած էր կայսեր, աշխուժիւ կը պատրաստուէին՝ վասլի գահը խոր հիմունքներու վրայ դնելու: Ռոմանոս Բ. կը կեղծէր ոչինչ գիտնալ. կը զբօսնոյր՝ հպատակութեան եռանդուն խօսքեր լռելով անոնցմէ, արհեստական միամրտութեամբ մը՝ անոնց ծրագիրները խրախու-

սելու: Միւս կողմէն, գաղսնապէս, յաղթական շքեղ կառք մը պատրաստել տուաւ. հանդէսին օրը՝ զինուորներ զետեղեց հոն՝ ուր ոճիրը տեղի պիտի ունենար: Դաւալիքները զինուած, պաշտօնին մօտեցեր էին. յանկարծ գունդերը իրենց վրայ յարձակեցան, մի առ մի կառքին մէջ նետեցին, կապեցին. յետոյ Ռոմանոս Բ. իջաւ պաշտօնէն և անխոռով յաղթական կառքին մէջ նստաւ. հոն կը գտնուէր նաեւ Վասիլ, որ գահէն զատ՝ բանականութիւնն ալ կորսնցուց: Ռոմանոս, ժողովրդէն ծափահարուելով, քանի մը շրջան ըրաւ կրկէսին մէջ, յետոյ դաւակիցները աքսորեց: Պատժի այս ընտրութեամբ ապացուցուց Ռոմանոս Բ. թէ առաքինութեան սերմերը՝ բոլորովին խղզուած չէին իր սրտին մէջ:

Այս միջադէպէն վերջ կրկէսի խաղերն սկսան, անոնց մէջ տմենէն նշանաւոր՝ հայու մը ծառայն հանգիսացաւ (Եղերենոս Բ, էջ 343): Մոռեղ անուամբ իշխանը, զոր Յոյներ Ռոմանոս ալ կը կոչէին, — այս երկու անունները իբրեւ հոմանիշ կը գործածուէին այդ դարուն, — ազգական՝ Լեկաբենեան մեծն Ռոմանոսի, ախոռապետ մ'ունէր Ֆիլորեոս (Φιλώρατος) կոչուած:

Սա կանգնեցաւ օդապարիկ նժոյգի մը վըրայ՝ որ արծաւի նման կրկէսի շրջանը կ'ընէր. նոյն վայրկենին հեծեալը, իբրև քարէ պատուանդանի մը վրայ կանգնած, արձանի մը պէս անզգայ, գինաշարժութեան հրահանգներու կը զուարճանար: Այսպէս հիացման և զբօսանքի օր մ'եղաւ այն, ուր թըշուառութեան վիհը բացուեցաւ սաքին տակ այնքան մեծամեծներու: Բաղդը թեւեր խոտացեր էր անոնց. Ռոմանոս ստիպեց որ փոխանակ դէպ ի փառք, երկինք երթալու գործածեն զանոնք, — երկրաւորի տեղ՝ երկրնքի թագաւորութեան միայն հետամուտ ըլլան: Վասիլ Թոչնիկ, որ ցաւէն յիմարած էր, Փրոկոնենոս կզզւոյն մէջ մեռաւ, երազած պալաւին տեղ՝ գերեզմանի հանդիպելով: Իր ընկերները հրաման ստացան Բիւզանդիոն դառնալու. Թագապահանջը թերեւ աւելի բաղդաւոր եղաւ այն եղերերգական յիշատակովը, զոր յաւիտենապէս աքսորեալ մը կ'ունենայ:

Գ. — ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ՝ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ.
 ՀԱՅ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐ. ՀԱՅ ՍՈՒՐԹ ՄԵ. — ՌՈՄԱՆՈՍԻ
 ՄԱՀԸ:

Կրկին մեծ դժբաղդութիւններ ժամանակակից եղան Ռոմանոսի. հիւանդութիւն մը, որ կտկերը, և, — ինչ որ շարագոյն է, — Արաբացուց արշաւանքը՝ որ քրիստոնեայները կը սպաննէր:

Նիկեիոյ ֆոկաս՝ հայազգի, թրակացի և մակեդոնացի գունդերով Կրեաէն պաշարեց (960). բանակեցաւ հովիտի մը մէջ այնքան նկարշական՝ որ զինուորները կը կարծէին մահէն առաջ արքայութեան մէջ գանուիլ: Թէպէտ ծովային ճամբան գոցուած էր բազմաթիւ նաւերով, բայց մի քանի արաբացիներ, Ափրիկէի և Սպանիոյ խալիֆայներէն զրկուած, յաջողեցան պարսպին մօտենալ: Չուանէ սանդուխ մը վար իջաւ. պատուիրակները, գիշերուան մթութեան մէջ ծածկուած, մազլցելով վեր ելան: Իրենց նպատակն էր քննել՝ թէ օգնութեան ո՞ր և է փորձ լղիտի կարենա՞ր քաղաքը փրկել. հակառակ բնակչաց թախանձանքին, իրենց վճիռն աննպաստ եղաւ: Պաշարումը կ'անձկանար, կ'երկարէր. սողը տիրած ըլլալով տէրու-

Թեան մէջ, ոչ միայն քաղաքին բնակիչնե-
րը, այլ նաեւ զայն պաշարողները զուրկ կը
մնային հացէ։ Յոյն բանակը ապստամբելու
կը պատրաստուէր . Պօլսէն ցորեն ուղար-
կուեցաւ պաշարումը շարունակելու համար .
կրետացիք ուղէն կիսուած, իրենց ֆուրուփ
ամիրային հետ՝ անձնատուր եղան, տասն
ամիս գիմադրելէ յետոյ : — Այս պատե-
րազմին մէջ էր որ նշանաւոր հանդիսացան
հայ ոճրագործներ և հայ սուրբ մը :

Լուսընկայ գիշեր մը, Նիկեփօր, իմանա-
լով քառասուն հազար թշնամեաց մերձա-
կայութիւնը, որոնք լերան մը գագաթէ ի-
րենց վրայ պիտի խուժէին, որոշեց յարձա-
կում սկսիլ արշալոյսը շծագած : Պէտք էր
բանակը լեռն ի վեր տանիլ. գիրքը վտան-
գաւոր էր, յաղթութիւնն անապահով : Բայց
նոյն իսկ այս պատճառաւ, մտածեց Նիկե-
փօր, պէտք է թշնամիք անհոգ վիճակի մէջ
ըլլան . յանգուզն ծրագիրը իրագործեց : Բո-
լոր Արարները ջարդուեցան . հայ և յոյն
զօրքեր՝ պարկեր բռնած ձեռքերնին, սկսան
լեռնէն վար իջնալ . տեսնողը պիտի կարծէր
թէ աւարներ կը բերուէին . այդ պարկերը
ուրիշ բան չէին պարունակեր՝ բայց եթէ
մարդկային գլուխներ, որ վայրկեան մ'առաջ

կարուեր էին: Նիկեփոր հրամայեց որ պարիսպներուն առջեւ ցուցահանդէսի գնեն զանոնք՝ Կրետացիները վախցնելու նպատակաւ. ամենէն աւելի հայ զինուորներ աշխուժութիւն ցոյց տուին այս անգութ տեսարաններն յօրինելու մէջ. գլուխները քարաձիգ մեքենայներու մէջ կը գնէին և զանոնք դէպ ի քաղաք կը նետէին. Կրետացիք բաղխում մը կը զգային իրենց կուրծքին վրայ. քիչ յետոյ, սոսկումով, արիւնոտ գլուխ մը կը ճանչնային: Գլուխներուն մէկ մասը, կարգ կարգ ցիցերու վրայ տնկուած, մեռեալներու բանակ մը կազմած էին, որ կը թուէր քաղաքին վրայ քալել: Հայ ոճրագործները վրէժխնդրութեան անսահման հաճոյք մը կը զգային այդ անգութեանց ժամանակ, որ սակայն ոչինչ էին անոնց քով՝ զոր Արաբացիք ըրած էին իրենց երկրին մէջ:

Կրետէ մահմետական երկիր մ'էր, մզկիթներով, մինարէներով զարդարուած. քիչ յետոյ քրիստոնեայ դարձաւ նա՝ հայ սուրբի մը շնորհիւ: Սա կը կոչուէր Նիկոն Ապաշխարեցեք. այս վերջին բառը (յն. Մէթանոյիթէ) այնքան կը կրկնէր իր քարոզին մէջ, որ իր մակզիրն հղած էր: Պոնտոսի մէջ ծնած էր նա, հայ նախարարական ցեղէ մը, և,

առանց իր փայլուն յոյսերէն դիւթուելու, մանկութենէ ի վեր Ոսկեքար վանքին մէջ կրօնաւարած: Հոն բազմաթիւ ճառեր գրեց, որոնցմէ մին՝ ի վերայ Կրօնի Հայոց: Անոնք մնացած են դեռ, և, անգին աւանդներ, կը պահուին Փարիզու գրատան մէջ: Իբրեւ առաջնալ, թափառեցաւ ընդերկար Հայաստանի մէջ. երբ Նիկեփոր Կրեատէն գրաւեց, ինքն եւս հոն եկաւ՝ հոգիները հաւատքի գերելու համար: Այս դժուարին գործը՝ միայն քսան տարուան մէջ ի գլուխ հանեց: Աքայիոյ և Եպիսոսի մէջ եւս քարոզչական ընթացքը կատարելէ յետոյ, մեռաւ ի Պեղոպոնէս 998ին: Այս սուրբը, սիրելի լատինաց և յոյներուն, անժանօթ է իր ազգին. նոյեմբեր 26ին կը տօնուի յոյն եկեղեցիէն:

Կրեատէի դարձը քաղաքական մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ. յառաջ բերաւ արդիւնք մը՝ զոր պիտի չկարենային տալ ո՛չ սնտեւսական և ոչ ալ ուսումական ո՛ր և է միջոցներ. Նիկոնի յաղթանակը աւելի մեծ եղաւ քան նոյն իսկ Նիկեփորինը:

Լեւոն Փոկաս արժանաւոր հանդիսացաւ՝ իր դիւցազն եղբօր. Գաղատիոյ մօտ այնքան արաբ կոստրեց, որ դաշտին մէջ ոսկրեղէն բլրակներ ձեւացան: Համստանեան

Սէյֆ – Էտտուլահ զօրավարը հազիւ կարողացաւ փախչիլ. խոնուրդին մէջ կը զըտնուէր, երբ իր նժոյգը, լանջքէն խոցուած, գետին փռուեցաւ. Յոյներ դիմեցին իր վրայ. Սէյֆ – Էտտուլահ հաւատարիմ զինակիր մ'ունէր, երբեմն քրիստոնեայ : Զօրավարը օրհասական տագնապի մէջ տեանհլո՛վ, իսկոյն վար նետուեցաւ իր երիւլարէն, անոր աուաւ զայն՝ և սուսերը մերկացած՝ յարձակողներուն դիմագրեց : Բազմութենէն յաղթուած, մեռաւ. բաց գոհ էր նա. իր տէրը ժամանակ ունեցած էր փախչելու : Հեծելազօրքը հետամուտ եղաւ Սէյֆ – Էտտուլայի. Միհրզատայ նման, ոսկի ցանած էր ճամբուն վրայ. ո՛չ մէկ կախարդ լաւագոյն դիւթանք մը պիտի չգտնէր Յոյները անշարժ կապելու համար. Սէյֆ – Էտտուլա ազատեցաւ :

Նիկեփոր յաջորդ տարւոյն մէջ Ասորիստան գնաց. տիրեց յիսուն և հինգ դղեակներու, Դուլիկէ, Հերապուլիս և Անարզարա քաղաքներուն. այս վերջինին քով՝ այնպիսի կոտորած մը տուաւ Արաբացւոց, որ հազմաաեղին արեան լճակի մը կեդրարանքն առաւ : Աւանները մի առ մի անձնատուր կ'ըլլային. Հալէպը միւսին ա-

նառիկ պիտի ըլլար՝ եթէ չնչին միջադէպ
 մը անոր կործանումը չերազէր : Քաղաքին
 մէջ սոլ սիրած էր. պարսպապահ զինուոր-
 ներու խումբ մը տուններ կը մտնէր կերա-
 կուր յափշտակելու. ժողովուրդը կասողած,
 աւազակներուն վրայ յարձակեցաւ. աշտա-
 րակներու մէջ գտնուող զինուորները կուռի
 աղաղակն և շփոթութիւնը լսելով, իսկոյն
 քաղաքը վազեցին : Յունաց համար բերգա-
 պահներու բացակայութիւնը՝ ամենէն անա-
 կընկալ առիթն էր. գիտցան օգտուիլ անկից-
 քաղաքը խուժեցին, ուր կարքեզոնեան պիմա-
 դրութեան մը հանդիպեցան. երեք օր պա-
 տերազմը տեսց՝ քաղաքին փողոցներուն
 մէջ. միջնաբերդը դեռ կը պիմադրէր. Նիկե-
 փոր արաբացի զօրավարներու մերձենալը
 լսելով՝ միջնաբերդի պաշարումը դադրեցուց-
 րկու հազար տղաքներ գերի տարաւ. ա-
 ւարը այնքան ճոխ էր, որ կարելի էր ա-
 րեւելքի թագաւորի մը գանձատունը շինել
 անով. միայն մէկ պալատի մէջ՝ երեք հա-
 րիւր պարկ դրամ գտան : Երկիրը խաղա-
 ղելով՝ դէպ ի մայրաքաղաք սկսաւ դիմել
 Նիկեփոր՝ իր յաղթանակը տօնելու համար :
 Արքունիքը, այս պահուն, հանդիսատե-
 ղին եղած էր մթին դաւադրութեանց : Թէո-

փանոյ, Նիկեփորի հեռաւոր փառքերովը դիւ-
 թուած, գաղտնի նամակներով իր հիւ-
 ցումը կը յայտնէր: Դիւցազնը, վրանին առ-
 ջեւ, կոուէն վայրկեան մ'առաջ, կը կարպար
 այդ նամակներէն մին՝ ուր կայսրութիւն կը
 խոստացուէր իրեն. կը փակէր զայն և սուրը
 մերկացած՝ թշնամեաց մէջ կը նետուէր,
 արժանիքը ստանալու համար իր ապագայ
 փառքին: Լսելով Թէոփանոյ թէ նա Պուլիս
 պիտի վերադառնայ, թայն դրաւ կայսեր բա-
 ժակին մէջ. անիրաւութիւն մը՝ որ միանգա-
 մայն արդարութիւն կարող էր կոչուիլ. Ռո-
 մանոս խղճած չէր նոյն մահը տալու անոր՝
 ուսկից կեանք ստացած էր: Թէոփանոյի այս
 ոճիրը դեռ ստուգուած չէ. ըստ ոմանոյ՝ Ռո-
 մանոս իր անձնական ախտերուն զոհ գնաց,
 ոչ Թէոփանոյի: Ռոմանոս Բ.ի վերջին գործը
 իր կեանքի գեղեցկագոյնն ելաւ. գիտցաւ
 յարգել հանճարն և առաքինութիւնը, որոցմէ
 զուրկ էր. հրամայեց իր որդւոց՝ որ Նիկե-
 փորը միշտ իր զօրավարութեան մէջ մնայ:
 Յետոյ աչքերը փակեց, հառաչելով իր յոյ-
 սերուն, երազներուն և կեանքին վրայ, որ
 քսան և չորս տարի միայն տեւած էր: (15
 մարտ 963):

Մեծ պիտի ըլլար իր հիացումը, եթէ

յարութիւն անուր նա իր մահուան տարե-
գարձին. որդիքներուն տեղ՝ Նիկեփորը պի-
տի տեանէր գահուն վրայ, տէրութիւնը յաղ-
թանակներով լեցուած, պատմութիւնը հիաց-
ման, թշնամիները սարսափի մէջ : Կրկին
անգամ գերեզմանը մտած պահուն, պիտի
յանձնէր նա. « Նիկեփորը թո՛ղ մնայ միշտ...
իբր կայսերութեան մէջ » : Փառքի ոսկեզար
մ'էր, որուն շարայարութիւնը պիտի յանձ-
նուէր ասպետի մը, առիժի պէս անվեհեր,
կուռքի մը պէս պաշտուած, որ ընկերած
էր Նիկեփորի Արեւելքի պատերազմներուն
մէջ, և որ կը կոչուէր — Չմչիկ :

Ժ.

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉՄԺԿԻԿ

Ժ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԻԿ

(9 6 9 - 9 7 6)

Ա. — ՀԱՅ ԱՍՊԵՏԸ. — ԻՐ ԴԵՄՔԸ. ԻՐ ՀՈԳԻՆ. — Ա.
ԿԱՆԱՏԵՍԻ ՄԸ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Չինուորական անուններ կան՝ որ ռազմա-
կան քայլերդ մը, սրբազան գրօշ մը կը
թուին. կենաց, մահուան ու փառքի՝ ամենէն
սարսուռն զգացումները կը շնչեն:

Չմշկիկ մեր ազգի գաղափարագրութիւնն
է, ինչպէս Արարատ մեր երկրին, մեծագոյն
Հայն՝ օտարութեան մէջ, ինչպէս Տիգրան
Բ. իր պետութեան:

Աշխարհակալ մ'էր որ մինչեւ Բաբելոն հա-
սաւ, ռամկավար՝ որ զոհ գնաց աղքատնե-
րու դատին, սիրտ մը՝ թշուառութեանց առ-
ջեւ գողարիկ, կռուի մէջ անվեհեր: Համազ-
գային պատմութեան մէջ ալ քիչեր կան՝

որ նոյնչափ գերազանց եղած ըլլան իբրեւ
Թագաւոր, իբրեւ ընկերութեան մարդ, իբրեւ
անհատ :

Լաւագոյն տեղը՝ ուր Բիւզանդիոնի Թա-
գը բազմեցաւ, Չմշկիկի ոսկեհիւս ծամերն
էին, որ ծիրանւոյն վրայ, նշոյլներ կը թուէին՝
իր բաղդաւոր աստղէն կարուած :

Փոթորիկները որ իր կեանքին մէջ կ'ո-
րոտան, զաւաճանութեան գիշերը, չուանէ
սանդուխը որ կը քակուի Թագուհւոյ մը
մասններէն, նոյն հմայքը կու տան իր կեան-
քին՝ ինչ որ ասպետական ձիրքերը՝ իր ան-
ձին : Ու սիրելի է Չմշկիկ, այն ըստէին մէջ
ալ՝ երբ ծիրանի մ'ունենալու համար՝ իր
զօրավարի պատմունճանը Թագաւորի մ'ա-
րեան մէջ կը ներկէ :

Իր մասին վախ չունինք ազգային զգա-
ցումէ պատրուելու . ամբողջ պատմագրու-
թիւնը կ'ընկերէ մեր հիացման : Յոյն բա-
նաստեղծներ երգ նուիրեցին իրեն, տարե-
գրողները գովեստ . Գեղցեր զինք իր դարու
մեծագոյն զօրավարն ու քաղաքագէտը կը
նկատէ, որուն երկայն կեանք միայն պակ-
սեցաւ . Շլիւմպերթեր՝ « Բիւզանդիոնի կայ-
սերաց մէջ ամենէն քաջը՝ և թերեւս ամե-
նէն լաւը » . նոյնը Չմշկիկի ընդարձակ հա-

տոր մը կը նուիրէ՝ զայն « Բիւզանդական դիւցազներգութիւն » անուանելով. և յիրաւի նա մէկ բանէ միայն զուրկ է դիւցազներգութիւն ըլլալու համար. — կեղծիքէ :

Ժամանակը չէ սակայն՝ որ նուիրականութիւն տուած է Չմշկիկի. զինք տեսնողները՝ Հոմերոսի դիւցազները կը հեզնէին : Ասոնցմէ մին, Լեւոն Սարկաազ, սրուն գրիչը վրձինի յտակութիւնն ունէր, Չմշկիկի հետեւեալ նկարագիրն աւանդած է մեզի, անցազրի մանրամասնութեամբք :

Հօր գոյներ, արհեստագէտի ճաշակով նետուած ստուերներ, որոշ, շօշափելի շրջագիծեր : Չմշկիկի նկարն՝ և արձանն է միանգամայն :

« Իր կերպարանքը՝ այսպիսի էր :

Դէմքը ճերմակ էր և բարեգոյն. մազերը գեղին էին, ճակտին վրայ ցանցառ :

Իր աչքերը սուր էին և երկնագոյն. քիթը սիրուն և չափակցեալ :

Մօրուքի վերին մասը՝ բոցագոյն էր, կողմնակի՝ չափէն աւելի առաս էր, բայց վարը՝ չափաւոր ու բնական մեծութեամբ, ոչ ցանցառ :

Հասակը կարճ էր. կուրծքը և թիկունքը լայն էին » :

« Հսկայական ոյժ ունէր, ձեռաց ճարպկութիւն, և դիւցազնական անպիմադրելի կուրու մը . գերբնական քաջասրաութիւն մը ցոյց կու տար՝ այն փոքրիկ մարմնոյն մէջ :

Չէր վախնար միայնակ թշնամեաց փաղանգին մէջ յարձակելէ . շատերը ջարդելով, սրաթեւ երագութեամբ իր բանակը կը դառնար, առանց փութս մը կրելու :

Յատքելու, գնտակ խաղալու, նիզակ նետելու, ազեղը լեցնելու և արձակելու մէջ՝ իր ժամանակի բոլոր մարդիկները կը գերազանցէր :

Կ'ըսուի թէ չորս անթամբ ձիեր իրարու քուլ շարելով, թուչունի նման (ցատքելով) ամենէն ծայրը գտնուող ձիուն վրայ կը նստէր :

Նետ նետած ժամանակ այնպէս լաւ նշան կ'առնէր, որ մատանուոյ ծակին մէջէն՝ նպատակին կը զարնէր : Այնչափ գերազանցած էր քան Հովերոսի գոված կղզիաբնակը, որ տէգը տապարներուն մէջէն կ'անցընէր :

Ապակեայ գաւաթի մը յատակը՝ կաշիէ գնտակ մը զնելով, ձին կը խարազանէր, ընթացքը կ'երագէր, գաւազանիկով մը կը զարնէր գնդակին, և այնպէս կ'ընէր՝ որ նա թուչիւով դուրս կը նետուէր . իսկ գաւաթը

առանց շարժելու և առանց կոտրելու իր տեղը կը մնար :

Բայց ամէն բանէ վեր՝ մեծապարզիւ և ամենաոտառաձեռն էր. վասնզի ոչ ոք խընդիրք մը կ'ընէր՝ և յուսախաբ ետ կը դառնար : Բարեսէր և զուարթ կերպով ամենուն մարպասիրութիւն կ'ընէր, մարզարէաբար՝ ու զորմութեան իւզը բաշխելով : Եւ եթէ վասիլիոս սենեկապանը արգելք չըլլար՝ իւր ցեղակիցներուն բարիք ընելու անյագ եռանդին, կայսերական գանձերն ալ շուտով պիտի սպառէր՝ կարօտեալներուն բաշխելով :

Յովհաննէսի պակասութիւնը այն էր որ՝ պատշաճէն աւելի կը խմէր և խնջոյք կը կատարէր, իսկ մարմնոյ հաճոյից մէջ ալ՝ չափը կ'անցնէր » : — Լեւոն Սարկաւազ թերութիւն չէ համարած այն հաւաստքը, զոր Չմշկիկ, իր նախորդներուն պէս՝ կ'ընծայէր աստեղագիտութեան : Գիսաւոր մը տեսնելով երկնից մէջ՝ բոլոր մասնագէտները ժողովքի կանչեց, ուր տազնապաւ խորհուրդ ըրին՝ թէ քաղաքական ինչ հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ անկից :

Ուրիշ տեղ մը՝ նոյն պատմիչը կ'ըսէ Չմշկիկի համար. (էջ 37) :

« Մարդ մը՝ եռանդուն հոգւով, տարօրի-

նակ կերպով յանդուզն և կրակուբոց, որչափ թերեւս ուրիշ ոչ ոք, թէպէտեւ չափէն աւելի կարճ էր, դիցաբանական քաջամարտիկ Տիյրէային նման: Բայց դիւցազնական կորով և ոյժ կար՝ այն փոքրիկ մարմնոյն մէջ»:

Դարձեալ (էջ 85):

« Կրակոտ մարդ մ'էր ի բնէ, արիասիրտ, որչափ թերեւս ուրիշ ոչ ոք, և արտաքոյ կարգի գործեր ձեռնարկելու մէջ՝ ամենա-յանդուզն »:

Բայց հայ ասպետի ձիրքերուն այս ցանկը՝ դեռ կատարեալ չէ: Իր փառքերէն մին կը պակսի հոն: Չմշկիկ մեծ հայրենասէր մըն էր: Իր թագաւորութեան երկրորդ առաւօտուն, հրամայեց որ իր տէրութեան բոլոր Հայերը ազաս ըլլան սուրբէ:

Իր զինուորական ճառերու մէջ՝ վարդա-նայ շեշտը կայ. « Մանկոքե՛նե՛ք ի վեր կսիւ-նե՛րու մեջ մտած եմ, և ինչպէս գիտէք, բազմաթիւ պսակներ և յաղթանակներ տարած »: Թերեւս, պատերազմի պաշտին լրայ, վարդանանց Պատմութիւնն ունէր իր ձեռքին մէջ: Անմահներու գունդ մը կազմեց, — Եղիշէի յիշած մատենակին պէս, — որուն ինք կը զօրավարէր: Պատմութեան մէջ մնացած են այդ անմահները, և հոն ալ Չմշկիկ կ'ա-

ուջնորդէ անսոց. . : Կրօնական գողար զգացում ունէր, բայց գործնականին մէջ կ'արհամարհէր ամէն արգելք, ինչ տեսակի ալ պատկանէր :

Յաճախ աղքատներ և հիւանդներ իր ձեռամբ խնամեց : Բուզանդացիք աներեւոյթ զինակից մը կ'ընծայէին իրեն, Ս. Թեոդորոսը. այսպէս հայ ասպետին քաջութիւնը՝ երկնային էակի մը միայն արժանաւոր կը տեսնուէին : Ճարտասան էր, երբ զինուորներ ունենար ունկնդիք՝ և խօսակցութեան նիւթ՝ զէնքերն ու փառքը :

Բ. — ՀԱՅ ԿԱՅՍԵՐ ԾՆՈՒՆԵՐԸ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ԿՊՐՈՑԸ. —
 ԻՐ ԱՆՈՒԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ. — ԴԻԻՏԱՋՆԵՐՈՒ ՏԵՂԸ. —
 ՉՄՇԿԻԿԻ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ :

Եփրատի ափունքները, քաջերու գերեզմաննոց, հայ դիւցազին ծննդավայրը պիտի բլլային :

Յերապօլիս, որ հելլենական շրջանի մէջ՝ նուիրական դարձած էր իր մեհեաններուն համար, և մայրաքաղաքն եղած Չորբորդ Հայոց խոզան գաւառի, դեռ աւելի պիտի սրբազանուէր հայ կայսեր մը ծնունդով : Հոն Չմշկիկ իր առաջին արեւն օղջունեց (924ին) :

Յերապօլիս, իր պարծանքն յաւերժացնելու համար, Չմշկածագ անունն առաւ :

Գաղսնիք մնացած է անունը այն ամուսիններուն՝ որ այնքան հոչակաւոր անձ մը կ'արտադրէին : Այս լուծիւնը սրբազան մառախուղն է, որ կը շրջի մեծ խանձարուքներու շուրջ :

Իր պապը Թէոփիլոս կը կոչուէր և եղբայրն էր մեծահամբաւ Յովհաննէս Գուրգէնին, որ վերջնական հարուածը տուաւ Արարական պետութեան : Այս երկու զօրավարներն ալ, 924ին, Փոքր Հայոց մէջ կը գտնուէին. Չմշկիկի առաջին նայուածքը՝ յաղթանակի մը հանդիպեցաւ : Մանկութենէ ի վեր, Աննիբադի պէս, յանդգնութեան դասեր առաւ. խուժանի մէջ կը մտնէր, քաջութիւններ կ'ընէր, դափնեպսակներ կը շահէր : Ընտանեկան հարստութիւնը, որուն մի մասն էր համբաւը, շուտով աճեցաւ կայսեր ընծայներով, ու թշնամեաց աւարով :

Պատերազմի դաշտը՝ Չմշկիկի դպրոցն եղաւ, զինաշարժութիւնն՝ իր ուսում, դիւցազներ՝ իրեն դաստիարակ :

Հասակը սակայն կարճ կը մնար, և աւելի ուշադրութիւն կը գրաւէր՝ իր ամենօրեայ քաջութեանց հակադրութեամբը : Մրրկի

պէս աշխոյժ, կենդանի հրաշք մը, գերբնական ոյժ մը կը թուէր : Հայ զինակիցներ հեգնութեամբ՝ Յովհաննէսը Չմշկիկ անուանեցին :

Սա « Հայոց գաւառաբարբառին պատկանող բառ մ'է, և յունարէն կը թարգմանուի Μουζακίης ης (Պատանեակ), վասնզի հասուկաւ ամենակարճ ըլլալով՝ այս մակդիրն առած էր » : (Լեւոն Սարկաւազ, էջ 92) :

Սոյն հայերէն բառը, — զոր առաջին անգամ յոյն պատմչէ մը կ'ուսանինք, — կ'ենէ պարսկերէն Չեմշ բառէն, որ « վայելուչ հասակ » կը նշանակէ, իկ փոքրացնող մասնիկն է. յիրաւի Չմշկիկ՝ փոքր բայց վայելուչ հասակ ունէր (ստուգաբանութիւն Պրոսէ գաղղիացւոյն) :

Ամէն բացատիկ անձ, հին Յունաց քով, դիւցազներու ցեղէ մը յառաջ կու գար : Չմշկիկ այս ծագումն ունենալու համար՝ կարօտ չէ առասպելի : Իր ապագայ քաջութիւնքը մեկնելու համար՝ հարկ է նախ իր ցեղաբանութիւնը ընել :

Վասիլ Արշակունւոյ ժամանակ կը տեսնենք Բիւզանդիոնի մէջ Գոարգեկեան ընտանիք մը, որոնց մէջ ժառանգական էր զօրավարութիւնը՝ ինչպէս Մամիկոնեանց քով,

ժառանգական էին նաեւ Գոռգէն, Յովհաննէս անուանները՝ ինչպէս Բազրատունեաց մէջ : Անշուշտ այս նախարարութեան մէկ ճիւղն էր ան՝ օտար հողի վրայ անկուած :

Իրենց նախահայրը, Յովհաննէս Ա. Գուրգէն, Հիքանատեանց զօրավարն էր. կայսերական գահուն՝ վասիլէն աւելի արժանաւոր տեսնելով ինքզինք, վաթսուն և վեց իշխաններով դաւակցութիւն մը կազմեց :

Կուսակիցներու թիւը բաւական է ցուցնելու՝ թէ ինչ վարկ ունէր ժողովրդեան առջեւ. դժբաղդաբար, այնքան բազմութեան մէջ, խղճահար մ'ալ կը գտնուէր : Մատնութիւնը իրեն պարտք համարելով, պատճառ եղաւ այնքան իշխանաց աքսորման՝ և Յովհաննէսի կուրանալուն :

Այս ողբերգութիւնը տեղի ունեցաւ 886 ի մարտ 25 ին, Աւետման օրը, խառն կատակերգութեամբ, ինչպէս սովորութիւն էր Բիւզանդիոնի մէջ : Մերկացուցին վաթսուն և վեց իշխանները, — շատերը ձերակուտի անդամ, մինչեւ այն ատեն պատկառելի, — և խարազանելով կը պտտցնէին Ս. Սոփիայի հրապարակին վրայ՝ ամբողջ ժողովրդեան առջեւ՝ ուր միայն շատ մերձաւոր ազգականները չէին նախատեր զիրենք : Թագապա-

հանջը, — ծերունի կոյր մը, — խարխափելով կ'անցնէր այն ամբոխին մէջէն, որուն հրամայել երազած էր. բայց իր թշուառութեանց մէջ մեծ սփոփանքներ ունեցաւ. — իր երկու որդւոց յաղթանակները:

Անոնցմէ մին Հովհաննէս Գուրգէն (Բ) կը կոչուէր, Արեւելքի սպարապետ, միւսը՝ Թէոփիլոս, Խաղտեաց կառավարիչ:

Քաջութեան և յաղթանակի ընկերներ, Պոնտոսը նուաճեցին, Արաբացւոց յաղթեցին, Եգիպտոյ սուրբ դաստառակը բերին, և բիւզանդական դրօշը պարզեցին հազար դրդեակներու վրայ:

Կեդրենոս պատմիչը նոր Տրայիանոս կ'անուանէ զԳուրգէն Բ. բայց նա սովորաբար երկրորդ Բեդիսարիոս կը կոչուէր, ինչպէս Թէոփիլոս ալ, անոր եղբորը անուամբ՝ Արեւելքի Սողոմոն:

Զմշկիկ, սր թոռն էր այս Թէոփիլոսին, մօր կողմանէ մերձաւոր ազգական էր Նիկեփոր կայսեր: Զինուորական ազնուականութիւնը իր մօրմէն պիտի ստանար, եթէ հայրը սուած չըլլար արդէն: Ոչ թէ նախնեաց յիշատակը՝ անոնց օրինակն ունեցաւ աչքին առջեւ. — զարմանալի չէ որ պատերազմը իր մանկութենէն սկսաւ: Յաղթանակ-

ներ առիթ եղան Չմշկիկի Բիւզանդիոն գալու՝ ուր իրեն արժանաւոր հարսանիք մը կատարեց:

Իր զինակիցներուն մէջ կար հայ պատրիկ մը Վարդ Փոկաս կոչուած, որդի Նիկետասի, որուն պալատը կ'իջնէր Չմշկիկ՝ մայրաքաղաքին այցելած ժամանակ և որուն հետ կ'երթար իր առասպելական ճարտարութիւնը ցուցնելու՝ Վոսփորի անթառամ անտառներուն: Մարիամ, Վարդ Փոկասի քոյրը, թագուհւոյ մը համբաւն ունէր քաղաքին մէջ: Նա Չմշկիկի հետ ամուսնացաւ. բայց միշտ հեռի ապրեցաւ ամուսնէն, դաւարագեղ ամառանոցներու մէջ. կ'ընդունէր միայն անոր միակերպ նամակները՝ ուր նա միշտ յաղթութեան մը վրայ կը խօսէր: Ծաղիկ հասակի մէջ մեռնելով, գահակից չեղաւ իր ամուսնոյն՝ որուն սակայն Յովհաննէս անուամբ որդի մ'ընծայած էր: Սա միանգամ կը ներկայանայ պատմութեան թատերաբեմին վրայ. երբ քառասուն հազար զօրքով՝ Անտիոքայ զղեակները՝ անձնատուր ըլլալու բռնադատեց: (969 նոյեմբ. 1ին):

Պատմիչներ զանց կ'ընեն մեծագոյն քաջութիւններն ալ, երբ անոնք զինուորի մը կը պատկանին: Չմշկիկի գործերուն մանրա-

մասն նկարագրութիւն կ'ընծայեն այն ժամանակ, երբ արդէն երեսուն և չորս տարեկան է, զօրաւար ընտրուած (958ին) Արեւելեան բանակին, և Արաբացւոց դէմ կ'երթայ:

Սէյֆ-էտտուլահ, որ անոնց կ'առաջնորդէր, արժանի է Չմշկիկի հետ զուգակշռի գալու: Երբ թշնամեաց մէջ կը նետուէր, իր ամենի նժոյգին վրայ, իր ճերմակ տարազին մէջ պատատուած, կը թուէր բիւզանդացւոց՝ դեւ մը՝ լոյսերու մէջ, առիւծ մը, արիւնարբու վագր մը. բայց նա քաջ զօրաւար, մեծ արհեստագէտ մ'ալ էր. հաւասար ճարտարութեամբ կը գործածէր զէնքն ու տաւիղը. բանաստեղծներ կը բոլորէին իր շուրջ, երբ զինուորներէ պատուած չէր. սակելից քսակներով կը վարձատրէր լաւագոյն ոտանաւորը՝ կամ մեծագոյն քաջութիւնը:

Առաւօտ յաղթութիւն կը սանէր, երեկոյ՝ վրանին տակ՝ զայն կ'երգէր:

Գ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ԳԵՐԸ ՊԵՌՓԵՌՈՒԺԷՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ. —
 ԵՄԵՐՈՒՆԵՒԻ ՄԸ ԳԱԶՈՒԹԻՒՆՔԸ . — ՅԱԼԹԱՆԱԿ ԵՒ
 ՍՈՒԳ. — ԱՐԱՔ ՀԵՏԵԼԱԳՈՒՆԴԸ՝ ՉՄՇԿԻԿԷՆ ԳԵՐԻ
 ԲՈՆՈՒԱՄ:

Հալէպի այդ ամիրայն , որ կ'ուզէր Ա-
 քիլլէսն և Հոմերոսն ըլլալ միանգամայն ,
 Կապպադովկիա մտաւ հզօր բանակով մը և
 բազմաթիւ բանաստեղծներով՝ որ եկած էին
 իր քաջութիւնքը տեսնելու և զանոնք յա-
 ւէժացնելու համար :

Յուսախար շեղան անոնք . յունական քա-
 ղաքները՝ ծուխի փոխուած , գերեզմանները՝
 որ գոցուեցան երեսուն հազար Յոյնի վրայ ,
 բանտերը՝ երկու հազար նոր բնակիչներու
 առջեւ բացուած , իրենց ներշնչեցին մարգա-
 րէութիւններ՝ մսլիման հաւատքի վերջնական
 յաղթանակին :

Յունաց սպարապետը , վարդ Փոկաս ,
 արաբական ուրախութիւնը վաղամեռիկ ըրաւ
 հաւասարակշիռ հարուածով մը : Երբ կ'անց-
 նէին անոնք Տաւրոս լեռներէն , յանկարծ ,
 ժայռերու ծոցէն , դուրս ժայթքեց փողերու
 գոչիւն մը , ռազմի ազաղակ մը և վարդի
 բանակը , որ դարանի նստած՝ այդ ըոպէին
 կը սպասէր : Ի զուր էր պիմադրել . պիակ-

ներ ծածկեցին ժայռերու կատարները՝ և հոն
 կերակուրն եղան արծիւներու . անթիւ էին
 աւարն ու գերին: Վարդ Փոկաս, յաղթու-
 թենէն օգտուելով, առանց ժամանակ տալու
 թշնամւոյն՝ որ իր ոյժերը հաւաքէ, հասաւ
 Ասորեստան, ուր հինգ հազար հոգի սուրի-
 ենթարկեց, երեք հազար՝ շղթայի: (950):
 Իր ազահութեամբը սակայն՝ ատելի դարձաւ
 բանակին . երբ Համտան, — որ անկարող
 էր իր պարտութեան վրայ համոզուիլ, — նոր
 բանակով մ'իրեն առջեւ կանգնեցաւ, Վարդ
 և իր թիկնապահները թշնամեաց կեդրոնը
 մնացին՝ չորս կողմէն պաշարուած և զուրկ
 ո՛ր և է օգնականութենէ. զինուորները, խառ-
 նուրդին սկիզբէն ի վեր, նախապէս պա-
 տրաստուած ծրագրի մը համեմատ՝ փախուս-
 տի դիմած էին: Վարդի մազերը ճերմկած
 էին, սիրտը դեռ չէր ծերացած. կորովի և
 րիտասարդներ գետին փոեց իր հարուածնե-
 րուն տակ: Վայրկեան մը՝ և ահա ազատած
 էր անվնաս՝ երբ ծանր սուր մ'իջաւ դէմքին
 վրայ, արեան հեղեղներ բանալով: Վէրքը
 սակայն մահացու չէր. սուրին հեաքը, ծե-
 րունւոյ ճակտին վրայ, փառապանծ հակա-
 պատկերն եղաւ ամօթին՝ որ իր զինուորաց
 ճակատը կը ստուերէր: (953):

Այս գիպուածէն յետոյ՝ ծերունին հրա-
ժարական տուաւ իր ուշաօնին, զոր իր ե-
րեք որդիները ժառանգեցին. — Լեւոն, Նի-
կեփոր, Կոստանդին :

Լեւոն Ապու-լաշայիրի գէմ գնաց, անոր
բանակը ոչնչացուց, Վօրաւարը գերի բռնե-
լով, Պօլիս ուղարկեց: Պերփեռուժէն, գո-
ռոզութեամբ մը, որ գրագէտէ մը դժուարաւ
կը սպասուէր, Ապուլաշայիրը կառքի մէջ
դրաւ, իր ոտքերուն տակ պահկեցուց և շըր-
ջեցաւ բիւզանդական ամբօխին առջեւ, ցուցը-
նելու համար՝ թէ իր բոլոր միւս ձիրքերուն
հետ՝ աշխարհակալութեան փառքն ալ ու-
նէր: Դժբաղդաբար, ճիշդ այդ բոպէին, սուր-
հանդակ մը հասաւ. « Նիկեփոր յաղթուած
է Համսանէն, գոչեց նա, Կոստանդին գերի
բռնուած, և յանձն շառնելով մահմետական
դառնալ՝ թոյնով սպանուած: Նիկեփորի զօ-
րաց մէկ մասը մեռած է, միւսը գերի » :
Այս անակրնկալը՝ յուսախաբութեան մը
նման հիասթափ ըրաւ գիտնական կայսրը,
և անոր խրոխտանքը ցրտացուց:

Սուգը, յանկարծական մրրկի պէս, տըխ-
րեցուց քաղաքը և մանաւանդ ծերունի Վար-
դը, որ ներկայացաւ կայսեր՝ վերջին շնորհք
մը խնդրելու համար. — գլխատել բոլոր այն

գերինները որ ո՛ր և իցէ ազգականութիւն մ'ու-
նէին Համտանի հետ: Խնդիրքը կատարուե-
ցաւ. դիւանագիտական սխալ մ'էր այս Պեր-
փեռուժէնի կողմանէ, որ խաղաղութեան ո՛ր և է
փորձ՝ ապարդիւն պիտի ընէր: (954):

Զմշկիկ մասնակից եղած էր բոլոր այս
պատերազմներուն, բայց դեռ բարձր դեր մը
չէր յանձնուած իրեն: Վասիլ Սենեկապան,
Արեւելք ուղարկուելով, իբրեւ բարձրագոյն
հրամանատար, նոր կազմակերպութիւն մը
տուաւ ընդհանրապէս. կենդանի էակներու այդ
ծովը երեք մեծ գետերու վերածեց, որ Փոքր
Ասիան պիտի ողողէին: Առաջին թելին ինք
կը հրամայէր, երկրորդին՝ Լեւոն Փոկաս,
երրորդին՝ Զմշկիկ: Յետ մասնական բաղ-
խումներու՝ վճռական պատերազմը սկսաւ
Ճամուշատի շուրջ. նա պաշտպանուած էր
անառիկ պարիսպներէ և Համտանէ: Յաղ-
թութիւնը Յոյներուն մնաց. պէտք էր օգ-
տուիլ նպաստաւոր վայրկեանէն, դաշոյնի
հարուածը թշնամոյն սրտի խորերը հասցնել,
ո՛ր և է բժշկութիւն անհնարին դարձնելու հա-
մար: Յոյն զօրքերը խոնջ և ջլատուած ըլ-
լալով, Վասիլ Զմշկիկի հրամայեց յառաջ
անցնիլ, փախուստը արգիլել, նոր ապացոյց
մ'ընծայել իր կայծակնանման երազութեան:

Երբ ամիս մը յետոյ զօրավարները յաղթանակը տօնելու համար Պօլիս դարձան, անոնց մէջ մեծագոյն փայլը Չմշկիկն ունեցաւ. հազար եօթն հարիւր հեծեալ, արաբական սարազով կը հետեւէին իր կառքին. իրենց ոսկեձոյլ զէնքերը նոր նշոյլ մը կ'արձակէին իրենց նախատական պայմանին վերայ: Անապատի նժոյգները շէին կրցած խուսափել Չմշկիկի երագութենէն. նա կտրած էր փախստականներու ճամբայն, դիմադրողները սպաննած, և տմբողջ հեծելագունդ մը գերի բռնած:

Հանդիսատես բազմութեան մէջ կային ծերունիներ՝ որ ժամանակակից եղած էին բազմաթիւ կայսերաց: Չմշկիկը մասնանիշ ընելով իրենց որդիքներուն՝ կ'ըսէին անոնց. « Այսպիսի անսարանի մի անգամ կը յիշենք ներկայ եղած ըլլալ. — երբ վերադարձաւ Եղեսիայէն Յուլհաննէս Գուրգէն՝ . . . որուն թոռն է Չմշկիկ »:

Գ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ԴԵՐԸ ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ։

— ՈՍԿԻՐԵՂԷՆ ԲԼՈՒՐՆԵՐԸ . — ՄԱՅՐԵԱՔԱՂԱՔ ՄԸ ԱՆՁ .

ՆԱՏՈՒՐ ։

Երբ Պերփեռուժէնի յաջորդեց Ռոմանոս
Բ, Լեւոն Փոկաս իր նոր ինքնակալին հո-
վանւոյն արժանանալու համար՝ ուզեց որ իր
հաղորդած առաջին լուրը՝ յաղթութեան ա-
ւետիք մ'ըլլայ ։

Բայց Համտան, Բիւզանդական երեւա-
կայութեան մէջ, ահռելի վիշապ մ'էր, որ
միշտ նոր գլուխներ կը ծնանի ։ Այնքան
պարտութենէ յետոյ՝ լերանց մէջ առանձնա-
նալու տեղ՝ մէկ թափով մինչեւ Գաղատիա
հասաւ ։ Անդրասի մօտ ընդհարում մը տեղի
ունեցաւ յոյն բանակին հետ . արաբացիք
աւելի զօրք գործածեցին հոս, Յոյներ՝ ա-
ւելի նենգութիւն . վերջինները յաղթական
եղան ։ Արիւնհեղութեան ամենէն եռանդուն
վայրկենին, սպաննուեցաւ Համտանի նժոյգը՝
որուն գեղեցկութիւնն և ոյժը անմահացու-
ցած են արաբացի բանաստեղծներ ։ Համտան
գետին ընկաւ, նպատակ դառնալով բիւ-
րաւոր հարուածներու . իր զինակիրը իսկոյն
վար իջաւ իր ձիէն, զայն արաբացի դիւցա-
զին յանձնեց՝ զէնքով անոր փախուսար ա-

պահովեց : Զինակիրը , մահացու հարուած մ'ընդունելով , ուրախութեամբ փակեց իր բիբերը , որոնք իր տիրոջ ազատումը տեսած էին : Նա ուրացեալ մ'էր . ապացուցուց , թէ մարդկային ոյժը , միայնակ , գիւցազնութեան մինչեւ ո՞ր աստիճան կարող է հասնիլ երբեմն :

Աւարը զինուորներուն խոստացուած ըլլալով՝ արտասուլոր եւանդով կռուեցան անոնք :

Արաբացի զօրաց ճակատագիրն եղաւ սպանուիլ կամ գերի ընկնալ : Լեւոն Պօլիս վերադարձաւ՝ յաղթանակի հանդէսներ կատարելու համար :

Ժամանակակից պատմիչներ , յաղթութեան մեծութիւնը ցուցնելու համար կ'ըսեն թէ՛ մայրաքաղաքի ամէն տան համար գերի մը գտնուեցաւ , և աւելնալով՝ ցրուեցան շրջակայ աւաններու մէջ :

Կոստրեալներու թիւը սակայն՝ աւելի մեծ եղաւ : Գաղատիայէն ճամբորդողը՝ դաշտին մէջ կը նշմարէր ճերմակ բլուրներ . Արաբացուց ոսկրներն էին անոնք : (961) :

Համտանի բանակը կը նմանէր այն ծառերուն՝ որոնք որչափ ճիւղատուին՝ այնքան աւելի կը մեծնան : Անկարող հաստատուն

աշխարհակալութեան մը, քաջ՝ երկիրներ
աւերելու մէջ, Համտան աւելի յելուզակ մը
կը թուէր քան ուղմագէտ մը: Այս աւերող
մորիկը կրկին երեւցաւ յունական պետու-
թեան սահմանաձայրերուն վերեւ: Այս ան-
գամ Նիկեփոր ընտրուեցաւ իրեն ախոյեան.
երկու հարիւր հազար զօրքով տիրեց Դո-
լիիէի, Մեմբիկի, Անազարբայի, նոյն իսկ
Հալէպի, որ Համտանի մայրաքաղաքն էր:
Միջնաբերդը միայն անառիկ մնաց. Նիկե-
փոր, արաբական նոր բանակէ մը պաշա-
րուելէ վախնալով, նահանջեց:

Չմշկիկ և իր եղբօրորդին Ռոմանոս, Նի-
կեփորի բազուկներն եղան՝ այս փառապանծ
դէպքերու ժամանակ: Արեւելքի քաղաքա-
կանութեան ընթացքը տեւական և նոր ուղ-
ղութիւն մը պիտի ստանար, եթէ Ռոմանոս
Բ.ի մահը (963) յեղափոխութեան մը չափ
չկերպարանափոխէր զԲիւզանդիոն:

Նիկեփոր մոռցաւ Արարները. Պալատին
մէջ մեծագոյն թշնամիներ ունէր. Բրինգաս,
տէրութեան ամենէն ազգեցիկ իշխանը, Նի-
կեփորի շիրիմը կը պատրաստէր:

Ե. — ՆԻԿԵՓՈՐ՝ ԿԱՅՍՐ. ՉՄՇԿԻԿ՝ ԱՐԵՒԵԼԻԲԻ ՋՐՈՒՎԱՐ. — ԱՐԻՒՆԷ ՋՐՎԷԺԸ. — ԲՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՎԱՊԱՏԿԵՐ ՄԸ. — ԱՆՏՈՒԹԱՑ ԱՌՈՒՄԸ. — ՉՄՇԿԻԿ ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿԱՑ ԳԼԽԱՒՈՐ. — ՉՄՇԿԻԿ՝ ԱՔՍՈՐԵԱԼԷ

Ժողովուրդը բազմաթիւ երգեր յօրինած էր Նիկեփորի քաջութեանց վրայ. զինքը կ'անուանէին « աստղ առաւօտեան, ծագող Արեգակ, պատուհաս Սարակինոսաց » :

Թէսփանոյ կ'երկրպագէր առաւօտեան աստղին. իր զգացումը լիապէս կը ներդաշնակուէր գիւանագիտական պահանջներու հետ. իր կարծեօք, եթէ Նիկեփորի հետ ամուսնանար՝ երջանկութիւն պիտի սարմիանգամայն՝ թէ՛ իր անձին և թէ՛ իր պետութեան : Երբ այս մտածմանց մէջ էր թագուհին, Բրինգաս երկու նամակ զրկեց Արեւելք. մին ուղղուած Չմշկիկի, միւսը՝ Ռոմանոս Գուրգէնի : Երկուքն ալ նոյն բովանդակութիւնը ունէին. կը յորդորէր դաւաճանութիւն մը կազմակերպել Նիկեփորի դէմ, զայն սպաննել, և ստանալ, իբր վարձք, զօրավարութեան բարձրագոյն աստիճանը : Չմշկիկ և Ռոմանոս՝ նամակը Նիկեփորի ցցուցին. յետոյ սուրերնին անոր կուրծքին վրայ դնելով գոչեցին. « Պիտի կատարենք յանձնա-

պարիսպներու մէջ առանձնացած, վստահացած եգիպտական նաւատորմդին վրայ, ուսկից զէնք և ցորեն պիտի ընդունէին, ամէն յարձակում ընդունայն հանեցին, յետոյ սուլէն բռնադատուած՝ անձնատուր եղան։ Ճիշդ այս պահուն եգիպտական նաւատորմիդը Տարսոն հասաւ։ Յուսախաբ, ետ դռնալ փորձելով, Յունաց նաւերէն կռուի բռնադատուեցաւ. — յաղթուելէ ու կիսատուելէ վերջ միայն կարող եղաւ Եգիպտոս վերադառնալ։ Այս յաջողութիւններէն վերջ, կայսրը Պօլիս եկաւ յաղթանակի հանդէսներ կատարելու համար. ժողովրդեան աչքը ամենէն աւելի գրաւեցին՝ երկու դռներ, որ իբրեւ աւար, Պօլիս բերուած էին. անոնք երկու պարտեալ քաղաքներու կը պատկանէին. Տարսոնինը՝ միջնաբերդի յատկացուեցաւ, Մոպսուեստիայինը՝ Ոսկեղէն մուտքին։ Այսպէս Նիկեփոր, իր սիրած քաղաքներուն բանալիներուն հետ՝ ամբողջ դռներն ալ կը փոխադրէր, որպէս զի մայրաքաղաքի մը վրայ բացուելով՝ հոն մտնող ազգերուն իր քաջութիւնները յիշեցնեն։

Բիւզանդացիները Արեւելք գտնուած ժամանակ՝ տէրը կ'ըլլային Ասորիքի, բայց հազիւ Բիւզանդիոն հասած՝ անոնց կորստեան

զոյժը կը հասնէր իրենց ետեւէն : Փոքր Ասիան, գարնան ժամանակ, Յունաց կը պատկանէր, ձմեռ ժամանակ՝ Արաբացուոց : Երկու ազգերն ալ զուրկ էին հոռմէական ձիրքէն՝ դանդաղ, բայց հաստատուն աշխարհակալութիւն մ'ընելու : Գիտէին տիրել՝ բայց ոչ պահել . և այս՝ աղետալի յիմարութիւն մ'էր, որուն զոհ կ'երթային այնքան երիտասարդ կեանքեր : Երկու հեղեղներ էին, որ թափունէին և աղմուկ, բայց յաճախ կը ցամքէին : Նիկեփոր շահածները չկորսնցնելու՝ և նոր տիրապետութեանց ճանապարհը հարթելու համար, Անտիոքայ շրջակայքը թողուց երկու զօրավարներ . — Վուրց, և Պետրոս Փոկաս :

Երկու հակառակ նկարագիրներ էին տանք, բարոյական երկու տարբեր տիպարներ :

Վուրց ձեռնարկող էր, մտածութեամբ՝ իրեն հրամայողներէն աւելի յառաջ վազող, զանոնք սրբագրող, գործունէութեան առիթ փնտռող, աւելի պարագայներու հնազանդող՝ քան իրեն տրուած հրահանգներուն :

Պետրոս Փոկաս, ընդհակառակն, ցուրտ էր բնաւորութեամբ. կարգապահութեան՝ անողոք պաշտպան, դատապարտելի կը գըտ-

նէր ո՛ր և է գործ որ չէ հրամայուած . — սկըզբունք՝ որ յառաջ կու գայ յաճախ պատասխանատուութեան երկիւղէ : Մեքենական հնազանդութիւնը իր սեւեռումն և գաղափարականն էր , և ո՛ր և է ճարտասանութիւն կարող չէր զինքը շարժել դէպ ի ամենէն յայտնի օգուտն անգամ , ... եթէ չէր հրամայուած :

Այս երկու հակասական բնաւորութեանց հանդիպումը՝ կարող էր մեծ պտուղաբերութիւն մը յառաջ բերել :

Եւ յիրաւի Վուրց , անգործութենէ ձանձրացած , հակառակ ձմեռնային եղանակին և հակառակ կայսեր հրամաններուն , երեք հարիւր զինուորով գնաց դէպ ի Անտիոք՝ աշխարհակալութիւններ ընելու : Զօրքերու պակասը կը թելադրէր իր մտքին՝ միշտ նորանոր հնարքներ փնտռել : Արաբացի մը գերի բռնելով , ստակով բազմաթիւ տեղեկութիւններ գնեց անկից , որոց մէջ նաեւ թուաբանական հաշիւներ՝ Անտիոքայ պարիսպներու բարձրութեան մասին : Աշտարակներու հասակակից սանուղներ շինելէ յետոյ , սպասեց գիշերուան մը՝ ուր քաղաքացւոց ուշադրութիւնը նիրհէր :

Զմեռ էր . Վուրց զիրաւ գտաւ ամպոտ

երկինքը, անթափանց խաւարը՝ որոց կ'անձկար: Անստիճ որ մարմարեայ քաղաքի մը երեւոյթն առած էր, կորսուեցաւ գիշերային սեւութեանց մէջ, լռութիւնը պատեց ամէն կողմ, և ստուած հալ մը, դաշտին մէջ, ամէն կենդանի իր որջը հալածեց, ամէն թռչուն՝ իր բոյնը: Կեանքն իսկ այս պահուն, ձիւներու վրայ, հրաշք մը կը թուէր. ոչ ոք կրնար գուշակել թէ կարող է գտնուիլ մէկը՝ որ պատերազմի վրայ մտածէ:

Վուրց արթնցուց իր զինուորները, հանեց վրաններէն՝ ուր դժնդակ քուն մը կը քաշէին, և նորակերտ սանդուխներով պարսպին վրայ դիմեց: Հոն ոչ մէկ լոյս, ո՛չ մէկ ձայն պահպանութեան նշան չսուաւ. Վուրցի զինուորները լռելեայն վեր ելան, սանդուխը զետեղեցին աշտարակներուն ծայր, ներս խուփեցին, Արաբները սպաննեցին: Արդէն երկու աշտարակ ամբողջապէս գրաւած էին, երբ յարձակումը յայտնուեցաւ. բարաններով քաղաքացիք Վուրցի դէմ եկան. պաշարեալները՝ այժմ Բոյներն էին. մեքենայներու ծանր հարուածներ սկսած էին վէրքեր բանալ աշտարակներուն վրայ. պէտք էր անոնց փլատակներուն տակ վտանգաւոր հրդեհը մարել, պէտք էին քաղաքացիք ի-

րենց սրով վիրահատութիւնը կատարել՝ ամբողջ մարմինը փրկել կարենալու համար : Վուրց անընդհատ սուրհանդակ կը հասցնէր Պետրոս Փոկասի՝ իմացնելով թէ ինչ մեծ յաղթութեան և ինչ մեծ վտանգի մէջտեղ կը գտնուի և եթէ իր օգնութիւնը զլանայ, կ'ըսէր նա, տէրութիւնը քաղաք մը՝ և իր բանակներէն մին պիտի կորսնցնէ : Փոկասի պատասխանը հատու եղաւ. առանց այլայլելու, հանդարտ ձայնով մը յայտարարեց՝ թէ ինքը այդ մասին՝ հրահանգ մը ստացած չէր : Վուրց իր աշտարակներուն մէջ կը կռուէր, մերթ Փոկասի ցրտութիւնը, մերթ իր շափագանց աշխոյժը անիծելով՝ որոնց պատճառաւ անել զրութեան մը մէջ կը գտնուէր հիմա . նորանոր սուրհանդակներ կը հասցնէր. և անհամբեր, աշտարակներու պատուհաններէն դաշտերը կը պիտէր, նայելով՝ թէ արդեօք յոյն բանակը կու գայ. — ոչ մէկ նշան, կամ յուսախաբող նշաններ միայն : Քաղաքացիք միշտ կը փոփոխուէին, մինչ իր զօրաց՝ և ոչ վայրկեան մը հանգիստ շնորհուած էր : Երկու օր անցաւ, Փոկասի բանակը դեռ չէր երեւեր. վերջապէս սոյն տարտամ զօրավարը, վախնալով որ մի գուցէ պատասխանատուութենէ մը

խոյս տուած պահուն, ծանրագոյն պատաս-
խանատուութեան մէջ ընկնայ, իր հեղգու-
թիւնը, այս պարագային մէջ, անհնազան-
գութեան չափ դատապարտելի համարուի,
ու չկարծուի նախանձու համար՝ Վուրցի
օգնականութիւն զլացած ըլլալ, որոշեց բա-
ցառութիւն մ'ընել իր ամբողջ կենաց մէջ.
Իր բանակովը միասին՝ Անտիոքայ ճանա-
պարհը բռնեց: Երբորդ օրը ծագած էր ար-
դէն, և Վուրց, իր պաշտօնակցի անխախա
բնաւորութիւնը գիտնալով, արդէն ամէն յոյս
կորուսած, երբ հեռուն՝ յունական բանակը
տեսնուեցաւ: Արաբացիք, մուկնած, քա-
ղաքին քրիստոնեայնորուն վրայ յարձակե-
ցան. իրենց զօրավարը, Քրիստոփոս հայ-
րապետին հանդիպելով՝ նիզակը քաշեց և
զայն գետին փռեց: Վուրց այս վայրկենին
քաղաքին դռները խորտակած էր կացինով,
և յոյն բանակը ներս ընդունած: Անտիոքայ
փողօցները՝ արեան ջրանցքներու փոխուե-
ցան:

Նիկեփոր չվարձատրեց անհնազանդու-
թիւնը թէպէտ և նա յաջողութեամբ պսա-
կուած էր. եթէ տեղեակ ըլլար հանգամանք-
ներուն՝ նոյնը պիտի հրամայէր, ինչ որ
Վուրց գործեց: Յանդգնութիւն մը գործած չէր

ան, այլ կայսեր դիտումներուն մէջ թափանցած. և յանցաւոր չէր՝ քանի որ կայսեր խօսքերուն տեղ՝ անոր մտածումներուն հնազանդած էր:

Նիկեփոր, իր զօրավարներուն յաղթութիւնը մոռցնելու համար, Արեւելք արշաւեց: Թէպէտ յաջողութենէ զուրկ մնաց՝ Տիրանակերտի և Մծբնայ առջև, բայց իր սարսափը յաղթանակի մ'արդիւնքն ունեցաւ՝ տարածուելով մահմետական աշխարհներու հեռագոյն սահմանները: Եղեսիան այրելով Հայաստան մտաւ և տիրեց Մանազկերտի ու Տարօնի:

Չմշկիկի փառքը, այս սպառնալիցներուն ժամանակ, զօրավարներու նախանձը գրգռեց. այնքան կ'ատէին զինք՝ որքան զօրքերը կը սիրէին: Լեւոն Փոկաս, իբրեւ սպարապետ՝ կրցաւ զրպարտութեան առիթ մը գտնել և իբրեւ կայսեր եղբայր՝ զանոնք ընդունելի ընել: Չմշկիկ պաշտօնանկ եղաւ, սուրհանդակաց գլխաւոր անուանուելու համար: Ասպետ մը, որ այնքան եռացող արիւն կը կրէր իր երակներուն մէջ, կարող չէր այդ նախատանաց և այդ պաշտօնին հանդուրժել: Վրէժխնդրութիւն երդուընցաւ կայսեր և անոր բղբօր դէմ. իր զայրոյթը, որ անշուշտ դա-

ւադրութիւն մը ներշնչած էր իրեն, գաղանիշ
 շմնաց. Չմշկիկ, իր նոր պաշտօնէն ալ զըր-
 կուեւրով, աքսորուեցաւ Յերապօլիս: Ինքը
 ընծայած էր կայսեր այն իշխանութիւնը՝ որ
 իր պատուհասն էր արդ. ապերախաութեան
 մարմնացումը միայն կը տեսնէր այնուհետեւ
 Նիկեփորի մէջ, ու կը ցաւէր որ իր ձեռքով
 այդ սեւ ախտին՝ ծիրանի հագուեցուցած էր:
 Միայնութեան մէջ, իր հայրենեաց բլուր-
 ներուն վրայ նստած, տխրօրէն կը նայէր
 ընդարձակ դաշտերուն՝ որոնց ամէն մէկը իր
 քաջութիւններէն մին կը յիշեցնէր, հիմա
 բոլորովին անտես եղած: Իր հառաչանքնե-
 րը կ'ընդհատէին սպառնալիքներէ, ցաւի կը
 յաջորդէր վրէժխնդրութեան յանկարծական
 բորբոքում մը: Այսպէս կ'անցնէր միակերպ
 օրերու շարք մը՝ անգործութեան ձանձրոյթը
 միայն բերելով իրեն: Դառնութիւնը տիրած
 էր իր հոգւոյն, ու խաւարն՝ ապագային
 վրայ: Չմշկիկ ինքզինք այլ եւս մոռցուած
 կը համարէր աշխարհէ. բայց մէկը կար,
 արքունեաց մէջ, որ դեռ զինքը կը յիշէր...
 — Թագուհին:

Ձ. — Թէոփանոս եւ ՉՄՇԿԻԿ. — ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՏԵՍԱԿ-
ՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — ՉՈՒԱՆԷ ՍԱՆԴՈՒԽԸ. — ՔԱՂԿԵՒՈ-
ՆԻ ԵՈՎԱՓԻՆ ՎՐԱՑ. — ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ:

Քաղաքական հանդէսներու ժամանակ ,
Թէոփանոյ, իր արքունեաց պատշգամէն՝ տե-
սած էր յաճախ Բիւզանդիոնի զօրավարնե-
րուն անցքը. ոչ ոք անոնցմէ այնքան փայլ
ունէր իր անձին վրայ, և այնքան համբաւ
իր անձին շուրջ՝ ինչպէս Չմշկիկ :

Թէոփանոյ՝ իր գաղտնի պաշտամունքը
ներկայացուց Չմշկիկի, խնդրելով իրմէն՝ ա-
մէն իրիկուն պալատին մէջ տեսակցիլ : Թա-
գուհւոյն աղերսը ընդունեցաւ Չմշկիկ :

Այս պարագայն անշուշտ մին է այն պատ-
ճառներէն՝ որոց համար հայ զօրավարն աք-
սորուեցաւ :

Թէոփանոյ, կայսեր կասկածները արդա-
րացնելէ վախնալով, ոչ մէկ արգելք զրաւ
անոր հրամանին. բայց հազիւ քանի մ'ամիս
անցած էր, ժամանակակից զէպքեր առիթ
առնելով, « Տէ՛ր արքայ, գոչեց, ի՛նչպէս կա-
րող եղար աքսորել մարդ մը՝ որ այնքան
կարեւոր էր սէրութեանդ, որ քեզի այնքան
մերձաւոր ազգական էր, որ զքեզ զահու
վրայ բարձրացուց. եթէ իր յանդգնութիւնը

քեզի կասկածներ կը շնչէ, կանչէ՛ զինք աքսորէն, հրամայէ՛ իրեն Քաղկեդոն ապրիլ, և երբէք Պօլիս չմտնել»:

Այս վերջին պայմանը յօրինուած էր՝ կայսեր ուշադրութիւնը փարատելու դիւմամբ: Չմշկիկ ազատեցաւ աքսորէն՝ Քաղկեդոն բնակելու և Պօլիս չմտնելու հրամանագրով:

Ծովը հիմա թագուհին կը բաժնէր սպարապետին . նա հսկողութեան ենթարկուած էր. կայսրը հանգստացաւ և աւելի հանգարտ սրտով ըսաւ այնուհետեւ ամենօրեայ ժամերգութիւնները, որոց շնորհիւ սուրբի համբաւ կ'ուզէր վայելել, առանց աէրութիւնը կեղեքելէ դադրելու:

Մինչդեռ Չմշկիկ Քաղկեդոնի մէջ կ'ապրէր, — մայրաքաղաքի հեռանկարին առջեւ, որ այնքան զգացումներ կ'արթնցնէր իր խոցուած սրտին մէջ, — պալատի ծառայներէն մին նամակ մը ներկայացուց իրեն. թագուհւոյն ստորագրութիւնը կը կրէր. կը ծանուցանէր թէ ծովն անկարող է իրենց սրտերը բաժնելու և թէ այնուհետեւ, ամէն իրիկուն, ասաղերու լոյսով, պալատի պատուհանէն՝ իր նաւակը պիտի փնտռէր ծովուն մէջ:

Չմշկիկի համար՝ վտանգը հրապոյր մ'էր

միայն: Աչքը նամակէն դէպ ի մայրաքաղաք բարձրացուց . ոսկեզօծ փառքեր կը ճառագայթէին հանդիպակաց ափունքին վրայ, մոռցնելով սպառնալից անգունդը՝ որ զինքը անոնցմէ կը բաժնէր: Վճռեց Չմշկիկ կայսր ըլլալ կամ մեռնիլ:

Ամէն իրիկուն, երբ արեգակը խղզուել կը թուէր արեան լճակի մը մէջ, — խորհրդապատկեր՝ փառաց մէջ ապրողի մը եղերական մահուան, — Չմշկիկ, անժպիտ ու մտածկոտ, կը շրջէր Քաղկեդոնի այն գալարազարդ ափունքին վրայ, որուն մէկ կողմը իշխանաց կղզիները կ'ուրուագծուին, միւս կողմը՝ արքունական պալատներ. աչքը մերթ միոյն ուղղելով, մերթ միւսին, կը հարցնէր ինքնիրեն. «Երկուքէն ո՞րը պահուած է ինձի»: . . .

Ու կը շարունակէր շրջիլ, մտքով փառքի յաւիտենականութեան մէջ նետուած, եթերին վերեւ սաւառնող արծուի մը նման: Եւ մտածութեանց ստուեր մը, առանց վերջին ճառագայթներէն եղծուելու, կը թափառէր իր վեհ ճակտին վրայ: — Սրբազան գաշտեր, որոց վրայ արդ կոխելու համար պէտք է երկնքի թագաւորութեան պատկերը ունենալ մտքին մէջ, կամ պատմական Նանմահու-

Թեան տենչը՝ սրտին. — վասնզի կարելի չէ
ունայն խորհուրդներով շրջագայիլ հոն՝ ուր
Չմշկիկ թագաւորութիւն մը երազեց։...

Յետոյ, երբ գիշերը կ'իջնար և լուռ
թիւնը կը տիրէր ամէն կողմ, Չմշկիկ կը
մօտենար ծովափին, կը հրամայէր իր նա-
ւաւարին՝ զինքը դէպ ի պալատ տանիլ։
Այդ ուղեւորութեան ամէն վայրկեան՝ մա-
հուան սպաննալիքն ունէր իրեն մէջ. պէտք
էին մեծ յուզումներ անցնիլ այդ պահուն՝
Չմշկիկի հոգիէն, ծովու մէջտեղ, աստղա-
զարդ երկնքին ներքեւ։ Երբ պալատին կը
մօտենար, նաւակը կանգ կ'առնուր լուռ
թեամբ, և չուանէ սանդուխ մը, մութի մէ-
ջէն, աներեւոյթ ձեռքէ մը՝ դէպ ի վար կը
սահէր։ Չմշկիկ, որ այնքան պաշարումներու
մէջ գտնուած էր, քաջաւարժ էր այսպիսի
վերելքներու. աշխուժիւ բարձրանալով՝ պա-
տուհանէն ներս կը մտնէր, և թագուհւոյն
սենեակին մէջ, ազատ շունչ մը կ'առնէր։

Գիշերուան ժամերը թանկագին էին այն-
քան վտանգներէ յետոյ. երբ աստղերու դիրքը
առաւօտեան մերձակայութիւնը կ'աւետէր,
չուանէ սանդուխը կրկին կ'իջնար պատու-
հանէն, և Չմշկիկ կրկին նաւակը մտնելով,
կը դիմէր Քաղկեդոն. երկրորդ օր իր պա-

լատէն ելած ժամանակ, ոչ ոք իր գիշերային ուղեւորութիւնը կարող էր գուշակել:

Այսպէս ամէն երեկոյ Չմշկիկ ծովը կ'անցնէր, պալատ կը մտնար, յետոյ, առանց իր արկածախնդիր վարմունքին վրայ կասկած մը տալու, կը վերադառնար Քաղկեդոն: Բոլոր բանակէն սիրուած ըլլալով, իր պահապանները գործակից ըրած էր իրեն:

Սակայն փոթորկալից գիշերները, պալատական հանդէսները՝ յաճախ Չմշկիկի գալուստը կը խափանէին, և կայսրուհին, զինք տեսնելու անհամբերութեան մէջ, մեծագոյն ոճիր մը մտածեց. Նիկեփորը սպաննել, Չմշկիկը գահու վրայ բարձրացնել: Թէոփանոյ երբէք չէր տարակուսած զօրավարին անկեղծութեան վրայ, քանի որ նա, ամէն երեկոյ, յանձն կ'առնուր իր կեանքը վտանգի մէջ դնել: Անգութ յուսախաբութիւն մը պատրաստուած էր իրեն: ...

Հայ սպարապետը սիրով ընդունեցաւ առաջարկը. — Թագուհիէ մը կու գար:

Պէտք էր նախ գաւակցութիւն մը կազմել. դիւրին էր Նիկեփորը սպաննել, ներկայ պարագայներուն մէջ, բայց նոր կայսր մը ընդունելի ըլլալու համար հարկ էր սպառնալ ժողովրդեան՝ զինուորական ոյժերով. պէտք

էր նուիրական տաճար մը քանդել, նոր մը կանգնել, և այս՝ մէկ գիշերուան մէջ :

Չմշկիկ այնքան բարեկամ ունէր՝ որքան Բիւզանդիոն՝ ռազմիկներ: Անոնց մի մասը տժգոհ էր Նիկեփորէն, իրենց անձնական արժանիքները անվարձ տեսնելուն համար, ուրիշներ՝ Չմշկիկի կրած արհամարհանքներուն պատճառաւ :

Հայ սպարապետը տեղեակ էր անոնց տրամադրութեանց . իր դիտաւորութիւնքը յայտնեց նախ Վուրց զօրավարին, որ յանգուզն ի բնէ, անհաճոյ եղած էր Նիկեփորի՝ Անտիոքայ տիրած ըլլալուն համար: Ուրիշ զօրավար մը, Թեոդոր անուամբ, Սեւ մակդիրով, և Լեռն Վաչառեա (անշուշտ Վահան), ինչպէս նաեւ բազմաթիւ սպայներ՝ երդում ըրին Չմշկիկի փառաց համար մեռնելու :

Դաւակիցներու խումբը հեազհետէ ճոխացաւ . Նիկեփորի անժողովրդականութիւնը օրէ օր գեռ աւելի կը շեշտուէր. արքունիքը, բանակը, ժողովուրդը պատրաստուած կը թուէր նոր կայսր մ'ողջունելու, մանաւանդ եթէ ան Չմշկիկի արժանիքներն ունէր :

Նոյն իսկ կայսերական պալատին մէջ՝ դաւակիցները վերջին ժողովք մ'ըրին, որուն

Խազուհին կը նախագահէր. հոն իր ամուսնոյն զատապարտութեան վճիռն արտասանեց: Դաւակիցներու խումբը երկուքի պիտի բաժնուէր. կէսը պալատին մէջ ծածկուած պիտի մնար, կէսը պալատ պիտի մտնէր ժամադրութեան օրը:

Ամէնքը բացարձակ գաղտնապահութիւն երդուընցան: Մեռնիլ կամ սպաննել Նիկեփոր. ահաւասիկ բաւոր խօսակցութեանց վերջին բառը: Արիւնոտ տեսարանի նախագահ փարը, կեանքի և հոգւոյ կորստեան վրտանգը, տարտամութիւններ կը ձգէին մի քանի ոճիրի անփորձ հոգիներու մէջ, բայց Չմշկիկի խօսքերուն կրակը, վճռականութիւնը, և շեշտը՝ որով «Վրէժ» բառը կը հընչեցնէր, կ'ամրապնդէր ամէն սիրտ: Եղեռան պահուն, ինչպէս պատերազմի, օրինակը կ'ողելորէ, կ'արբեցնէ, կը ձգէ դէպ ի արիւնհեղութիւն:

Վճռեցին սպանութիւնը կատարել՝ դեկտեմբեր 10ին, գիշեր ատեն:

Է: — ԴԱՒԱԿՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՅՏՆՈՒԱԾ. — ՆԻԿԵՓՈՐԻ
 . ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ՏԱԳՆԱՊԱԼԻՑ ԻՐԻԿՈՒՆ ՄԸ.—
 ԱՐԻՒՆՀԵՂՈՒԹԵԱՆ ԳԻՇԵՐ:

Որոշեալ օրը, երեկոյիան դէմ, դաւակից-
 ները, կին ձեանալով, զգեստներուն տակ
 զէնքեր ծածկած, թագուհւոյն ներկայացան:
 Թէոփանոյ կեկծ իշխանուհիները տարաւ մութ
 սենեակ մը, որ իրեն կը պատկանէր, և յետ
 զիրենք այլ և այլ անկեանց մէջ ծածկելու,
 դուռը կղպեց և հեռացաւ: Թագուհին դա-
 ւակցութեան մասնակից շրած էր ոչ միայն
 զօրականներ, այլ և իր նաժիշտները և պա-
 լատական ներքինիներէն շատեր: Թէոփա-
 նոյի օիրտը ուժդին կը բաբախէր: Անհամ-
 բեր կը զիտէր իր պատուհանէն՝ թէ Չմըշ-
 կիկի նաւակը կ'երեւնայ: Պալատի աշտա-
 րակներուն վրայ բազմաթիւ ուրիշ կուսա-
 կիցներ նոյն սեւ կէտը կը փնտռէին ծովուն
 մէջ:

Վայրկեանները տարուան մը դանդաղ
 քայլերով կը յառաջէին. փոքրիկ դէպք մը,
 մոռցուած պարագայ մը՝ կարող էր նշոյլ
 մ'ըլլալ եղեռնաւոր գաղանիքին համար:
 Դաւակիցները, թէպէտ միշտ երկիւղի մէջ,
 չէին գիտեր սակայն թէ ինչ վտանգի մէջ

կը գտնուին. — արդէն մասնուած էին ... :

Նոյն իրիկուն, երբ կայսրը, սենեակին մէջ առանձնացած, իր ժամերգութիւնքը կը կատարէր, դուռը յանկարծ բացուեցաւ. քահանայ մը, ուրուականի մը պէս համր, կանգ առաւ կայսեր առջեւ, նամակ մը նետեց, յետոյ, առանց բառ մ'ըսելու, անհետ եղաւ :

Կայսրը նամակը վեր վերցուց. հազիւ մի քանի տող կարդացած էր, գոյնը նետեց. հոն կ'ըսուէր թէ դաւակցութիւն մը պատրաստուած է իր կենաց դէմ, նոյն իսկ այս գիշիր պիտի սպաննուի, և թէ դաւակիցներու մէկ խումբը՝ թագուհւոյն սենեակին մէջ կը գտնուի :

Նիկեփոր իսկոյն վասիլ Սենեկապանը կանչեց և հրամայեց իրեն՝ պալատին բոլոր սենեակները, բոլոր անկիւնները քննել, զո՛վ գտնէ՝ շղթայակապ իր առջեւ բերել :

Կարելի չէ երեւակայել տագնապը՝ դաւակիցներուն . կը լսէին դուրսը պալատականներուն աղմուկը, որ սպառնալից խօսակցութիւններով քննութիւնը կը կատարէին : Մահը անխուսափելի էր . Չմշկիկի գահը այժմ ծաղրական երազ մը կը թուէր իրենց . յանդուգն ձեռնարկին վրայ զղջա-

ցած, վայրկենէ վայրկեան ձերբակալուելու կը սպասէին. աղմուկը երթալով կը մօտեանար. տազնապի գերագոյն բոպէն եղաւ այն՝ յորում Սենեկապանն և իր ընկերները կանգ առին իրենց դրան առջեւ. ոչ ոք այլ եւս շունչ կ'առնուր. ահա գուռը կը բացուի, կը մտածէին, ահա շղթայն, ահա սուրը. բայց վասիլ յանկարծ ճանապարհը փոխեց, և դաւակցաց սենեակը զանց ընելով, ուրիշ մը սկսաւ քննել: Վտանգը անցած էր. Սենեկապանը, Թէոփանոյէն կաշառուած, այժմ դաւակիցներու թիւին կը պատկանէր:

Նիկեփոր, այս միջոցին, կ'աւարտէր նամակ մը, որով իր Լեւոն եղբօր կը հրամայէր իսկոյն քանի մը գունդով պալատ գալ, որովհետեւ մեծ վտանգ մը կը սպառնայ իր կենաց. խաղամու էր Լեւոն. երբ նամակը յանձնուեցաւ իրեն, նա զբաղած էր ճրագի դիմաց, իր սիրած գուլարճու թեամբ. և ճիշդ խաղին ամենէն հետաքրքրական վայրկեանն էր, մեքենաբար նամակն առաւ, առանց հասցէին իսկ ակնարկ մը տալու, աջակողմը դրաւ. «Այս յաղթութիւնն ալ շահինք, ըսաւ, յետոյ կը կարդանք»: Եւ սկսաւ ոգեւորութեամբ խաղը շարունակել: Փոքրիկ պարագայ մը՝ ու

րուն աղետալի հետեւանքները պիտի տեսնենք քիչ յետոյ: Նիկեփոր գոհ չեղաւ ձեռք առած իր այս կրկին միջոցներով: Որ և իցէ վաւարութիւն ապարդիւն հանելու համար, իր պաշտօնին մօտ դղեակ մը շինել տուած էր խորհրդաւոր ուղիներով, և որ մէկ օր առաջ՝ աւարտեր էր: Կայսրը նախ իր սովորական սենեակին մէջ պառկեցաւ. հոն թէոփանոյ երեկոյեան ողջոյնները տալով՝ մեկնեցաւ, — որովհետեւ Նիկեփոր ճգնաւորաբար ապրիլ առաջադրած էր, — դուռը կիսաբաց թողլով: Կայսրը, իր կնոջ շափ նենգաւոր, քիչ յետոյ ելաւ անկողնէն, դուռը նոյն դիրքի մէջ թողուց՝ անյայտացաւ իր նոր դղեակին մէջ. հսն, յետ ժամերգութիւնքը ըսելու, խաղաղ սրտով նիրհեց:

Թէոփանոյ և իր կուսակիցներ՝ սեւեռուն աչքով ջրեղէն հորիզոնը կը դիտէին:

Ծովը, ձմեռնային հողմերէն տանջուած, մինչեւ անդունդները կ'ալեկոծէր: Ո՞վ կարող էր այդ պահուն ալիքներուն իր կեանքը վստահիլ: Թագուհին յուսահատօրէն կը մտածէր թէ Չմշկիկ անկարող պիտի ըլլայ գալու, կամ եթէ փորձէ՝ նաւաբեկուելու համար միայն պիտի ըլլայ: Դաւադրութեան յետաձգումը՝ ուրիշ արդիւնք պիտի չունե-

նար՝ բայց եթէ չարիքը մեծցնել: Չմշկիկի հետ՝ բոլոր դաւակիցները պիտի մեռնէին . — չափազանց յառաջեր էին , յետադարձը անկարելի էր : Ու թէնփանոյ , թագակապ գլուխը հակած՝ ապարանջաններով և մատանիներով զարդարուն ձեռքին վրայ , որ այնչափ անգամ թոյնի բաժակը բռնած էր , զայրոյթի արցունքով կ'անիծէր ալիքները , — որոնք հակառակ դաւադրութիւն մը կազմած կը թուէին՝ իր սիրելւոյն կեանքին դէմ:

Չմշկիկ , իր կուսակիցներուն հետ՝ Քաղկեդոնի ծովափին վրայ կանգնած կը հարցընէր նայուածքով թէ կարելի պիտի ըլլայ փոթորկին յաղթել : Վճիռը յանպնուծիւնը սուաւ . իջաւ նաւակին մէջ , ինքզինք իր բաղպին յանձնելով : Ամպերը կը թանձրանային մթնոլորտին վրայ . երկնքի ոչ մէկ բեկոր կը տեսնուէր , — բաց ի Չմշկիկի աչքերէն : Նաւակը ալիքներու կատարէն կը գահավիժէր անոնց հովիտներուն մէջ . հողմը կարծես արգիլել կը փորձէր եղեռնաւոր մտածման գործադրութիւնը . ամէն քայլ՝ գերեզման կը թուէր : Այս գիշերուան մէջ պիտի հասնէր Չմշկիկ կամ ծայրագոյն երջանկութեան կամ աղէտներու չարագոյնին . կամ կայսրը պիտի ըլլար Արեւելքի , և կամ ,

— զոհ սլիքներու, — պիտի կորսնցնէր միանգամայն իր կեանքն և երկինքը : իր բիւզանդացիի երեւակայութիւնը, մերթ անգունդները ճեղքելով, գծովքի բոցերը կը ցուցնէր և մերթ, հեռուն, արքունեաց գիշերները, որ իր փառքերով պիտի լուսաւորուէին : Բայց սփոփանք մ'է ինքնին՝ յանդուգն գաղափարի մը զոհն ըլլալ և Չմշկիկ կը յառաջէր, ալեկոծութիւնը՝ իր շուրջը միայն ունենալով :

Ուրախութեան հառաչ մ'արձակեց թէոփանոյ թիերու ձայն մը լսելով հեռուն. դիտակները աշտարակներէն նաւակը տեսած էին. թագուհւոյն շուրջ հաւաքուեցան : Մածկուած դաւակիցները ոտնաձայն մը լսելով սրահին մէջ՝ կրկին մասնուելու կասկածը առին, տագնապը տիրեց իրենց վրայ՝ երբ բանալի մը մխուեցաւ նոյն իսկ իրենց դրան մէջ. բարեբաղդաբար թագուհին էր : Չմշկիկի հասնիլն աւետելով, հրամայեց անշուկ իրեն հետեւիլ : Կեդրոնացան թագուհւոյ սենեկին մէջ, որ Պուքոլէոն նաւահանգիստը կը դիտէր : Չուանէ սանդուխ մը երկնցաւ դէպ ի վար, և քիչ յետոյ Չմշկիկ տեսնուեցաւ պատուհանին վրայ. միւս դաւակիցները կարգաւ ներս մտան կամ նոյնպիսի սան-

գուխներով կամ զամբիւղներու մէջ նստելով՝ զորս վեր կը քաշէին թէոփանոյի նաժիշաները :

Դաւակիցներու թիւը ամբողջ էր հիմա : Միասին թագաւորի սենեակը դիմեցին . թէոփանոյի դէմքին վրայ գոհութեան ժպիտ մը փայլեցաւ՝ դուռը գտնելով այնպէս՝ ինչպէս թողած էր : Դաւակիցները, սուրբնին պատրաստած՝ ներս մտան : Ոչ ոք կար . ինչպէս կայսրը կրնար փախած ըլլալ, եթէ դաւը մասնուած չէր : Մինչդեռ կը խորհէին փութալ, կեանքերնին ազատել, պարիսպներէն վար նետուիլ, մութին մէջէն ձայն մը « կեցէ՛ք » գոչեց . — ներքինի մըն էր : Պատմեց նա թագուհւոյն՝ թէ կայսրը իր նորակերտ դղեակը ապաւինած էր, և թէ այս պահուն կը նիրհէր խաղաղիկ : Ներքինին տեղեակ ըլլալով դղեակի լաբիւրինթանման շաւիղներուն՝ լապտեր ի ձեռին յառաջ անցաւ . դաւակիցները լռիկ իրեն հետեւեցան : Ներքինին դուռը բանալով, ճանապարհ տուաւ Չմշկիկի և թագուհւոյն :

Անզարդ սենեակը պատարկ անկողին մը միայն կը պարունակէր : Մասնութեան կասկածը արթնցաւ ամենուն մէջ՝ ու զայրոյթ ներքինին դէմ, երբ յանկարծ, անկողնոյն

քով, վագրի մորթի մը վրայ, Չմշկիկ մարմին մը նշմարեց. Նիկեփորն էր. աքացի մը տալով նիրհող կայսեր՝ բազմեցաւ անկողնին վրայ՝ իբրեւ դատաւորական գահու մը վրայ. կայսրը, հարուածէն արթնցած, աչքերը բացաւ, և ափշած, գլուխը վեր հանեց՝ նորօրինակ տեսարանը ըմբռնելու համար. նոյն րոպէին Լեւոն Վահանի սուրը իր գանկին վրայ իջաւ և զայն պատառեց. «Տէր ողորմեա, Ս. Աստուածածին» կ'աղաղակէր Նիկեփոր հեւալով. գաւակիցները՝ յանցաւորը Չմշկիկի ոտքը բերին. վրէժխնդութենէ բուրբոքած՝ հայ զօրավարը Նիկեփորի կը յիշեցնէր իր ապերախտութիւնը, իր ազահութիւնը, և կ'ուզէր գիանալ, զինքը մեղսեցնէ առաջ, թէ ինչ պատճառաւ իր տէրութեան ամենէն արդիւնաւոր զօրականը՝ պաշտօնընկէց կ'ընէր, կ'աքսորէր: «Տէր ողորմեա, Ս. Աստուածածին» կը պատասխանէր Նիկեփոր որուն մեծագոյն սանջանքն եղաւ՝ Թէոփանայի ներկայութիւնը իր դահիճներուն մէջ: Չմշկիկ, առանց իր զոհին յորդահոս արիւնէն ողորքելու, իր լուութենէն աւելի կատաղած, անոր մօրուքը փետտեց, ծնօտը ջախջախեց. Սեաւ Թէոգորը նիզակը մխեց Նիկեփորի սրտին մէջ, որ դողրեցաւ բարբա-

խելէ : Կայսեր դիակը պատուհանէն վար նետեցին ձեան վրայ . հոն անթաղ մնաց ամբողջ օր մը , ժողովրդեան տեսարանը դառնալով :

Առաջուց պատրաստուած էր խումբ մը՝ որուն պաշտօնն էր աղաղակել փողոցներու մէջ . « Սպանուեցաւ Նիկեփոր . կհցցէ կայսրն Չմշկիկ » : Ամէնքը գիշերային զգեստներով դուրս կ'ստանուին իրենց սուռնէն՝ ու պալատ կը վազէին եղելութիւնը ստուգելու , անգրթութեան վրէժն առնելու համար : Թիկնապահ գունդը արթննալով՝ դաւադիրները պաշարելու փորձ մը կ'ուզէր ընել : Լեւոն , կայսեր եղբայրը , իր խաղը կը լմնցնէր այս պահուն և կը սկսէր նամակը կարգալ . փութաց հրամանը կատարելու . երբ կրկէսէն կ'անցնէր , ավշեցաւ՝ զայն բազմութեամբ խոնուած տեսնելով , և լսեց թափառական ձայներ՝ որ կ'աղաղակէին . « Մեռաւ Նիկեփոր , երկայն կեանք Չմշկիկի » : Վախնալով իր կեանքն ալ կորսնցնել , ճանապարհը փոխեց ու Ս . Սոփիա մտաւ :

Ամբոխը հետզհետէ կը խոնէր պալատին առջև՝ զայրոյթով մը որ կ'ընդհանրանար , կը բորբոքէր , և մուլուցքի աղաղակներով կը յայտնուէր :

Չմշկիկ ատրած էր բոլոր պաշտաին. ոչ մէկ վախ ունէր այնուհետեւ: Պատուհանը բացաւ և արձանի դիրքով, ջահերէ լուսաւորուած, Նիկեփորի արիւնտա գլուխը ժողովըրդեան կարկառեց:

Ամբոխը, սարսափահար, ցրուեցաւ:

Ը. — ՉՄՇԿԻԿ ԿԱՅՍՐ ՕԾՈՒԱԾ. — ԹԵՌՓԱՆՈՅԻ ՑՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆԸ: — ԻՐ ԱՔՍՈՐԸ:

Գիշերուան չորրորդ պահը դեռ չէր հնչած. մեծաւկան լուսթիւնը կը ատրէր փողոցներուն մէջ. միայն « Կեցցէ Չմշկիկ » աղաղակը քաղաքին շուրջ կը թափառէր, մերթ մերձենալով՝ և մերթ հեռանալով: Բուզանդացիք, իրենց տան մէջ փակուած, ճրագի գողղոջուն լոյսով իրարու կը նայէին, համր և ափշած. արիւնը սառած էր իրենց երակներուն մէջ. վտանգ չկար տէրութեան՝ քանի որ նա Չմշկիկի մը կը յանձնուէր, բայց կարելի չէր չարատասուել սպանելոյն վրայ՝ որ լաւագոյն բաղդի մ'տրժանի էր:

Բիւզանդիոնի աւազակները հանրածանօթ սովորութիւն մ'ունէին. յեղափոխութեան գիշերները՝ տօն էր իրենց համար. հասարակաց շփոթութենէն և մթութենէն օգտուե-

լով՝ տուներու վրայ կը յարձակէին, կ'առեւանդէին, քաղաքական պատրուակով անձնական ռեսորս վրէժը կը հանէին: Բայց այս անգամ բազմը չժպտեցաւ իրենց. Չմշկիկ զօրագունդեր կը հասցնէր ամէն փողոց, աւազակները հալածելու և ընտանիքներու վրայ տիրած սարսափը փարատելու համար:

Նիկեփորի սպանութիւնը կատարուեցաւ գիշեր մը, ուր շաբաթ կը լուսանայր: Արշալոյսին հետ՝ Չմշկիկ իր ծիրանին հագուեցաւ, և կայսերական թիկնապահներէ շրջապատուած, քաղաք իջաւ Ս. Սոփիա երթալու:

Ժողովուրդը խոնուած էր հրապարակին վրայ, իր նոր կայսրը՝ և անոր օժման հանդէսը տեսնելու համար: Չմշկիկի երեւումը՝ միահամուռ ծափահարութեանց և կեցցէներու ժայթքումը եղաւ: Դեռ եւս Նիկեփորի մարմինը անթաղ կեցած էր ձիւներու վրայ, բայց ամբոխը զայն կը մոռնար, և այնքան յոյսեր կը նշմարէր Չմշկիկի ապագային մէջ, որքան հարկ էր Նիկեփորի անցեալին վրայ այլ եւս չմտածելու համար. կայսրը յանկարծ կանգ առաւ. եկեղեցւոյ սեմին վրայ, նշանաւոր եկեղեցականներու մէջտեղ՝ կանգնած էր Պոլիքտոս հայրապետը. — զայրացկոտ նայուածք մը պատրաստած էր նա և

մաքէն կը կրկնէր այն խօսքերը, որով Չմըշ-
կիկի խիղճը պիտի ցնցէր:

Կայսրը Ս. Սոփիայի դրան մօտեցաւ. —
Ո՛չ, գոչեց նա, պիտի չմտնես. այդ ձեռ-
քերդ, որ ներկուած են քու տիրոջդ և քու
ազգականիդ արեամբ՝ արժանի չեն դեռ ար-
քունի դաւադանը բռնելու:

Սուրի մէկ հարուածով իր պատուոյն
վրէժը պիտի առնէր Չմշկիկ, բայց հոս քա-
ղաքագիտութիւն հարկ էր:

— Տիրասպանը ես չեմ, պատասխանեց
նա, այլ Լեւոն Վահան ու Սեւ. Թէոփոր:

— Երեք պայման կը դնեմ քու վրադ,
աւելցուց Պոլիքսոս, զքեզ ձեռնադրելու հա-
մար: Աքսորել Լեւոն ու Թէոփորը որ ի-
րենց տէրը սպաննեցին, աքսորել Թէոփա-
նոյն, որ իր ամուսինին դաւաճանն եղաւ,
ջնջել Նիկիփորի այն հրովարտակը՝ որով
կ'արգիլէ եկեղեցականներուն կտակ ընել:
Քանի որ չես կատարած այս պայմանները,
եկեղեցւոյ սեմը պիտի չկոխես, և դժուրի
դուռը միայն բաց պիտի ըլլայ քու առջեզ »:

Չմշկիկ, սրուն ուղղուած էր բոլոր ժողո-
վրդեան աչքը, և որ խորապէս անոր տրա-
մադրութիւնքը կը ճանչնար, աչքերու հա-
մեստ ակնարկէ մը վերջ՝ բեկեալ ձայնով

յայտարարեց թէ գիտակից էր իր ոճիրին մեծութեան, և յանձն կ'առնուր պատժել ամէն անոնք՝ որ զինքը առ այն մղեցին:

Չմշկիկ ետ դարձաւ դէպ ի արքունիք, դեռ լսելով ականջին մէջ անողոք եկեղեցականին ձայնը՝ որ դատապարտութեան ամենէն անգուլթ վճիռը կու տար. — կամ հրաժարիլ գահէն, յետ այնքան աշխատութիւն և վտանգ կրելու, կամ իր սիրելիները պատժել:

Նիկեփորի սպաննողները աքսորուեցան, թէոփանոյ ղրկուեցաւ Փոսթի. կղերին դէմ հրատարակուած օրէնքը վերցուց. և մէկ շաբաթուան մէջ՝ ազահ Նիկեփորի վսեմ հաւատարմութեան հանդիսանալով՝ իր հպատակաց բոլոր սրտերը գրաւեց: Ո՛չ մէկ արգելք կար այնուհետեւ օծումը կատարելու. հայրապետն ու տէրութիւնը պատրաստ էին ոճիրին արդիւնքը՝ եկեղեցական հանդիսով սրբազանելու: Ծննդեան օր, 25 գեկտեմբեր 969, Չմշկիկ, Ս. Սոփիայի մէջ, ընդունեցաւ հայրապետէն՝ կայսերական թագը, օրինաւոր կայսր ժանուցանելով զՎասիլ Բ և Կոստանդինը, իսկ ինքզինքը՝ անոնց խնամակալ: Երբ պալատը վերադարձաւ ծերակոյտի անդամներու, զօրագունսերու հետ,

որ գոյնզգոյն նկար մը կը կազմէին, — բայց կենդանի և շարժուն, — ժողովուրդը հետեւեցաւ իրեն՝ անպար ծափահարելով և կեցցէներ գոչելով: Չմշկիկ իսկոյն հրամայեց իր անձնական գանձը աղքատներուն բաշխել, հիւանդանոցներուն մեծամեծ գումարներ ղրկեց, Հայերը ազատ հրատարակեց տուրքէ, ծերակոյսին համար սահմանուած ընծայները ճոխացուց, ցորեն բաժնեց ժողովրդեան՝ որ երեք տարիէ ի վեր կը տանջուէր:

Թէոփանոյ, Փոռթի կղզիին մէջ դատապարտեալի մը կատաղութեամբ կը տանջուէր: Սիրել այնքան կոյր անձնուիրութեամբ, զոհել անոր իր ամուսինը, իր առաքինութիւնը և համբաւը, զայն գահու վրայ բարձրացնել, և այն պահուն ուր իր փափագներու լրման կարծէր հասած ըլլալ, աքսորի վճիռը ըսել անկից: Թէոփանոյի սէրը անժայր ասելութեան փոխուած էր, կ'ուզէր վայրկեան մը միայն իր նախկին իշխանութիւնն ունենալ, անօրինակ վրէժխնդրութիւն մ'ընելու համար, բայց ի զուր: Չմշկիկի թագաւորութեան ամէն բոպէ հեգնութիւնն էր իր պատրանքերուն. իր կրած նախատինքին՝ լուսը ազգերն էին հանդիսատես:

Յուսահատ ժամեր անցընելէ վերջ միայնութեան մէջ, յաջողեցաւ իր կուսակիցնե-րուն հետ բանակցիլ, փախստեան ճամբայ մը գտնել: Գիշեր ժամանակ անձանօթ նաւակ մը կանգ առաւ վանքին առջեւ. Թէոփանոյ գաղտնապէս դուրս ելաւ իր սենեակէն, նաւակ մտաւ և դիմեց պէպ ի Պօլիս. ուղղակի ապաւինեցաւ Ս. Սսփիա, յուսալով որ իր ներկայութիւնը բաւական պիտի ըլլար քաղաքական յեղափոխութիւն մը յառաջ բերելու:

Երկրորդ առաւօտ բոլոր քաղաքացիք յուզմամբ կը խօսէին Թէոփանոյի վերադարձին վրայ. կը խուժէին հեղեղեցին՝ թագուհին ահանալու համար. յանկարծ գունդ մը, զօրավարի մ'առաջնորդութեամբ, ներս մտաւ. վասիլ Սենեկապանն էր: Բռնի դուրս հանեց Թէոփանոյն. նա խնդրեց՝ երկրորդ արքսորէն առաջ՝ Չմշկիկի հետ տեսակցիլ:

Պատմութեան մէջ չկայ թերեւս ահուարան մը, որ առանց արիւնհեղութեան, այնքան յուզումնալից եղած ըլլայ, ինչպէս Թէոփանոյի և Չմշկիկի հանդիպումը: Եւ ոչ մէկ պատերազմի մէջ այնքան քաջասիրտ չհանդիսացաւ կայսրը, ինչպէս այն վայրկենին՝ երբ հանդուրժեց Թէոփանոյի առաջին սեւե-

ուուն ակնարկին , ակնարկ մը որ Չմշկիկի կը յիշեցնէր իր երբեմնի խանդաղատանքը , աստղազարդ գիշերները , երջանկութիւնը՝ ու յուն ի գուր յուսացեր էր : Կայսրը անտարբեր կը մնար . բոցեր ցոլացին Թէոփանոյի աչքին մէջ , սանձուած հրաբուլիւր գուրս ժայթքեց իր սրտէն . « Դաւաճան , գոչեց , նենգաւոր , մատնիչ » և կայսրը նախատելու համար՝ սկսաւ բարձրաձայն պատմել բոլոր այն մեղքերը՝ զոր իրեն հետ գործած էր : Կայսրը , անսարբեր լուծեամբ մտիկ կ'ընէր . չկարենալով կոյր կատաղութիւնը զսպել , գժոխային ոգիի մը պէս , մազերը օդին մէջ ցցուած , բազուկները վեր բարձրացուցած , նետուեցաւ վասիլ Սենեկապանին վրայ և սկսաւ բռնցիներ իջիցնել հրեսին . թիկնապահներ հազիւ յաջողեցան հեռացնել թագուհին , որ խոժոռ նայուածքներ ուղղելով՝ կը շարունակէր զինքը նախատել , « Սկիւթացի և բարբարոս » անուամբ , վասլի անհարազատ ծնունդը ակնարկելով : (Սենեկապանը , ինչպէս տեսանք , որդի էր Լեկաբենոսի՝ և Բուլղար գերիի մը) :

Նիկեփոր հայկական բանակաթեմին մէջ Դամիս անուամբ վանք մը շինած էր . Չմրշկիկ , երգիծանքի նրբութեամբ մը՝ որ խո-

ցոտիչ էր՝ սրածայր դաշոյնի մը պէս, Դա-
միա վանքը աքսորեց զթագուհին . այսպէս
Թէոփանոյ՝ Նիկեփորի գերեզմանը շինեց .
Նիկեփոր՝ իր բանալը :

Յիրաւի արտասուք պիտի շարժէր թա-
գուհւոյն թշուառութիւնը , եթէ անով իր
կեանքն աւարտէր . բայց նա , Չմշկիկի մա-
հէն վերջ՝ վերստին պալատ պիտի դառնայ ,
և պիտի շարունակէ ապրիլ նորանոր փա-
ռաց և հաճոյից մէջ :

Թէոփանոյի մայրը , որ դեռ կ'ապրէր խոր
ծեբութեան մէջ , և չէր կարող քաղաքական
յանցանքի մէջ գանուիլ , կապադովկիոյ Ման-
տինէա վանքը աքսորուեցաւ : Չմշկիկ ուզեց
թագուհւոյն զգացնել այսու՝ թէ ինքնին ո-
ճիր մ'էր Թէոփանոյի պէս էակ մը ծնանիլ :

Թ. — ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻԻՆ . — ՃԳՆԱԽՈՐ
ՄԱՐԳԱՐԷՆ : — ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒ ԴԱԻԱՑՈՒԹԻԻՆԸ :
— ԱՂԱՆԳԱԽՈՐԵՐՈՒ ՓՈԽԻՐՈՒԹԻԻՆԸ . — ՉՄԸՇՄ
ԿԻԿԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻԻՆԸ :

Թագուհւոյն դառնութիւնքը դեռ վերջա-
ցած չէին . իրեն՝ դեռ աւելի անգութ տան-
ջանք մը պատրաստուած էր . նախանձորդ
մը իրեն տեղ , Չմշկիկի զահակից պիտի
ըլլար :

իրբե. դիւանագէտ, հայ կայսրը մտածեց այնպիսի ամուսնութիւն մը կատարել, որով իր որդիքները իրաւունք ունենային օրինաւոր կերպով թագաւորելու:

Այս հեռատեսութեամբ կայսրուհի անուանեց իրեն թեօդորա, դուստր Պերփեռուժէնի, առաքինութեամբը նշանաւոր: Հարսանեաց առթիւ (971 նոյեմբ.), քաղաքը աղմկաւոր հանդէսներ կատարեց և Չմշկիկ առիթ գտաւ ժողովրդեան իր առատաձեռնութիւնը ցուցնելու:

Չմշկիկ աքսորեալները ազատեց պատժէ և բոլոր իր կուսակիցներուն պաշտօններ բաժնեց:

Երբ նա Փոքր Ասիա կը գտնուէր, առիթ ունեցաւ ծանօթանալու ճգնաւորի մը հետ՝ թեօդոր անուամբ. քաջութեանց համբաւը մտած էր մինչեւ միջին քարայրը՝ ուր նա երկնից արքայութեան վրայ կը մտածէր: Իր սրբութեան համբաւէն ձգուած, հայ զօրավարը օր մ'անոր ուխտի գնաց. ճգնաւորը իրեն կայսրութիւն մարգարէացաւ, յորդորելով որ առանց ոճիրի անոր հասնի, այլապէս կարճատեւ փառք մը միայն պիտի ունենայ:

Փահուն վրայ բարձրանալէն յետոյ, Չմրշ-

կիկ յիշեց ճգնաւոր մարգարէն, զայն Պօլիս կանչեց, և Անտիոքայ եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ :

Պոլիքատոս հայրապետը մեռնելով (16 յուլիս 970) Չմշկիկ անոր յաջորդ ընտրեց կրօնաւոր մը, որ Ոլիմպոս լերան կատարը միայնացած, սրբութեան համբաւ կը ճառագայթէր կոստանդնուպօլսոյ վրայ. նա կը կոչուէր Վասիլ Աքամանարեցի, Աքամանյոր գետոյն եզերք վանք մը շինած ըլլալուն պատճառաւ : Չափազանց խիստ և անողոք, եպիսկոպոսներու անհաճոյ անցաւ. անոնցմէ դմանք միանալով, դաւակցութիւն մը կազմեցին իրեն դէմ՝ զինքը գահազուրկ ընելու՝ և բարոյապէս սպաննելու համար : Կայսեր ամբաստանեցին թէ հայրապետը կայսեր դէմ դաւակցութիւն մը կազմած է. Չմշկիկ դատաստանի կանչեց զինք. Վասիլ պատասխանեց՝ թէ իր աստիճանի արժանապատուութեան դէմ գործած պիտի ըլլար, իբրև սովորական յանցաւոր, աշխարհական իշխանութեան ներկայանալով : Չմշկիկ, որ շատ հաճոյք չէր զգար եկեղեցականներու հետ վիճելէ, փութով վերջ տուաւ խնդրոյն, Վասիլը աքսորելով Աքամանյորի վանքը զոր ինքնին շինած էր, և անոր տեղ ընտրելով

ուրիշ կրօնաւոր մը Սթուդիոն վանքէն, Անտոն անուամբ. նա սրբութեան համբաւով հաւատար էր նախորդին՝ իսկ գիտութեամբը գերազանց (974): Պուլիքտոս հայրապետը նշանաւոր է պատմութեան մէջ՝ ազանգաւորներու զաղթականութեան պատճառն ըլլալուն համար: Իր թելադրութեամբ հրամայեց Չմշկիկ՝ Ասիոյ մէջ Մանիքեցիները փնտոել, հաւաքել և թրակիոյ Փիլիպպոսի սուրբ քաղաքը փոխադրել: Այսու կղզիացիները կը յուսային զանոնք, բայց Մանիքեցիք քիստ չկրեցին. փոխանակ Ասիոյ՝ Եւրոսպոյ մէջ տարածուեցան:

Նիկեիոյ ծուխի վրայ անգամ տուրք դրած էր. ամէն վառարանի համար պէտք էր հարկ վճարել. Չմշկիկ « ծուխի տուրք »ը ջնջեց:

Այսպէս Չմշկիկի ներքին կառավարութիւնը միշտ բարեբար եղաւ ազգերու, և ներքին խաղաղութիւնը միայն մէկ անգամ վրդովեցաւ. — Փոկասեանց յարուցած քաղաքական պատերազմով:

Ժ. — ՓՈԿԱՍԵԱՆՑ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԴԱ-
ԻԱԿՐԵՆԵՐ. — ՄԱՏՆԻՉ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԸ. — ՉՄՇԿԻ-
ԿԻ ՎԱՍԵՄՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊ Ի ԻՐ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ:

Փոկասեանց ընտանիքը, որ Նիկեփորէն վերջ կը յուսար կայսրներու շարք մը գեռարտապրել, իր բոլոր յայտերը Չմշկիկի սուրով խորտակուած տեսաւ: Վրէժխնայութեան պարտք մը կը զգային. Չմշկիկ զիրենք ազատեց անկից՝ ամէնքն ալ մի առ մի աքսորելով:

Լեւոն, Նիկեփորի եղբայրը, ինչպէս անսանք, սպանութեան գիշերը Ս. Սոփիա ապաւինեցաւ. այնքան հարուստ էր, որ եթէ ազահ չըլլար, կարող էր ինքզինք կայսր հրատարակել նոյն իսկ այն գիշեր՝ դրամ բաշխելով հրապարակին մէջ հաւաքուած ժողովրդեան: Լեւոն, երկրորդ օր բռնի հանուեցաւ եկեղեցիէն և աքսորուեցաւ Լեւբոս կղզւոյն Մեթեմնոս կոչուած վանքը:

Լեւոն երկու որդի ունէր. Վարդ, որ աքսորուեցաւ Ամասիա, և Նիկեփոր՝ որ ուղարկուեցաւ Իմբրոս կղզին: Այսպէս Փոկասեան բոլոր ընտանիքը ցրուեցաւ վանքերու մէջ. դաւակցութեան ամէն փորձ անկարելի կը թուէր այնուհետեւ: Բայց, բարեկամներու

շնորհիւ , Լեւոն և իր կրօնը որդին յաջո-
 պեցան փախչիլ իրենց կղզիներէն . եկան
 Թրակիա՝ իրենց կուսակցութեան զլուին
 անցնելու համար : Ժամանակի սովորութեան
 համեմատ՝ դաւակցութեան մաս կը կազմէին
 կրօնաւորներ, քահանայներ, եպիսկոպոսներ :
 Բիւզանդացի զիւանագէտները կ'ըմբռնէին թէ
 եկեղեցական մը ինչ խոր ազդեցութիւն կըր-
 նայ ընել ժողովրդեան վրայ , և թէ իրենց
 խօսքը սրբան աւելի բեղնաւոր կրնայ ըլլալ
 երբ ներկայացուի՝ Աստուծոյ կողմանէ եկած :
 Լեւոն և Նիկեփոր, Ժպտեալ, ամենուրեք կը
 թափառէին գաղտնապէս, ատելութիւն քա-
 ըողելով Չմշկիկի դէմ . այս պաշտօնը յանձն
 առաւ նաեւ Աբիւպոսի եպիսկոպոսը, որ սա-
 կայն շուտով ձերբակալուեցաւ , չկարենալով
 իր գերը ըստ բաւականի ճարտարութեամբ
 գործածել : Չմշկիկ տանջանքի մեքենայները
 սլասրաստել սուաւ , յետոյ եպիսկոպոսը
 ներս հրաւիրեց . զանոնք մասնանիշ ընելով,
 սպառնացաւ զինք ըկատամահ ընել՝ եթէ իր
 դաւակիցները չյայտնէ : Եպիսկոպոսը , որ
 մինչեւ այն ժամանակ զիւրակեցութեան մէջ
 ապրած էր, այնքան տանջուիլը իր արժա-
 նապատուութեան դէմ տեսնելով, անկեղծ
 խոստովանութեամբ ապացուցուց՝ թէ հարկ

չկար խիստ սպառնալիք ընել իրեն: Լեւոն և Նիկեփոր զեռ չէին գիտեր թէ արդէն իսկ մասնուած են. զինուորներու գունդ մը, յանկարծ, իրենց տունը մտաւ, շղթայի զարկաւ զիրենք և բերաւ պալատ: Մահը անխուսափելի կարծեցին անոնք. Չմշկիկ հրամայեց միայն կուրացնել զիրենք: Յանցաւորները դուրս ելած էին աստեանէն, երբ Չմշկիկ պահիճը ներս կանչեց և ցած ձայնով մ'ըսաւ. « Չեւացուր թէ կը կուրացնես. և ոչ ոք թող գիտնայ թէ իմ հրամանաւս այդ կեղծիքը կատարեցիր »:

Բիւզանդացի ոչ մէկ կայսր նոյնչափ ծայրայեղ եղած էր իր գթութեան, և այնքան նորրո՛ համեստութեան մէջ: Չմշկիկի այս վսեմութիւնը պէտք է իւր թշնամիներ, ինքնին բաւական էր՝ իր նախկին ոճիրը քաւելու:

ԺԱ. — ՄԵՆԱՐՈՑՆ ԱՊՈՍԱՄՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐ. — ՎԱՐԳ ՓՈԿԱՍ ԿԱՅՐ. — ՄԵՆԱՐՈՑՆ. — ԲՈՒՆ ԿՐՕՆԱՌՈՐԸ:

Փոկասեանց ընտանիքը զեռ եւս իր պատը չէր կարուսած:

Վարդ Փոկաս, իր վանդակը կուարելով, արծաւի թեւերը պարզած էր պէտք է կռիւ ու փառք: Իմանալով թէ նա յանդուզն զի-

տումներ ունի, բազմաթիւ իշխաններ իր շուրջ
հաւաքուեցան . Գիողենէս Ատրաշեստոս ,
Թէոդուլեան եղբարք , Սիմէոն Ամփեղաս :
Բիւզանդիոյ մէջ, որ և իցէ նոր կայսր՝ պաշ-
տօնեայներու հասարակաց փոփոխութիւն մը
կ'ընէր՝ իր գաղափարակիցները վարձատրե-
լու համար : Գլուխը շէր միայն որ կը փո-
խուէր , այլ ամբողջ վարչական մարմինը :
Անոնք որ Նիկեփորի հետ իրենց արեամբ
պատերազմի դաշտեր ներկեր էին, կամ իր
անուան տակ նահանգներ կառավարեր ,
չհանդուրժելով հիմա ապրիլ՝ ինչպէս ստուե-
րի մէջ ծնած մանուշակներ, Նիկեփորը փրն-
տոնցին՝ իր եղբօրսրդուոյն մէջ :

Կուսակիցներու թիւը օրէ օր կ'ածէր . ամ-
բողջ բանակ մը կազմուած տեսնելով, Վարդ
Փոկաս կայսր հրատարակեց ինքզինք՝ Կե-
սարիոյ մօտ, և դիմեց դէպ ի Պօլիս :

Չմշկիկի զօրավարներուն մէջ ամենէն
աւելի հոշակուած էր իր սրտով ու նենգու-
թեամբ՝ հայազգին Վարդ, որ Սքլերոս մա-
կանունը կը կրէր իր խստաբարոյ բնաւո-
րութեանը համար : Սքլերոս հնազանդեցաւ
կայսեր հրամանին, բայց ակամայ . — Փո-
կասի Սոփիա քոյրը՝ իր Կոստանդին եղբօր
հետ ամուսնացած էր . հոգեկան տագնապներ

կրելէ վերջ միայն յանձն առաւ զէնք գործածել այն անձին պէմ՝ որուն հետ կապուած էր ինամուլթեամբ ու բարեկամութեան յիշատակներով:

Վարդ Աբլերոս խաղապութեան ճառ մը պատրաստեց և զայն արատառնել ատու իր նուիրակներուն: Չինքը աւելի դիւրաւ նուաճելու համար՝ կայսեր կողմանէ կը խոստանար իրեն՝ ներում, հարստութիւն, փառք: Սակայն իր գործածած համեստ շեղուն՝ վախի ու տկարութեան նշան կարծուելով, նոր խրախոյս մ'եղաւ ապստամբներուն: Փոկաս՝ Աբլերոսի առաջարկը մերժեց, նախատինքներ աւելցնելով Չմշկիկի պէմ, որուն « բոլոր փիւցազնութիւնը կը կայանար՝ միայն քնացող » կայսրները սպաննելու մէջ:

Աբլերոսը, խօսքը անբաւական գտնելով՝ զէնքի դիմեց. վերջալոյսի նշոյլներով՝ ապստամբներ հորիզոնի վրայ նշմարեցին կայսերական բանակը՝ որ յառաջ կու գար, ահագին ընդարձակութիւն մը ծածկելով. սարսափը տիրեց զինուորներուն վրայ. կուրիւ այնքան մեծ բանակի և այնքան մեծ ռազմագէտի մը պէմ, և այս՝ ստանալու համար Փոկասէն, — յաջողութեան պարագային, — ինչ որ արդէն առանց արեան կը խոստացուէր իրենց:

Դիշեր ժամանակ տագնապալից մրմունջ մը կը պտտէր բանակին մէջ . զինուորներ կը կրկնէին իրարու՝ անունը այն իշխաններուն՝ որ Աբլերոսի բանակը անցած էին . անոնք որ ապստամբութեան ոգին կը կազմէին, գասալիք եղած ըլլալով, բոլոր զինուորները պահանջեցին իրենց սպայներէն՝ Աբլերոսի կողմն անցնիլ : Թագապահանջը լուսնին տակ կեցած, մտածկոտ և յուսահատ, կը տեսնէր իր զօրաց ազմկաւոր մեկնումը . լսութիւնը պատեց իր շուրջ . միայնակ մնացեր էր, սակաւաթիւ հաւատարիմներու հետ : Փսկաս դարձաւ և դառնութեամբ հարցուց՝ թէ իրենք ալ փափագ չունէին մեկնելու : Յետոյ իր նժոյգին վրայ հեծաւ և սկսաւ զիմել գէպ ի Թիյրանսն կոչուած զղեակը :

Աբլերոս, այս պահուն, Քարոն զօրավարին առաջնորդութեամբ հեծելագունդ մ'ուղարկած էր, փսկասը ձերբակալելու համար : Քարոն, ճանապարհին ծայրը, փախստական ապստամբը նշմարելով,

— Կեցիր, ս'վ վատ, զոչեց, եթէ զօրավարի սիրտ ունիս, կանգ առ, մենամարտիւք : Քեզի պատիւ պիտի ըլլայ իմ ձեռքովո մեռնիլ :

Ես դարձաւ Փոկաս, ուղղեց շանթահար նայուածք մը, ուր իր հոգւոյն բաւոր գառնութիւնը նկարուած էր, և պատասխանեց:

— Նախաստիճի տեղ արտասուք կը յուսայի քեզմէ, որ իմ զօրավարն եղած ես: Կեսարու թսռ մը, կիրապաղատի սրբին, կայսեր մը եղբորսրբին, մասնիշնչերու պատճառաւ, փախչելու բռնապատուած է. հարկ կ'ըր իր թշուառութիւնը աւելցնել: Բայց քանի որ զիս նախատեցիր, ես զիտեմ վրէժս առնել:

Լախտի մէկ հարուածով՝ Քարոնը զիակի փոխեց: Իր հեծելագունը սարսափահար փախաւ: Փոկաս, իր զգեակին մէջ Աքլերոսի ամբողջ բանակէն պաշարուելով, անձնատուր եղաւ, յետ խոտառում առնելու որ իր կեանքին չփնտսեն: Չմշկիկ զինքը Քիօ կղզին աքսորեց բռնի կրօնաւոր լնելով:

Այսպէս Չմշկիկի ներքին քաղաքականութիւնը երեք նպատակ ունեցաւ իրեն. Թէև փանայի ազդեցութիւնը աքսորել արքունիքէն, անոր որդւոց վրայ կատարելապէս իշխելու համար. Նիկիիսրի ընտանիքը ցրուել՝ թագապահանջէ ազատ մնալու համար, ու վերջապէս ժողովրդեան սիրտը զրաւել՝ առատաձեռնութեամբ անոր ցաւերը սփոփելով:

Յետ հպատակաց որսին տիրելու, — որ ամենէն մեծ աշխարհակալութիւնն է, — Չմշկիկ որոշեց թշնամի երկիրներու ալ տէրն ըլլալ:

ԺԱ. — ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ՅԱՂԹՍ-
ՆԱԿՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՅ ՎՐԱՅ. — ՎԱՐԻ ՍՔՆԵՐՈՍ. —
ԳԱՐԱՆԱՆ ԲԱՆԱԿԸ. — ՌՈՒՍ ԳՈՂՅԱԹԸ. — ՄԵՆԱ-
ՄԱՐՏՆԵՐ:

Նիկեփոր, Բուլղարաց արշաւանքներէն ազատելու համար՝ քաղաքագիտական մեծ սխալ մը գործած էր: Ռուսերը յորդորած էր Բուլղարիա արշաւել (969ին), և անոր կողպուտաւոր հարստանալ: Այսու կը յուսար երկու վտանգներ իրարու բաղիւն, ակարացնել, փշրել. բայց Ռուսեր այնքան շուտով տիրեցին Բուլղարիոյ, որ Նիկեփորի ծրագիրը բոլորովին հակասակ կերպով իրագործուեցաւ. փոքր սպանալիքին՝ մեծը յաջորդեց, Բուլղարներու տեղ՝ իրեն պրացի ունեցաւ Ռուսերը, որ աւելի քաջ, ընչաքաղց և յանդուգն էին:

Քալոքիյրոս անուամբ յայն իշխանը, որուն յանձնուած էր Սլաւներուն զէպ ի Բուլղարիա արշաւանքի մը հրաւիրագիրը տանիլ, զեղծաւ իր պաշտօնով: Յետ զանոնք

Բուլղարիա հասցնելու, յորդորեց Պօլիս գալ, աիրիւ, յունական գանձերով հարստանալ, պայմանաւ որ զինքը Բիւզանդիոնի կայսր ընեն:

Ո՛ր և իցէ Թշնամոյ յաղթելու համար՝ հարկ է նախ նիւթական ոյժ ունենալ, յետոյ լաւ անղեակ ըլլալ անոր ներքին վիճակին: Ռուսեր՝ այժն ունէին, Քալոքիյր՝ գիտութիւնը. երկուքը միացած էին Յոյներուն պէմ: Բիւզանդիոն, որ շատ ճգնաժամեր ունեցած էր, աւելի ահեղ վատնու մը չէր յիշեր: Բարբրաղդարար Բիւզանդիոնի Չմրշկիկ մը կ'իշխէր, և իրեն հրամանին տակ Անմահներու գունդը պիտի պատերազմէր:

Չմշկիկ, Ռուսաց իշխանին՝ Վինցէսլաւի հրահանգ զրկեց, շուտով Բուլղարիան պատարկելու և հեռանալու: Ռուսեր զիւրաչէին թողուր երկիր մը, ուր սր և է պատրուակաւ մտած էին: Վինցէսլաւ սլատասխանեց. « Պատասխանս տալու համար՝ Պօլիս պիտի գամ »:

Չմշկիկ պատերազմ հրատարակեց (970) և արեւելեան բանակը փոխադրելով յԱյրիանուպոլիս, հրամայեց Թշնամութիւնքը սկսիլ. սպարապետ ընտրուած էր Հայ մը՝ Վարդ Սալբրոս: Ռուսեր, աւելի պատրաստ,

Բուլղարներու, Հունգարներու, Փացինաքներու բաղադրանքներով աճած բանակով մը, որ ընդ ամէնը երեսուն հազար զինուորներէ կը բաղկանար և երեք թեւի բաժնուած էր, անցաւ Հեմաս լեռնէն, հեղեղօրէն Թրակիոյ պաշտերուն մէջ գահալիծեցաւ, լայնցաւ, ողողեց, աւերեց, դիակներ փռեց և բանակեց Աքիւրոսը, իր բանակովը միասին, Ագրիանուպոլսի մէջ: Պաշարեալները ամէն օր գիշերային նուագահանգէսներ կը վայելէին. սրովհետեւ Ռուսները պափ ու թմբուկով, սրինգներով, քնարներով կ'երգէին, կը սլարէին պարիսպներուն առջև, և Վարդի անգործութիւնը կը ծաղրէին: Վարդ քաջասիրտ էր, բայց միանգամայն նենգաւոր. չէր ուզեր զոհեր տալով յաղթել, երբ փառքը աւելի աժան գնով հրնար առնուլ: Ահա թէ ինչ խորհեցաւ: Տեսնելով որ թշնամիք համազուած են իր անկարողութեան վրայ, — ինչպէս ինքը կը փափագէր, — պարանի նըստաւ, հրամայելով իր Յովհաննէս Ալակաս զօրավարին՝ թշնամեաց ներկայանալ և կեղծ կուռէ մը վերջ փախչիլ՝ թշնամիները իր հետ ձգելով: Աստուտ էր. Թրակիոյ պաշտերը հազիւ սկսած էին լոյսով ճերմկնալ, երբ արթնցող հսկայաձեւ բարբարոսները թշնա-

միներու գունդ մը նշմարեցին իրենց զիմաց :
 Ի՛նչ ուրախութիւն . կուսի կարօտցած էին :
 Փացինաքները , որ բանակի առջեւը կը գլու-
 նուէին , ամենէն առաջ՝ զէնք կ'առնուն , կար-
 զի կը մտնան և կը յարձակին Յունաց վը-
 րայ : Յովհաննէս Ալակաս մի քանի վայր-
 կեան կանոնաւոր զիմադրութիւն կ'ընէ , յե-
 սոյ աստիճանաբար կը մեղմացնէ , և հուսկ
 ուրեմն փախուստ կը սկսի : Ահռելի աղա-
 ղակներով իրենց կը հետամտին բարբարոս-
 ները . յանկարծ , իրենց ետեւը , թմբուկներ ,
 փողեր , վահաններ կը գոռան , կը խառ-
 նուին հազարաւոր ռազմիկներու մեծագոչ
 ձայնին հետ , և Վարդի բանակը գազանաբար
 կը սկսի Փացինաքները ջարդել : Սարսափ ,
 շփոթութիւն , յուսահատ կատաղութիւն սի-
 րեցին թշնամեաց վրայ . կը ջանան կարգի
 մտնել , զիմադրել , յաղթել , բայց նոյն վայր-
 կենին յունական երրորդ բանակ մ'ալ կը
 հասնի , արիւնհեղութիւնը կ'աճի , Փացինաք-
 ներ կը սպաննուին , կը գերուին , առանց
 բացառութեան :

Զօրաց կատաղութիւնը չմարած , Վարդ
 կը զիմէ ուղղակի Ռուսաց բանակին վրայ .
 իր նպատակն էր երկու թեւերը առան-
 ձինն փշրել . բայց անոնք , ռարսափահար ,

ձուլուած էին , կեդրոնացած : Խառնուրդը սկսաւ՝ երկիրքը լեցնող փոթորկալից փոշիով և աղաղակներով : Վսեմագոյն ասարանն ելաւ առաջինը , հեծելագունպարու բաղխումը , երբ պատերազմը կարծես օդոյ մէջ տեղի կ'սնննար , երբ ռազմիկներ և երիւարներ կ'իյնային , կը կուտուէին իրարու վրայ ու զէնքերու տակ կը թաղուէին : Վարդ , մերկացած ուրը օդին մէջ բարձրացուցած , շանթը բռնող Արամազդ մը կը թուէր . արհաւիրքներու կեդրոնը կը նետուէր , կը խրախուսէր , կը հրամայէր , նախ ինքը՝ իր հրամանը կատարելով : Իր հետ կը սլանար իր եղբայրը՝ Կոստանդին . նա իր ծնողներէն՝ հաւասար ժառանգութիւն մը ստացած էր ուժի և արութեան : Վարդ կոտորածի զբաղած էր , երբ հսկայ թշնամի մը աչքերը սրած՝ ինչպէս սրսը գտած արծիւ մը , ուղղակի սպարապետին վրայ կը դիմէ և վաղակաւորի հարուած մը կ'իջեցնէ սաղաւարտին . սա , կը ծոխ , բայց չի փշրիր : Վարդ Ալքերոս կը փութայ հարուածին պատասխանը տալ . ուրը կ'իջեցնէ Ռուսի գանկին , որ երկուքի կը ճեղքուի , գլխուն մէկ մասը թոյլ կերպով մէկ ուսին վրայ կ'իյնայ , ու մէկը՝ միւսին . մինչ սնրսափա-

հար նժոյգը՝ անգլուխ հսկայն առած՝ կը պարտոյնէ ուսական բանակին մէջ: «Վրէժ» կ'ազաղակէ ուրիշ Ռուս մը և կը դիմէ Վլարդի վրայ. յոգնած է նա, ուժաթափ. իր տեղը՝ իր դիւցազն եղբայրը յառաջ կը նետուի իբր ախոյեան. ուժգին հարուած մը պատրաստած է նա բարբարոսին համար՝ որ մէկ շարժումով սակայն զինք յուսախաբ կ'ընէ: Հարուածը կը վրիպի, բայց ձիուն կը հանդիպի, որուն գլուխը կը թոցնէ. բարբարոսը՝ իր ձիուն հետ գետին կ'իյնայ. վար կը նետուի Կոստանդին, կը սպաննէ, վերստին թամբին վրայ կ'ենէ և աներեւոյթ կ'ըլլայ թշնամեաց բազմութեան մէջ, ուր իր սուրը՝ մանկաղ մը կը թուի՝ Մահէն գողցուած: Իր շուրջը մեծագոյն քաջութիւններ կը գործուէին, որ շարձանագրուեցան, որովհետեւ զօրավարի մը չէին պատկաներ: Յոյներէն ոչ ոք առանց վէրքի դարձաւ այս կողմէն. բայց մեռեալները հարիւրէն աւելի չեղան. մինչդեռ Ռուսերէն՝ սպանուեցան 25,000 հոգի:

Չմշկիկ, այսպիսի յաղթութեան մը լուրն առնելով, խորապէս տրտմեցաւ. մասնակից եղած չէր անոր:

ԺԳ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԻՐ. — ՓԱՐԱՍԹԼԱԻԱ՝ ԵՐ-
ԿՈՒ ՕՐՈՒԱՆ ՄԵՋ ԱՌԵՈՒԱՆ. — ԱՐԲՈՒՆԻՔԻ ԲՈՑԵ-
ՐՈՒ ՄԵՋ. — ՅՈՎՀԱՆՆՈՒՊՈՒԼԻՍ:

Բնւոյր ձմեռը՝ պատրաստութեամբ անցուց
Չմշկիկ, զօրացնելով մասնաւորապէս Բիւ-
զանդական նաւաստորմիզը: Երբ եկաւ գա-
րունը, պատերազմի եղանակը, Չմշկիկ, զէն-
քերը օրհնել սալէ վերջ, խաչի գրօշը ձեռին,
Հեմսս լեռնէն Բուլղարիա դիմեց: Բանակին
առջեւէն՝ Անմահից գունդը կ'երթար, յետոյ
կու գային հինգհարիւր հեաեակներ, և ե-
րեքսասան հազար հեծեալներ:

Թմբուկներու, ծնծղայներու, փողերու
ուղմագրգիւ աղմուկով՝ Փարասթլաւա քա-
ղաքին վրայ յարձակեցաւ: Յանկարծ գոնե-
րը բացուեցան և Ռուսերը — հեծեալ, հե-
տեակ, ու ուսիկ ամբսիւր, — միանգամայն
Չմշկիկի բանակին վրայ խուժեցին: Մինչդեռ
անոնք կոյր եռանդով կը կոուէին, Չմշկիկ
զօրապունդ մը անցուց իրենց հասել, քաղա-
քին մուտքը արգիլեց, և ութ հազար հոգի
սպաննեց: Երկրորդ օր, բարձր բեմի վրայ
կանգնած, վասիլ Սենեկասպանի նոր բերած
բանակը ցուցնելով՝ Չմշկիկ պերճ ճառախօ-
սութեամբ մը՝ Ռուսերը անձնասուր ըլլա-

լու յորդորեց: Անսնք մերժեցին. յարձակո-
զականի նշանը տուաւ. սանդուխներ բարձրա-
ցան. քաջեր վեր խուժեցին, ներս մտան,
զոները բացին: Անխնայ կոտորած մը սկսաւ.
սուները՝ բոցերով ծածկուած էին, փողոց-
ները՝ արեամբ: Արքունիքը սակայն միջնա-
բերդի պէս ամուր էր, և ութ հազար Ռուս
հոն կեդրոնացեր էին: Ի սկզբան զուրը բաց
թողուցած էին, սրպէս զի աւարտուու զի-
նուսրննի ներս մանեն, բնուին, սպան-
նուին: Չմշկիկ, նենգութիւնը իմանալով,
չորս կողմէն պաշարեց զայն. առաջին յար-
ձակողն ինքն եղաւ: Ռուսեր յամառաբար
կը զիմապրէին: Տեսնելով Չմշկիկ՝ որ զէն-
քով արքունեաց տիրելու համար՝ շատ զս-
հեր պէտք է սալ, կրակ տուաւ արքու-
նեաց. բոցեր շրջապատեցին զայն. ամէն
Ռուս, որ փախչիլ փորձեց, սրախողխող
եղաւ: Վարդի գունդը միայն՝ Եօթն հազար
Ռուս սպաննեց: Բուլղարաց Բորիս արքայն
և իր ընտանիքը՝ անշուք տան մը մէջ գրտ-
նուելով՝ ուրիշ աւարներու հետ՝ Չմշկիկի
բերուեցաւ:

Փարասթլալա, իր տէրերուն հետ՝ անունն
ալ փոխեց. ի յիշատակ երկու օրուան մէջ
տարուած մեծ յաղթանակին՝ կոչուեցաւ Յով-
հաննուպոյիս:

ԺԳ. — ՏՐԻՍԹՐՈՅԻ ՊԱՆԱՐՈՒՄԸ. — ՄԵՆԱՄԱՐՏ ԱՐԱՅԱԾԻՈՅ ԵՒ ՌՈՒՍԻ. — ՉՄԵԿԻՎ՝ ՌՈՒՍԱՅ ԻՇԽԱՆԸ ՄԵՆԱՄԱՐՏԻ ԿԸ ԿԱՆՉԷ. — ՊԱՏԵՐԱՋՄ, — ՅԱՂԹԱՆԱԿ:

« Գէպ ի Տրիսթրա » լսաւ Չմշկիկ իր զօրքերուն՝ առանց անոնց՝ հանդիսա շնորհելու: Հոն ամրացած էր վիհնցէսլաւ, Ռուսաց լնդհանուր հրամանատարը:

Ճանապարհին վրայ՝ աիրեց Չմշկիկ բերդերու, գիւղերու, աւաններու. իր յառաջապահները, — երեք հարիւր հեծեալ, — յաղթեցին եօթն հազար Ռուսի: Քաղաքէն քիչ հետո՝ երկու մեծ բանակները բաղխուեցան իրարու. պատերազմը տեւեց առաւօտէն մինչեւ խոր գիշեր. բազմը՝ սասուերկու անգամ փոխուեցաւ: Չմշկիկ, սուր ի ձեռին, ամենուն առջեւէն խիստմեաց մէջ կը նետուէր ու կը հնձէր. ամենէն ահեղ կոտորածը իր շուրջ կ'ըլլար, իր համար: Յաղթանակը Յայներ սարին. կայսրը շնորհակալութիւն մատոյց Ս. Գէորգի, որուն օծնն էր, իր զինակցութիւնը համար: Կոստանդինա, շրջակայ քաղաքները, ահաբեկ, իրենց բաժնակիցները զրկեցին Չմշկիկի:

Մինչդեռ կայսրը նաւատորմովին կը սպասէր Տրիսթրայի վրայ լնդհանուր յարձա-

կումն սկսելու համար, Ռուսերու բազմու-
թիւն մը գտնու խուժելով յանկարծ՝ զինք
կոռւի բոնապատեցին: Յանպնութեան պա-
տիժը ահաւոր եղաւ. մեծագոյն մասը ջար-
դուեցաւ, անոնց մէջ՝ Սփակէէ, Վինցէսլաւէն
վերջ՝ ամենէն նշանաւոր զօրավարը: Ռու-
սեր քաղաք փախչիլ ուզեցին, բայց Չմշկիկ
գունդ մ'անցուցած էր իրենց հասեւ և քա-
ղաքին մուտքը արդիւած, ամէնքն ալ սպա-
նուեցան:

Վինցէսլաւ, իր պաշարին անբաւականու-
թիւնը տեսնելով, փոթորկալից գիշերուան
մը հովանւոյն տակ, երկու հազար հսկով
նաւակ մտաւ, անցաւ Յունաց նաւատորմի
մէջէն, շրջակայ գիւղերու կողոպուտով ա-
ռատ պաշար հաւաքեց՝ և նոյն վրանգալից
ճամբով քաղաք մտաւ: Յոյն ծովակալը հա-
զիւ ազատեցաւ Չմշկիկի զայրոյթէն: Վրէժ
առնելու համար՝ յարձակման սկսաւ. մե-
քենայները՝ պարիսպներ կը փոշիացնէին,
իւր զինուորները՝ ոսղմիկներ: Յովհաննէս
Գուրգէն, կայսեր հօրեղբորսրպին, մեքենայ
մը Ռուսերու յարձակման դէմ պաշտպանած
ժամանակ, նիզակի հարուած մ'ընդունեցաւ
լանջքին վրայ, և անշնչացած ընկաւ: Ա-
նեմաս Արաբացին, թշնամեաց գունդերը

ճեղքելով, յարձակեցաւ Իքմոր ուս զօրա-
վարին վրայ. երկու բանակները, վայրկեան
մը գործադուլ բրած, քաջաց բաղիւմը դի-
տեցին. յանկարծ ցաւազին աղաղակ մը
բարձրացաւ Ռուսերէն. Անեմասի մէկ հա-
րուածը՝ գեաին փռած էր Իքմորի գլուխն և
մէկ ուսը: Այս միջադէպը վհատեցուց Ռու-
սերը, որոնց կոտորածը գաղբեցաւ՝ գիշե-
րուան միջամտութեամբ: Մթութեան մէջ կը
լսուէին անդադար՝ ոռնալու ձայներ, որ
սաստիկ տխուր տպաւորութիւն մը կը գոր-
ծէին յոյն ռազմիկներուն վրայ. Իքմորի
թաղման հանդէսը կը կատարուէր. մարդիկ
և աքաղաղներ զոհեցին իր գերեզմանին վը-
րայ: Պաշարի սակաւը բռնադատեց զՎին-
ցէտլաւ վերջին և յուսահատ յարձակում
մ'ընելու. գեանի անհաւատարութիւնը ան-
նպաստ ըլլալով Յունաց, Չմշկիկ կեղծ
փախուստով մը՝ զիրենք գաշար ձգեց, յե-
տոյ ետ վարձաւ, և ամենէն առաջ նստուե-
ցաւ թշնամեաց մէջ: Վայրկեան մը կայսեր
կեանքը կորսուած համարուեցաւ. հայկական
գունդ մը սակայն զինք շրջապատեց, բունն
կոուէ վերջ ազատեց: Յուլիսի օր մ'էր,
խզդուկ սաք. տակառներով ջուր և գինի կը
հասցնէին Չմշկիկի ռազմիկներուն՝ որոնց ծա-

բաւը սակայն՝ միայն արիւնհեղութեամբ կը մարէր : Մինչ ամէն ոք իր ախոյեանին հետ կ'ոգորէր, թէսդոր, հեծեալներու զօրավարը, գլորեցաւ իր ձիուն ներքեւ. սպանուելու վրտանգի մէջ՝ Ռուսի մը գօտիէն բռնեց և զայն քաշկոտելով՝ գործածեց իբրեւ վահան՝ մինչեւ որ օգնութեան հասան : Խառնուողը ժամերով տուեց . երկու բանակներն ալ յսգնեցուց, բայց յաղթութիւնը ո՛չ մէկուն ընծայեց :

Չմշկիկ, գիւցազներգական քաջութեամբ վառուած, Ռուսաց Վինցէսլաւ իշխանին հրաւէր շրկեց միայնակ իրեն հետ մենամարտի գալու, եթէ ասպետական հոգի սննի, եթէ կ'ուզէ մէկ հարուածով երկու բանակներու քաղցը վճռել : Վինցէսլաւ՝ որուն հասած էր Չմշկիկի առասպելական ճարպկութեան և անձնական քաջութեան համբաւը, այսպէս պատասխանեց. « Թշնամիէս խորհուրդ չեմ ընդունիր. եթէ Յունաց կայսրը ձանձրացած է կեանքէ, կրնայ մեռնելու ուրիշ միջոցներ գտնել » :

Չմշկիկ, զայրացած, թշնամեաց կեդրոնին վրայ յարձակեցաւ այնպիսի թափով՝ որ չանդրադարձան անոնք թէ նոյն պահուն վարդ Աբլերոս իրենց բանակին ետեւը կ'անց-

նէր և քաղաքին մուտքը կ'արգելուր : Կատաղութիւնը երբէք բարձրագոյն առաիժանի հասած չէր՝ երկու թշնամեաց մէջ ալ : Անեմաս Արարացին , իր առաջին յաջողութենէն խրախուսուած , Վինցէտաւի վրայ յարձակեցաւ , և զայն ձիէն վար զլսրեց . բայց թշնամիներէն պաշարուելով՝ սպանուեցաւ : Իր զօրքերուն՝ վհատելու ժամանակ չսուաւ Չմշկիկ . գոռաց , կայծակի նման սլացաւ գոռնպերու մէջէն , սկսաւ Ռուսեր կատորել . նոյն պահուն փութորիկ մ'ալ ելաւ , որտաում , կայծակ , փայլակ , անձրեւ , հոյմ՝ որ ջուրով և փոշիով Ռուսերը կը կուրացնէր : Տեսան Բուզանդացիք օրին մէջ ճերմակ ձիաւոր մը , Ս . Թէսպորը , որ կայսեր աջ կողմը անցած՝ կ'օգնէր անոր՝ Ռուսեր ջարդելու : Յուսահատարար սկսան դէս ի քաղաք փախչիլ . ճամբան գոցուած էր . Վարդնոր ջարդ մը սուաւ : Տասն և հինգ հազար Ռուս մեռան . քիչեր , որոց մէջ Վինցէտաւ , լեռներու և դաշտերու մէջ ցրուելով , կրցան կեանքերնին պահպանել : Ամէն յոյն վէրք ընդունած էր , բայց մեռան՝ միայն 350 հոգի . (971) :

Ռուսեր հաշուութիւն խնդրեցին Չմշկիկէն՝ իրոստանալով յանձնել ո՛չ միայն Տրիթրան ,

այլ ամբողջ Բուլղարիան, միայն թոյլ տրուի իրենց՝ անլտանդ հայրենիքնին վառնալ և վիհնցէսլաւ և Չմշկիկ, պարաբաշն և յաղթականը, նշանաւոր տեսակցութիւն մ'ունեցան, ուր հայ կայսրը խոստացաւ ամենայն պաշտպանութիւն ընել Ռուսաց: Բայց Փացի-նաքները՝ ճանապարհին վրայ սպաննեցին զվիհնցէսլաւ: Յետ զՏրիոթրան Թէոդորու-պոյիս անուանելու, որովհետեւ Ս. Թէոպոր մեծ մասն ունեցած էր այս յաղթութեան մէջ, կայսրը զիմեց ի Բիւզանդիոն:

Անպատմելի եղաւ ժողովրդեան խանդավառութիւնը՝ երբ շտեցին թէ կայսրը յաղթած է և կը վառնայ Պոլիս: Բոլոր Բիւզանդիոն վատարկուեցաւ՝ խոնելով Ոսկեղէն դրան առջեւ: Ոսկեշող յաղթական կառքը, որուն շորս ճերմակ նժոյգներ լծուած էին, կը ոսպսէր կայսեր: Այն պահուն երբ Չմշկիկ երեւցաւ, պսակ ի գլուխ, ճերմակ օգատար-նժոյգի վրայ հեծած, շրջապատուած պատերազմական գրոշակներէ, զօրավարներէ, գերիներէ, վաշաերէ, երկու կողմէն ազազակիներ մթնալորաբ թնպացոցին. ժողովուրդը կը ծափահարէր, կեցցէներ կ'ազազակէր. զօրքեր յաղթութեան և ռազմի երգեր կը հնչեցնէին, արթնցնելով Չմշկիկի

սրաին մէջ փափագը՝ փոխելու ճամբան ,
 պատնալու զէպ ի պատերազմ, զէպ ի փա-
 ռաց դաշար : Չմշկիկ շկրցաւ առանց սար-
 սուտի տեսնել սիրոյ այն ցոյցերը՝ զոր ժո-
 ղովուրդը կ'ընէր . բոլոր Բիւզանդիոն արքու-
 նիքի երեւոյթ առած էր , ամէն փողոց՝
 զահլճի . ամէն կողմ փոռած էին գորգեր՝
 և անոնց վրայ դափնիներ : Չմշկիկ յաղթա-
 կան կառքին մէջ գնելով Բուլղարիայէն բե-
 րած Ս . Աստուածածնայ արձանը , նժոյգով
 շրջան ըրաւ բոլոր քաղաքին մէջ , կոխելով
 միշտ զսրգեր , ծափեր , դափնիներ . յետոյ
 Ս . Սոփիա մտաւ , շնորհակալ եղաւ Աստու-
 ծոյ , և Բուլղարաց արքունական թաղը՝ ե-
 կեղեցւոյ նուիրեց :

Բուլղարիան , հին և ահեղ թշնամին , իր
 ատէրութեան նահանգներէն մին եղաւ : Այս
 աշխարհակալութիւնը նշանաւոր է պատմու-
 թեան մէջ՝ իր քաղաքական կարեւորու-
 թեամբն և կէս ստարուան մէջ՝ այնքան ե-
 րազարար կատարուած ըլլալուն համար :
 Չմշկիկ՝ Բարիսր գահազօրիկ հոշակելով իր
 պալատականներէն մին ըրաւ զայն , ինչպէս
 ըրած էր նախնիքներէն մին՝ Տիգրան Բ . իր
 յաղթած թագաւորներուն :

ԺԵ. — ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. — ՀԱՅ ԿԱՅՐԸ ԵՒ
 ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՌԸ. — ՉՄԵԿԻԿ ԲԱՌԵԼՈՒՆԻ ՄՕՏ. —
 ԵՐԿՐՈՐԻ ԱՐԵԱՒԱՆԻ. — ԱՍՈՐԵՍԱՆ, ԼԻԲԱՆԱՆ,
 ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԸՆԿՃՈՒԱՄ:

Այս գարուն, ուր ամենէն տիրապետողը
 — զազափարներուն մէջ — կրօնականն էր,
 Արեւելքի պատերազմը նկատուած էր ոչ այն-
 քան իրրեւ քաղաքական խնդիր մը, սրբան
 պայքար մը՝ քրիստոնէութեան և իսլամու-
 թեան: Պաղտասու Արարներ, Եղիպտացիք,
 Պարսիկները դաշնակցութիւն մը կազմաւո-
 րած էին, համիւլամական ձկուռներով, և
 100,000 զօրք ուղարկած Անտիոքայ վրայ:
 Չմշկիկ կը ծրագրէր, իր կարգին, աշխար-
 հակալութիւն մը, որուն համեմատ նախ պի-
 տի ակրէր Երուսաղէմայ, Քրիստոսի ոտքը
 զերեզմանը պիտի ազատէր, պիտի անցնէր
 Պաղտաս, որ Արարացուց քաղաքական կե-
 դրոնն էր, և անկից Մեքքէ:

Անտիոքը Արարացիներէն ազատելու հա-
 մար՝ Միջագետքի զօրքերը հոն կեդրոնա-
 ցուց, նոր բռնակ մ'ուղարկեց Նիկիպայոս
 պատրիկին հետ, և մէկ պատերազմով ոչնչա-
 ցուց թէ՛ թշնամեաց բանակն և թէ՛ դաշ-
 նակցութիւնը (970):

Բուլղարական պատերազմէն յետոյ կրկին
 յարձակողականը սկսաւ Արարացւոց դէմ-
 Մլեհ սպարապետը՝ Եղեսիան աւերեց,
 Մծրինը առաւ, Տիգրանակերտը պաշարեց-
 ասոր բնակիչներէն 400 հոգի, օգտուելով
 փոթորիկէ մը՝ որ յոյն վրանները Տիգրիս
 կը թափէր, և փոշիէ մառախուղ մը կը սփռէր
 օդին մէջ, յոյն բանակին վրայ յարձակե-
 ցան և անոր մէկ մասը կոտորեցին: Այս
 գոյժը աննելով՝ կայսրը պատերազմի դաշտը
 իջաւ: Կ'ուզէր Միջագետք մտնել՝ Տարօնի
 ճամբով: Հայ ժողովուրդը հաշտ աչքով չէր
 տեսներ՝ յոյն բանակին անցքը իր հրկրէն:
 Աշտ Ողորմած՝ 80,000 զօրքով Եփրատի
 ափանց վրայ բանակեցաւ. իրմէ զատ՝ կային
 հսն ուրիշ շարս թագաւորներ. Փիլիպպէ՝ Կա-
 սյանի, Գուրգէն Ա՝ Աղուանից, Աբաս՝ Կար-
 սի, Սենեքերիմ՝ Արժրունեաց. հայ թագա-
 ւորը պատրաստուած էր պատերազմ մղել
 հայ կայսեր դէմ, եթէ նա ո՛ր և է փաստաւ
 ցնէր իր երկրի ամբողջականութեան: Չմշկիկ՝
 Մուշ քաղաքը մտաւ և բանակը դրաւ Այ-
 ծեացրերդի առջեւ. ամբողջ գիշեր, Սառունի
 հետեւակազուկը յարձակումներով նեղեց
 յոյն զօրքերը: Երկրորդ օր բանակցութիւնք
 սկսան. Չմշկիկ ծանոյց՝ թէ իր նպատակն

ուրիշ բան չէ՞ր՝ բայց եթէ անհաւատից պէ՞մ կոուիլ: Աշոտ տասն հազար լնտիր զօրքեր ընծայ ըրաւ կայտեր՝ առատ պաշարի հետ: Չմշկիկ՝ Մուշէն ելնելով, կայծակի երազութեամբ կը յառաջէր. տիրեց Տիգրանակերտի, Նփրկերտի, Մէրսինի, Մծբնայ. մօտեցաւ Պաղատաւի. Հոս կ'իշխէին Պսիթիար ամիրայեալը և Ալ-Մոթի խալիֆայն, երկուքն ալ զուարճասէր և անկարող: Կայտեր մերձաւորութիւնը այնքան սարսուփ, յուզում, ապտտամբութիւն պատճառեց, որ խալիֆայն ստիպուեցաւ հրաժարական տալ: Պաղատաւի գրաւումը Չմշկիկի առաջին արշաւանքին պակը պիտի ըլլար. բայց կայսրը նահանջեց՝ ջուրի և պաշարի պակասութենէն բռնադատուած: Իր քաջագործութիւնքը այնքան հռչակուած էին՝ որ արաբացի կանայք «Չմշկիկի» ի անունը կու տային, իրենց տղաքը օտարափեցնելու համար:

Չմշկիկ յաղթանակաւ Պօլիս մտաւ. թէպէտ Բաբելոնի բանալիները իր հետ չէր բերեր, ինչպէս կը փափագէր, բայց աէրութիւնը երբէք աւելի զօրաւոր եղած չէր Ասիոյ մէջ. — Պաղատաւու ամիրայեալը՝ հարկատու գրուած էր կայսեր:

Չմշկիկ, բարեկամ Գերմանիոյ, որուն

կայսրորդին. ամուսնացած էր Թէոփանոյի (համանուն նշանաւոր Թագուհւոյն գտեր) հետ, Արեւելքէն վերագարձած պահուն՝ քաղաքականութեան դիրքը փոխուած գտաւ : Գերմանացիք Հոմայ գահուն վրայ դրած էին զԲենեդիկտոս Է. հալածելով զԲոնիփակիտոս Է. որ Յունաց ընտրեալն էր : Չմշկիկ, վրէժխնդրութեամբ վառուած՝ կ'ուզէր իր աշխուժիւնը բաժնել Հոմէն, և այս պատճառաւ, — ինչպէս պիտել կու տայ Կֆէրըր գերմանացին, — պաշտօնընկէց ըրաւ Վաոիլ պատրիարքը, որ համամիտ չէր իրեն՝ զայն ամբաստանելով կայսերական կեանքին պէմ դաւաճանած :

Բայց եկեղեցական խնդիրները՝ ձմեռ ժանակ միայն կրնային զբաղեցնել զՉմշկիկ . գարունը պատերազմի փողերը հնչեցուց, և նա մեկնեցաւ Արեւելք՝ իրագործելու համար աշխարհակալութիւնը՝ որ իր գաղափարականն եղած էր :

Պաղեստինի տիրապետումը, զոր յետոյ ամբողջ Եւրոպա հազիւ կրցաւ միացեալ ոյժերով ի գլուխ հանել, և զոր Թաստոյ պիտի գիւցազներպէր, եղած էր այն նպատակը՝ որուն պիտի հասնէր Չմշկիկ, իր գէնքերու շնորհիւր միայն : Այս երկրորդ ար-

շուանքի թէ՛ դիւցազնը և թէ՛ պատմագիրը՝
է Չմշկիկի ինքնին : Նա երկայն նամակ մը
ուղղեց Հայոց Աշոտ թագաւորին (ցարդ մեա-
ցած՝ Մաթթէոս Ուռհայեցւոյ քով) ուր կը
պատմէ մի առ մի իր՝ պատերազմները :

Յետ փոքր աւաններու և գիւղերու տի-
րելու, որոնք իրեն բացակայութեան ժամա-
նակ Արաբացւոց անցած էին, յարձակեցաւ
Մծքնայ վրայ, տիրեց անոր, հարկ և գե-
րինք առաւ, ու բազմաթիւ գանձերով, —
որոնց մէջ Ս. Յակոբայ նշխարները, — մտաւ
անապատ՝ զոր ընդարձակեց : Բայց Ամիր-
էլ-Մուսնի եգիպտացին կը սպասէր Չմշկիկի
ճանապարհին վրայ՝ ինչպէս սովալլուկ ա-
ռիւծ մ'իր որսին : Խառնուրդը զազանային
մոլեբզնութեամբ տեղի ունեցաւ . ի սկզբան
յալթական էին Արաբացիք . Յոյներ վտան-
գուեցան, բայց հուսկ ուրեմն յաղթեցին :
Եմեսացիք, Չմշկիկի հաւատարիմ, ուրախու-
թեամբ ընդառաջ ելան իրեն . Պաալպէք,
հարուստ, երեւելի և ամուր քաղաք, յանդրդ-
նաբար դիմադրելու պատրաստուեցաւ : Բնա-
կիչները, նոյն իսկ քաղաքէն հեռու, պա-
տերազմ մղեցին Չմշկիկի դէմ, բայց յաղ-
թուելով պարխապներու մէջ ամփոփուեցան .
Յոյներ տիրեցին Պաալպէքի և այնքան կո-

տորած ըրին, որ Դամասկացիք, ընդատաջ
 ելան իրեն. Աֆթէքին ամիրայն, որ կու գար
 ժողովրդեան առջեւէն, վար իջաւ ձիէն՝ գե-
 տինը համբուրեց: Չմշկիկ սիրով ընդունե-
 ցաւ և հրամայեց իր հեծեալն հրուն հետ՝
 ձիախաղ մ'ընել դաշտին մէջ: Հաւնելով
 Աֆթէքինի ասպետական ճարտարութեանց՝
 անոր նիզակը և նժոյգը յիշատակ ուզեց:
 Արաբացի էմիրը, այս պատուին համար՝ յու-
 զուած, վար նետուեցաւ ձիէն ու նոյն գե-
 տինը համբուրեց: Փսխադարձ ընծայնէր
 արուեցան իրարու: Հաւատարմութեան խոս-
 տումներով և 40,000 դահեկանով՝ Չմշկի-
 կէն իաղադութիւն ստացան: Չմշկիկ՝ քրիս-
 տոնեայ դարձած Պաղտատցի մը, Թուրք
 անուամբ, Դամասկոսի իշխան դրաւ. յետոյ
 մտաւ Ս. Երկիրը: Ռեխտի և աշխարհակա-
 լութեան կ'երթար միանգամայն. Թոյլ շտուա-
 որ իր զինուորները աւարառութիւն լինն
 Տիբերիս, Նազարէթի, Դեկապոլսոյ, Գեն-
 նեսարեթի մէջ՝ որ անձնատուր եղան. նոյնը
 ըրին Ռամլէ, Պողոմայիս, Կեսարիա: Արա-
 բացիք, Չմշկիկը պարանի մէջ ձգելու հա-
 մար, հետագայ ռազմագիտութիւնը գործա-
 ծեցին. միջնաշխարհի ճանապարհը ազատ
 թողլով, ծովեզերեայ քաղաքները ամրացան:

այսպէս եթէ կայսրը Երուսաղեմի վրայ գի-
մէր, սրուն բնակիչները արդէն նուիրակ
զրկած էին՝ հարկատու գրուելու համար,
զինքը պիտի պաշարէին ետեւէն ու փակէին
անապատին մէջ: Կայսրը անդրադարձաւ ի-
րենց դիտումները, և յետ հիւսիսային քա-
ղաքները նուաճելու, ծովեզերքի գիծը բռնեց:
Յարձակեցաւ Պէրութի վրայ, տիրեց, հա-
ղար Արաբացի դերի բռնեց, որոնց մէջ Նա-
սիր, Ամիր-էլ-Մումնի զօրավարը: Միգանա-
ցիք, իր մերձեցողը լսելով, քաղաքին ծե-
րերը նուիրակ զրկեցին. Բիբոզոն կամ Պիյ-
ուլոս բերդաքաղաքը՝ կուռով առնուեցաւ:
Տրապոլսի շրջակայ այգիներն և ձիթատան-
ները արմատախիչ եղան. Արաբացիք աւե-
րածը արգիլել ջանացին, բայց կրտորա-
ծով քաղաքը փախան: Անձնատուր եղան
Սիհուն, Բալանէա, Զուրզաւ, Աքրը, Գա-
բաուն, ուր Չմշիկի Քրիստոսի սրբազան հո-
ղաթափը, Քրիստոսի հրաշագործ պատկեր
մը, և Ս. Յովհաննէս Մկրտչի մազերը գտաւ.
Հաննաք որոշեց Պօլիս տանիլ՝ մայրաքաղա-
քը թշնամիներէն առաօրիկ ընելու համար:
Բաւոր Պաղեստին, Ասորիք, Լիբանան ընկ-
ձուած էին հօթն ամսուան մէջ, ի բաց ա-
ռեալ Տրիպոլիսն և Երուսաղէմը: Արաբացի-

ները այս տեղերէն հանելու համար՝ Չմշկիկ Սկիպիոնի հնարագիտութիւնը գործածեց ուղղակի դիմեց անոնց կեզրոնին՝ Պաղատտի վրայ : Կլիմայի ջերմութեան պատճառաւ՝ հիւանդանալով, ստիպուեցաւ, յետ այնքան մտա հատնելու նպատակին, դառնալ գէպի Բիւզանդիոն, իրեն տեղ՝ Վուրցը թողլով Արեւելքի մէջ :

ԺԶ. — ՏԻՈՒՐ ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆ. — ԹՈՒՆԱՒՈՐ ԲԱԺԱԿՐ. — ՉՄՇԿԻԿԻ ՄԱՆՔ :

Յաղթանակներու այս տարեշրջանին մէջ գիսաւոր մ'երեւցած էր երկնքին վրայ, և ութսուն օր, իր ներկայութեամբ, բուզանդացիները սարսափեցուցած :

Կայսրը խորհուրդի կանչեց ժամանակին ամենէն հեղինակաւոր աստեղագէտները, որոնց զլիաւորն էր Սահփան, Նիկոմեդիոց եպիսկոպոսը, իմանալու համար՝ թէ ի՞նչ գիտումով եկած էր ան : Ամէնքը կայսեր մահը կը նախագային, բայց տխուր ճշմարտութիւնը ծածկեցին իրմէ :

Չմշկիկ սակայն հրամայեց իր գերեզմանը շինել՝ արքունեաց Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ : Փոխանակ ժամանակաւոր պալատներու՝

լուսագոյն կը համարէր յօրինել, իր ճաշակին համեմատ, այն ապարանքը՝ ուր ընդ միշտ պիտի բնակէր: Գերեզմանը աւարտելու մօտ էր՝ հրբ նա կը գառնար Բիւզանդիոն: . . .

Կիլիկիոյ դաշտավայրերը հմայիչ պատկերներ են, երբ մին Տաւրոսի բարձունքէն՝ մէկ նայուածքով հորիզոնը կ'ընդգրկէ: Մշակուած արտեր, արծաթափայլ գետեր, հսկանական տեսարաններ՝ անոնց ափունքին վրայ, կը զմայլեցնէին Չմշկիկը իր ամէն քայլին: Յաճախ կը հարցնէր՝ թէ որուն կը պատկանէին այդ գեղեցիկ պարտէզներն և արտերը:

— Վասիլ Սենեկապանի, կը պատասխանէին միշտ:

— Ի՞նչ. գոչեց հուսկ ուրեմն Չմշկիկ բարկութեամբ, անպիտան ներքինի՞ մը համար է որ կայսրներ և բանակներ այնքան նեղութիւն կը կրին. ներքինի մը հարստացնելու համար է որ ժողովուրդը կ'աղքատանայ, և այնքան երիտասարդներ իրենց կեանքը կու տան: Այս երկիրներուն մէկ մասին՝ Նիկեփոր տիրեց, միւսին՝ ես, ու միւսին՝ սպարապետն Մլեհ. վասիլ՞ մը համար ուրեմն այնքան աշխատեցանք օտար երկիր-

ներու մէջ : Անարգ ներքինի մը հարստա-
նայ , ու տէրութիւնը աղքատութենէ տա-
ռապի » :

Վասիլ Սենեկապանի լրտեսները՝ այս
խօսքը իսկոյն հաղորդեցին անոր : Ժողովըր-
դասէր էր Չմշկիկ , աղքատներու բարեկամ,
կալուածատէրերու թշնամի : Սենեկապանը՝
միակ միջոց մը կը անսնէր փրկութեան . —
Չմշկիկը սպաննել :

Կայսրը , Բիւթանիա հասնելու , ուզեց իր
այցելութեամբ պատուել զՌոմանոս՝ Լեկա-
բնոսի թոռը : Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ , որ
հին ժամանակ Աւքսակիոյ լճակ կը կոչուէր ,
նա ունէր շքեղ ամարանոց մը Արրուս կո-
չուած : Բիւզանդացի կալուածատէրը , ի պա-
տիւ իւր յաղթական կայսեր , խնջոյք մ'ը-
նել աուաւ իր զրախտանման պարակզին
մէջ : Մտոերու կանաչ խումբերու մէջէն
ի յայտ կու գար , խաղաղ ու ժպտուն , Աս-
քանիոյ լճակը , որ կ'երկարէր , բիւրեղեայ
գետի մը նման , ալեձեւ կանաչութեանց եր-
կու հեղեղներու մէջէն : Խոնջոյքի ամենէն
զուարթ պահուն՝ սեւ ոճիւր մը կը կատա-
րուէր . — երբ ամէն ոք բաժակը կը բարձրա-
ցնէր ի կենդանութիւն կայսեր , Չմշկիկ կ'ըմ-
պէր թոյնը՝ զոր վարձուած ներքինի մը զրած

էր իր բաժակին մէջ: Երկրորդ օր Չմշկիկի հոգեվարքը սկսած էր. անդամները ընկարմացեր էին. կ'այրէր ջերմով, աչքերէն առատ արիւն կը ժայթքէր, ուռեցքներ ելած էին ուսին վրայ: Հրամայեց փութով կոստանդնուպոլիս տանիլ զինք և իր գերեզմանին շինութիւնը աւարտել: Պալատ հասնելով՝ ողորմութիւն բաժնել սուլա աղքատաց, հիւանդաց, բորոտներու. յետ խոստովանելու Ազրիտնուպոլսոյ Նիկողայոս եպիսկոպոսին, հոգին աւանդեց (10 փետր. 966):

Ժողովուրդը՝ վասիլ Սենեկապանէն թուրաւորուած կը համարէր զինք. յոյն և արդի պատմիչները այլ կարծիքն ընդունած են: Աւելի հաւանական չէ սակայն որ Թէոփանոյի սրբիքները, թագաւորելու տարիքին հասած, իրենց մօրը վրէժխնդիր թելադրութեամբ, դաւաճանած ըլլան հայ կայսեր պէմ, — իր բացակայութենէն օգտուելով, — և վասիլ Սենեկապան, իր ապագայ տէրերուն հաճոյ ըլլալու համար, գործակցած ըլլայ անոնց, մանաւանդ որ Ապուլֆարաճ յայտնապէս կ'ըսէ թէ Չմշկիկի թունաւորողն եղած է Թէոփանոյի եղբայրներէն մին: Սակայն Շիւրմպէրժէ, — արուեստով բժիշկ, — Չմշկիկի հիւանդութեան արդիւնքները ի նը-

կասի առնելով, անկարելի կը համարի որ թունաւորուած ըլլայ, որովհետեւ այդ երեւոյթները ո՛չ մէկ թոյնի յատուկ չեն . հեւեւաբար իր հիւանդութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մին՝ ջերմի այն արատանջ՝ տեսակներէն, զոր Ասիայէն իր ետ բերած էր:

Մեռած պահուն՝ յիսուն և մէկ տարեկան էր Չմշկիկ . թագաւորած էր վեց տարի և մէկ ամիս: Այս փոքրիկ ժամանակամիջոցը բաւական նշած էր իրեն՝ պատմութեան մէջ անմահանալու, իբրեւ Բիւզանդիոնի Աղեքսանդրը: Մեծ ու Փոքր, կ'ըսէ Ապուլֆարաճ, լացին իր մահուան վրայ: Յովհաննէս Երկրաչափ իր դամբանականը խօսեցաւ: Ժողովուրդը աղմկաւոր ընդունելութեան մը պատրաստուած, յուզարկաւորութիւն կը կատարէր. — բայց անշուշտ ամենէն շքեղ յաղթանակն է, թագաւորի մը համար, այն յուզարկաւորութիւնը՝ ուր կ'արտասուէ ամէն ազգատ և ամէն զինուոր:

ԺԱ

ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՆԱՐԱՄՊԱՆ

ԺԱ

ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՄՊԱՆ

(9 7 6 - 1 0 2 5)

ՆԻԿԵՓՈՐ ԵՒ ԹԷՈՓԱՆՈՑ. — ԹԱՏՐԵՐԳԱԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆ
ՄԸ ՊԱՆԱՏԻՆ ՄԷՋ. — ԱՐՀԱԽԻՐՔԻ ԳԻՇԵՐ ՄԸ. —
ՆԻԿԵՓՈՐ ԿԱՅՍՐ:

Վասիլ Բ. մին է այն ճարտարապետնե-
րէն՝ որ պալատ մը աւարտման մօտ կը
գտնեն, և յիս պսակը աւելցնելու, իրենց
անունը կ'անմահացնեն՝ ճակատին վրայ
զայն արձանագրելով:

Իր դարու մեծագոյն գործը ըրաւ, թէպէտ
մեծագոյն հանճարը չէր:

Բիւզանդիոնի քաղաքական Ոսկեդարու
նախերգանքը՝ որ սկսած էր լսուիլ Նիկեփո-
րի ժամանակ և որ տակաւ կը զօրանար
Չմշկիկի գահուն շուրջը, յաղթական երգի

ուժգնութիւնը պիտի առնուր. — մին արշա-
լոյսը տեսած էր, միւսն առաւօտը, բայց
Վասիլ Բ.ի պահուած էր ամբողջ օրը վայե-
լիւ :

Թշնամեաց մտքին մէջ նա կը ներկայա-
նար իբրեւ Մահուան սնձնաւորումը, իբրեւ
գերազանցօրէն դահիճ և պատմութեան մէջ
ալ պիտի յաւերժանար՝ Բոչդարասպան տիա-
ղոսով : Այս բառը, իբրեւ գովեստ գործա-
ծուած, կը պատկերէ քսամեցուցիչ եղա-
նակաւ, մարդկութեան վայրենագոյն նախա-
պաշարութեան մին . — սպանութիւնը կը
պարսաւուի, երբ անոր զոհը եզակի է, կը
գովուի՝ երբ բազմաթիւ է. այսպէս չարիքը
կը պատժուի՝ քիչ եղած ժամանակ, և պէտք
է աճի՝ վարձատրութեան արժանանալու հա-
մար . . . Այս դիտողութիւնը կարելի է
ընել, մասնաւորապէս Վասիլ առթիւ, որուն
բաջութեանց հետ՝ անգթութեան հաճոյքը
միացաւ միշտ :

Վասիլ Բ. այն խառնուածքներէն մին էր,
որ կրակէ մարդիկ կը նկատուին ժողովրդե-
նէն, իսկ ընապատումներէ՝ առհաւութիւն մը՝
մարդկային գազանային անուանձ վիճակին :
Ծայրայեղ եռանդն էր ան, գործունէութեան
ամենէն ընդարձակ ասպարէզին մէջ նետուած,

բոց մը՝ բայց ոչ անապատի, այլ անտառի մը մէջ: Իր հոգեկան այս տրամադրութեան վրայ՝ երկու ազդակք ներգործեցին. իր արիւնը, և իր դաստիարակութիւնը:

Որդի Ռոմանոս Կրտսերի և Թէոփանոյի, իր նախկին տարիներու մէջ՝ վայելքի բնազը միայն կը զգար: Հինգ տարեկան էր նա՝ երբ Ռոմանոս Բ. մեռնելով, Վասիլ Բ. կայսր հրատարակուեցաւ հոռմէական պետութեան, (963ին). կառավարութիւնը Թէոփանոյի յանձնուեցաւ. այն թագաւորնեւրը, որ ինամակալներու տակ կը մեծնան, տնհոգ բնաւորութեան մը կը դաստիարակուին, ո՛չ միայն պարագայներու բերմամբ, այլ նոյն իսկ իբրեւց խնամակալներու փառասիրութեանը պատճառաւ: Այսպէս եղաւ նաեւ Վասիլ Բ. փոխանակ իր բնական եռանդը զէպ ի բարին զեկալարելու, զինքը մղեցին զէպ ի հաճոյքներ, և Վասիլ, երջանկութեան արբեցութեանը մէջ, մոռցաւ ամէն մտածում՝ ապագայի և համբաւոյ:

Թէոփանոյ սակայն՝ որ իր սիրելիները փառքէն վեր կը դասէր միշտ, վճռած էր Նիկեոսի ֆոկասի հետ ամուսնանալ: Տէրութեան բարեքը յիրաւի ճիշդ այն կը պահանջէր՝ ինչ որ Թէոփանոյի սիրաւ: Նիկե-

փոր ամենէն ատելի մարդն էր, — Բիւզանդիոնի թշնամեաց համար: Բայց Բրինդաս, հօր պալատականը, Նիկեփորի նախանձորը, թագուհւոյն զգացումները անպրապօնաւորով, լուսին դառնալու վախէն շանթահար, մեքենայեց եղեռնաւոր ծրագիր մը՝ որուն երկու պարբերութիւնները աւանդուած են մեզի. — Նիկեփորը կուրացնել, պաշտօնանկ ընել, աքսորել:

Թագուհւոյն հովանին բաւական չէր՝ Նիկեփորը այնքան ազդեցիկ ախոյեանէ մ'ազատելու. և Արարացւոց յաղթականը, որ, ինչպէս ամէն բուզանդացի, աւելի կը փափագէր սուրբ և ձգնաւոր անուանուիլ քան դիւցազն, կեանքը ազատելու համար՝ կատակերգական դեր մը ստանձնեց:

Մարմնոյն վրայ խարազ մը հագուեցաւ, անոնց վրայ նետեց իր զօրավարի շքեղագոյն զտրդերը, յետոյ տեսակցութիւն մը խնդրեց Բրինդասէն: Վտանգ մը կասկածելով՝ սա միայն մէկ թիկնապահի հրաման տուաւ Նիկեփորի ընկերել: Բիւզանդացի զօրավարը, իր դերը բնական կերպով կատարելու համար, նուազկստ գէմք մը առաւ ուր կեանքի խոր ձանձրոյթ մը կը զգացուէր: Յետ իշխանին ներկայանալու, յայտ-

նեց իրեն թէ խնդիրք մ'ունէր ընելիք. խընդիրք մը՝ որ անշուշտ չէր զլացուեր իրեն՝ յանուն Բիւզանդիոնի մատուցած բազմամեայ ծառայութեանց : Աշխարհքիս ունայնութիւնքը՝ զբօսեցնելու տեղ, ըսաւ նա, անյատակ դառնութիւն մը կը պատճառեն իրեն. կ'ուզէր հրաժարիլ անոնցմէ, և միայն երկնաւոր Թագաւորին ծառայել :

Տարիներէ ի վեր զգացեր էր այլ փափազը, բայց աէրութեան բարւոյն համար՝ յեաաձգած . հիմա ժամանակն էր իր մարմինը մահացնելու, և իր մեղքերուն վրայ արտասուելու :

՝ Այս խօսքերէն վերջ՝ զգեստը պատռեց և ցցուց լանջքին վրայ՝ խարազը :

Բրինգաս, որուն համար սեւեռում մ'եղած էր՝ Նիկեփորի վրայ երեւակայած շարութիւնն ու նենգութիւնը, սթափեցնող անակընկալի մ'առջեւ կը գանուէր հիմա . ո՛հ, ի՛նչ եղեռներ ընծայած էր այլ զօրավարին, որ այնքան հակառակ մտածումներ կը սնուցանէր, որ այնքան անմեղ էր, երկինքը միայն երազող, բարեպաշտ ու սուրբ : Ու Բրինգաս զգաց՝ որ ծունկերը կը թուլնային և աչքերը կը սքօղուէին արցունքով, իսկոյն գետին ընկաւ և Նիկեփորի ձեռքին վրայ

ճակատը զետեղելով, յուզեալ շեշտով մը՝
« Ներէ՛ » աղաղակեց : Նիկեփոր մեծապէս
զոհ իր գտած յաջողութեանը վրայ, յանպա-
տրաստից կատարեց թատրերգութեան մնա-
ցեալ մասը՝ զոր կարող եղած չէր գուշակել :

Քանի մ'օր յետոյ Բրինգաս, Պոլիքսոս
հայրապետը և ծերակոյտը՝ մեծ ժողովքէ մը
վերջ՝ Նիկեփորը կը հաստատէին Արեւելքի
զօրավար, և կառավարութիւնը իրեն կը
յանձնէին : Այս առթիւ իմացաւ Բրինգաս՝
թէ Նիկեփոր շատ պիտում չունէր կրօնաւոր
ըլլալու, և թէ իր վրայ ծիծաղած էր միայն՝
զանիկա առաջարկելով : Տենդոտ կերպով
գործունեայ, անցեալին վրայ ցաւելու տեղ,
նորագոյն հնարք մը փնտռեց : Չունենալով
ի բնէ անյնքան արժանիք՝ որ ուղղակի մըր-
ցանքի մէջ նետուէր, երրորդ անձի մը վրայ
ուզեց ձգել՝ իր պիտումներէն ծնանելիք վը-
տանգներն և դժուարութիւնները : Իրեն գոր-
ծիք ընարեց երկու հայ զօրավարներ, իր-
կու եղբօր որդիք, Յովհաննէս Չմշկիկ և Ռո-
մանոս Գուրգէն . առաջնոյն՝ Արեւելքը կը
խոստանար, երկրորդին՝ Արեւմուտքը, իրենց
զօրավարի հանճարը՝ աշխարհիս առջեւ պեռ
ուելի փայլեցնելու համար :

Հայ զօրավարները՝ մէկ ձեռքին մէջ բա-

ցուած նամակը, միւսին մէջ մերկացած սուրը բռնելով, Նիկեփորի վրանը մտան, ու գոչեցին. « Մեռիր, կամ կայսր եղիր »:

Յետ ի սկզբան գիմադրութիւն ցուցնելու, ինչպէս սովորութիւն էր Բիւզանդացւոց մէջ, հուսկ ապա յանձն առաւ անոնց առաջարկը, և սրարշաւ Խորհսոպօլիս հասնելով՝ բանակեցաւ Բիւզանդիոնի գիմաց: Գիշեր էր. քնոյ և լուծեան տեղ՝ Բիւզանդիոնի ամէն փողոցի մէջ ամբօխի մ'աղաղակը, զէնքերու ձայնը, մեռնողներու հառաչը կը լսուէր. քաղաքին այլեւայլ կեդրոններու մէջ հրդեհներ կը ճարակէին յանկարծ: Բիւզանդիոն զէնք առած էր Բրինգասի դէմ. նա մէկը կը փնտռէր՝ անոր կայսրութիւն տալու համար, բայց ոչ ոք զայն կ'ընդունէր՝ . . . իր ձեռքէն: Միայնակ մնացած, այս կորովի մարդը, յուսահատելու տեղ, բոլոր քաղաքին սպառնաց սովամահ ընել զիրենք: Ժողովուրդը դժու աւելի կատղեցաւ, և վասլի - Լեկարենի անհարազատ որդւոյն - առաջնորդութեամբ, յարձակեցաւ Բրինգասի կուսակիցներուն վրայ: Խուճախումը կը թափառէին փողոցներու մէջ, « Մահ Բրինգասի » կը գոռային, « Մահ իր կուսակիցներուն », մինչգեռ հեռուն կը լսուէր ուրիշ

երիտասարդ բազմութեան մը ձայնը, որ կը նուագէր հայրենասիրական երգեր՝ Նիկեփորի Արաբացուց զէմ տարած յաղթանակներուն վրայ շարադրուած . և աստղերը, կապուտին մէջ խոնուած, իրենց գլխուն վերեւ, կ'արծես այդ յաղթանակները կը համբէին: ... Վասիլ Լեկարենեանը, որ աւելի գործ ընել կ'ուզէր քան խանդավառութեան ցոյցեր, խռովութեան վայրկեանէն օգտուելով, նաւահանգստին վրայ յարձակում կ'ընէ, կը ախրէ մի քանի նաւերու և կ'անհետանայ Խրիւսոփօլսի սւղղութեամբ:

Քաղաքին մէջ կը շարունակուին աղմուկները, հրդեհները, սպանութիւնները. ամէն ոք իր անձնական վրէժը կ'անու՝ Բրինգասի կուսակից անուանելով իր թշնամին՝ զոր ժողովուրդը կտոր կտոր կ'ընէ: Յանկարծ աղմուկը կը բերապատկի, և թափառական խումբերը կ'աւետեն իրարու Նիկեփորի գալուստը. « Կեցցէ կայսրն Նիկեփոր » պատասխանը կ'ըլլայ այդ աւետիքին . ժողովուրդը կը յորդէ, կը խոնի, կը կեղրոնանայ նաւահանգիստը՝ ուր յիրաւի դարձած էր Վասիլ՝ Նիկեփորը իր հետ բերելով:

Մահուան քրտինքը ցուրտ կաթիլներ կը սրսկէ Բրինգասի ճակտին վրայ. ուր փախ-

չիլ. նոյն իսկ եթէ կեանքը կարենար փրկել, ի՞նչ քանի պիտի ծառայէին իր օրերը. — ախօյեանին փառքը ցուցնելու: Յետ մի քանի վայրկեան տարտամ կենալու, ուր իր սիրտը « Ըլլա՛լ թէ չըլլալ » մենախօսութիւնն ըրաւ յանպատրաստից, կեանքի սէրը յաղթեց իր հոգւոյն մէջ: Իսկոյն ծպտեցաւ և մի քանի հաւատարիմներու հետ դիմեց դէպի Ս. Սոփիա, անցնելով այն բազմութեան մէջէն՝ ուր ամէն մարդ իր գահիճն էր: Զուգադիպութիւն մը՝ իր փրկութիւնը ապահովեց: Երբ Նիկեփորի ապստամբութիւնը լրսուեցաւ, իր վարդ հայրը՝ վախնալով Բրինգասէն՝ Ս. Սոփիա ապաւինած էր: Բազմութիւնը յաղթանակաւ զինք դուրս կը հանէր մայր եկեղեցիէն, երբ Բրինգաս ներս մտաւ: Ոչ մէկ դէպք աւելի լաւ կերպով չի բացատրեր բիւզանդական բաղլի յեղափոխութիւնքը, քան այդ երկու թշնամեաց հանդիպումը՝ Ս. Սոփիայի սեմին վրայ: Ամբօխը, որ զբաղած էր վարդին ցոյցեր ընելու, չանդրադարձաւ թէ կը թողուր որ իր մեծագոյն թշնամին փախչի:

Նիկեփոր կայսր հրատարակուեցաւ. Բրինգաս աքսորուեցաւ Փոքր Ասիա: Թէոփանոյ իր հարսանեաց վրայ կը մտածէր, բայց եր-

կու մեծ արգելքներ կ'հնչէին ընդառաջ . կրկին ամուսնութիւնը արգիլուած էր Յունաց մէջ, և Նիկեփոր կնքահայր եղած էր Թէոփանոյի որդիքներէն միոյն : Այս երկու պարագայները եկեղեցական մեծ յուզումներ յառաջ բերին, բայց ամուսնութիւնը կատարուեցաւ հաւասարապէս, և զայն վաւերական ընելու համար՝ պալատականք սրացան՝ թէ Նիկեփոր երբէք Թէոփանոյի որդիքներէն միոյն կնքահայրն եղած ըլլայ : Հարսանեաց շքեղութիւնը եզականութիւն մը կ'երեւար նոյն իսկ այդ արքունեաց մէջ, որ կարող էր, պարսկականին նման, Երջանկութեանց պալատը կոչուիլ : Բուզանդացի պատմիչներ, որ ծիծաղելի դառնալէ չեն վախեր, մանրամասնութիւն մը կը յիշեն . խնջոյքը շատ զուարթ երեւոյթ ունէր, և Նիկեփոր, որ ուխտած էր միս բնաւ չուտել, զամէնքը գերազանցեց այդ մասին, և վրէժն առաւ անքան երկար ծամապահութեանց :

Այս արհաւիրակից օրերուն մէջ, Վասիլ Բանշուշտ յաճախ դողաց իր կեանքին վրայ, որուն շուրջը կը կատարուէին այդ արիւնհեղութիւնք : Բարեբաղդաբար Բիւզանդիոյ բոլոր ժողովուրդը կը պաշտէր Արշակունեաց հարստութիւնը, Վասիլ տոհմը . և Նիկեփոր՝

գահու վրայ բարձրանալու ուրիշ միջոց չը-
գտաւ, բայց եթէ ծանուցանել ինքզինք՝ փո-
քրիկ արքային խնամակալը:

Բ. — ՎԱՍԻԼ Բ. Ի ԱՆՈՒԱՏԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹԻՒՆԸ. —
ՀԱՅ ԹԻԿՆԱՊԱՀՆԵՐՈՒ ԿՈՒՒԸ. — ՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐԵՆ-
ՐՈՒՆ ՆԿԱՐԳԻՐԸ. — ՏԱՐՕՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՆԻ-
ԿԵՓՈՐ. — ՎԱՍԻԼ Բ. ՄԻԱՅՆԱԿ ԳԱՀՈՒՆ ՎՐԱՑ:

Վասիլ Բ. Պերփեռուժէնի պէս, այնուհե-
տեւ երկու իրաւունք միայն ունեցաւ. կայսեր
անունը կրել՝ և պալատին մէջ բնակիլ: Կը
ձնար իրեն՝ իր անհատական երջանկութիւնը
մտածել: Պերփեռուժէնի և իրեն մէջ այս
խտիրը կար միայն՝ որ նա գրապէտի բնա-
ւորութիւն ունէր, մինչ Վասիլ անհանդարտ
և կենսասէր ոգի մ'էր, և իր զբաղումներն
ալ պէտք էին անոր համապատասխանել:
Հանդիսաաեսն եղաւ Նիկեփորի գործերուն,
որոնց օրինակը այնքան գեղեցիկ արդիւնք-
ներ պիտի ունենար իրեն համար:

Նիկեփոր ժողովրդեան կուռքն ելած էր՝
ցորչափ պատերազմի դաշտին վրայ կը գրտ-
նուէր. պալատին սեմը հազիւ կոխած էր՝
սկսաւ ասուիլ: Իր ազահուժիւնը բաւական
էր իր բոլոր ձիրքերը մոռցնելու. ժողովուր-

Կը, զոր իր թշնամիներէն կ'ազատէր, իր
 սուրբքերէն կը սանջուէր. Արաբացիները կը
 հալածէր նա՝ որպէս զի կողոպտելու նիւթ
 մնայ իրեն : Բիւզանդիոսնի կայսր մը շրջա-
 պատուած էր միշտ՝ Արևելքի և Արևմուտքի
 ճոխութիւններէն. Նիկեփոս սակայն, խնայո-
 ղութեան համար, խարդախ գրամ կը գոր-
 ծածէր : Ուրիշ ոչ մէկ կայսր մտածած չէր
 այլալիսի օրինակ մը սալ իր հպատակաց... :
 Իբրև պատերազմի բարեկամ, և գրամի սի-
 րահար, կը համապատասխանէ Մօրիկի. իր
 անունն ալ նոյնպէս, միշտ անիծուեցաւ ժո-
 ղովուրդէն. երկուքն ալ կը յայտարարէին՝
 թէ ակրութեան բարւոյն համար այլպէս կը
 վարուէին, բայց արդէն ոչ մէկ շարիք աշ-
 խարհիս կը ներկայանայ՝ առանց բարւոյն
 դիմակն անցուցած ըլլալու : Հոգեկան ուրիշ
 նմանութիւն մ'ունէր Մօրիկի հետ. — հա-
 կակողերական էր. արգիլեց՝ եկեղեցականաց
 կտակ ընել. « Խնչո՛ւ եպիսկոպոսներուն տալ
 այն գումարները, կ'ըսէր նա, և ոչ աղքատ-
 ներու և հայրենեաց զինուորներուն. նոր
 զարդարանքի՞ կարօտ են այժմեան եպիսկո-
 պոսները . . . » : Եկեղեցւոյ կաշուածները
 դրաւեց, պատճառ բերելով թէ վանական-
 ներ և քահանայներ կը զեղծանին անով, և

յայտարարեց թէ այնուհետեւ տէրութիւնը թոշակ պիտի կապէր եկեղեցականաց :

Աղքատութիւնը տիրած էր ժողովրդեան մէջ, յանդուգն ծերունի մը հանճարեղ կերպով կայսրը հեգնեց այս բանիս համար :

Օր մը երբ նա բանակին առջեւ անցած իր զինուորները կը հրահանգէր, գողգոջուն ծերունի մը՝ գաւազանի մը վրայ յեց, կայսեր մօտեցաւ .

— Կը փափագէի զինուոր գրուիլ, ըսաւ, նա :

Այս առաջարկը ամբողջ բանակը զուարթացուց, որուն շափազանց ուշ կը թուէր այդ հասակին մէջ՝ փառքի ասպարէզին մէջ նետուիլ :

— Գովելի փափագ, ըսաւ Նիկեփոր, կը կատարեմ զայն՝ թէ որ բաւական ոյժ կը զգաս զեռ պատերազմի մէջ մտնելու :

— Տէր արքայ, ըսաւ նա, ես կ'անդրապահանամ՝ որ ոյժս սարիքիս հետ կ'աճի : Ըստացուածքներս, զորս առաջ երկու էշ բաւական չէին կրելու, հիմակ ես միայնակ կարող եմ ուսիս վրայ կրել :

Երկու օրէնք ուզեց հաստատել Նիկեփոր, որ շատ չէին աարբերի իրարմէ. եպիսկոպոսները կ'ուզէր ինք որոշել, և արքայու թեան բնակիչներն ալ ինքն ընտրած ըլլա-

լու համար, հրամայեց պատերազմի մէջ մեռնողները սրբացնել և աօնել:

Նիկեփոր ուսեալ էր, բայց զինուորական նիւթերու վրայ միայն կը գրէր: Պատերազմական արուեստի վրայ գիրք մը ունի որ հասած է ձեռքերնիս, և որուն մէջ հետաքրքրական կտորներ ունի՝ հայ զինուորներուն մասին: Նա կը գանգատի հայ պահապաններուն վրայ, որոց վրայ կարելի չէ վստահիլ. կը ձանձրանան իրենց պաշտօնէն, անհոգութիւն կ'ընեն. նա յաճախ հայաստանի քաղաքի մը մօտ կոռւած ժամանակ՝ բնիկներէն մասնաւոր գունդեր կազմած է՝ պահպանութեան համար. բայց անոնք ալ թողակը կ'առնուն, և պաշտօնին անուշադիր կը մնան: Նիկեփոր իրաւունք ունի այս գանգատը ընելու որովհետեւ Լեւոն, Հայկազն, — ուրիշ գէպքերուն մէջ այնքան քաջ, — պահպանութեան մէջ լաւագոյն ձիրք մը ցոյց չէր տար: Եւ քայտեանց գիւղին մէջ գտնուած ժամանակ՝ այնքան զբօսանքի անձնատուր եղաւ, որ Արաբացիք յարձակեցան, գրաւեցին ամբողջ գումարը որ ամիսներ առաջ պէտք էր բաժնուած ըլլալ զօրքերուն՝ իբրև թոշակ:

Ընդհակառակն Նիկեփոր՝ յարձակման

Համար հարկաւոր կը տեսնէ Հայկական գունդեր: Խառնուրդի նախորդ օրը պէտք է այդ ուժով և կորովի մարդիկները՝ թշնամեաց բանակը ղրկել. այնքան թափով և ճարտարութեամբ կը կռուին, որ ողջ ողջ թշնամիները բանակը կը բերեն և զանոնք տանջելով կարելի է տեղեկութիւններ ստանալ: Հայկական այն գունդերը՝ Նիկեփոր Թուսինարիի (τασινάριοι) կամ Թուսինաքիս կը կոչէ, որ ըստ իրեն, հայերէն բառ մ'է և յրտես կը նշանակէ: Տեսականորէ բառէն մերձաւորագոյն մը չենք գտներ՝ այս խօսքը լուսաբանելու համար. արար և պարսիկ բառարանները նման ձայն մը չունին՝ « զի նււորական լրաես » իմաստով:

Նիկեփոր որուն հայազգի ըլլալը կարելի չէ հաստատել որոշակի, բայց կ'ընդունուի իբրեւ հաւանականութիւն մը՝ եւրոպացի դիտնականներէն — մանաւանդ որ մօր կողմէն ազգական էր Չմշկիկի և իր հայրը Վարդ կը կոչուէր, — բազմաթիւ դէպքերու մէջ՝ իր հայասիրութիւնը ցցուց:

Կայսեր թիկնապահ գունդը, զոր կը կազմէին հայազգի հսկայներ, գտած էր նաւական զօրաց հեա. տարբեր ցեղերէ ձուլուած բանակի մը մէջ բնականաբար պիտի

չպակտին ասելութիւն, մրցակցութիւն և նախանձ : Այս անգամ սակայն խնդիրը՝ քաղաքական կոուի կերպարանք առաւ. փողոցի մը մէջ իրարու հանդիպեցան հայ և նաւաստորմզի զօրքերը, երբ կը դառնային Ս. Սոփիայէն, ուր նոր կատարած էին զատկական արարողութիւնները. նախատեցին զիրար, յետոյ սուրերը մերկացուցին՝ և իրարու վրայ յարձակեցան. արիւնը փողոցը կ'սողգէր. դիակներ կ'ընկնային երկու կողմէն. ոչ ոք կը համարձակէր՝ զինուած խումբերուն մէջ նետուելու : Նիկեփոր Հայոց կողմը բռնեց, և այնքան որոշ եղանակաւ որ Բիւզանդացիք սկսան վախնալ թէ մի գուցէ կայսրը՝ Հայոց վրէժը հանելու համար քաղաքացիները ջարդել հրամայէ, որովհետեւ ժողովուրդն ալ յաճախ փողոցի մէջ առիթ կ'ունենար հայ թիկնապահներու և զինուորներու հետ կռիւ ընելու. ասոնք իրենց ամենի քաջութեան հետ՝ ունէին անգուլթ զեղծումներ. Յոյներ չէին հանդուրժեր անոնց ձեռք բերած չափազանց իրաւունքներուն : Արդէն երբ դեռ զօրավար էր Նիկեփոր, Միջագետքի մէջ, առիթ ունեցած էր անոնց բնաւորութիւնը ճանչնալու. նա տիրեց արարական քաղաքի մը՝ որուն ընակ-

չաց ներում խոստացած էր. գերիներուն մէջ կային երեք հարիւր կանայք: Հայ զինուորներ յարձակեցան անոնց վրայ. արաբները՝ իրենց կանայքը պաշտպանելու համար զէնքի դիմեցին, արինհեղութիւնը սկսաւ երկու կողմէն. Նիկեփոս հայերուն իրաւունք առաւ, և թողուց որ բոլոր Արաբացի գերիները ջարդեն:

Այս անգամ ալ ժողովրդեան մէջ սարսափեցնող մրմունջ մը կը թափառէր՝ թէ կայսրը Բիզանդացուց յանդգնութիւնը պիտի պատժէ:

Քաղաքական հանգէսի մ'առթիւ՝ Նիկեփոր ուզեց պատերազմ ձեւացնել կրկէսին մէջ: Ամբողջ ժողովուրդը խոնուած էր, առանց սակայն նախապէս հանդէսին այս նոր մասը զիտնալու: Յանկարծ փողերու ձայնը հնչեց, դրօշակներ պարզուեցան օդին մէջ, և հեծեալներու երկու բանակներ՝ գեաին դրդեցնելով, սուրբը շողացնելով օդին մէջ՝ իրարու վրայ սկսան դիմել: Այս յանկարծական տեսարանը սարսափ ձգեց կանանց վրայ, և՛ ամէն կողմ ձայն մը սկսաւ լսուիլ. « Կոտորածը սկսաւ »: Ամէնքը բազմոցներէն վար վազեցին, ծերք, աղայք, կանայք խառնիխուռն ու գոռալով՝ սկսան փախչիլ:

հովը մինչեւ հեռաւոր ափունքներ կը հաս-
ցնէր կանանց ճիշը, մարդկանց աղաղակը :
Ի զուր Նիկեփոր՝ ձայնին բոլոր ուժգնու-
թամբը կը գոչէր թէ վտանգ չկայ : Ամէն
ոք փախչելու զբաղած, ժամանակ չէր զբա-
նար ետեւ պառնալու և եղելութիւնը սաու-
գելու : Երբեր ու պառաւնեւր ոտնակիսիս ե-
ղան, և հրապարակին վրայ մեռան. առջեւէն
վազողները՝ անոնց ձայնը լսելով՝ դեռ ա-
ւելի կը հաստատուէին իրենց այն համոզ-
ման վրայ՝ թէ կոստորած սկսած է :

Վլաանգը անցնելէն յետոյ՝ ժողովուրդը իր
վրէժը առաւ՝ քարկոծելով ու նախաաեւրով
զՆիկեփոր անրնդհաս՝ ամէն փողոցի մէջ՝
ուսկից կ'անցնէր : Կայսրը, երբեմն նիւթ ժո-
ղովրդական երգերու, հիմա անոնց երգիծա-
բանութեանց առարկայն եղած էր : Կայսե-
րական զգեստները միջակ անձի համար չա-
փուած էին. Նիկեփոր այնչափ կարճ էր՝ որ
կը թաղուէր անոնց մէջ, և ժողովուրդը կը
հեգնէր այն դերձակները՝ որ չէին կրցած
գուշակել թէ ինչպիսի անշուք կայսր մը
կրնար գալ ապագային :

Արտաքին քաղաքականութիւնը հակա-
պատկերն էր ներքինին : Կայսրը անձամբ
Արաբացւոց դէմ գնաց, նոր հարուածներ

տալու: Երբ Մանազկերտի քով կը գանուէր, Տարօնի իշխանները Գրիգոր և Բագրատ, որպէք Աշոտի, իրեն ներկայացան և իրենց գաւառը կայսեր ընծայելով պատրկութեան աստիճան և մեծամեծ կալուածներ ստացան թէպէտ Ռոմանոսի ժամանակ արդէն Տարօն, Հոռոմայեցուց հպատակած էր և իրենց Գրիգորիկ իշխանը, այս պատճառաւ, առատ թուշակ ստացած էր Լեկաբենուսէ՝ և ամուսին մը՝ կայսերական ընտանիքէ, հանդերձ ուրիշ բազմաթիւ առանձնաշնորհութիւններով՝ որ Աշոտ երկաթի նախանձը կը շարժէին, ինչպէս կ'իմանանք Կոստանդին Պերփեռուսէնի՝ Տերուրիւնը ինչպէս պէտք է կառավարել մասեանէն:

Նիկեփոր Լյուսիայէն անպին անցաւ, Միջագետքի մէջ աւերակներ սփռեց, Արաբիոյ մէջ սարտափ, յետոյ Պօլիս դարձաւ՝ յաղթանակը կատարելու: Բուլղարներուն պատերազմն ալ՝ յաղթութեամբ վերջացաւ: Քաջ Նիկեփորը, որ պալատին մէջ ճգնութեամբ կ'ապրէր, ասելի եղաւ թէոփանոյի. սա Չմշկիկի կայսերութիւն խոստացաւ, անոր սպաննել տուաւ իր ամուսինը, և զայն գահու վրայ բարձրացուց:

Վլասիլ Բ.ի կեանքը փոքրիկ փոփոխու-

Թիւն մ'ալ չէր կրած . Նիկեփորի տեղ՝
 Չմշկիկի պիտի հնազանդէր : Միայն իր մայ-
 րը, Թէոփանոյ, աքսորուեցաւ պալատէն, ո-
 րովհետեւ հայրապետը այդ պայմանաւ միայն
 յանձն կ'առնուր կայսր ճանչնալ զՉմշկիկ :
 Առանձինն խօսեցանք սոյն դիւցազին փա-
 ահեղ կեանքին վրայ, որ այնքան եղերեր-
 գական մահով վերջացաւ : — Չմշկիկի վերջին
 վայրկենին՝ ազատութեան ժամը հնչեց վա-
 սիլ Բ.ի համար (976) : Յետ երեքտասան
 տարի իբրեւ անուն մը ապրելու, հուսկ ա-
 պա կ'անձնաւորուէր, և ինքզինք միայնակ
 կը գտնէր իր գահուն վրայ : Այդ պահուն
 նոր հոգի մը, (որ եթէ Նիկեփորինը չէր
 կամ Չմշկիկինը՝ գէթ անոնց կը նմանէր),
 դիւցազնական հոգի մը, — փառքերու օրի-
 նակէն ստեղծուած, — կը մտնէր իր մեղկ
 մարմնին մէջ՝ և զայն պղնձի կը փոխարկէր :
 Աղանի նիրհած էր, առիւծ արթնցաւ :
 Զուարթ պալատականը՝ բիրա զինուորի փո-
 խուած էր : Զօրավար զարձաւ այն պահուն՝
 երբ իրապէս կայսր կ'ըլլար :

Գ. — ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ. — ՀԱՅ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՄԸ ԿԱՅՍԻՐ
 ԷՌԶՅԱՌԱՄ. — ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԳԵՐ ՄԸ. — ԼԵՌ-
 ՆԱՅԻՆ ԱՒԱԶԱԿԸ. — ԽՆՋՈՅՔ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶԻՐ:

Վասիլ Բ.ի թագաւորութիւնը ապստամբութեամբ սկսաւ:

Վարդ Հայազգին, Սքըերոս կոչուած, սպարապետ Արեւելեան գունդերու, պաշտօնանկ հրատարակուեցաւ: Հայ զօրավարը, առանց վրդովելու, փոխադարձաբար կայսրը պաշտօնանկ յայտարարեց: Զինուորական ոյժը իր ձեռքին մէջն էր, բոլոր շրջակայ իշխանները իրեն կուսակից էին. ամէն պարագայ կը նպաստէր իր դիտումներուն, բաց ի մէկէ մը. իր Ռոմանոս որդին Պօլիս կը գտնուէր. Վարդ Սքըերոսի սիրտը կը ճնշուէր այն մտածման տակ՝ թէ իր փառքին համար՝ սիրելի որդւոյն կեանքը զոհ պիտի երթայ: Պէտք էր նախ զայն գաղտնապէս ազատել իր թշնամեաց ձեռքէն. Անթէս անուամբ զօրավար մը, ճարտար ու տիրասէր, ստանձնեց այդ վիպասանական դերը: Գունդի մը հետ Բիւզանդիոն փախաւ, և հոն սկսաւ ժողովուրդը սլատերազմի գրգռել Սքըերոսի դէմ:

Ամէն տեղ դաւաճան ու բռնաւոր կ'անուանէր զայն, և իշխաններուն կը բացատրէր՝ թէ հայ ապստամբը ինչ ծրագրի պի-

տի հետեւի: Բոլոր Բիւզանդացիք այն համոզումը կազմեցին՝ թէ Անթէս տօգօհ է Աքլերուսէն, օրինաւոր կայսեր դասը կը պաշտպանէ, և իբրեւ տեղեակ հանգամանքներուն՝ պէտք է վստահիլ իր խորհուրդներուն վրայ: Անթէս, իր հաւատարիմներու ձեռքով՝ իմացուց Ռոմանոսի որ փախստեան պատրաստուի, յետոյ շարունակեց իր եռանդուն քարոզները հայրենեաց վտանգաւոր թշնամոյն գէմ: Ամէն կասկած քնացած տեսնելով, յափշտակեց Ռոմանոսը և իր գունդովը միասին Աքլերոսի բանակը հասաւ, ուր ընդունուեցաւ մեծ ոգելորութեամբ:

Վարդ Աքլերոս երկու բան հարկաւոր կը տեսնէր յաջողութեան համար. — զինուոր և զրամ: Առաջինը առատօրէն աուին իրեն՝ Արաբացիք և մանաւանդ Հայեր որ առաջինն եղան զՎարդ Աքլերոս կայսր ձանչնալու, և որոնց կ'առաջնորդէին Անդրանիկ Մոկացին և Գրիգոր ու Բագրատ և Ռոմանոս Տարօնեցիները: Դրամը հայթայթելու համար ձեռք առաւ այն միջոցը՝ զոր միայն լեռներու գագաթը բնակող աւազակները սովոր են ընելկը յարձակէր հարուստներու վրայ, գերի կը բռնէր և մեծ գումարներ ստանալէ վերջ միայն զանոնք կ'արձակէր: Նիկոմիդիոյ ե-

պիսկոպոսը միջամտելու եկած ըլլալով, վարդ Սըլերոս իր կարմիր մոյկերը ցցուց և ըսաւ.

-- Այո մոյկեր հագուողը՝ այլ եւս անկարող է զանոնք հանելու. — բոլոր աշխարհս իրեն կը նայի: Քառասուն օր ժամանակ կու տամ կայսեր՝ որ իր ընելիքը մտածէ:

Վասլի բանակը յառաջ կու գար՝ Պետրոս Փոկասի հրամանատարութեան տակ. մասնական բաղխումի մը պահուն սպանուեցաւ հաւատարիմն Անթէս, Սըլերեանք յաղթուեցան, և հայ գերիները սպանուեցան՝ անգութ շարշարանքներով:

Սըլերոս այս պարտութեան վրէժն առաւ տիրելով Լիւկանդի, ուր հայ գաղթականութիւն մը կը բնակէր:

Ախոյեան բանակները իրարու հանդիպեցան՝ առանց յանդգնելու յարձակողականը սկսիլ: Վարդ, թշնամիները խաբելու համար մեծ խնջոյքի մը պատրաստութիւն սկսաւ տեսնել. Պետրոս Փոկասի լրտեսները իսկոյն հաղորդեցին սպարապետին՝ այս դիտումը: Ծանր պարագայ մը թուեցաւ իրեն. իր Բուզանդացի զօրքերը, հեռուէն խորտիկներ և ըմպելիքներ տեսնելով՝ կըրնային հրապուրուիլ, և թշնամեաց կողմը

անցնիլ: Վասնզին առջեն առնելու համար՝
 փութաց մեծագոյն խնջոյք մը պատրաստել:
 Վարդ ալ ճիշդ այս բանիս կը փափագէր:
 Յարձակեցաւ թշնամեաց վրայ, կոտորեց,
 փախուց: Անտիոք քաղաքը և բազմաթիւ իշ-
 խաններ, անձնատուր եղան, նոյնպէս Աս-
 սալիոյ նաւատորմիզը՝ որուն ծովակալ ա-
 նուանեց Քոնրդիկ անուամբ հայ մը. սա
 Յունաստանի կղզիներուն տիրեց և արգիլեց
 Պօլիս պաշար տանել. միայն այս հնարքը
 բաւական էր Սքլերոսի յաղթանակը ապա-
 հովելու, եթէ կայսերական նաւատորմիզը
 Աթիլոսի քով՝ Քուրդիկի նաւերը՝ բոցերու
 տակ չոչնչացնէր:

Վասիլ Բ. անբաւական տեսնելով Պետրոս
 Փոկասը՝ միայնակ Սքլերոսի դիմադրելու,
 լեւոն զօրավարը ղրկեց Յովհան պատրիկին
 հետ: Անոնք զէնքերէ աւելի՝ ընծայներ բե-
 րած էին հետերնին, սպառնալիքի հետ՝ խոս-
 տումներ: Վարդ՝ դեղթափը գտաւ անոնց ազ-
 դած հրապոյրին. բանակին մէջ կը պտտէր
 «Զօրականք իմ, գոչելով, թշնամեաց խոս-
 տումները մէկ մէկ քաջալերական պէտք են
 ըլլալ ձեզի մեր սկսած գործը ի գլուխ հա-
 նելու համար: Ապստամբներու ընծայ բաշ-
 խելը՝ ուրիշ բան չնշանակեր, բայց եթէ զա-

նոնք նուաճելու ուրիշ միջոց չունենալ: Ուրեմն, զօրականք իմ, եթէ այսպէս, մեծագոյն պատիւներ պատրաստ են ձեզի, փոքրագոյնին համար՝ մի զարտուղիք ձեր ընտրած ճանապարհէն » :

Վարդի զինուորները՝ մեծաւ մասամբ Փոքր Հայքէն՝ և կապագովկիայէն էին. Լեւոն, զիրենք պատժելու համար՝ յարձակեցաւ իրենց ծննդավայրին վրայ, գիւղեր, քաղաքներ կ'այրէր, ընտանիքներ գերի կը տանէր: Ենողական գորովը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ Վարդի կուսակիցներուն վրայ. սիրով յանձն կ'առնէին իրեն համար մեռնիլ. բայց երբէք խոստացած չէին իրենց եղբայրներուն կեանքն ալ իրեն զոհել:

Դ. — ՌՈՄԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ. — ՀԱՅ
ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ՍՊԱՆՈՒՄԸ. — ԲԻԻԶԱՆԻԱԿԱՆ ԲԱ
ՆԱԿԸ ԶԱԽԱՅՈՒՈՒՄ:

Հայ սպարապետը, Լեւոնի հնարագիտութիւնը յաջողութեամբ պսակուած տեսնելով, անոր արշաւանքին առջեւ թումբ մը կանգնել որոշեց. Ռոմանոս Տարօնեցիին և վուրց իշխանին հրամայեց ընդ առաջ ելնել անոր՝ միայն արգելք ըլլալու համար անոր

ընթացքին, և ոչ եթէ պատերազմ տալու:

Ռոմանոս, թեթեւազէն գունդերով, հողմերու երագութեամբ, Կապադովկիա մտաւ՝ Լեւոնի բանակը փնտռելով: Նա լերան մը ծայր կը գտնուէր. հանդիպակաց գագաթ մը իրեն բանակետղ ընտրեց. Օքսիլիյթոս դղեակը երկու բանակները կը բաժնէր իրարմէ:

Ռոմանոսի լրտեսները, այլեւայլ սարազներով ծպտած, կը թափառէին շրջակայ գիւղերու և լեռներու մէջ:

Երեկոյեան դէմ անոնցմէ մի քանին ներկայացան զօրավարի վրանին առջեւ՝ իմացընելով թէ կարեւոր լուր մը ունին հաղորդելիք:

— Հալէպի Արաբները վաղը պիտի անցնին մեր քովէն՝ կայսեր տանելու համար տուրքերը՝ զոր խոստացած են վճարելու: Չինուորներու բազմութիւն մը գանձը կը պաշտպանէ ճամբուն վրայ:

— Եթէ կայսրը վարդն է, ըսաւ Ռոմանոս, սխալ սեղ կը տանին տուրքերնին: Իրաւունքը մեզ կը պատկանի. և այս պարագային մէջ՝ այդ գումարները մեզի մեծ ծառայութիւն կարող են մատուցանել:

Իսկոյն Ռոմանոս ժողովքի կանչեց իր ստորակարգեալ զօրավարները, ու խորհուր-

Կը առաջարկեց անոնց քննութեան . ընչա-
 քաղցութենէ ոգեւորուած, ոչ ոք հակառակ
 կարծիք յայտնեց . որոշեցին թէ երբ պիտի
 սկսէին յարձակումը , ինչ եղանակաւ , և
 ինչ մեքենայութեամբք . այնքան ապահով
 էին իրենց յաջողութեան վրայ, որ, ապա-
 գային ո՛ր և է գժտութեան առիթ չտալու հա-
 մար, որոշեցին նաեւ թէ իւրաքանչիւր զօ-
 րավար և զինուոր ինչ բաժին պիտի ունե-
 նար այդ գրամներէն : Բազմը սակայն այ-
 լապէս վճռած էր : Լեւոն գուշակած էր Ռո-
 մանոսի գիտումները, ու պատրաստուած՝ ա-
 նոնցմէ օգտուելու : Երկրորդ առաւօտ արա-
 բական բանակը կը նշմարուի հորիզոնին
 վրայ . Ռոմանոս կը սպասէ որ մօտենան .
 հազիւ անոնք զղեակին քով հասած էին ,
 փողերու գոռումով, զէնքերու շառաչով, կա-
 տաղութեան աղաղակներով, արիւնհեղու-
 թեան զրօշակներով, լեռնային ժայռի մը
 նման՝ կը գահալիժի Արաբացւոց վրայ : Լե-
 ւոնի սպասած վայրկեանն էր . փողերու և
 ռազմիկներու աղաղակով Ռոմանոսի բանա-
 կին վրայ կը յարձակի, կը շրջապատէ, կը
 շփոթեցնէ, կը ջարդէ : Նա հրամայած էր
 մասնաւորապէս հայ զինուորներուն բնաւ
 չխնայել , որովհետեւ « Հայ » բառը , այս

շփոթութեան տարիներուն մէջ, Վարդի կուսակից կը նշանակէր:

Այս պարտութիւնը բարոյական մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Սքլերոսի հպատակներուն վրայ, անհրաժեշտ էր որ նա մեծ յաղթանակ մը տանէր, ոչփերու հաւասարակշռութիւնը գտնելու, իր զինուորներուն սիրտը վերստին ոգեւորելու, վերջապէս իր հաւատարիմներու մահուան վրէժն առնելու համար: Չախող դիպուած մը, որ մարդուն անփստահ ըլլալ՝ ապագայն որոշ կերպով ծրագրել կը սովորեցնէ՝ յաճախ յաջողութենէ մը աւելի կ'արժէ: Սքլերոս տագնապով կը դործէր, Լեւոն անհոգաբար: Եւ երբ երկու մեծ բանակները իրարու խառնուեցան, վճռական պատերազմը Սքլերոսի նպաստաւոր եղաւ: Բիւզանդական բանակետղը, գարնանային կանաչութեանց մէջ, գեղջկական գերեզմաննոցի մը երեւոյթն առաւ: Յունաց բոլոր զօրավարները Օքսիլիթի քովը մեռան, կամ գերի ընկան: Վարդ Սքլերոս ոչ մէկ արգելք կը տեսնէր այնուհետեւ՝ իր ճանապարհին վրայ: Հասաւ Բիւթանիա, պաշարեց Նիկիան. հաս կը հրամայէր Մանուէլ կոմեննոս: Մեքենայներէն յուսախաբ, սովի օգնութեանը դիմեց Վարդ. իր նպատակին

մօտ էր արդէն, երբ զայն կորսնցուց Մանուէլի մէկ հնարքէն խարուելով: Նա բազմաթիւ շտեմարաններ լեցուց աւազ պարունակող պարկերով՝ որոնց երեսը միայն ցորենով ծածկուած էր: Յետոյ շրջեցուց Վարդի զինուորներէն մին, որ գերի բռնուած էր, իր աւազի շտեմարաններուն մէջ. «Տես, ըսաւ նա, սրբան ցորեն ունինք դեռ, և դեռ սրչափ կարող ենք գիմադրել. բայց որովհետեւ միշտ սիրով ապրած եմ Վարդի հետ, յանձն կ'առնում քաղաքը իրեն մատնել, պայմանաւ որ քաղաքէն կարենամ ելնել անվտանգ, հետս տանելով ինչ որ կ'ուզեմ »: Եւ քիչ յետոյ ցոյց տուաւ թէ ինչ կը սքօղէր այս բացատրութեան տակ: Որչափ զինուոր և հարստութիւն կար քաղաքին մէջ, կոմնենտսի հետ Բիւզանդիոնն գաղթեց: Վարդ՝ Նիկիա մտաւ: Իր գերիին առաջնորդութեամբ դիմեց նախ ցորենի շտեմարանները, զոր էր յաղթանակի լաւագոյն աւարը կը համարէր, և ուր մեծաքանակ աւազ միայն գտաւ:

Բիւզանդիոնի ժողովուրդը, տագնապալից ակնկալութեան մէջ սուրհանդակներու կը սպասէր, կը խոնէր անոնց շուրջ՝ տեղեկութիւն մը կորզելու համար: Գոյժերը երթալով կը մեծնային: Օքսիլիյթի արիւնահեղ

խառնուրդէն յետոյ, երբ ժողովուրդը կը հար-
ցնէր անոնց թէ ինչ եղաւ պատերազմը, կը
ստանային իբր պատասխան .

— Կայսերական բանակը ջախջախուած է :

— Պեարոս Փոկան .

— Սպանուած :

— Յովհաննէս պատրիկ .

— Սպանուած :

— Թէոփոր և Նիկիտաս զօրավարները .

— Կուրցած :

— Լեւոն, ընդհանուր սպարապետ .

— Գերի բռնուած :

Այսպէս ոչ մէկ անուանի զօրավար ա-
զատած էր նախատական ճակատադէմը .
յուսահաս լքում մը տիրած էր ժողովրդեան
վրայ . յանկարծ Նիկիոյ առումը գոժուե-
ցաւ : Մայրաքաղաքի աշտարակներէն՝ Բիւ-
զանդացիք նշմարեցին Վոսփորի բլուրներուն
վրայ ճերմակ վրաններու բազմութիւն մը
որ աղաւնիներու երամ մը կը թուէր, կա-
նաչութեանց մէջ թառած :

Հայ թագապահանջը Պօլիս հասած էր :

Ե. — ԿՐՕՆԱՌՐ ՄԸ՝ ՎԱՐԻ ՍՔԼԵՐՈՍԻ ԴԵՄ ՂՐԿՈՒ
 ԻԱՅ. — ՎՐԱՏԻՆԵՐՈՒ ՔԱԶՈՒԹԻՒՆԸ. — ԵՐԿՈՒ ՍՊԱ
 ԲԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ՄԵՆԱՄԱՐՏԸ:

Առագաստանաւը՝ յունական արշիպելագոսի եզերքէն սահած ժամանակ, կը նշմարէր՝ Քրիստի ծովափին վրայ՝ թափառական ստուեր մը, դաշկահար դէմք մը, ուր ներանձնացման մեղամաղձիկ նշոյլին հետ՝ յուսահատ կատաղութեան ամպը կը թափառէր:

Կրօնաւորի զգեստը կը կրէր ան, բայց զինուորներ կը պարտէին իր շուրջ, հսկելով իր ամէն քայլերուն վրայ:

Աքսորեալ մ'էր ան: Նաւորները յուզմամբ մասնանիշ կ'ընէին Վարդ Փոկասը, Բիւզանդիոնի մեծագոյն զօրավարներէն մին, որ փորձած էր Չմշկիկը գահընկէց ընել, անոր թագը գրաւել, բայց բաղկէն մասնուած՝ դատապարտուած էր միայնութեան:

Աքսորեալ զօրավարը յաճախ անէձքներով կը կրկնէր « Վարդ Սքլերոս » անունը, որովհետեւ նա զործիք եղած էր Չմշկիկի՝ զինքը թշուառութեան խորը ձգելու համար:

Տարիներ անցան. նա արդէն ընտանեցած էր խաղաղ միակերպութեան, երբ նաև մը կանգ առաւ կղզւոյն առջեւ. կայսեր սուր-

հանդակներ ծովափ հլան և յանուն Վասիլ Բ.ի զինքը ազատ հրատարակեցին պատժէ, սպարապետ անուանեցին, և հրամայեցին երթալ Վարդ Սքլերոսի դէմ, որ ապստամբած էր: Վրէժինդրութեան զգացումը ցուաց կրօնաւորի դէմքին վրայ. ողջունեց սպարապետի զգեստները՝ որոնցմէ այնքան սարիներ բաժնուած մնացեր էր. նաւ մտաւ և զիմեց Բիւզանդիոն:

Հոն սակաւաթիւ գունդեր միայն գտաւ, որոնք անկարող էին Սքլերոսի զիմադրել. յունական մեծ բանակը Կեսարիա կը գլանուէր, և անոնց մօտ երթալու համար՝ պէտք էր իր կեանքը վտանգի դնել. Սքլերոս ցամաքի ճամբայները գոցած էր, իր սրբին՝ ծովու: Վարդ Փոկաս, որ իր վրէժը յագեցնելու համար սրոշած էր ո՛չ մէկու կեանքին խնայել, և ո՛չ իսկ իրենին, մութ գիշեր մ'ընտրեց, ծպտեցաւ, և նաւ մը մտնելով՝ թշնամիներու մէջէն և ամէն վայրկեան ձերբակալուելու և ծրագիրը կորսնցնելու սրտապողի մէջ՝ անցաւ Վոսփորէն, և ցամաքէն սրարշաւ Կեսարիա զիմեց: Հաւաքեց գունդերը, բարեկարգեց, իր ներկայութեամբ ոգեւորեց զանոնք, և զիմեց զէպ ի Վոսփոր՝ Սքլերոսը ետեւէն պաշարելու, և մայրաքաղաքին կողմը մղելով՝ երկու սուրի մէջ ձգելու համար զանիկա:

Բայց Վարդ Սքլերոսի լրտեսներն ամէն շարժում իմացուցած էին իրեն . լաւագոյն կը թուէր իրեն՝ թշնամի բանակներուն հետ առանձին կուսիլ և ջախջախել զանոնք՝ միանալէ առաջ : Պաշարման բոլոր պատրաստութիւններն ընդհատելով՝ դիմեց Փոկասի գէմ, որ Ամորիում քաղաքը հասած էր :

Հայկական զունդերը՝ որ Վարդ Սքլերոսի դատը կը պաշտպանէին, նախորդ բաղիումներու մէջ այնքան կոտորած սուած էին Յունաց, որ ասոնք իրենց բոլոր եռանդը կորսընցուցին՝ հեռուէն հայ ուղվիկները նշմարելով : Որքան Փոկաս դիւցազն հանդիսացաւ, նոյնքան իր զօրքերը՝ վաս : Ասոնք՝ տկար դիմադրութենէ մը յետոյ՝ փախչիլ սկսան : Փոկաս միայն թշնամեաց մէջ նետուած՝ անոնց բանակը կ'ակօսէր. հեծեալներ գետին կը փռէր, վիրաւորներ ու դիակներ թողլով ետեւէն՝ նոր ճանապարհ մը կը բանար : Մինչ զբաղած էր արիւնհեղութեան, ձիու մը քառասրոփ արշաւանքը լսեց իր ետեւէն. ետ դարձաւ նայելու. ճանչցաւ կոտանդին Գաբրասը, թշնամի զօրավարներէն մին, որ խռան մէջ զինք կը փնտռէր . երկու ախոյեաններն իրարու ուղղեցին խոժոռ նայուածքներ, սպառնալիքներ, հարուած-

ներ . մինչդեռ զիրար բռնած դաշոյնի տեղ մը կը փնտոէին զրահներու բացուածքին մէջ, Փոկաս ծոնցաւ, խոյս առաւ և ետ դառնալով լախաի ծանր հարուած մ'իջեցուց Գաբրասի սաղաւարտին վրայ . զրահներու շողաչ մը լսուեցաւ և Գաբրաս գետին փոռեցաւ, քարի պէս անշարժ : Սքլերոսի զօրքերը անկեալին շուրջը խուժեցին, անոր մարմինն ազատելու և վրէժ առնելու համար , բայց Փոկաս արդէն անհետացած էր . Գաբրասը վերուցին և իր վրանը տարին՝ ուր ուշաբերեցաւ և բժիշկներու յանձնուեցաւ :

Կայսերական բանակն արդէն ոկած էր կանոնաւոր նահանջ մը . յոյն զօրաց մէկ մասը ետ կը քաշուէր, միւսը՝ շարունակելով պատերազմիլ՝ անոնց փախուստը կ'ապահովէր : Փոկաս զրաւեց թարձեանի բերդը և հոն ամրացաւ :

Յետ նորանոր պատրաստութեանց՝ երկրորդ պատերազմ մը տուաւ Սքլերոսի դէմ, և երկրորդ պարտութիւն մ'ալ կրեց :

Փոկաս՝ թաղտեաց իշխան եղած ժամանակ՝ բարեկեանացած էր Գաւիթ Կիւրապազաին հետ, զսր Ասողիկ հայազգի կը ներկայացնէ և Տայոց իշխան , իսկ Կեղրենոս՝ Վրաց իշխան (էջ 431) :

Սուրհանդակներ դրեց Դաւթի, ինպէս լով վրացի գունդերով օգնութեան գալ իրեն, և ըստ կարելոյն շուտով:

Քիչ յետոյ հասաւ Դաւիթ քաջերու բանակով մը՝ որ իրախոյս շնչեց պարտեալներուն: Սքլերոս բանակած էր Փանքալիա ընդարձակ դաշտին մէջ, ուսկից Ալիս գետը կ'անցնէր, և որ շատ յարմար էր հեծելագունդի շարժումներուն: Իմանալով Փոկաս որ ապստամբը Արաբացիներէն օգնութիւն սուզած է, փութաց պատերազմ ստել՝ քանի որ նա գեռ զուրկ էր օգնութենէ:

Պատերազմը սեղի ունեցաւ անսովոր կատաղութեամբ: Վրացի և յոյն գունդեր, մրցանքի մէջ գրուած, իրարու քաջութիւն կը ներշնչէին: Խառնուրդը յանկարծ ընդհատեցաւ. երկու բանակները հաւասար քայլերով ետ ոկսան նահանջի. զիրենք բաժնող անջրպետն երթալով կը մեծնար, կազմելով կրկէս մը. երկու սպարապետները զիրար մենամարտելու հրաւիրած էին՝ այնքան երիտասարդներու անպարտ արիւնը ձրի սեղ չլծափելու համար:

Թշնամի բանակներն անհամբերաբար երկու ախոյաններուն կը նայէին, որ իրենց շքեղ սարազին մէջ, ոսկեսարաս նժոյգներու

վրայ, մուշեգնաբար իրարու վրայ յարձակած պահուն, պիւցազնի գաղափարը իրենց մէջ կը մարմնացնէին վսեմութեամբ:

Չինեալ հանդիսականներն աչքերնէն չէին վրիպեցններ ամենէն փոքրիկ շարժումը, ամենէն փոքրիկ հնարագիտութիւնը, և աղաղակներով իրենց վախը, ուրախութիւնը կը բացատրէին: Մենամարտը քանի մը վայրկեան տարտամ մնաց երկու սպարապետներու ճարտարութեան շնորհիւ. բայց Փոկասի բանակը սարոսափի բացապանչութիւն մ'ըրաւ, երբ Սքլերոսս, որուն բանականութիւնը խաւարած կը թուէր կատաղութենէն, ահեղ թափով մը դաշոյնը Փոկասի կուրծքին մղեց: Փոկաս ծոցաւ. « մեռա՛ւ » գոչեցին ամէնքը, մինչ նա յանկարծ վերականգնելով թշնամւոյն վրիպած հարուածը հեգնեց, և լախտով այնպիսի հարուած մը տուաւ Սքլերոսսի՝ որ նա անշունչ իր ձիուն վզին վրայ ընկաւ. և իր արիւնով երիվարը ներկեց: Իր զօրականները փութացին զինք վար առնելու. դաշտին մէջ աղբիւր մը կը բղխէր. անոր մօտ տարածեցին Սքլերոսսը. ջրով ուշաբերել ջանացին զինքը և յորդահոս արիւնը լուացին: Բայց իր արիւնաներկ ձին, Եգիպտոս անուամբ, սկսաւ բանակին մէջ

վազել միայնակ : Հեռաւոր գունդերը՝ որ եղելութեան չէին կրցած ականատես ըլլալ, Սքլերոսը մեռած կարծելով, ախուր գուշակութիւններով զիրար սարսափեցուցին և փախչիլ սկսան : Փոկաս բլրան մը կատարը կանգնած՝ իր բանակը կարկատելու զբաղած էր : Թշնամիաց տագնապը տեսնելով հեռուն, « Վայրկեանն է, ս'իլ քաջեր, զսչեց նա, իջէ՛ք, ոպաննեցէք. յազթանակը թո՛ղ մեր նախորդ պարտութիւնները քաւէ » : Սքլերոսի բանակը՝ որ արդէն առանց թշնամին իր ետեւն ունենալու տագնապալից կերպով կը փախչէր, աննկարագրելի շփոթութեան մէջ ընկաւ՝ Փոկասի բանակին ազմուկը լսելով : Բազմութեամբ Ալիւս գետը կը նետուէին և իրարու ճամբան գոցելով՝ միասին կը խեղդուէին. գետափին վրայ սառսամսողներն յանկարծ մահաբեր հարուած մը կ'ընդունէին, կամ կը տարուէին՝ շղթայի զարնուած՝ Փոկասի առջեւ : Այսպէս շահեցաւ Փոկաս յազթութիւն մը, որ Եգիպտոս ձիւն անունը պիտի անմահացնէր :

Փոկաս՝ փախստականներուն մէջ Վարդ Սքլերոսը կը փնտռէր, բայց նա արդէն ազատած էր, և իր Կոստանդին հղբօր և երեք հարիւր զինուորաց հետ կը զիմէր Նիքրկերա :

Թագապահանջը ամենախոր տխրութեամբ կը մտածէր ճանապարհին վրայ իր կորսուած կայսրութիւնը, փառքը, զորս շօշափելու չափ մօտեցած կը կարծէր: Այնուհետեւ միայն մէկ յոյս մը կը մնար. — Պաղատատու ամիրային օգնութիւնն ուզել. այս նպատակաւ իր Կոստանդին եղբայրը զրկեց առ Խոսրով ամիրայ Բաբելոնի (այս սիալ անունը կը գործածէ Կեդրինոս, յէջ 433), բայց պատասխան չը ստանալով, որոշեց՝ Թեմիստոկլի նման՝ տնձամբ իր թշնամուոյն ներկայանալ (976):

Զ. — ՎԱՐԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ. — ՊԱՂՏԱՏՈՒ ԲԱՆՏԸ. — ԲՈՆԻ ԵՐԿՐԱԳՈՒԹԻՒՆԸ:

Պաղատատու ամիրայն իր քաղաքականութեան համար սչինչ կը տեսնէր աւելի փափագելի՝ քան Սքլեբրոսի ապստամբութիւնը. թշնամուոյն ներքին երկպառակութիւնը նոյն արդիւնքը պիտի տար իրեն, և առանց զհօգութեան, ինչ որ երկարատեւ պատերազմներ, զորս պէտք էր ի՛ր ծախիւք և ի՛ր զօրքերով մղել:

Արքունական պալատին մէջ՝ սարսափ ազդեց այն լուրը՝ թէ վարդ Պաղատատու ամի-

րային դիմած է : Տէրութիւնը միացած կը տեսնէր երկու թշնամի, որոնց իւրաքանչիւրին առանձինն յաղթելու կը տարակուսէր : Վասիլ Բ. իր փրկութիւնը հետագայ քաղաքականութեան մէջ կը տեսնէր . — Պաղտատու ամիրայն՝ մեծագոյն խոստումներով իր կողմը ձգել : Խոստացաւ անոր՝ բոլոր արաբ գերեզմաններն արձակել , միայն մէկ գերի մը խնայելով իրմէն՝ իբր փոխանակութիւն . — Վարդ Սքլերոսը : Ամիրայն յանձնառու եղաւ ապստամբը յանձնելու՝ եթէ Վասիլ Բ. ոչ միայն գերուած զինուորներն , այլ նաեւ գերուած քաղաքներն իրեն պարձնէր . խիստ պայման մը , որուն համակերպիլ չկարենալով Վասիլ՝ հռետորութեան գիմեց , գրելով ընդարձակ նամակ մը , որով կը պաշտպանէր՝ թէ թագաւոր մը պէտք է սկզբունքով հակառակ ըլլայ ս' և իցէ սպրտամբի , և թէ՛ անհնազանդորդներ պատուհասելը շահաւոր է միշտ իրենց , և հասարակաց պարտք թագաւորաց : Պատգամաւորը՝ որ կը կոչուէր Նիկեփոր Ուրանիոս , այս նամակէն զատ՝ կը բերէր երկրորդ մ'ալ՝ Վարդ Սքլերոսի հասցէին , լի յորդորներով իր ապստամբութեան վրայ ապաշխարելու : Վարդ՝ ամիրապետը յորդորեց պատգամա-

ւորը ճերբակալել տալու, զրպարտելով թէ ան՝ ուրիշ նպատակաւ չի գար՝ բայց եթէ սպաննելու ինքնին ամիրապետը: Սա Ռւրա- նիսսը քննութեանց ենթարկեց, և անոր վրայ կրկին նամակները գտնելով՝ բանադրաւ զայն: Առ Սքլերոս գրուածն յայտնապէս կ'ապա- ցուցանէր՝ թէ նա եկած է՝ ոչ թէ միութիւն մը կազմակերպելու ամիրային հետ, այլ Սքլերոսը անկից բաժնելու: Պատգամաւորը բանաարկուեցաւ՝ պատժուելու համար, Սքլե- րոսն ալ՝ որպէս զի փախչիլ չկարենայ:

Բանակցութիւնք կը շարունակէին կայսեր և ամիրապետին միջեւ, իւրաքանչիւրը ջա- նալով ոչ մէկ կէտի մէջ իր պատուոյն վի- րաւորանք մը յանձն առնելու: Այս զգա- ցումը ծիծաղելի միջպէպերու կը յանգէր: Արարացի պատգամաւորը, օրինակ իմն, չէր ուզեր կայսեր ներկայանալէ առաջ, սովո- րութեան համեմատ, զրան առջեւ անսր եր- կրրպագել: Բիւզանդացիք՝ որոնց հանճարեղ գիւտեր չէին պակսեր, իր կամքը փոխել չկարենալով՝ կայսեր դուռը փոխել մտածե- ցին: Մի քանի ժամուան մէջ այնչափ ցած- ցուցին զանիկա՝ որ անկարելի էր անցնիլ՝ առանց բռնի երկրպագութիւն ընելու: Բայց այս հնարագիտութիւնը սպասուած յաջողու-

Թիւնը չգտաւ. որովհետեւ արարացին, նախանձախնդիր իր պատուոյն, թիկունքը կայսեր պարձուցած՝ ներս մտաւ:

Աքլերոսի հանճարը այնքան վստահութիւն ներշնչած էր իր կուսակիցներուն, որ իր քանտուելէն վերջ ալ՝ չորս տարի անոնք հաւատարմութեամբ իր դատին համար կրօնուեցան: Հուսկ արեւմն յուսահատած՝ յեակայսեր ներումն ստանալու՝ անձնատուր եղան (976):

Պաղտատու բանար՝ մետասան տարի՝ Աքլերոսի հասաչանքներուն ունկնդիրն եղաւ և հանդիսատես իր տանջանքներուն: Խորխոզորավարը, սրուն քայլ մը միայն մնացած էր պահուն վրայ բարձրանալու, իբրեւ սովորական յոյն դերի մը, կ'ապրէր մթութեան մէջ: Քաղաքական միջադէպ մը սակայն՝ պատճառ պիտի բլլար իր փրկութեան:

Պարսիկներն՝ ինարգոս զորավարի մ'առաջնորդութեամբ ապստամբած էին, Արաբներուն յաղթած, անկախութիւն ձեռք բերած: Ամիրապետար յուսահատած էր զանոնք նուաճելէ. իր խորհրդականները յիշեցուցին իրեն՝ թէ մետասան տարի առաջ՝ Պաղտատու բանախն մէջ փակուած էր Հոռմէական պետութեան ամենէն քաջ զորավարը, որ

Թերեւս կարող ըլլար պարսկական տարստամբութիւնը նսւաճելու։ Ամիրապետը բանտէն հանել տուաւ զՍքլերոս, որուն դէմքը իր տառապագին կեանքին հետքը կը կրէր, հագուեցուց իրեն զօրավարի պատմուճանը, և իր արքունեաց բոլոր վայելքներուն մասնակից ըրաւ զանիկա։ Յետ այսպէս անոր վշտերը մոռցնելու, առաջարկեց իրեն՝ Պարսիկներուն դէմ պատերազմիլ։ Սքլերոս՝ որ անյնքան կարօտ կը զգար իր հայրենեաց, փախստեան առիթը կը գտնէր իր առջև՝ նոյն ինքն ամիրապետէն ընծայուած։ Կեղծ դժկամակութենէ յետոյ՝ յանձնառու եղաւ, պայմանաւ՝ որ փոխանակ Արարներու, որանց հրամայել չէր վարժուած, իրեն զինուոր արուին քրիստոնեայ յանաեալները։ Այսպէս՝ երեք հազար հոգւով՝ յայթեց Պարսիկներուն, ինարգոսն սպաննեց, յետոյ յաղթանակաւ զիմեց զէպ ի Պօլիո։ Ամիրապետը՝ Սքլերոսի փախուսար արգիլելու համար, հեծելագունդ մ'ուղարկեց, որ շարաշար պարսութիւն մը կրեց։

Վարդ զիմեց Մելիաինէի վրայ, գերի բռնեց Բասիլիոկոս զօրավարը, և քաղաքին մէջ պաշար և սազմական մթերք գտնելով՝ ինքզինք վերստին կայսր հրատարակեց։ Տէ-

րութեան մէջ միաժամանակ՝ երեք կայսր
 հրատարակուած էին. Վարդ Սքլերոս, Վարդ
 Փոկաս, և Վասիլ: Ամենէն նուրբ քաղաքա-
 գիտութիւնը հարկաւոր էր իւրաքանչիւրին՝
 երկու թշնամիներէն եւս ազատ մնալու հա-
 մար: Սքլերոս յաղթանակի ուրիշ հնարք չէր
 գտներ՝ բայց եթէ երկու ախոյեանները՝ ի-
 րարմով ջախջախել. իր Ռոմանոս որդին
 փախստական ձեւանալով՝ Վասլի ապաւի-
 նեցաւ, և սկսաւ կեղծ գործունէութիւն մը
 ցոյց տալ իր հօր դէմ: Սքլերոս՝ միւս կող-
 մէն՝ պատգամաւորներով՝ դաշնակցիլ կը
 խոստանար Փոկասի, պայմանաւ որ յաղ-
 թանակէն յետոյ՝ աւերութիւնը իրարու մէջ
 բաժնեն, ինչ որ ամենայն պատրաստակա-
 նութեամբ խոստացաւ Փոկաս: Վստահացած
 Փոկասի երդման վրայ, Սքլերոս կապպա-
 դովկիա գնաց՝ ուր կը գտնուէր Փոկաս: Նա
 զինքը սիրով ընդունեցաւ բանսի մը մէջ,
 Թիյրոփեան գղեակը, ուր փակեց զինքը՝
 յետ մերկացնելու կայսերական զգեստներէն:
 Այսպէս Սքլերոս երկրորդ անգամ կայսր՝
 և երկրորդ անգամ գերի կ'ըլլար:

Փոկասին մահէն յետոյ, զոր պիտի պատ-
 մենք, իր կինը՝ զուրկ վրէժինսլութեան ու-
 ըրիշ միջոցէ՝ բարեկամացաւ Սքլերոսի հետ,

միայն այն պատճառաւ՝ որ վասիլի թշնամին էր ան. զինքը բանաէն ազատեց. բացած էր վանդակին դուռը, ոչ եթէ արծիւին ազատութիւն սալու՝ այլ իր մագիլնեղէն պատառոտուած տեսնելու համար զվասիլ: Փակասի մահուամբ՝ երկու ապստամբ կուսակցութիւնք կը միանային Աքլերոսի գլխին ներքեւ: Բայց նա կորուսած ըլլալով թէ՛ առողջութիւնն և թէ՛ բարոյական կարողը, կռուոյն ելքն անորոշ տեսնելով ու վայելքի ժամանակը՝ սուղ, խաղաղութեան մէջ կ'ուզէր անցընել իր վերջին տարիները: Իր որդին հաշտարար հրեշտակի գեր կատարեց հօրը և կայսեր միջեւ. Աքլերոս՝ անձնատուր ըլլալու համար՝ մէկ պայման ունէր, անպատիժ մնալ: Վասիլ ոչ միայն զայս՝ այլ և կը խոստանար Աքլերոսի՝ իր երկրորդն ընել զինքը, կիւրացադատի ախողսը սալ, և վերջապէս, այնքան պատիւներ, որ կարծես Աքլերոս վարձատրութեան արժանացած էր ապստամբած ըլլալուն համար:

Կայսեր և թագապահանջի տեսակցութիւնըն՝ վսեմ տեսարան մ'եղաւ:

Վարդ՝ գէր էր մարմնով, և այնքան՝ որ միշտ երկու հագուց օգնութեան կը կարօտէր տեղափոխուելու համար. աչքերը կուրացած

էին . ծերութիւնն՝ իր ոյժերը սպառած էր : Վասիլ հեռուէն տեսնելով կոյր Վարդը , « Ո՛վ ունայնութիւն աշխարհի , ըսաւ նա՝ զինքը շրջապատող իշխաններուն , ա՛յս է ուրեմն այն մարդը՝ որ այնքան սարսափ կը սփռէր պետութեան վրայ : Աշխարհս կ'ուզէր կտո՞ւ վարել , և հիմա կարող չէ քայլափոխ մ'ընել՝ առանց ուրիշներու օգնութեան » :

Կայսրը՝ երկու յատկանիշ զարդեր ունէր . գլխուն վրայ՝ թագը , ոտքին վրայ՝ կարմիր կօշիկը : Այս երկուքը հոմանիշ էին : Աքլերոս անձնատուր ըլլալու կու գար ... բայց ծիրանեգոյն ոտքերով . — հակասութիւն մը՝ անշուշտ : Վասիլ աչքերը գայրոյթով մէկդի դարձուց , և երկու ձեռքերը Վարդի կողմը ուղղած՝ հրամայեց որ զինքը հեռացնեն : Իմացուցին Աքլերոսի՝ թէ անհրաժեշտ էր հրաժարիլ իր կարմիր մոյկերէն . թագապահանջը հնազանդեցաւ , և քիչ յետոյ կայսեր բերուեցաւ : Վասիլ այս անգամ ընդառաջ ելաւ Աքլերոսի , ողջունեց , բազմեցուց իր քով , և ընդերկար խօսակցեցաւ : Յաջորդեց խնջոյք մը՝ ուր կայսրն և ապստամբը՝ մի և նոյն բաժակը գործածեցին :

Այսպէս արկածալիւր կեանքէ մը յետոյ՝ Աքլերոս կու գար խաղաղ ծերութիւն մ'ան-

ցընելու, բայց կը մեռնէր նոյն տարին (990) թողլով պատմութեան մէջ անգութ, քաջ, աւելի խռովարարի քան դիւանագէտի յիշատակը. իր գործունէութեան հիմն էր մի միայն անձնական վայելքը: Կանգ կ'առնուր յանկարծ՝ յաջողութեան այնքան մօտ, նըշմարած ըլլալուն համար գերեզմանը՝ որմէ անդին ո՛չինչ երազած էր:

Է. — ՎԱՍԻԼ ՍԵՆԵԿԱՊԱՆԻ ՄԱՆԸ. — ՎԱՐԿ ՓՈԿԱՍԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ:

Աքլերոսի քաղաքական մեծ պատերազմէն յետոյ, Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնն եղաւ՝ որ տէրութիւնը ամենէն աւելի տագնապի ենթարկեց:

Մարդիկ կան, որոնք գիտակից իրենց գործին, բացարձակ անկախութիւն կը փնտռեն անոր մէջ, ազատութիւն՝ ո՛ր և է ազդեցութենէ, ո՛ր և է թելադրանքէ, և չեն խնայեր ո՛ր և է միջոցի՝ հեռացնելու համար երկրորդական անձնաւորութիւններ՝ որ կարող են եթէ ոչ խաւարեցնել՝ գէթ նուազում մ'ըլլալ իրենց փայլին. մթութիւնը կը փրնտոնեն իրենց շուրջ՝ փայլերնին դեռ աւելի դուրս ցայտեցնելու համար:

Վասիլ տիպարն էր այս կարգի անձնա-
ւորութեանց . կայսերական իշխանութեան
հասած, նա ունէր ամէն միջոց՝ կղզիանա-
լու և իր շուրջը հաւաքուող գործունեայ և
փառասէր անձինքները հալածելու համար :
Դիւրին էր արքունեաց մէջ նոր մուտ գոր-
ծողներէն ազատիլ, բայց կային որ արմա-
տացած էին, տիրած , և կայսեր հաւատար
հեղինակութիւն ստացած : Այսպիսի էին ,
օրինակ իմն, պալատին մէջ՝ Վասիլ Սենե-
կապան, բանակին մէջ՝ Վարդ Փոկաս : Կայս-
րը՝ որ ինքզինք մեծագոյն դիւանագէտը և
մեծագոյն ռազմագէտը կը համարէր, և ոչ մէ-
կուն կարօտութիւն կը զգար, ջանաց երկուքն
ալ մերկացնել իրենց հեղինակութենէն :

Վասիլ Սենեկապան՝ միշտ կը քննադա-
տէր կայսրը իր չափազանց գործունէութեան
համար . խորհուրդ կու տար պատերազմի
մէջ շմանալ , « սրովհետեւ կայսերական
կեանքը վստանգի կ'ենթարկուի » . դիւանա-
գիտական գործերէ հեռու մնալ , « սրովհե-
տեւ անոնք կայսեր մ'արժանապատուութեան
դէմ են » : Սենեկապանը կ'ուզէր այն հա-
մոզումը տալ՝ թէ ինքնակալն է այն՝ ինչ որ
կ'երեւակայէին Արեւելցիք . անշարժ կուռք
մը՝ որ խունկերէ պիտի շրջապատուի, և ու-

րուն կը պատկանին միայն փառք ու վայելք :
 Վասիլ Բ.ի համար, փառքը՝ գործն էր ,
 վայելքն՝ աշխատանքը : Սենեկապանի հայ-
 րական խրատներուն խորը թափանցելով ,
 որոնց նպատակն էր զինքը իրական իշխա-
 նութենէ զրկել, զայն բանտել առաւ . նախ
 իւր իսկ տանը մէջ, և յետոյ աքսորեց զինք,
 ստացուածքները գրաւեց , իրագործեց՝ ինչ
 որ Չմշկիկ սպաննացած էր միայն : Վասիլի
 ատելութիւնն այնքան էր Սենեկապանին դէմ,
 որ վանք մը կործանել տուաւ պարզապէս
 այն պատճառաւ՝ որ նա եղած էր անոր հի-
 մնադիր : Սենեկապանը, քիչ յետոյ, սրտին
 ցաւէն մեռաւ (987) :

Մնացած էր այժմ Վարդ Փոկաս : Վասիլ
 ցոյց տալու համար իրեն՝ թէ կը մերժէ ո՛ր և է
 գործակցութիւն, Բուլղարաց դէմ արշաւանք
 մը ըրաւ՝ առանց նիւթական կամ բարոյա-
 կան ո՛ր և է օգնութիւն ուզելու Փոկասէն :
 Աւելի ծանր վիրաւորանք չէր կարող ըլլալ
 սպարապետին և իր բանակին համար, որոնք
 լաւ բմբռնած ըլլալով Վասիլի բիրտ վարմուն-
 քին շարժառիթը, ապստամբութեան դրօշը
 պարզեցին : Վարդ Փոկաս կայսր հռչակուե-
 ցաւ. (15 օգոստ. 987) ի կապազովկիա :

Նոյն տարւոյ մէջ Սքլերոս, Պաղատատու
 բանտէն ազատած, եկած էր Վասիլի դէմ .

Փոկասի կ'առաջարկէր միութիւն՝ ընդդէմ բռնաւորին, հասարակաց թշնամւոյն: Փոկասի նպաստ իրեն զործածելով Աքլերոսի բարեկամական ցոյցերը, անգամ մը՝ երբ նա կապադովկիա եկած էր անձամբ հաշտութիւնն ի վրուի հանելու համար, դաւաճանութեամբ ձերբակալեց, և դրաւ բանտի մէջ:

Ամբողջ տարի մը պատերազմի պատրաստուելէ յետոյ, դիմեց Կոստանդնուպօլսի վըրայ, բանակը յերկուս առաջն բաժնելով. առաջինը՝ որուն կը զօրավարէր Քալոքիյրոս, Վոսիորի կողմանէ մայրաքաղաքին հաղորդակցութիւնքը պիտի կարէր, բանակելով Խորլսոպօլսի մէջ, իսկ ինք Փոկաս՝ Աբիւդոսի մօտ կանգ պիտի առնուր, և թոյլ պիտի չտար՝ որ Տարտանէլի անցքէն պաշար և գէնք հասնին: Այսպէս եթէ ոչ յաղթութեան, գէթ սովի առջեւ տեղի պիտի տար Վասիլ:

Կայսրը սակայն՝ ասպատամբութեան սկիզբէն ի վեր պատերազմի պատրաստութեամբք զբաղած էր, ոչ միայն երկայն պաշարման համար հարկ եղած մթերքը հաւաքած էր նա, այլ և բարեկամ ըլլալով Ռուսաց, որոնց վրայ կ'իշխէին Վլասիմիր և Աննա, քոյր Վասիլի Բ, հզօր գունդ մ'անոնցմէ օգ-

նութեան առած: Թշնամեաց երկու թեւերը հասած ըլլալով ի Խրիւսոպօլիս և յԱբիւզոս, կայսրը Քալոքիյրոսի խոստումներ զըրկեց. շաշողելով կաշառել, վճոնց ռազմական գործողութիւններն սկսիլ: Գիշեր էր. թշնամիք՝ յաղթանակին վրայ արդէն՝ Վստահ՝ անհոգաբար ցրուած էին իրենց բանակեաղին մէջ. ծով մը զիրենք կը բաժնէր Վասլի զօրքերէն, և ոչ ոք կարող էր գուշակել զիշերային յարձակում մը, որուն կասկածը ցամաքի վրայ՝ անքուն կը պահէր զիրենք:

Վասիլ ռազմական նաւերը լեցուց Ռուսերով. յաջող հողմով թեւաւորուած, մթութեան մէջ ծովը կտրեցին անոնք, և մօտեցան Խրիւսոպօլսի ծովափին. լուսթիւնը կը սիրէր թշնամեաց բանակին մէջ, լուսթիւն մը՝ որ քիչ յետոյ իրապէս ալ գերեզմանական պիտի ըլլար: Յանկարծ բարբարոսները գոռացին, և խուժելով վրաններուն մէջ՝ սկսան կոստորածը. գիմպրութեան ո՛ր և է փորձ չափազանց ուշ էր այլ եւս. ամէն անկողին՝ շիրիմ դարձաւ, քունը՝ մահ: Նշանաւոր անձնաւորութիւնք գերի աարուեցան, անոնց մէջ՝ նոյն իսկ Նիկեփոր, Վարդի եղբայրը, որ կոյր էր արդէն, և ոչ մէկ տարբերութիւն զգաց մթին բանախն մէջ փոխա-

դրուելով : Ռուսեր՝ ջարդելով՝ հասած էին Քալոքիյրոսի վրանը . ձերբակալեցին զինք և նոյն տեղը կախաղան հանեցին :

Ապստամբ բանակին մէկ թեւը ջախջախելէ յետոյ, Վասիլ Բ. իր կոստանդին եղբայրը և կիրակոս ծովակալը դիմեցին յԱբիւղոս, որ պաշարուած էր, Փոկասի դէմ : Վասիլ ջանաց Փոկասի կուսակիցները կաշառել . Թագապահանջ զօրավարը սովորութիւն ունէր՝ խառնուրդի մէջ շմտած՝ գաւաթ մը պաղ ջուր խմելու . իր ծառայներէն մին, որ կայսերմէն մեծ գումարի մը խոստումն ստացած էր, այս անգամ թոյն աւելցուց անոր մէջ :

Լամփսակոնի մօտ, ոչ հեռի Աբիւղոսէ, երկու բանակները կանգնած էին իրարու հանդէպ . Վասիլ իր գունդերուն առջեւէն կ'անցնէր, կարգաւորելով, խրախուսելով : Փոկաս՝ մենամարտով մը միայն կոռւին բաղդը վճռելու համար, սուր ի ձեռին՝ շեշտակի դէպ ի Վասիլ խոյացաւ . ռազմիկները՝ հանգիստասեսի փոխուած՝ երկու կայսերաց բախման կը սպասէին . յանկարծ Փոկաս ճանապարհը փոխեց, բլրան մը վրայ ելաւ, գլորեցաւ ձիէն, անշարժ մնաց . ապստամբը մեռած էր : Թոյնը՝ որուն տանջանքները կը

զգար, լճուած էր յանկարծ տէրութեան ազատումը եղբայրասփայն պատերազմէ : Ումանք յանկարծական կաթուածով ապրստամբը մեռած համարեցան, ուրիշները ձիէն գլորեցուցն համար . Վասիլ՝ իր նետին զօրութեան կ'ընծայէր անոր մահը, ինչ որ չէր կրնար ստոյգ ըլլալ՝ քանի որ վէրքի ոչ մէկ նշան գտնուեցաւ Փսկասի մարմնոյն վրայ :

Թագապահանջին բանակը իսկոյն փախրստեան դիմեց . իր մեծագոյն մասը գերի ընկաւ . իշու վրայ հեծած, Թափառեցան Պօլսոյ մէջ : Ապստամբներուն մէջ՝ կային երկու եղբայրներ Թէոգնոսա և Լեոն Մելիոնեան : Թէոգնոսա Վասիլի գէմ նախատինքներ կը տեղար . Լեոն սաստեց իրեն որ չափաւորէ լեզուն . և երբ անսաստեց, նիզակին բռնուով գանակոծել սկսաւ զայն : Երկրորդ օր երբ Փսկասի կուսակիցները գերի բռնուեցան, Լեոն անպատիժ մնաց, Վասիլի պատուոյն նախանձախնդիր՝ եղած ըլլալուն համար : Այս փոքրիկ միջադէպը ցոյց կու տայ թէ Բիւզանդացի բաղդախնդիրները՝ որքան կասկածելի դիրք կը բռնէին : Կ'ընկերէին Թագապահանջին՝ անակրնկալ փառքերու յոյսերով, բայց միւս կողմէն ծառայելով օրինաւոր կայսեր՝ անյաջողութեան պարագային՝ անոր ներման արժանանալու համար :

Ամբաւ աւար և պաշար բաժին ընկան վասլի զօրքերուն: Փոկասի վրանին մէջ գըւսնուած բոլոր առարկայները բերուեցան կայսեր, որ մի առ մի զննութեան ենթարկեց զանոնք: Թագապահանջի զգեստներուն մէջ նամակ մ'ալ գտնուեցաւ: Վասիլ Բ. տենդոտ հետաքրքրութեամբ կարկաց զայն, կատաղութեան նշաններ ցոյց տալով ամէն բառի. հոն կը գոլուէր, կը խրախուսուէր Փոկասի ապստամբութիւնը, և ստորագրողն էր անձ մը՝ որ պատիւներ միայն գտած էր վասլէն. — Ագապիոս, եպիսկոպոս Անտիօքայ: Հայրապետը կը պատրաստուէր ուրախակցութիւններ յայտնել վասլի, երբ իրեն ներկայացուեցաւ մատնիչ նամակը, և շղթայի զարնուելով՝ բանտուեցաւ վանքի մը մէջ:

Ը. — ԵՐՐՈՐԴ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻԿՆ. — ՆԻԿԵՓՈՐ ՓՈԿԱՍ (Բ) ԵՒ ՍԵՆԲԵՐԻՄ ԱՐՄԲՈՒԵՒ. — ՏՐԿԱՏ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏ. — ՅՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ՝ ՎԱՍԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿ:

Վարդ Փոկաս կը թողուր որպի մը՝ Նիկիփոր անուամբ. Ժառանգ՝ հօրը սիտղոսներուն և վրէժինդրութեան պարտուց, նա կը սպասէր նպաստաւոր առթի մը՝ ապստամբութեան դրօշը պարզելու համար:

Այս առիթը պիտի ներկայանար 1022ին : Վասիլ Բ. Վրաստան արշաւանքի գնացած ըլլալով, առանց իրեն հետ ստանելու զՆիկեփոր, նա Նիկեփոր Քսիֆիասի և Սենեքերիմ հայ թագաւորին հետ, որ նոր գաղթած էր Սեբաստիա, միանալով՝ ապստամբեցաւ :

Վասիլ՝ մայրաքաղաքէն հեռի՝ գահազուրկ ըլլալու ծանր վտանգի մէջ կը գրտնուէր : Երկու կողմէն պաշարուած էր ապրտամբներէ. — Վրացիներէն և Նիկեփոր Փոկասի բանակէն :

Տագնապալից դիրքէն ազատելու համար՝ խորհեցաւ գժտութիւն ձգել Փոկասի և Քսիֆիասի մէջ. այս նպատակաւ՝ նամակ մ'ուղղեց Փոկասի՝ ուր մեծամեծ պատիւներ կը խոստանար իրեն՝ եթէ Քսիֆիասի կեանքին դէմ դաւաճանէ. ուրիշ նամակ մը գրեց՝ Քսիֆիասի՝ ուր նոյն խոստումները իրեն ալ կ'ընէր, պայմանաւ որ սպաննէ զՓոկաս :

Երկու նամակներն ալ յանձնուեցան մէկ անձի. նա զանոնք այնքան ճարտարութեամբ հասուց իրենց հասցէին՝ որ ոչ Քսիֆիաս և ոչ Փոկաս անդրադարձան թէ մի և նոյն ձեռքը երկու հակասութիւնները իրենց կ'ընծայէր :

Նիկեփոր՝ որ ապստամբութեան մէջ մեծագոյն շահ կը տեսնէր՝ տեղիք չտուաւ կայսեր, և ստացած նամակին ունկնդիր ըրաւ զՔսիֆիաս . սա , ընդհակառակն , վասլի խոստումները մեծագոյն տեսնելով քան Փոկասինը , գաղտնի պահեց իրենը և որոշեց սպաննել զանիկա :

Կապադովկիոյ մէջ էին . իրենց մերձաւորութեանը պատճառաւ էր , որ Սեբաստիոյ Հայ Թագաւորը բնապատուած էր իրենց կուսակից յայտարարել ինքզինք , յակամայս անշուշտ : Կը թուի թէ Քսիֆիաս իր դիտումները յայտնեց նաեւ Հայ Թագաւորին և զայն կամակից ունեցաւ Փոկասի սպանման , և այս պատճառաւ է որ մեր պատմիչները՝ զՍենեքերիմ կը համարին դաւաճան Փոկասի :

Արդ , օր մը՝ երբ Փոկաս նոր ծրագիրներ կը պատրաստէր եռանդեամբ , Քսիֆիաս մօտեցաւ իրեն՝ և իմացուց թէ ծոցին մէջ գաղտնիք մ'ունէր՝ զոր կ'ուզէր վերջապէս յայտնել : Այդ գաղտնիքը՝ զաշոյն մ'էր . . . : Երբ ամայի տեղ մ'առանձնացած կը խօսակցէին , Քսիֆիաս յանկարծ հանեց զայն ծոցին մէջէն և քանի մ'հարուածով գետին փռեց զՓոկաս : Ապստամբութիւնը անոր հետ

սպանուեցաւ : Ոճիրը սակայն միշտ ատելի է, նոյն իսկ շահու հետ միացած պահուն : Վասիլ հրամայեց Թէոփիլակաոսս զօրաւարին ձերբակալել զՔսիֆիաս, տանիլ Էոստան, դնուպօլիս և կրօնաւոր ընել : Վանքի մէջ ապաշխարեց նա անմտութիւնը՝ որով բարեկամ մը՝ Թշնամւոյն զսհած էր :

Վասլի ժամանակ՝ 986 տարեթուին՝ հոկտեմբերի մէջ, տեղի ունեցաւ այն նշանաւոր երկրաշարժը, որ Ս. Սոփիայի գմբէթը երկուքի ճեղքեց : Նորոգութեան համար, ինչպէս կ'աւանդեն հայ պատմիչներ, ի Պօլիս հրաւիրուեցաւ նաեւ Տրդատ քարագործ ճարտարապետ, որ Անիի մայր եկեղեցւոյն և այլ նշանաւոր եկեղեցեաց յօրինողն է : Ս. Սոփիայի վիթխարի գմբէթը օդի մէջէն կախելու գաղափարը կը պատկանի Անթեմիոս Տրալլացւոյ և իսիւր Մելիտացւոյ, որ (532-562), Յուսսինիանոսի ժամանակ՝ զայն ի գլուխ հանեցին :

Իրենց գիւտը կը կայանայ յայնմ՝ որ գմբէթը կառուցանելու համար՝ մտածեցին գործածել Հոսիոսի աղիւսը, որ սովորակաւ նէն քանի մ'անգամ աւելի թեթեւ ըլլալով, հնարաւորութիւն կ'ընծայէր մեծղի զանգուած մը զետեղելու եկեղեցւոյ որմերուն վրայ :

Կը թուի թէ հայ ճարտարապետը նոյն հնարքը գործածեց՝ նորոգութեան պահուն . յոյն պատմիչներ՝ (Կեդրենոս , Թէոփանէս , Գլիյկաս) երկրաշարժը կը յիշեն , բայց ոչ նաեւ զՏրդատ . միայն տախտակամածը զետեղելու համար եկեղեցւոյն մէջ՝ հազար ոսկի ծախսուեցաւ . - աստի կարելի է հետեւցրնել թէ յորքան մեծամեծ ծախքեր եղան՝ ամենէն քաջ ճարտարապետները Բիւզանդիոն կանչելու և զանոնք աշխատեցնելու համար : (Տե՛ս Կեդրենոս , էջ 438, Գլիյկաս , էջ 576) :

Կործանեցան նաեւ Պօլսոյ ուրիշ բազմաթիւ եկեղեցիներ և պալատներ : Տնցումները գետնի տակէն ճանապարհորդելով՝ հասան մինչեւ Նիկոմիդիա , ուր աւերակներ սփռելէ վերջ , Լիկայոնիա անցան , և հոն զգացնելով իրենց բոլոր բռնութիւնը , ամբողջ քաղաքներ հիմնայատակ ըրին : Բարբարոսաց արշաւանք մը տեղի կ'ունենար գետնի տակէն :

Եկեղեցական խոռոչութիւնք բնաւ տեղի չունեցան վառլի ժամանակ : Հասարակաց մտածումը աշխարհականացած էր , զինուորական ոգին աիրած , և աստուածաբանական եռանդը շիջած Բիւզանդացւոց մէջ :

Անտոն պատրիարկ , Սթուպեանց վանքէն , 879ին հրաժարած էր իր պաշտօնէն , զոր՝

իր նկատմամբ՝ չափազանց ծանր և բարձր կը համարէր : Խոնարհութեան այս գործը՝ դեռ աւելի սրբութեան վարկը մեծցուց : Բիւզանդացիք ո՛ր և է միջոցաւ չկարենալով զինք վերստին իր սրբազան գահուն վրայ բազմեցնել, յաջորդ շընարեցին իրեն՝ որպէս զի աթոռոյ դասարկութիւնը հրաժարեալը բռնապատէ կրկին հոգեւոր կառավարութեան սանձը ձեռքին մէջ առնելու : Չորս տարի եկեղեցականք կէս անիշխանութեան մէջ մնացին, մինչեւ որ մահը (983ին) զԱնտոն պատրիարք՝ իջուց ի գերեզման, և զՆիկողայոս Խորհուրդէրգոս՝ բարձրացուց հայրապետական գահուն վրայ : Նիկողայոս 996ին մեռնելով, և եկեղեցական պատուն մէջ ոչ ոք գտնուելով իր պատուոյն արժանի, ընտրութիւնը կեզրոնացաւ աշխարհականի մը վրայ, Սիսեննիոսի :

Պալատական մ'էր, սիրելի, կրթուած իբրեւ տէրութեան ամենէն առաքինին և ամենէն գիտնականը, Սիսեննիոս՝ Փոտի նման՝ քիչ ժամանակի մէջ՝ եկեղեցական փոքրագոյն աստիճաններէն մինչեւ բարձրագոյնն հասաւ : Երեք տարի յետոյ մեռնելով, Սարգիս՝ Մանուէլեան վանքի արքահայրը, որ Փոտի ցեղէն կը սերէր, հայրապետ ընտրուեցաւ

(998. յուլիս)։ Քսան տարի յունական եկեղեցին կառավարելէ վերջ՝ մեռաւ նա, գահը յանձնելով Եւստաթիոսի, որ արքունեաց աւագերէցն էր (10 յուլիս)։

Եւստաթիոս՝ փառասէր ի բնէ՝ ամէն ճիգ բրաւ ձեռք բերելու համար տիեզերական պատրիարգ տիտղոսը, որուն դարերէ ի վեր կ'անձկային կոստանդնուպօլսոյ հայրապետք։

Հոռմայ քահանայապետին հեղինակութիւնը դեռ եւս կը ճանչցուէր յոյն եկեղեցւոյ մէջ։ Եւստաթիոս իրեն զիմեց ոչ միայն աղաչանքներով այլ ոսկւոյ մեծ գումարով մը՝ զոր կ'առաջարկէր իբրեւ գին՝ տիեզերական տիտղոսին։

Եւրոպայի բոլոր եկեղեցականութիւնը ոտքի ելաւ, լսելով՝ որ քահանայապետը հաւանութիւն սոււած է յոյն պատրիարգին ամբարտաւան փափագներուն . յայտնի եղաւ՝ թէ Յովհաննէս Իթի՝ նկատմամբ ինչ հնարք գործածած էին Յոյներ։ Ամէն կողմէն, Իսաւրիայէն, Գաղղիայէն՝ բողոքագրեր կը տեղային վատիկան. Յովհաննէս Իթի ստիպուեցաւ տեղեկագրել Պօլիս՝ թէ հակառակ իր բոլոր փափաքին՝ անկարելի էր իրեն կոստանդնուպօլսոյ պատրիարգին՝ նախագահութիւն տալ՝ միւս բոլոր պատրիարգներուն վրայ։

Վասլի ժամանակ եկեղեցական վերջին խնդիրը այս եղաւ։ Այսպէս եթէ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք սոյն կայսեր ներքին կառավարութեան վրայ՝ սւրիշ բան չենք տեսնիր, բայց եթէ ամբողջ ազնուականութիւն մը, որ գործունէութեան ամէն ասպարէզ փակուած տեսնելով իր առջեւ, բիրտ, արխուր, ցուրտ և ամէն բանի մէջ միայնակ ըլլալ ուզող կայսերմէ մը, որ սակայն լիովին գիտակից էր իր արժանապատուութեան և իրաւանց, կը մխիթարուի գէթ տանջելով զանիկա՝ անընդհատ ապստամբութեամբք։ Յիրաւի, Վասլի համար ոճիր մը պիտի ըլլար իշխանութեան կեդրոնացումը իր անձին վըրայ՝ եթէ փառասէր մ'ըլլար միայն. բայց նա թէ՛ քաղաքական և թէ՛ ռազմական ասպարէզին մէջ հաւատար հանճար ցրցուց. և եթէ հին և նոր բոլոր տաղանդները մերժեց իր քովէն, այն պատճառաւ էր միայն՝ որ ինքը անոնց գումարն էր։

Թ. — ՎԱՍԻԼ ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՎԻՃԱԿԸ. — ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ԲՈՐԻՍԻ ՄԱՀԸ. — ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԶԲԵԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Նենգութիւնը՝ ըսուած է յաճախ՝ տկար ժողովուրդներու զէնքն է, բուռն անկեղծութիւնը՝ հզօրներու. — նոյնը կարելի է ըսել թագաւորներու համար, որ արդէն ներկայացուցիչներն են ժողովրդեան:

Վասիլ Բ. իր բանակը այնքան կարգաւորած էր, որ օտար ազգերու հետ միայն սպառնալիքով գիտէր խօսիլ, և հրամաններ միայն տալ անոնց:

Արեւելքը փոխանցման վիճակի մէջ կը գտնուէր: Արաբացիներուն կը յաջորդէին թուրքեր: Վասիլ Բ. լսեց իրենց առաջին արշաւանքները, առանց սակայն գուշակելու՝ թէ օր մ'իր մայրաքաղաքը անոնց գահը պիտի ըլլար:

Արեւմուտքի մէջ կը սպառնար Ութոն Բ. Կայսր Գերմանիոյ, որ վաստի քրոջ՝ Թէոփանոյի հետ ամուսնացած ըլլալով, կը պահանջէր իտալիան՝ իրրեւ ժառանգութիւն:

Կոստանդին՝ իրենէի որդին՝ ամուսնանալ

առաջարկած էր՝ Մեծն Կարողոսի Ռոթրիւս աղջկան հետ, բայց Իրենէ թոյլ չէր սուած, օժիտին հետ՝ թշնամոյն նոր իրաւունքներ չտալու համար:

Հիմա՝ Ոթնի օրինակը ցոյց կու տար՝ թէ որքան իրաւացի էին Իրենէի կասկածները: Թէոփանոյ՝ աւելի սիրող իր ամուսնոյն՝ քան իր եղբօր, իր հպատակներուն՝ քան իր հայրենակցաց, Ոթնն Բ.ի պահանջները լոցցնելու տեղ՝ դեռ աւելի կոռւի կը յորդորէր իր ամուսինը Յունաց դէմ:

Վասիլ Բ աոիթ ունեցաւ պատերազմելու կամ բանակցելու բազմաթիւ ազգերու հետ, — Բուլղարներու, Արաբներու, Խուաթնիներու, Ռուսներու, Հայերու, Վրացիներու, Խազարներու, Գերմանացիներու. բայց իր մեծագոյն գործն եղաւ՝ Բուլղարիոյ աշխարհակալութիւնը, որուն համար Բուլղարասպան տիպոգոսը պիտի ստանար:

Բիւզանդիոնի մէջ կ'ապրէին, Չմշկիկէն գերի բռնուած, Բուլղարիոյ թագաւորին երկու տղաքները, Ռոմանոս ներքինին և Բորիս, յետին շառաւիղք իրենց գերպատանին, թշուառութեան մատնուած՝ ամենէն ծաղիկ հասակի մէջ:

Իրենց բանտարգելութիւնը այնքան ցաւ

կ'ազդէր իրենց հայրենակցաց, որ Բուլղար հայրենասէրներ, հրոսակային խմբեր կազմած՝ կը թափառէին անտառներու մէջ, և յոյն ճանապարհորդներու վրայ յարձակելով՝ անոնց տառապանքներուն վրէժը կ'առնէին:

Օր մը՝ Չմշկիկի մահուանէն յետոյ, երբ Վասիլ Բ. դեռ փոքր էր ու նոր թագաւորած, Բորիս և Ռոմանոս ծպտեցան յոյնի տարազով, և փախան Կոստանդնուպօլսէն: Ծնորհիւ իրենց կրած զգեստին՝ ոչ ոք ճանչցաւ զիրենք, մինչեւ որ յետ անցան տարիներու պանդխտութեան, իրենց անձկալի հայրենեաց սահմանը մտան: Այլ եւս ամէն վտանգ անցած կը համարէին:

Բայց Բուլղար աւազակները՝ անտառի խորէն նշմարած էին երկու ճամբորդներ՝ յոյնի զգեստով. ձայն տուին իրարու, և նետերնին ուղղեցին անոնց. Բորիս՝ որուն վրայ կայացած էր Բուլղար ազգին բոլոր յոյսը՝ սպանուած գետին ընկաւ. Ռոմանոս յաջողեցաւ փախչիլ:

Այսպէս Բուլղար հայրենասէրները կը սպաննէին իրենց ամենէն նուիրական, ամենէն պաշտելի անձը, կարծելով անոր վրէժն առնուլ: (Կեդրենոս, էջ 435):

Չորս ազնուական եղբայրներ, Դաւիթ,

Մուսէս, Ահարոն, Սամուէլ՝ իրարու մէջ բաժնած էին Բուլղարիան: Նախորդները մեռնելով, և Ռոմանոս ալ չուզելով իր պահանջներովը նոր խոտովութիւն մը ձգել իր հայրենեաց մէջ, Սամուէլի մնաց Բուլղարիոյ թագաւորութիւնը:

Նա արշաւեց Թրակիա, Մակեդոնիա, Թեսսաղիա, Պեղոպոնէս: Տիրեց Լարիսսայի յոյն բնակիչները բռնադատեց իր բանակին մէջ անցնելու և իրենց հայրենակիցներն ըսպաննելու:

Վասիլ Բ. անձամբ Սամուէլի դէմ գնաց (981ին), առանց Վարդ Փոկասը, ընդհանուր սպարապետը, պատերազմի կանչելու. ոչ զոք կ'ուզէր իր փառաց մասնակից:

Բանակեցաւ Սարդիկէի մօտ, Սամուէլի դիմաց, որ կանգնած էր ամպերու միջեւ, լեբան մը կատարին վրայ:

Արդէն ամէն բան պատրաստ էր խառնուրդը սկսելու համար, երբ Քոնթոս Ստեփանոս անուամբ զօրավարը, (հասակին կարճութեան պատճառաւ Քոնթոս կոչուած), տագնապաւ վասլի դիմեց.

— Տէր արքայ, գոչեց, Լեւոն Միլիսսեանեան՝ վերջապահ գունդերով մեկնած է դէպ ի Պօլիս՝ կայսր ըլլալու. պէտք է փութալ, հասնիլ ետեւէն . . .

Վասիլ նահանջի փողը հնչեցուց. Սամուէլ Յունաց փախուստը նշմարելով՝ վար իջաւ, ջարդեց և գերեց յոյն բանակին մի մասը. կայսրը ոգեոպառ Փիլիպպոսիս հասաւ. որքան մեծ եղաւ իր զարմանքը՝ տեսնելով որ Լեւոն խաղաղիկ կեցած է հոն, զբաղած՝ իրեն տրուած հրահանգները կատարելու, և իրենց վարձին վրայ կը զարմանար : Քոնթոս Ստեփանոս՝ Լեւոնի անձնական թշնամին ըլլալով, ամենէն անտեղի զրպարտութիւնն ըրած էր անոր վրայ. և որովհետեւ զեռ ինքզինքը արգարացնել կը ջանար, վասիլ՝ կասողած՝ անոր վրայ յարձակեցաւ, գետին փռեց զինքը, սկսաւ մագերն և մօրուքը փետտել, հարուածել, աքացել ու կոխկրտել :

Այս ծագրական վերջն ունեցաւ Վասիլ առաջին արշաւանքը, զոր կ'ուզէր պատմութեան ամենէն փառաւոր էջերէն մէկն ընել : Սրտակոտոր Պօլիս դարձաւ : Իր նահանջին պատճառը՝ վերոյիշեալն է, ըստ Եեղրենոսի (Բ հտ. էջ 437). իսկ ըստ Լեւոն Սարկաւագի և Սքէլլիցէսի, պաշարի պակասութիւնն եղած էր :

Սամուէլ յաղթութեան հետ՝ կը շահէր նաեւ պաշար, զէնք, զգեստներ, - որոց մէջ կայսերական զարդեր ու գտնուեցան, նաեւ

բարոյական խրախոյս՝ որ աւելի եւս ոգեւորեց իր զօրքերը՝ իրենց հայրենեաց ազատութեան համար կռուելու :

Ժ. — ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏԱՐԳԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ. — ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԱՇՈՏ ՏԱՐՕՆԵՑԻ. — ԻՐԵՆՑ ԿՈՒՆԵՐԸ ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ԴԵՄ. — ԱՇՈՏ՝ ԴՂԵԱԿԻ ՄԸ ՄԷՋ. — ԲՈՒԼՂԱՐԱՑ ԱՐՔԱՅԱԴՈՒՍԵՐԸ ԵՒ ԱՇՈՏ. — ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ. ՎՐԷԺ. ԳԻՇԵՐԱՑԻՆ ՓԱՌՈՒՍՏ. ՕՐ ՄԸ ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. ՍԱՄՈՒԷԼԻ ԱՋԱՏՈՒՄԸ ՄԱՀՈՒԱՆԷ :

Գրիգոր մագիստրոս Տարօնեցի, Թեաղանիկէի կառավարիչ, հրահանգ ընդունելով կայսերէն՝ Սամուէլի վրայ յարձակելու, որ մօտեցած էր քաղաքին, իր Աշոտ որդւոյն հետ միասին՝ ղիմեց թշնամւոյն վրայ :

Յանդուգն երիտասարդ մ'էր Աշոտ, քաջ բայց անխոհեմ :

Ռազմի փողը հազիւ հնչած էր, երբ Աշոտ իր գունդովը սլացաւ Բուղարաց վրայ, սկսաւ գերել, ջարդել, փախցնել. իր առաջին թափը դեռ չէր հանդարտած՝ երբ անոնք յուսահատ կերպով ցրուեցան դաշտերու մէջ. Աշոտ՝ աւելի սպառնալից, աւելի խրոխտ, հետամուտ եղաւ իրենց, կստորել միայն խորհելով :

Թշնամիք չորս կողմը զարանի նստած էին. միահամուռ աղաղակով վեր ելան յանկարծակի, յարձակեցան ու զինքը պաշարեցին: Աշոտ կատաղաբար կը դիմադրէր. բայց ամէն կողմէն՝ նոր գնդեր կը բխէին:

Ճգնաժամի այս վայրկենին՝ Գրիգոր Տարօնցի նշմարեց հեռուէն իր սրբույն տաղնապը. բնազդական մղումով մը՝ առանց ոյժերը կշռելու՝ Թշնամեաց կեպրոնը նետուեցաւ: Բուլղարները ոռնալով պատեցին զինք և սկսան նեաներ տեղալ: Գրիգոր արիւնոտուած՝ գետին փռուեցաւ. ուրախութեան աղաղակ մը կը բարձրանար միւս կողմէն. զԱշոտ գերի բռնած՝ կը տանէին Սամուէլի:

Չենք գիտեր ինչ առիթով, — զղեակի մը մէջ անտարակոյս, — Բուլղարաց արքայագուստրը առիթ ունեցաւ տեսնելու զԱշոտ, երիտասարդ զիւցազներ՝ որուն վրայօք վաղուց արդէն այնքան պատմութիւններ լսած էր: Անձամբ ճանչնալով զԱշոտ՝ այնքան յարեցաւ անոր, որ հօրը յայտնեց թէ բացի Աշոտէ՝ ոչ մէկուն հետ պիտի ամուսնանար:

Իր գուստրը սալ թշնամույ մը, դիւանագիտութեան դէմ էր. գերիի մը՝ իր պա-

տուռոյն դէմ: Սամուէլ առաջարկը մերժեց: Արքայազուստը սակայն կը սպառնար անձնասպան ըլլալ՝ եթէ իր խնդիրքը չկատարուի: Սամուէլ ստիպուած էր տեղիք տալու:

Բանաէն՝ հարսանիքի տարին զԱշոտ: Դիւրրախիոն քաղաքին կառավարիչ անուանուեցաւ նա՝ իբրեւ փեսայ թագաւորին:

Որքան Սամուէլի գուստը գորով կը տածէր իր նկատմամբ՝ այնքան Աշոտ կ'ոխարստին մէջ Բուլղարներուն դէմ, որոնք իր աչքին առջեւ սպաննած էին իր հայրը՝ իրեն օգնութեան եկած: Վրէժի յարմար առիթը կը փնտռէր:

Դիւրրախիոն նշանաւոր նաւահանգիստ մ'էր. միշտ իր ափանց մօտ կը գտնուէին հռովմէական եռաթի նաւեր՝ սահմանները պաշտպանելու պատրուակաւ: Աշոտ որոշեց այդ քաղաքը հռովմայեցւոց մասնել, և Յունաստան փախչիլ: Իր այս ծրագիրը յայանեց Բուլղարաց արքայազստեր. հարցուց իրեն՝ թէ յանձն կ'առնուր՝ իրեն համար՝ իր ազգին շահուն դէմ գործել և իր հայրենիքը թողուլ: Ինչ որ կ'ըսէր Աշոտ՝ պատգամ մ'էր Բուլղար արքայազստեր: Իր պատասխանը՝ սիրայօժար հաւանութիւն մ'եղաւ:

Աշոտ՝ գաղտնի միջոցներով՝ քաղաքին մեծամեծները համոզեց՝ որ զանիկա Յունաց յանձնեն : Խորիյսիլիոս՝ անոնց զլիաւորը՝ նոյն իսկ նամակ մը տուաւ Աշոտի , որով կը խոստանար Դիյորախիոնը Յունաց մատնել , եթէ պատրկութեան պատիւը տրուի իրեն՝ իբրեւ վարձատրութիւն :

Գիշեր ժամանակ Աշոտ և Բուլղար արքայազուստրը ծովափը մտեցան , եռաթի նաւ մը ընդունեցաւ զիրենք , և առագաստեայ թեւերը բացաւ դէպ ի Պօլիս : ... Մըքան մեծ եղաւ վասիլ Բ.ի զարմանքը՝ յանկարծ իր առջեւ կանգնած տեսնելով իր քաջ իշխաններէն մին , և իր ախոյեանին դուստրը՝ կամաւոր գերութեան եկած : Աշոտ ներկայացուց իրեն ուրիշ անակնկալ մը , Խորիյսիլիոսի նամակը , որով նշանաւոր նաւահանգստի մը պիտի տիրանար : Իսկոյն վասիլ Դիյորախիոն զրկեց Եւստաթիոս Դաֆնոմիլէ պատրիկը , որ հարկ եղած զգուշութեամբ կրցաւ Դիյորախիոնի գրաւումը ի գլուխ հանել խաղաղական միջոցներով :

Աշոտ Տարօնեցոյ այս միջադէպը պատմած է Կեդրենոս (Բ հատոր , յէջ 449 և 451) : Աշոտ զօրապետ անուանուեցաւ ի Պօլիս , իսկ Բուլղար արքայազուստրը՝ նաժիշտ

Հեղինէ կայսրուհոյն, կին Կոստանդնի, եղբոր Վասիլի, որ ամուսնացած չէր:

Ոչ նուազ յիպասանական եղաւ նաեւ Սամուէլի՝ Բուլղարաց թագաւորին՝ մահուանէ ազատումը: Նիկեփոր Ուրանոս Վեստ անուանեալ, Պաղտատէն նոր դարձած, ուղարկուեցաւ Բուլղարաց ղէմ Գրիգոր Տարօնեցոյ պարսութեան համապատասխանող յաղթութիւն մը կանգնելու համար:

Տեղեկանալով որ Սամուէլ թերմոպիլեան կրճին մօտեցած է և Յունաստանի վրայ պիտի յարձակի, բաւրը երազութեամբը ընդ առաջ վազեց, Փարսաղիոյ դաշար անցաւ և բանակեցաւ թշնամւոյն դիմաց, Սփէրխոս գետին եզերքը:

Բուլղարները անհոգ էին յարձակումէ, գետը՝ դժուարանցանելի ըլլալով: Ուրանոս ծանծաղ տեղ մը գտնելով, լուծեան մէջ, գիշեր ժամանակ բոլոր բանակը՝ միւսը ափունքին վրայ փոխադրեց. յետոյ փողերու գոչիւնով, ռազմիկներու աղաղակով, զէնքերու շառայով, ձիերու ռանաարփի դոփիւնով, որ աշխարհի կործանման գաղափարը կուտային՝ նետուեցաւ թշնամեաց բանակին վրայ. կոտորածը սարսափելի եղաւ: Սամուէլ և իր որդին՝ կը ննջէին վրանին տակ. յան-

կարծ արթնցան. ուր դիմել, ուր ազատիլ, կամ որո՞ւ դէմ կուռիլ. պաշարուած էին չորս կողմէ. ոչինչ կը զանազանէին մթութեան մէջ. փախուստի փորձ ըրին. երկուքն ալ վիրաւորուեցան, արհաւիրտ գիշերուան մէջ՝ անտես ձեռքի մը հարուածներուն հանդիպելով. գետին փռուեցան, և ծածկուելով դիակներու տակ, շնչասպառ՝ իրենց մահուան կը սպասէին: Իրենց գլխուն վերեւ կը գոռային յոյն ռազմիկներուն խրոխտանքները և հարուածներու բաղխիւնը. կոխոտելով կ'անցնէին իրենց վրայէն, ծանրութիւնը աւելցնելով իրենց թիկանց վրայ: Ամբողջ գիշեր՝ այս արհաւիրացի գիւրքին մէջ անցուցին. սակայն առաւօտը դեռ աւելի ահաւոր եղաւ իրենց համար. լոյսը կարող էր գիրենք մատնել, իրենց փախուստն արգիլել. բաց աստի, յոյն զինուորներու խումբ մը մեռեալներուն մէջ ցրուած, սկսած էր զանոնք կողոպտել. յայտնութիւնը անխուսափելի կը թուէր. սակայն յունական բանակը յոգնած ըլլալով, յաղթանակի ուրախութեամբք զբաղեցաւ՝ մեծաւ մասամբ, և վտանգը նոյն օր հեռու մնաց թագաւորէն և իր որդիէն:

Վերջապէս գիշերը՝ իր քօղը ձգեց մեռեալներուն վրայ. յունական վրաններու առ-

ջեւ, զինուորները, ջահեր վառած, կ'երգէին ու ինջոյք կը կատարէին. Սամուէլ և իր որդին՝ զգուշութեամբ դիակները մէկդի սկսան հրել. ոտքի ելան, և նայեցան չորս կողմերնին. ոչ ոք կը հսկէր իրենց վրայ. գուրս ելան մեռեալներով ծածկուած դաշտէն, և լոնլեայն՝ իբր ուրուականներ, մութին մէջ անհետացան. տագնապալից ընթացքով մը կը վազէին, լեռներ, դաշտեր կտրելով, թըշնամեաց գունդ մը երեւակայելով իրենց ետեւ: Վերջապէս հասան Բուլղարիա. հայրենեաց օդը, կեանքը, ազատութիւնը երբեք այնքան չքնադագեղ երեւցած չէին իրենց, ինչպէս երբ իրենց աէրութեան սահմանը հասնելով սկսան խորհիլ այն վտանգներուն վրայ, որոնցմէ հազիւ ազատած էին: (Կեդրենոս, Բ հտ. էջ 490):

Իսկ Ուրանոս Հռովմայեցին՝ գերիները ազատեց, դիակները կողոպտեց, բազմաթիւ դղեակներ առաւ և մեծ աւարով դարձաւ Թեասաղոնիկէ:

Այս ժամանակ, կ'ըսէ Կեդրենոս, Պաւլոս Մագիստրոսը, Վոլոս կոչուած, որ Թեասաղոնիկէի ամենէն առաջին մարդիկներէն էր, և Մալաքինոս՝ նշանաւոր բանիւ և գիտութեամբ, ամբաստանուեցան իբրեւ Բուլղա-

րաց կողմնակից . մին Պօլիս բերուեցաւ , միւսը աքսորուեցաւ Թրակիա : Աղբիւնու պօլսի մեծամեծներն և նշանաւոր իշխանները վախնալով սր մի գուցէ նոյնը իրենց ալ հանդիպի , Սամուէլի կողմը անցան , վատածէս՝ իր բոլոր ընտանիքով , և Գլավաս՝ միայնակ . կայսրը ասոր որդին երեք տարի դրաւ ի զիպահոջ , յետոյ արձակեց (յամին 997) :

Այս գէպքերէն յետոյ տեղի ունեցաւ կայսեր երկրորդ արշաւանքն ի Բուլղարիա , աւելի ճիշդ՝ այցելութիւն մը . որուն միշտ պալատականք յաղթանակի կարեւորութիւն կ'ընծայեն : Դիմեց Փիլիպպոպօլիս , զոր յանձնեց Թէոփրոքանոսի . կործանեց բազմաթիւ զղեակներ Սարգիկէի մօտ , դարձաւ Մոզիյնոպօլիս (997) :

Երրորդ արշաւանք մը տեղի ունեցաւ քիչ յետոյ (999) , բայց այս անգամ հոռմէական բանակին կը զօրավարէին Թէոփրոքանոս և Նիկեփոր Քսիֆիաս : Ասոնք տիրեցին Մեծ և Փոքր Փասրասթլավայի և Փլիսքոպայի :

ԺԱ. — 1000 ԹՈՒԱԿԱՆԸ. — ՀԱՐԿԱՏՈՒՌՈՒԹԵԱՆ
ԵՂԱՆԱԿ ՄԸ. — ՆՈՐԱՀԼԱՐ ԱՆԳԹՈՒԹԻՒՆ. —
— ԿՈՅՐԵՐՈՒ ԹԱՓՕՐԸ. — ՍԱՄՈՒԷԼԻ ՄԱՀԸ. —
ՆՈՒԱՃՈՒՄՆ ԲՈՒԼՎԱՐԻՈՅ:

Բոլոր քրիստոնեայ աշխարհը հոգեկան տագնապէ մը կ'անցնէր. ամէնքը համոզուած էին՝ թէ աշխարհի վախճանը կը մօտենայ. ամէն փոթորկալից օր՝ արհաւիրքներու սկըզբնաւորութիւնը կը թուէր. ամէն փայլակի մէջ՝ Աստուծոյ զայրացկոտ նայուածքը կը ցոլար. դղեակներու մէջ՝ եղեռնագործ իշխաններն՝ իրենց խղճմտանքէն տանջուած, և սարսափահար իրենց ստուերէն, ապաշխարութեան հառաչանքներ կ'արձակէին ... 1000 թուականը կը սկսէր:

Վասիլ շատ հեռի էր կարեւորութիւն ընծայելէ կեղծ գիտուններու: Իր բոլոր ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր իր ներկայ թագաւորութեան վրայ. ամէն օր կը խորհէր նոր միջոց՝ տէրութեան գանձը հարստացնելու, Բուլղարիան ոչնչացնելու:

Վասիլ ամենածանր հարկեր դրաւ ժողովրդի բան վրայ. աղքատներու մեծ մասը՝ անկարող էր զանոնք վճարելու. Վասիլ ալ գիտէր այս բանս և հետեւեալ միջոցը գտաւ

իր փափագած գումարները ձեռք բերելու .
անկարող աղքատաց տեղ՝ հարուստները կը
վճարէին . ամէն հարուստ՝ աղքատի մը ներ-
կայացուցիչն էր , անոր լրացուցիչը , անոր
պատասխանատուն՝ դրամական խնդրոց մէջ :

Հարուստները աղքատներու հանդէպ զու-
գահեռաբար դասաւորելը և երկու հակառակ
վիճակներէն խումբ մը կազմելը՝ նորութիւն
մ'էր , որուն հնարողն եղաւ Վասիլ Բ : Վնաս
մը՝ որ իշխանաց և հարուստներուն ալ կը
մերձեանայ՝ կարող չէ դիւրաւ ներման արժա-
նանալ . եկեղեցականներէն և հարուստներէն
բողոքներ կը տեղային . Վասիլ անողոք կը
մնար . միայն թախանձանքները լռեցնելու
համար՝ երբեմն կը խոստանար այդ հարկը
դադրեցնել՝ Բուլղարաց պատերազմէն վերջ :
Հարկատուութեան այս կերպը տեւեց՝ ցոր-
չափ ապրեցաւ Վասիլ : Այս նոր տուր-
քին փոխարէն՝ նա վերցուց Նիկեփորի այն
օրէնքը , որով կ'արգիլէր նոր վանք և եկե-
ղեցի շինել , արդէն իսկ շինուածները՝ պէտք
եղածէն աւելի բազմաթիւ համարելով :

1000էն մինչեւ 1014 Վասիլ անուազար
յարձակումներ կ'ընէր Բուլղարիոյ վրայ , սա-
լով աննշան պատերազմներ , որով դղեակի
մը կը տիրանար , քաղաք մ'անձնատուր

ըլլալու կը թոնազաաէր, առանց սակայն հասնելու կարեւոր արդիւնքի մը: Երբ Պօլիս կը վերագանար, թշնամիք իր ետեւէն յառաջ կու գային նորէն՝ մինչեւ իրենց նախկին սահմանները:

Բայց Զէյթունի պատերազմը 1014ին, վճռական պիտի ըլլար երկու անհաշտ թշնամիներուն համար:

Վասիլ Բ. Բուլղարիա մտնելու համար՝ պէտք էր նախ անցնիլ այդ վտանգաւոր կիրճէն: Սամուէլ ամէն պատրաստութիւն առնաւ այդ դիրքը նախապէս այնքան լաւ ամրացնելու, որ թշնամեաց արշաւանքը խղզուի նոյն իսկ իր ակունքին մէջ: Դուռը պահպանելէ յետոյ՝ կարող էր անվախ ապրիլ իր տան մէջ: Հզօր գունդերով փակեց անցքը: Վասիլ՝ իր բանակովը լերան ստորոտը կանգնած՝ կատաղի յարձակումներ գործեց. ամէն ջանք ի զուր եղաւ. Յոյներ կը սպաննուէին, առանց թշնամեաց փնաս մը հասցնելու: Յուսահատեցաւ կայսրը, նահանջ հրամայեց. յանկարծ Նիկեփոր Քսիֆիաս՝ տագնապած՝ կայսեր ներկայացաւ, գոչելով.

— Տէ՛ր արքայ, ի՛նչ ես հրամայած:

— Նահանջ. անկարելի է Զէյթունի անցքը գրաւել:

— Տէր արքայ, շարունակէ՛ յարձակումը. մնացեալը ինձ յանձնէ. ես կը տիրեմ կիրճին. բաւական է ինծի քաջ գունդ մը:

Վասիլ կրկին կոռւի սկսաւ թշնամեաց հետ. մինչ անոնք զբաղած էին կայսեր բանակին հետ, և արեամբ գինովցած, ուրիշ ոչ մէկ բանի ուշ կը դնէին, Նիկեփոր Քսիֆիաս արդէն լեռնային ճանապարհէ մը թըընամեաց ետեւն անցած էր: Անոնք երկու կողմէն պաշարուած տեսնելով զիրենք, բուրորովին լքան, և փախուստինն ապահովելու համար միայն կը պատերազմէին: Սամուէլ հազիւ ազատեցաւ իր Գաբրիէլ կամ Ռասուտիը որդւոյն շնորհիւ, որ հօրը քով կը կոռւէր. այս երկրորդ անգամն էր որ կ'ազատէր նա՝ անխուսափելի թուող գերութենէ և կամ մահուանէ:

Բաց ի անթիւ սպանեալներէ, որոնց արեամբ լեռը ներկուեցաւ, Վասիլ Բ. գերի բռնեց 15,000 Բուլղար: Անոնց հետ վարուեցաւ նա այն նորահնար անգթութեամբ՝ որ պատմութեան մէջ նշանաւոր մնացած է, Վասլի անուան յաճախակի յիշատակութեան պատճառ եղած, և է մին պատմութեան ամենէն եղբրգերական տեսարաններէն:

Վասիլ հրամայեց որ բոլոր գերիները կու-

րացնեն, միայն մէկ առ հարիւր բացառու-
թեամբ . հարիւրերորդ գերւոյն՝ միայն մէկ
աչքը կը փորէին : Պատերազմի վաշտաւայ-
րին վրայ սկսաւ անօրինակ գործողութիւնը,
որ օպը կը թնդացնէր ճիչերով, հեծեծանք-
ներով . ամենուրեք կը տեսնուէին խարոյկ-
ներ, տաքցած երկաթներ, որ աչքերու մէջ
պիտի խրուէին : Հոն վասիլ՝ անգութ հըր-
ճուանքով կը դիտէր այդ անսարանը, իբրեւ
Ներոն մը, բայց զուրկ գեղարուեստական ո՛-
ւ է զգացումէ . իբրեւ արեւելցի բարբարոս
մը, որ վրէժխնդրութեան հաճոյքը կը փնտոէ
ամենէն զազանային գործողութեան մէջ :

Երեկոյեան դէմ, որ պիտի շառաւօնար
երբեք հէզ գերիներուն համար, 15000 Բուլ-
ղարներ խարխափելով, հեծեծելով կը թա-
փառէին բանակին մէջ, 150 միականիներ
ունենալով մէջերնին : Այս առանձնաշնոր-
հեալները որոշուած էին իբր առաջնորդներ
իրենց հայրենակցաց :

Վասիլ զանոնք իրեն առջեւ կանչեց, հրա-
ման տուաւ իրենց՝ հայրենիք դառնալու,
ներկայանալու իրենց թագաւորին : Մեկնու-
մէն առաջ կոյրերը դասաւորեցին, թափօր
մը կազմեցին անոնցմէ . բաժնուեցան անոնք
այլեւայլ խումբերու . իւրաքանչիւրին առ-

ջեւէն կ'երթար միականի մը, իր ետեւէն կու գային 99 կոյրեր : Ոչինչ աւելի սըրտաշարժ կրնար ըլլալ՝ քան ուղեւորութիւնը այս խումբին, որ յուսահատ և լուռ կ'անցնէին հովիտներու, կիրճերու մէջէն . երբեմն միայն լուռութիւնը կ'ընդհատուէր, երբ կոյրերը « Ռւր ենք » կը հարցնէին . և առաջնորդները կու տային անունը՝ լերան մը, վտակի մը՝ որ այնքան սիրելի էր իրենց, և զոր այնուհետեւ երբեք պիտի չտեսնէին :

Քուլղար քաղաքներու մէջէն անցած ժամանակ՝ հառաչներ և հեծեծանքներ կը լսուէին իրենց շուրջ . ծնողքները յուսահատ ճիշեր կ'արձակէին տեսնելով իրենց որդին՝ առանց անոնցմէ ճանչուելու : Ամենուրեք ցաւի աննկարագրելի տպաւորութիւն մը թողլով ներկայացան թագաւորին : Խմանալով սաթէ գերինները վերադարձած են, իջաւ զանոնք տեսնելու . 15000 կոյրեր, համրացած՝ իրեն կու գային, ամէնքն ալ իր ծանօթները, իր զինուորները, իր սիրելիները . Սամուէլ մարեցաւ : Արթնցուցին զինք, երկու օր վերջ մեռաւ . (1014) :

Սամուէլի յաջորդեց Ռապոմիր : Վլաստիւլաւ անուամբ իշխանը զինքը սպաննեց և իր գահուն տիրացաւ . Ռապոմիր՝ երբեմն՝ վլա-

տիսլաւի կեանքն ազատած էր: Վասիլ երբք հանգիստ չթողուց Բուլղարիան և մասնական փոքր պատերազմներով աւերեց զայն մինչեւ 1018 թուականը. թէ որքան Վասիլ Բ, որ ամէն Բուլղար գերի կը կուրացնէր, սարսափելի կ'երեւէր իր թշնամեաց, բաւական է մեզ ցուցնելու հետեւեալ միջադէպը: Բուլղար գունդ մը՝ դարանի նըստած ըլլալով, յոյն զօրագունդ մը կը շրջապատէ, և կը սկսի կոտորածը. Վասիլ կ'անդրադառնայ հեռուէն. « Ետեւէս եկէք, քաջեր » կը գոռայ և կը վազէ օգնութեան. Բուլղարները, որ լաւ դիրք մը կը գրաւեն, կը սկսին աղաղակել. « Փախէ՛ք, կայսրը եկաւ » . և յաղթութիւնը Վասիլ Բ.ի կը թողուն:

Վլատիսլաւ սպանուեցաւ ճակատամարտի մը մէջ: Բուլղար ժողովուրդը ձանձրացած էր պատերազմէ. սկսած էին ատել ազատութիւն մը՝ որ գերութենէ չարագոյն էր իրենց համար: Բուլղարիոյ բոլոր քաղաքները մի առ մի իրենց բանալիները ղրկեցին. ժողովուրդը ընդ առաջ կ'երէնէր Վասիլի, ծունր գնելով իր առջեւ և կեցցէներ աղաղակելով: Վլատիսլաւի կինը՝ Մարիամ և Ռագոմիրի երկու քոյրերը՝ կայսեր անձնատուր

եղան: Այս վերջինները Մարիամը տեսնելով, և յանկարծակի անոր ամուսնոյն ոճիրը յիշելով՝ անոր վրայ յարձակեցան կայսեր առջեւ, և կ'ուզէին խեղդամահ ընել: Հազիւ կարելի եղաւ երեք Բուլղար իշխանուհիները իրարմէ բաժնել: Պելլրատի իշխանը՝ աղաչաւորի զգեստով կայսեր զթուօթիւնը խընդրեց: Բուլոր երկիրը հողմի մը փոփոխութեամբ՝ կը պարէր մրկաստանջ ալեկոծութենէն, որ յունական սահմաններն ողողած էր յաճախ: Միայն իբազ իշխանը՝ արքունական զղեակի մը մէջ ապաւինած, երկայն ժամանակ դիմադրեց. բայց նա եւս զսհ գնաց նենգութեան: Ս. Աստուածածնի վերափոխման օրը խնջոյք մը պիտի տար իւր իշխանաց: Եւստաթիոս անուամբ յոյն զօրավարը երկու ծառաներով մօտեցաւ իւր զղեկին. Բուլղարներ զինքը ձերբակալեցին և ներկայացուցին իբազի:

— Ի՞նչ նպատակաւ հոս եկած էք, հարցուց խրոխտաբար իբազ:

— Սեղանին մասնակցելու, պատասխանեց անվրդով Եւստաթիոս:

Այս պատասխանը զուարթացուց զիբազ, որ համարեցաւ թէ յոյն զօրավարը մատնութեան նպատակով իրեն ապաւինած էր:

Ամենայն հիւրասիրութիւն ցոյց տուաւ յոյն զօրավարին , որ իմացուց իբրազի թէ առանձին տեղ մը պէտք էին խօսակցիլ կարեւոր խնդրի մը վրայ : Դղեկին առջեւ եղած պարտէզը ամէն քայլափոխին առանձնոց մը կը ներկայացնէր : Եւտաթիոս՝ բարեկամական խօսակցութեան ժամանակ հետզհետէ բարեկամին մերձենալով , յանկարծ անոր վրայ յարձակեցաւ , գետին փռեց , ձեռքով բերանը փակեց՝ որ չկարենայ օգնութիւն ազաղակել . յետոյ ծառաներուն նախապէս սահմանած նշանը ըրաւ . անոնք իսկոյն իր քով վազեցին , իբրազը կապեցին , կուրացուցին :

Բայց այս վայրկենին՝ ոտնաձայնէ կամ հեռաւոր խօսակցութենէ մը սարսափած , գետնին վրայ թողուցին իբրազը և փախան . ո՛ր կարող էին ապաւինիլ . անհնար էր դղեակէն հեռանալ . իսկոյն շէնքին մէջ մտան , և սենեակի մը մէջ ապաւինելով՝ սկսան պատրաստուիլ դիմադրութեան : Աւելի եզական տեսարան կարող չէր ըլլալ . քաղաքի մը մէջ՝ միջնաբերդը երկայն ժամանակ դեռ կը կռուի յաղթականներուն դէմ . սենեակը՝ ուր դաւաճաններն ապաւինեցան , դիւցազնաբար դէմ պիտի դնէր բերդի տէրերուն :

Յիրաւի , քիչ վերջ Բուլղարները վրէժփնդրու-
թեան աղաղակներով պաշարեցին սենեակը ,
զոր գիւրութեան համար կ' ուզէին կրակի
մասնել . ճարտասանութիւնը փրկեց զԵւստա-
թիոս . « Մեր մեռնելէն առաջ , ըսաւ նա ,
ձեզմէ շատեր պիտի մեռնին . Ինչ նպատա-
կաւ : Իբազի հետ արդէն կորսուած է ամէն
յոյս ազատութեան : Խորհուրդ կու տամ ,
ընդունայն կոիւններու տեղ՝ իմ հետս գալ
կայսեր՝ և իր գթութիւնը հայցել » :

Իբազի կուրանալէն յետոյ , յիրաւի ո՛չ
մէկ նշանակութիւն կարող էր ունենալ հայ-
րենասիրական ո՛ր և է գիմագրութիւն : Հետե-
ւեցան Եւստաթիոսի խորհրդին . իր նենգու-
թիւնը , խօսքի պատրաստականութիւնը , ան-
վրդավ հայրենասիրութիւնը՝ վարձասրուե-
ցան առատապէս . Դիյրրախիոնի կառավա-
րիչն անուանուեցաւ . Իբազի բոլոր ստա-
ցուածքները իրեն արուեցան : Իբազ բան-
տուեցաւ :

Բոլոր Բուլղարիա նուաճուած էր . Վասիլ
Բ. զբաղեցաւ յօրինելու զինուորական կազ-
մակերպութիւն մը՝ որ ապագայ ապստամբու-
թիւնները մարելու կարող ըլլար :

Յետոյ , կայսրը Աթէնքի վրայէն Պօլիս
վերադարձաւ . Ոսկեղէն գոնէն , յաղթական

կառքի վրայ, քոփն առած վլաստիսլաւի կինը, Ռաստովիի քոյրերը, Բուլղար իշխանները, գերիները, Բուլղար արքունեաց գանձերը՝ մայրաքաղաք մտաւ, գնաց ամենէն առաջ Ս. Սոփիա, ուր Լեւոն հայկազնի պէս անձամբ սկսաւ շարականները: Ուխտ ըրած էր կրօնաւոր ըլլալ, եթէ Բուլղարիոյ յաղթէ. չէր ուզեր հիմա ոչ ուխտազանց ըլլալ, և ոչ արքունիքէն հրաժարիլ. մարմնոյն վրայ կրօնաւորական զգեստ հագաւ, անոր վրայ արքունական տարազը. միսէ, գինիէ, հաճոյքներէ հրաժարեցաւ, միւս կողմէն պահելով բոլոր իր արտաքին փառքն և հեղինակութիւնը:

Այսպէս վառիլ Բ. եղաւ տարօրինակ անձնաւորութիւն մը, խառնուրդ հոգեւորի, աշխարհասիրութեան, առաքինութեանց, ախտերու. ի ներքուստ ճգնաւոր մ'էր, արտաքուստ՝ թագաւոր, նոր Նիկեփոր մը: Կը թուի թէ այս դիւցազնը, որուն ձեռքին տակ հրահանգուած էր, գաղափարական մ'եղած էր իրեն:

Այսպէս Չմշկիկի շուրջ կը տեսնենք երկու կայսրներ, հոգեբանութեամբ բոլորովին նման իրարու, և հակապատկեր հայ կայսեր, որուն կրօնասիրութիւնը երբեք ճշգնաւորութեան ձեւերու շյանգեցաւ: Չինուո-

րականի տիպարը անաղարտ մնաց իրեն մէջ. ջերմեռանդ էր Ս. Թէոփորի. այսպէս՝ սուրբերու մէջ ալ՝ զինուորական մը միայն կ'ընտրէր իրեն պաշտպան:

Վասիլ Բ.ի յաղթանակին ժամանակ՝ բոլոր ժողովուրդը կեցցէներու հետ կը կրկնէր անդադար. « Բուլկարոքթանոս » (Բուլղար սպաննող): Այս մակդիրը Վասիլ Բ.ի տիազոսն եղաւ (1018):

Ժողովրդեան աղաղակին արձագանգը տեւեց պատմութեան մէջ:

ԺԱ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՆՅՑ. — ԱՐԵՐՈՒՆԵՍՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՑ ԿԵԴՐԵՆՈՍԻ. — ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԱՆԵՑԻՔ ԲՈՒԼՂԱՐ ԵՆ ԾԱԳՄԱՄԲ. — ՎՐԱՑ ԵՒ ՏԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ. — ՀԱՅ ԿԵՈՋ ՄԸ ՀԵԱՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԴՂԵԱԿ ՄԸ ԳՐԱԽՈՒԱԾ. — ԱԵՒ ՅՈՒՆԱՑ ԿԸ ԿՏԱԿՈՒԻ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՎՅԵՄՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Վասիլ Բ.ի յարաբերութիւնք Հայոց հետ՝ կարեւոր են ոչ միայն զէպքերու մեծութեամբ այլ նաեւ իրենց հետեւանքներով:

1021ին Սենեքերիմ Արծրունի, թագաւոր Վասպուրականի, Թրքաց արշաւանքներէն տագնապած, և Ս. Ներսիսի մարգա-

րէութեանց ընթերցմամբ՝ կորսնցնելով բարոյական ամէն ոյժ՝ թշնամեաց դիմադրելու, թէպէս երկու անգամ ճակատամարտ սոււած էր անոնց դէմ և յաղթական ելած, — ուրոշեց իր երկիրը Յունաց ընծայել, և իր ժողովրդեան հետ գաղթել յունական բաժինը, ինչպէս ըրած էր երբեմն Արշակ Գ.:

Իր Դաւիթ որդին Պօլիս եկաւ՝ այդ առաջարկութիւնը կայսեր ներկայացնելու. հետը բերած էր ճոխ ընծայներ, երեք հարիւր նժոյգի վրայ բեռցուցած:

Առաջարկութիւնը հաճոյ անցաւ կայսեր: Սենեքերիմ, 400,000 հպատակներով Յունաց բաժինը անցաւ, տալով Վասլի տասը քաղաք, հազար գիւղ, եօթանասուն և երկու բերդ: Ընդունեցաւ անոնց փոխարէն՝ Սեբաստիա, Լարիսսա և Աւարա քաղաքները:

« Յայնժամ, կ'ըսէ Կեդրենոս, և Սենեքերիմ իշխանն Վերիև Մարսստանի (τῆς ἀνω Μηδίας ἄρχων, Արտիմեոս անունէն զատ ոչինչ կայ Վասպուրականի մէջ որ Մեդ անունը յիշեցնէ), զոր այսօր Ասիականիս կը կոչեն, եկաւ առ արքայն իր բոլոր գերդաստանով հանդերձ, տալով անոր՝ իրեն հպատակող բոլոր գաւառը, և անուանուեցաւ

պատրիկ և զօրավար Կապպապոլկիոյ և փոխարէն իրեն կալուած ընդունեցաւ Հեռուեալ քաղաքները, Սեբաստիա, Լարիսոս, Աւարա, և ուրիշ բազմաթիւ կալուածներ. վասն զի սա նեղուելով մերձաբնակ Հագարացիներէն՝ անկարող դիմադրելու՝ կայսեր դիմեց և իրեն տուաւ իր գաւառը, որուն իշխան զըրկուելով Վասիլ պատրիկ Արղիյրոս՝ ամէն բանի մէջ անյաջող երեւնալով՝ պաշտօնէն հանուեցաւ, և իրեն տեղ զըրկուեցաւ զօրավարն Նիկեփոր Կոմնենոս, որ այդ գաւառը երթալով՝ մտտամբ համոզելով, մասամբ բռնութիւն գործածելով, գաւառը կայսեր հպատակեցուց » (Կեդրենոս, էջ 464):

Կ'երեւի թէ իրենց հայրենեաց մէջ բնակողները դժգոհ էին Սենեքերիմի փախստեան վրայ, և չէին հանդուրժեր Հայաստանի մէջ՝ յունական կեդրոն մը և իրենց վրայ յոյն իշխաններ տեսնալու:

Վասպուրականի ներկայ բնակչութեան մի մասը, շատ հաւանօրէն, Բուլղարական ծագում ունի. այս կէտը, որ հետաքրքրական է ազգագրական տեսակէտիւ, կը գուշակուի Կեդրենոսի մէկ վկայութեամբ: Վասպուրականի բնակիչները զաղթած էին. հարկ էր երկրին պաշտպանողներ և մշակողներ

գաննել. 1015ին վասիլ Բ. կը պաշարէ Մակեդոնիոյ Մոզլենիա գաւառի Եղեսիա քաղաքը, իր պարիսպները իբր գօտի ունէին իրենց շուրջ կեա մը, որուն ընթացքը փոխեց կայսրը և յաջողեցաւ տիրել քաղաքին. հոն կայսեր անձնասուր եղան

« Դոմեսիանոս Քաւքանոս, զօրաւոր մարտ և Գարրիէլի պաշտօնակից, և Իլիծէս Մոզլենիոյ իշխանը, և ուրիշ շատ մեծամեծներ, և ոչ սակաւ պատերազմող ժողովուրդ. աւնոնք որ զէնք կարող էին շարժել զրկուեցան կայսերմէն յԱսփրականիա » (Կեդրենոս, էջ 462): Պէտք է գիտել որ նախապէս արդէն յոյն զօրավար և բանակ կար ի վասպուրական, և Եղեսիոյ Բուլղարք իբրեւ բնակիչ պէտք է ուղարկուած ըլլան. վան, պատերազմաց կեդրոն մ'ըլլալով՝ զարմանալի չէ որ զէնք շարժող մարտիկները ընտրուած ըլլան:

Դաւիթ, Տայոց իշխանը, զոր կեդրենոս կ'անուանէ կիւրապաղատ վրաց (էջ 447), անժառանգ ծերանալով՝ իշխաններէն ոմանք սրբագործեալ բաժակի մէջ թոյն խառնեցին և իր մահը երագեցին: Դաւիթ, մեռնելէն առաջ, իր թշնամեաց ոճիրը ընդունայն հանեց՝ գրելով կտակ մը՝ որով իր երկիրը

կայսեր կ'ընծայէր: Սակայն Գէորգ, Դաւթի
եղբայրը, ամէն ճիգ ի գործ կը դնէր կտա-
կին իրագործումը խափանելու համար:

Վասիլ Բ. աճապարեց Վրաստան երթա-
լու, և յաջողեցաւ ինչիրը լուծել առանց
զէնք գործածելու:

Հիւսիսային Վրաստանը Գէորգի ընծայեց,
թոյլ տալով իրեն հոն ինքնագլուխ թագա-
ւորել, պայմանաւ սր Հռովմայեցւոց երկրին
վրայ պիտի չարշաւէր: Իր որդին եւս պա-
տանդ առննլով՝ դիմեց Փիւնիկէ: (Կեդրենոս
կը խօսի այս գէպքերուն վրայ, էջ 447,
առանց սակայն, հայ պատմչաց յիշատա-
կած թունաւորումը պատմելու): 1022ին
Վասիլ պատերազմեցաւ Վրաց հետ. բայց
առանց յաղթելու. երկրորդ ճակատամարտի
մը մէջ, Վրաց Լիպարիտ սպարապետը սպան-
նուելով, Գէորգ հաշտութիւն խնդրեց տա-
լով, երկիրներու հետ, իր Բագրատ որդին
ալ, իբրեւ պատանդ: Բասեան գաւառի Մեծոփ
գիւղին մէջ՝ դաշնագրութիւն մը կնքուեցաւ՝
որով Տայոց մի մասը Վրաց կ'անցնէր:
Խնդիրը աւելի պարզեցաւ, երբ Գէորգ մեռ-
նելով՝ իրենց յաջորդեց Բագրատ, որ ան-
ձնական ոչ մէկ պատճառ ունէր Յունաց
թշնամի ըլլալու:

Վասիլ տիրեց Խլաթ, Մանազկերտ, Արճէշ քաղաքներուն։ Ապուալի-հասան, Մերվանի որդին, որ Արաբացւոց կողմանէ Հայաստանի կառավարիչ անուանուած էր, յաղթուելով իրմէ՝ քսանամեայ զինադադար խընդրեց։ Կայսրը վերագարձաւ Պօլիս։ Նա Բագրեւանդ գաւառի մէջ գտնուած պահուն՝ կը սպասէր որ Գագիկ Ա Հայոց թագաւորը գայ իրեն յարգանքներ ընծայելու . բայց նա խրոխտ վարուեցաւ . իր այս անտարբերութիւնը պատժուեցաւ՝ Կոզովիտ և Մաղկոտն գաւառներու աւերումով։ Աբաս, Կարսի թագաւորը և Սենեքերիմ Արծրունի՝ կայսեր շնորհներուն արժանացան՝ տեսակցութիւն խնդրած ըլլալուն համար։

Ուրիշ անգամ մը եւս, տարբեր առթիւ, Ափխազաց ղէմ գացած պահուն, կայսրը (1022ին) անցաւ Հայաստանէն։ Իր դրօշին տակ կը պատերազմէին նաեւ հայ զօրքեր. Իբրահիմի բերդը, որ Սարակինոսաց կը պատկանէր, պաշարած ժամանակ, հայ կին մը, իր նենգութեամբ, զինքը ազատեց երկարատեւ կռուի մը նեղութենէն։

Բերդապահները ձերբակալած էին և ղղեկին մէջ բանաած ուրիշ հայ կին մը, որ ազգական էր առաջնոյն. սա թախանձանօք

յաջողեցաւ հրաման ստանալ՝ որ կարենայ գերի կնոջ հետ ահանուիլ և զայն մխիթարել: Չինուորները սակաւաթիւ էին բերդին մէջ, բայց դեռ եւս կարելի չէր տիրել, անոր պարիսպներուն բարձրութեանը հաւասար սանդուղներ դեռ չշինած. հայ կինը հետեւեալ հնարքը գործածեց: Օր մը պարիսպներուն վրայ նստած՝ իլիկը ձեռքին մէջ կ'աշխատէր, աչքերը վար, և ձեւացնելով իբր թէ գղեկի պարտէզին մէջ հայ գերուհոյ մը հետ կը խօսակցի, մինչ իրօք ոչ ոք կը գտնուէր այն տեղ:

Մի և նոյն պահուն՝ իլիկին գերձանը մինչեւ վար իջեցնելով պարիսպներուն բարձրութեան աստիճանը կը շափէր: Յետ որոշ կերպով զայս գիտնալու, Հայոց բանակը գնաց և անոնց բացաարեց՝ թէ ինչ սանդուխներ պէտք է շինեն:

Ամէն բան գործադրուեցաւ իր հրահանգներուն համեմատ: Յարձակումը դիւրացնելու համար ընտրեցին գիշեր մը՝ որ տօնական էր Արարացուց համար: Այն պահուն երբ ասոնք անկասկած խնջոյքի նստած էին, հայ զինուորները վեր բարձրացան պարիսպներէն, երկու բերդապահ աշտարակներէն վար նետելով ջախջախեցին, յետոյ՝ անհրա-

ւէր՝ խնջոյքի սենեակը մտնելով՝ սպաննեցին հոն գտնուող Արաբացիները . քիչեր միայն կարող եղան փախչելու . Հայերը բերդին տիրելէն յետոյ, « Կեցցէ Վասիլ » սկսան ազաղակել, և աւետարեր մը ղրկեցին կայսեր . նա փութաց Իբրահիմի բերդը գալու . Հայոց՝ գովեստ , պաշար , զէնք բաժնեց , և զօրավար մը վնելով հոն , զղեկին ափրողները՝ անոր բերդապահ անուանեց : Այս միջպէպը պատմած է Էլմասէն արաբացի հեղինակը :

Բայց մեծագոյն դէպքը որ հանդիպեցաւ ընդ մէջ Վասլի և Հայոց , եղաւ Անի քաղաքին խնդիրը :

Յովհաննէս Բագրատունի (1022ին) Վասլի կտակեց Անի քաղաքը , պայմանաւ որ մինչեւ մահ ինք պիտի իշխէ հոն և կայսրը ամէն օգնութիւն պիտի շնորհէ իրեն : Կարելի չէր աւելի անբարեխիղճ որոշողութիւն մը՝ քան ինչ որ ըրաւ Յովհաննէս ո՛չինչ հոգալով իր անձնական վայելքէն զատ : Պետրոս Գետազարձը ո՛չ նուազ եպերելի գտնուեցաւ այս կէտին մէջ՝ յանձն առնելով նուիրակի պաշտօնը՝ զոր իրեն տուաւ Բագրատունի արքայն : Վասիլ ի սկզբան ուրախութեամբ ընդունեցաւ այսպիսի առաջարկ մը , որով ցորչափ ապրէր՝ պատճառ մը պիտի ունենար

Հայ իշխանաց վրայ գերիշխանութիւն ցոյց տալու, զանոնք ըստ կամս սանձելու. բայց աւելի հայրենասէր քան զՅովհաննէս, և անշուշտ յիշելով որ վասիլ Արշակունիէ մը ծագած է ինք, և չուզելով որ այդպիսի կտակ մը իրեն յաջորդող ո՛ր է յոյն կայսեր մը ձեռք անցնի, մեռնելէն առաջ կանչեց հայ երէց մը (1030 թուին) Կիրակոս անուամբ, և վսեմօրէն կտակը իրեն յանձնեց, որպէս զի տանի զայն Հայոց թագաւորին տայ:

Ինչ քան աւելի կարող է վասիլ Բ.ի Հայասիրութիւնը ցոյց տալ: Ո՛րքան կը սխալին անոնք որ կ'ենթադրեն թէ Բիւզանդիոնի հայազգի կայսերք յունացած ըլլան զգացմամբ, և մոռցած իրենց հայրենիքը:

Դժբաղդաբար Կիրակոս երէց՝ ապաղային մատնիչ մը պիտի ըլլար, և կտակը վերստին յոյն արքունիքը պիտի բերէր վաճառելու, Յովհաննէս արքային չափ եղեռնագործ մը հանդիսանալով, դաւաճան ազգային իրաւանց, և պատճառ Բագրատունի թագաւորութեան վերջանալուն:

Յիրաւի, խորապէս ուսումնասիրելի կէտ մ'է այն ազդեցութիւնը զոր ունեցած է Բիւզանդիոնի արշակունի հարստութիւնը Հայաստանի Բագրատունի թագաւորաց նկատ-

մամբ, երկուքն ալ ժամանակակից ըլլալով, սկսած մի և նոյն դարուն (Վասիլ Ա.ի և Աշոտ Ա.ի օրով) երկուքն ալ մարած ըլլալով՝ գրեթէ միանգամայն : Գողցես հասարակաց աղբիւր մը կար անոնց կենաց, անոնց եռանդեան և ուժոյն, գաղտնի կապ մը՝ և կախում մը իրարմէ : Հասարակաց աղբիւրը սպառած պահուն՝ երկուքն նւս կը դապրին գոյութենէ :

Անիի մասին կը խօսի կեդրենսս, (Բ հո. էջ 557) Հայոց թագաւորը՝ Յովհաննէսիկէս կոչելով, այսպէս.

« Երեքասուներորդ ընդիքկտիոնին մէջ՝ պատերազմ սկսաւ. Անիի տիրապետութեան համար. բայց նախ վերէն պէտք ենք պատմել թէ ինչպէս և ինչ կերպով Կոստանդին թագաւորը պատերազմի ձեռնարկեց, մինչդեռ Անիի իշխանը հանգարա կեցած էր և բնաւ չարիք մը չէր հասուցած :

Երբ Գէորգ Ա.փխազաց իշխանը Հռովմայեցւոց գէմ գէնք վերուց, իրեն զինակից էր նաեւ Յովհաննէսիկէս՝ Անի գաւառին իշխանը. և վասն զի, ինչպէս որ վերը արդէն ըսինք, ճակատ առ ճակատ պատերազմեցաւ ընդդէմ Գէորգի և զասիկա փախուց և խոր-

տակեց, Յովհաննէսիկէս վախնալով որ մի գուցէ թագաւորը՝ իր զինակցութեանը համար բարկանալով՝ անողոք կերպով իր հետ վարուի, քաղաքին բանալիները առնելով, ապաւինած էր թագաւորին, և ինքզինքը ինքնակամ անոր յանձնած, տալով նաեւ քաղաքին բանալիները. նա հանելով իր այս խոհեմութեանը, զինքը մագիսարոս կ'անուանէ և ցկեանս իշխան՝ Անիի և Մեծ կոչուած Հայաստանին, պահանջելով իրմէ գրաւոր խոստում մը, որ իր մահուանէն վերջ՝ իր երկիրը երկու հաւասար մասի բաժնուի, մին ըլլայ իրեն (Հայոց թագաւորին), միւսը՝ Հռովմայեցւոց : Ասոնք այսպէս եղան : Եր մեծնի թագաւորը, շատ ժամանակ վերջ՝ կը մեծնի նաեւ Յովհաննէսիկէս. և ասոր մեռնելովը՝ իշխանութիւնը կ'ընդունի Գագիկիոս անոր որդին, որ խաղաղութիւն պահեց Հռովմայեցւոց հետ և անոնց զինակից մնաց. հայրենի իշխանութիւնը սակայն ձեռք առաւ, և շուզեց զայն Հռովմայեցւոց տալ, ինչպէս հայրենի գրութիւնը կը պահանջէր. սակայն Մանուկոս իր արքունեաց մէջ գտնելով այդ գրութիւնը՝ կը պահանջէ, իբր յաջորդ վասիլ թագաւորին, թէ՛ զԱնին, և թէ՛ Մեծն Հայաստանը » :

Կեդրենոսի պատմուածքը, ինչպէս կը տեսնուի, ունի կարեւոր տարբերութիւններ հայ պատմիչներէն: Յովհաննէսիկէս աւելի արդարանալի կ'երեւի, հանգամանքներէն բռնադատուած ըլլալով՝ պահանջուած կտակը գրելու:

Ինչո՞ւ Արեւելքի քրիստոնեայ փոքրիկ թագաւորները զրգուած էին Վասլի դէմ: Այս բանիս քաղաքական պատճառը դժուար է տալ: Միայն թէ ճիշդ այս թուին էր որ տեղի ունեցան Փոկասի և Քսիֆիասի մեծամեծ ապստամբութիւնները. կը թուի թէ այս թագապահանջներու քաղաքագիտութիւնն եղաւ, Աննիբաղի պէս, շրջակայ ազգերը իրենց հասարակաց թշնամոյն դէմ հանել, խոստումներով ազատութեան:

ԺԳ. — ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ՊԱՏԵՐԱՋՄԵՐԸ՝ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ԴԵՄ. — ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՈՑ ԿԱՅՍՐԸ ԳԵՐԻ ԲՐՆՈՒԱԾ. — ԻՐ ԱՋԱՏՈՒՄԸ. — ՍԱՐԱԿԻՆՈՍՔ, ՎԵՆԵՏԿԵՑԻՔ, ԽՌՈՒԱԹՆԵՐ, ԽԱՋԱՐՆԵՐ, ՌՈՒՍԵՐ, ԱՐԱՐՆԵՐ՝ ՎԱՍԻԼ Բ.Ի ԺԱՄԱՆԱԿ:

Ոթոն Բ. Վասլի քրոջ հետ ամուսնացած, իր ժառանգութիւնը կը համարէր իտալիան:

Այս եղաւ շարժառիթ գերմանական պատերազմին:

Իտալիոյ Արաբները (զոր եւրոպական տեղական ածանցով Սարակիևոս կը կոչենք, փոխանակ Սարակոուսացի ըսելու) հարաւային գաւառներու վրայ անընդհատ արշաւանքներ կ'ընէին. ներողամիտ գտնուեցաւ Վասիլ և իր ոյժը երկու թշնամեաց չբաժնելու համար, Արաբացւոց մեծ գումար մը խոստացաւ՝ որպէս զի յարձակին Գերմանացւոց վրայ:

Ոթոն Բ. գրեթէ համազգային բանակով մը իտալիա մտաւ՝ Յունաց և Արաբաց միացեալ ոյժերուն դէմ պատերազմելու համար: Վեց ճակատամարտներու մէջ Գերմանացիք յաղթեցին, Տարենպոնի մօտ: Դէմ առ դէմ կռուէ յուսահատած, Արաբաց մէկ գունդը՝ գերմանական բանակին ետեւը անցաւ, երբ ան անհոգ զբաղած էր իր խնջոյքներուն, և դարանեցաւ լերանց մէջ. բանակին մնացեալ մասը առջեւէն յարձակուամ գործեց: Գերմանացիք ալ վստահ դիմադրութիւն մը սկսան ասոնց դէմ, բայց երկու կողմէն պաշարուած տեսնելով զիրենք, փախուստի դիմեցին: Պատերազմական ոգին՝ այս դարու մէջ՝ եկեղեցականներու վրայ ալ տիրած ըլլալով՝ ժողովրդապետներ և եպիսկոպոսներ ալ պատերազմի եկած էին. այնպէս որ գերմա-

նական բանակը կարելի էր երկու մասի բաժնել, եկեղեցական և աշխարհական: Պատուութենէն յետոյ՝ եկեղեցականներն ալ միւս զինուորներուն բաղձն ունեցան:

Կայսրը իր ձիով ծովափ վազեց, և ջուրին մէջ նետուելով դիմեց դէպ ի նաւակ մը՝ զոր Գերմանացւոյ մը կարծեք էր. թըշնամւոյ մը, Սքլավոնի մը նաւակն էր. գերի բռնուեցաւ: Յոյներ՝ Ոթոն Բ.ի կնոջ՝ Թէոփանոյ կայսրուհւոյն իմացուցին թէ պատրաստ են իր այրը արձակելու՝ եթէ հարկ եղած գրամը վճարէ: Թէոփանոյ զրկեց զըրամի բեռներ՝ բազմաթիւ ջորիներու վրայ բեռցուցած, զորս յանձնած էր Մէցի քաջասիրտ եպիսկոպոսին՝ Թիէրիի: Ասոր հետ կայսեր նաւակին մօտեցաւ գերմանացի զինուորներու գունդ մը՝ նաւաստի ծպտած: Այն վայրկենին՝ երբ Թիէրի կայսեր մասին Յունաց հետ կը բանակցէր, Ոթոն Բ զինքը ջրոյ մէջ նետեց. յոյն մը զգեստէն բռնեց զինք, բայց գերմանական սուր մը իր բազուկը երկու կսոր ըրաւ. կայսրը՝ պատրաստուած նաւակը փախաւ, և Յոյներ՝ իրենց գոռ թշնամիներէն սարսափահար, ոչ մէկ փորձ ըրին հետապնդելու: Հարկ չէ ըսել թէ ոսկեբարձ կարաւանն ալ Ոթոն Բ.ի հետ Դերմանիա դարձաւ (983):

Վասիլի ժամանակ էր որ վարչական նոր կազմակերպութիւն մը յօրինուեցաւ իսաւրիոյ համար. իշխան մը սահմանուեցաւ, որ քարափան պիտի կոչուէր, և որուն պաշտօնը պիտի ըլլար՝ իբրև փոխարքայ՝ կարգադրել ամէն բան որ իտալիոյ կը վերաբերի. իր մայրաքաղաքը պիտի ըլլար Պարի:

Արաբները՝ որ Յունաց օգնական եղած էին Գերմանացւոց դէմ, պարզապէս նոր թշնամիէ մը ազատ մնալու համար, զայն հալածելէն յետոյ՝ վերստին Յունաց դէմ սկսան պատերազմիլ: Պարիի ժողովուրդը՝ Սարգիս զօրավարը սպաննած ըլլալով, Արաբները՝ խռովութեան պահուն՝ յարձակեցան ու տիրեցին քաղաքին, գերիներու բազմութիւն մը փոխապրեցին Սիկիլիա: Յովհաննէս Ամիրոփուլոս յաղթելով իրենց՝ տիրեց քաղաքին, բայց թշնամիներէն միայն երեք գլխաւորները սպաննեց: Ասթոն զօրավարը՝ Պարիի բանակին հետ Տարնտոն գնաց Արաբաց դէմ. ինքը սպանուեցաւ, իր բանակը յաղթուեցաւ: Կրկին պատերազմներ՝ մին Արաբաց դէմ, միւսը ապստամբած քաղաքացւոց դէմ, նպաստաւոր ելան Յունաց: Վասիլ Բ. բարեկամ էր վենետիոյ սոցիերուն. Ուրէսլոյ սոցի Յովհաննէս որդւոյն

հետ ամուսնացուց՝ կայսերական հանդիսիւ, Մարիամ իշխանուհին Արդիյրեան ընտանիքէ (997): Այս Մարիամու համար կը պատմուի թէ երկնային և յստակ ջուրի մէջ լուացուելու համար, առաւօտեան ցօղերը հաւաքել կու տար և անոնցմով կը լեցնէր իր աւազանը:

Խոռուածներուն հետ այնքան հեզ և բարեկամական վարմունք գործածեց, որ անոնք կամաւ անձնատուր եղան, թէպէտ հակառակ պարագային ալ՝ զէնքով պիտի նուաճուէին (1020):

Նոյն քաղաքականութեամբ վարուեցաւ Ռուսաց հետ, որոնց Վլատիմիր ձարը, յոյն իշխանուհւոյ մը՝ Աննայի հետ՝ ամուսնացած էր: Խրիչդոխիյրոս Ռուսը 800 հոգւով հետ Պօլիս եկաւ, կայսեր բանակին մէջ մտնելու համար. վասիլ հրամայեց որ նախ զինաթափ ըլլան. անոնք ոչ միայն մտիկ չըրին, այլ բարկացած՝ յարձակեցան Աբիդոսի մօտ՝ յունական նաւերու վրայ և ֆասեցին անոնց: Չկարենալով սակայն դիմադրել նորանոր ուժերու, անձնատուր եղան. Յոյները՝ զամէնքն ալ գլխատեցին (1022):

Խազարաց Գէորգ Զուլոս թագաւորին գէմ ղրկեց Վարդ Դուկասը, որ պատերազմեցաւ, յաղթեց, և նուաճեց բոլոր երկիրը (1015):

Արաբացիք յԱրեւելս՝ այս դարուն՝ հարկատու էին Յունաց. վարդ Փոկասի զօրավարութեան ժամանակ (983) չուզեցին Հալէպի համար սահմանուած սուրքը վճարել, և խալիֆայն Անտիոքայ մօտ վանքի մը վերայ յարձակելով՝ հոն գտնուող բոլոր կրօնաւորները ջարդեց: Արաբացւոց քաջութիւնը այս աստիճանին հասած էր այս դարուս մէջ: Յետոյ տեղիք աուաւ Յունաց պահանջին: Պետուիկներու երկու ցեղ (1001ին) Անտիոքայ վրայ յարձակեցան, բայց Ուրանոս զօրավարէն յաղթուելով՝ մերժուեցան: Խաչակրաց գալուստը՝ Արաբացիները զըրգոած ըլլալով՝ ամենուրեք սկաւ հալածանք մը քրիստոնեայ հպատակներու դէմ:

Պաղտատու ամիրայները անկարող դարձած էին Բիւզանդիոնի արքայից հետ մրցելու: Վասիլ Բ.ի ժամանակ ո՛չ մէկ կարեւոր արշաւանքի ձեռնարկեցին:

ԺԴ. — ՎԱՍԻ ԾԱԷՐ. — ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԻՐ ԴԵՄԻՆ ԵՒ ԻՐ ԲՆԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ:

Բոլոր տէրութիւնը Վասլի յաղթանակներով փառաց և ուժոյ ծայրագոյն աստիճանին հասած էր. Վասիլ միայն տժգոհ էր:

Եռանդուն բնաւորութեանց յատկանիշն է երբեք իր գործը ամբողջացած չհամարիլ, այլ միշտ իր ծրագրին վրայ նոր յաւելուած մ'ընել, այնուհետեւ գոհ սրտով մեռնելու համար: Եթէ սակայն յաջողին զայն իրագործելու՝ պարձեալ անկատարութիւն մը պիտի նշմարեն իրենց գործոց ամբողջին մէջ: Այսպէս եղաւ Վասիլ, որ իսաւրիայ վրայ արշաւանք մը ծրագրելով՝ անկողին ընկաւ (1025):

Իր հիւանդութեան պահուն՝ գւռժեցին իրեն Եւստաթիոս պատրիարքին մահը. պէտք էր իրեն յաջորդ մ'ընտրել. մինչ այս խնդրոյ մասին մտահոգութեան մէջ էր Վասիլ, դուռը բացուեցաւ և ներս մտաւ Սթուտ վանքի Աբբա՛հայրը՝ Ալեքսիս անուամբ, ձեռքին մէջ ունենալով Ս. Յովհաննէս Մկրտչի գլուխը՝ որուն բարեբար ազգեցութեանմբ՝ կայսրը բռնաճըշկել կը յուսար:

Նա զՎասիլ ազատած էր մտահոգութեանէ. սա Ալեքսիսի դառնալով իմացուց որ Պօլսոյ հայրապետ ընտրուած է. յետոյ յանձնեց իր իշխաններուն որ շուտով զինքը պատրիարգական գահու վրայ բազմեցնեն: Նոյն իրիկուն մեռաւ, վաթսուն և ութ տարեկան:

Փսեղոս պատմագիրը այսպէս կը նկարագրէ Վասլի գէմքն և բնաւորութիւնը.

« Ով որ Վասլի գէմքը տեսնար, — իմ ժամանակիս մարդիկներէն շատերը տեսած են զինք, — իսկոյն կրնար իմանալ թէ նա ինչ հոգի ունի:

Իր գէմքը հաճելի էր: Ճակատը ո՛չ մտածկոտ, ոչ ցած, ոչ ալ շիտակ և աննշան՝ կնոջ մը ճակատին պէս, այլ լայն, դուրս ցցուած, ինչպէս որ մեծ մարդու մը կը վաղէ: Իր նայուածքը ո՛չ կեզծ էր, ո՛չ անգուլթ, ո՛չ ալ ընդհակառակն՝ տարտամ, այլ հպարտ և այրական փայլով մը կը շուրար, կը փայլակէր: Իր գէմքը անթերի շրջանակի մը ձեւն ունէր: Վիզը և ուսերը զարմանալի կերպով համեմատական էին իրարու: Իր կուրծքը ոչ շատ ուռած էր, ոչ ալ ներս գնացած, այլ պէտք եղած լայնութեամբ: Իր բոլոր մարմինը նոյն սքանչելի համեմատութեամբ շինուած էր: Հասակը ձեւաւոր էր, քիչ մը միջակէն վար:

Հետիտան քալելու մէջ քիչեր կրնային մրցիլ Վասլի հետ, ձիով ոչ ոք. նման այն բազմաթիւ արձաններուն, զոր իր կենդանութեան ժամանակ կանգնեցին իրեն, իր նժուգին վրայ միշտ շիտակ և անշարժ կը

կենար, պահելով իր վսեմ գաժանութիւնը, թէ՛ սովորական թէ՛ քառատրոփ ընթացքի ժամանակ :

Թէ՛ երբ հեծնար, թէ՛ երբ իջնար, թէ՛ կամաց ընթացնէր թէ՛ շուտ, բնաւ իր վսեմ կեցուածքը չէր փոխեր, ինչպէս թէ աներեւոյթ մեքենայով մը կապուած ըլլար : Ծերացած ժամանակ, մօրուքին՝ ծնօտին վրայ գտնուող մասը թափեր էր, բայց երեսներու երկու կողմը դեռ թաւ մնացեր էր, և մինչեւ աչքը կը հասնէր՝ գրեթէ բոլոր դէմքը ծածկելով : Սովորութիւն ունէր միշտ այս պոռտ մօրուքին հետ խաղալու, մանաւանդ երբ բարկացած ըլլար և աշխատանք կամ մտահոգութիւն մ'ունենար : Ուրիշ սովորութիւն մ'ալ ունէր : Այսպիսի պարագայներու մէջ գտնուած ժամանակ՝ ձեռքերը ազդրներուն վրայ կը դնէր, արմուկները դուրս ցցած : Շատ անգամ այս դիրքին մէջ կը գտնուէր : Իր խօսքերը կարճ էին, կտրուկ, անխնամ բան թէ զարդարուն :

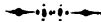
Կը սիրէր բարձրաձայն ծիծաղիլ և իր աղմկաւոր զուարթութեանը պահուն՝ կարծես բոլոր մարմինը կը ցնցուէր » :

Հայ Արշակունեաց հարստութիւնը սկսած

էր վասիլ Ա.ով, կրնանք զայն վերջացած համարիլ վասիլ Բ.ով. կոստանդին Ը.ի թագաւորութիւնը անշուք եղաւ ու կարճատեւ:

Վասիլ Ա. նուիրականութիւն ստացաւ Բուզանդացւոց մէջ, իբր նախահայր կայսերական տան, սիրող գիտութեան, պաշտպան կրօնից, իբր անձնաւորումն քաջութեան: Վասիլ Բ, իբր անհատ, շունէր նոյնչափ պատճառներ՝ ժողովրդականութիւն ստանալու. չէր ունեցած արկածախնդիր կեանք մը, թշնամի էր գիտութեան. բայց իր գործը լրացուց՝ ինչ որ կը պակսէր իր անձին: Իր յաղթանակները մեծագոյն եղան:

Երկու վասիլները նման են իրարու, — ինչպէս արշալոյսը՝ վերջալոյսին:

Ժ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԼԻ

Ժ Բ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

(1025 – 1028)

Կոստանդին՝ սիրող երաժշտութեան, խըն-
ջոյքներու, որսի, հաճոյքի, հարազատ սր-
զին է Ռոմանոս Բ.ի: Վայելքը բաժին ըն-
կած էր իրեն, ինչպէս փառքը՝ Վասիլի:

Եթէ չըլլար ազահ և անգութ՝ շատ ար-
դարանալի պիտի գտնէինք իր կենցաղասէր
բնաւորութիւնը. վասն զի ծնած մեղկ ար-
քունիքի մը մէջ (960) և մէկ տարեկան հա-
սակին, անգիտակցօրէն, հասած կայսրու-
թեան, – պաշտօն մը՝ որուն իր ամբողջ կե-
նաց մէջ անգիտակից պիտի մնար, – յա-
ջորդաբար խնամակալ ունեցած իրեն զԹէո-
փանայ (963), զՆիկեփոր (963-969), զԶմշկիկ
(969-976), զՎասիլ Բ (976-1025). ամե-
նայն իրաւունք ունէր համարելու՝ թէ տէ-
րութիւնը կարօտ չէ իրեն, և թէ փոխանակ
կեանքը վտանգելու գործունէութեան ասպա-

րէզին մէջ մտնելով, լաւագոյն էր զայն եր-
ջանկացնելու վրայ խորհել :

1025ին սակայն՝ Վասիլ կը մեռնէր. Կոս-
տանդին Ը կը մնար միակ կայսր . վար-
չական մարմինը ամբողջապէս փոխուեցաւ .
Կոստանդին իր շուրջ հաւաքեց բոլոր այն
մարդիկները՝ որոնց միակ արդիւնքն էր իր
զուարճութեանց մասնակցելը : Սկսաւ պատ-
ժել միանգամայն բոլոր այն իշխանները՝
որ իր ընթացքին չէին հաւնելու : Տանջանք-
ներուն մէջ՝ կուրացնելը՝ ամենէն աւելի և
մասնաւոր հաճոյք մը կ'ազդէր իրեն :

Կոստանդին՝ Վուրց իշխանի որդին, յա-
ճախ Վասլի կ'երթար՝ իր եղբոր գարձած ա-
նառակութեանց վրայ գանգաւելու համար .
Կոստանդին Ը զինք կուրացուց :

Վասուրականի կառավարիչ ընտրուած էր
Նիկեփոր Կոմնենոս . սա իր զօրաց փա-
խուստը արդիլելու համար , երգում ընել
տուած էր իրենց՝ որ դասալիք պիտի չըլ-
լան . նախանձուս պաշտատականներ կայսրը
համոզեցին՝ թէ այդ երգումը ուրիշ բան չէր
նշանակեր՝ բայց եթէ Կոմնենոս ապստամբե-
լու կը պատրաստուի . Կոստանդին զինք կու-
րացուց :

Վարդ՝ Փոկասի որդին ամբաստանուեցաւ՝

Թէ իր հօրը նման փորձեր պիտի ընէ գահը բարձրանալու . յանցանքը նոյն էր նախորդինին հետ, պէտք էր պատիժն ալ նոյն ըլլալ . կոստանդին զինքը կուրացուց :

Նաւփակտոս քաղաքին բնակիչները ապրտամբեցան իրենց կառավարչին դէմ՝ որ Յիմար Գէորգ կը կոչուէր, և զանիկա սպաննեցին . կոստանդին զիրենք պատժելու համար՝ իրենց եպիսկոպոսը կուրացուց :

Վասիլ՝ Ռոմանոս Սքլերոսի որդին և Փրուզիանոս՝ Բուկելլարեան գնդին զօրավար, մենամարտ բրին, ինչ որ արգելուած էր Բիւզանդիոնի մէջ . Փրուզիանոս՝ Փլաթի աքսորուեցաւ, Վասիլ՝ Օքսիա կղզին, ուր կոստանդին զինքը կուրացուց :

Թէպատոս Վեստ՝ Զաքարիա անուամբ կրօնաւոր ազգական մ'ունէր . կոստանդին իր լեզուն կարիչ սուաւ, համարելով որ իրեն դէմ խօսած ըլլայ : Ռոմանոս Գուրգէն ամուսնացած էր Փրուզիանոսի քրոջ հետ . Բողասն, Գլաւաս և Գուտէլէ բարեկամ էին անոր . այս յանցանքին համար կոստանդին զիրենք կուրացուց :

Ոչ միայն անհատներու, այլ և իր ամբողջ աէրութեան դէմ՝ անպիտար վարուեցաւ կոստանդին : Վասիլ Բ այնքան սուրք զրած

էր, որ ժողովուրդը դեռ չէր կրցած իր երկու վերջին տարուան հարկերը վճարել, բաց աստի նաեւ Կոստանդինի Թագաւորութեան երեք տարիներուն ժամանակ ալ տուրքերը դեռ ամբողջապէս չէին վճարուած: Մէկ տարուան մէջ պահանջեց Կոստանդին՝ ինչ որ չէին կրցած անոնք տալ հինգ տարուան մէջ: Ժողովուրդը՝ չորութեան պատճառաւ՝ արդէն սովէ կը սանջուէր՝ երբ այս հրամանն ալ ընդունեցաւ կայսերմէն:

*

Կոստանդինի ժամանակ քաղաքական մեծագոյն դիպուածն եղաւ յունական արշիպեղազոսի մէջ տրուած ծովամարտը:

Մարակինոսները Կիկլադայց վրայ յարձակելով՝ կողոպուտ և սպանութիւն կ'ընէին ամենուրեք:

Վերիպոէս՝ Քիոսի կառավարիչը, և Գէորգ Թէոպրանոս, իրենց գէմ ղրկուած՝ ծովու վրայ պատերազմ տուին. Արաբացիք յաղթուեցան. իրենց նաւերը փախան կամ ընկըղմեցան. տասուերկու նաւ գերի ընկան Յունաց ձեռք:

Որեսսէս անուամբ զօրավարը ղրկուեցաւ յիտալիա՝ Սիկիլիան Արաբացիներէն առնելու:

լու համար . նա արեց Հոգիոնի . Պարի մանելով և նոյն տեղւոյ եպիսկոպոսը մեռած գտնելով՝ անոր տեղ զրաւ Բիւզանդ անուամբ եպիսկոպոսը :

Փացինաքները Բուլղարիա մանելով՝ գերի տարած էին ոչ միայն ժողովրդեան մաս մը , այլ նաեւ զինուորական անձինքներ . Դիոգինէս զօրավարը , յաղթելով իրենց , զիրենք մղեց Դանուբէն անդին :

Արաբացիք յԱրեւելս՝ Վասիլ Բ.ի մահն իմանալով , սկիզբն տուին կռուի՝ յարձակելով Հալէպի վրայ : Սփոնտիլոս՝ որ իրենց դէմ զրկուեցաւ , յաղթուելով փախաւ Անտիօք : Իր գերիներուն մէջ կար նաեւ մին , Մուսարաֆ կոչուած , խելացի և նենդաւոր . սա քարձր զիրք մը նշմարելով՝ կը խորհէր ինքնիրեն թէ որքան Արաբացւոց օգտակար պիտի ըլլայ գղեակ մը ունենալ այն տեղ . բայց որպէս զի շինութեան ծախքը Յունաց ընել տայ , Սփոնտիլոսի խորհուրդ տուաւ այն տեղ բերդ մը հիմնել . աւարտելէն յետոյ՝ Մուսարաֆ զայն փութով մասնեց իր հայրենակցաց , որ յառաջ կու գային Թուրքիոյ Եգիպտացւոյն և Տրիպօլսի ամիրայիս զօրավարութեամբ :

Ճարտար զօրավարներու շնորհիւ՝ տէրու-

Թիւնը Կոստանդինի եռամսեայ թագաւորու-
թեան ժամանակ՝ շունեցաւ մեծամեծ կո-
րուստներ :

*

1028ի նոյեմբեր 9ին՝ կայսրը անկողին
ընկաւ մահացու հիւանդութեամբ : Զուրկ
ժառանգէ՝ իրեն յաջորդ անուանեց Կոստան-
դին Տալասուէնոս անուամբ պատրիկը , որ
այս ժամանակ Հայկական բանակաթեմի մէջ
կը գտնուէր , և կ'ապրէր հոն առանձին , իր
տանը մէջ . բայց Սիմէոն անուամբ իշխանը՝
կայսեր միտքը փսխեց , Տէլասուէնոսի տեղ
կայսր անուանել տալով Ռոմանոս Արղիյ-
րոսը , իր բարեկամներէն մին : Էրզոպոտէս
անուամբ ներքինին արդէն մեկնած էր կայսր-
ութիւն աւետելու Տէլասուէնոսի , երբ ուրիշ
նուիրակներ հասնելով՝ զինքը յուսախաբ ետ
վարձուցին :

Ռոմանոս Արղիյրոսի գահակալութիւնը
ամենէն սրտաշարժ վէպքերէն մին է բիւ-
զանդական պատմութեան . երկու ամուսին-
ներ միշտ առաքինութեան և ոիրոյ մէջ ա-
պրած , զոհողութեան իրաւունքը կը յափըշ-
տակեն իրարմէ , պատրաստ՝ իրարու համար
իրենց կեանքը տալու :

Կոստանդին Ը. իր մահճին քով բերել

տուաւ զՌոմանոսս , և իր ձեռքէն բռնելով ,
բաւ :

— Իմ մահս մօտալուս է . կայսրու-
թիւնը կարող անձի մը կ'ուզեմ յանձնել .
զքեզ կ'անուանեմ իմ յաջորդս : Բայց այս
փառքին հետ՝ զքեզ կը բարձրացնեմ ուրիշ
պատուի մը . իմ աղջիկներէս միոյն հետ
պիտի ամուսնանաս :

Տէր արքայ , պատասխանեց Տէլաս-
սէնոս , արդէն ունիմ ամուսին մը , Հեղի-
նէն

Այս առարկութեան վրայ զայրացաւ Կոս-
տանդինը , և որովհետեւ՝ ինչպէս տեսանք՝
իր ամենէն սիրած տանջանքը կուրացնելն
էր , գոռաց .

— Կամ աղջկանս հետ կ'ամուսնանաս
և կայսր կ'ըլլաս , կամ աչքերդ կը կորսնցնես :
Ընտրէ՛ :

— Կուրացուր , պատասխանեց անվրդով
Ռոմանոսը :

Մինչեւ երեկոյ քեզ ժամանակ կու
տամ մտածելու . եթէ սեղիք շտաս հրա-
մանիս , կը կորսնցնես միտնգամայն՝ աչքերդ
և ապաղայդ :

Ահա թէ ինչ ոպառնալիքներ հարկ եղաւ
ընել Ռոմանոսի՝ . . . զինքը կայսր ընելու
համար :

Կոստանդինի խօսակցութիւնը արդէն իսկոյն հաղորդած էին Հեղինէի. հազիւ Ռոմանոս առնն մտաւ, իւր կինը արտասուօք իր առջեւ վազեց, ոտքը ընկաւ. կը թախանձէր որ յանձն առնու կայսրութիւնը, և իր պատճառաւ ինքզինքը պժբաղպութեան շմատնէ: Այս անձնանուիրութիւնը՝ դեռ աւելի զՀեղինէ սիրելի կ'ընէր Ռոմանոսի, որ աւելի յուզուած, սկսաւ պիմապրել իր ազաչանքին: « Կայսր եղի՛ր կ'ըսէր Հեղինէ, ես այնչափ պիտի ուրախանամ՝ որչափ եթէ կայսրուհի ըլլայի. խնայէ՛ ինձի, մի՛ թողուր որ աչքերով կուրացնեն »:

Եւ որովհետեւ Ռոմանոս կը շարունակէր իր առաջարկը մերժել, Հեղինէ յանկարծ փանակ մը դուրս հանեց, ձեռքին մէջ առաւ իր երկայն խոպոպները, անվրպով կտրեց զանոնք, հագուեցաւ վանական տարազը, ու մնաս բարով ըսելով ա՛նուսնոյն՝ անհետացաւ:

Նոյեմբեր 21ին մեռաւ Կոստանդին Ը. և իրեն յաջորդեց Ռոմանոս Գ:

Թէպէտեւ Արդիշրոս անունը զուտ յունական կը հնչէ, բայց թերեւս անտեղի չըլլայ ենթադրել թէ նա՝ Արծրունի անուան հելլենացումն է:

Պէտք է դիտել առ այս, որ

1. - Գաղղիացի պատմագիր մը, Guillaume de Tyr, Յերասորեցի կոչած է (Ս. Գիրք, էջ 2) զՌոմանոս. - արդ Յերասորիս ուրիշ բան չէ՛ բայց եթէ Խորձեանը գաւառի Չմշկածագ աւանը, ուր Արծրունեաց գաղթականութիւն մը, Սենեքերիմէն յետոյ, պէտք էր անպատճառ գանուիլ:

2. - Թէ միայն Ռոմանոս ծնած չէ Յերասորիս, այլ թէ իւր նախնիք եւս հոն կը բնակէին, յայտ է անտի՛ որ Լեռն Արդիյրոս, - նոյն ընտանեաց ամենէն առաջին անդամը՝ որ պատմութեան մէջ կը ներկայանայ (Միքայէլ Արքշիոի ժամանակ 856-867), - Խորձեան գաւառի մէջ կը շինէ Ս. Եղիսաբէթ անուամբ եկեղեցի մը, ուր իր թոռն ալ կը թաղուի:

3. - Անուններն եւս կասկածել կու տան Արդիյրեանց հայկական ծագումը. 1002ին Պարթի մէջ կը յիշուին նոյն ընտանիքէն երկու հոգի, Մէլ (ՄԼԵՀ) և Դատ. - բաց աստի, ամենէն սովորական անունը՝ Արդիյրեանց քով է Լեռն, որուն գործածութիւնը յունաբաժին Արծրունեաց քով՝ արդէն ծանօթ է Լեւոն Հայկազնի օրինակէն:

4. - Վասիլ Բ. Սենեքերիմի գաղթելէն

յետոյ, Վասպուրական կը զրկէ իբրեւ կա-
ռավարիչ՝ Վասիլ Արղիյրեան, եղբայր Ռո-
մանոսի, որ պիտի թագաւորէր: Այս ըն-
տրութիւնը կասկածել կու տայ թէ Վասիլ՝
Արղիյրոսի կու տար Վասպուրականը՝ իբր
իր հայրենի երկիր:

5. — Մինչեւ այս ժամանակ խնամութիւն
բնաւ շինք տեաներ՝ յոյն և հայ արքունեաց
մէջ: Ռամանոս Գ. Արղիյրոսի ժամանակ է
որ նա իր Վասիլ եղբոր ազջիկներէն մին,
ինչպէս կը վկայէ Աքիլլիցէս, ամուսնու-
թեան կու տայ՝ Մեծն Հայաստանի թագա-
ւորին. իր եղբոր միւս ազջիկը՝ Հեղինէ
անուամբ, ամուսնացուցած էր Ալիխազաց
Գէորդ իշխանի ազջկան հետ: Բագրատու-
նեաց հետ այսքան բարեկամական վարմուն-
քը՝ պէտք էր առանձին շարժառիթներ ու-
նենալ:

6. — Արծրունեաց գաղթականութիւն մը.
որ թագաւորական յիշատակներ ունէր, պէտք
էր Պօլսոյ մէջ շատ մեծ գիրք գրաւել, մա-
նաւանդ եթէ պիտենք թէ ուրիշ նուազ կա-
րելոր ցեղեր որքան ազդեցութիւն կրցած
էին ձեռք բերել: Արղիյրեանց ընտանիքը,
որուն համար Զոնարաս կը վկայէ թէ Պօլ-
սոյ նշանաւորագոյն գերդաստաններէն էին՝

կը համապատասխանէ յիրաւի այդ գաղափարին:

7. — Ռոմանոս Արղիյրոս անձնական մեծ ու փայլուն արդիւնք մ'ունեցած չէր՝ գահու արժանանալու համար. պէտք էր իր ծագման մէջ փնտոել իր գահակալութեան պատճառը:

8. — Լեզուաբանական արգելք մը գոյութիւն չունի. յն. Գ կը համապատասխանէ յաճախ՝ հոյ. ծ գրին, Γέρων (Մերունի), Γένυς (Մնաւս), Γεννώ (Մնանիլ), և այլն:

Այս հանգամանքները՝ ապացոյցներ չենք նկատեր, այլ նշաններ՝ որ կարող են այսպիսի ենթադրութիւն մը թելադրել:

Ըստ այսմ, երբ հայ-արշակունեաց հարստութիւնը վերջացաւ, բիւզանդական գահը անցաւ Արծրունեաց:

Այս կէտը գեո չափազանց անապահով է և գեո կարօտ ապացոյցներու. ուստի նաեւ կոստանդին Ը.ի հետ կը կնքենք Բիւզանդիսնի հայ կայսերաց պատմութիւնը:

ՀԱՅ ԿԱՅՄՐԱՌԷՐՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐԸ

Հայ կայսրուհիներուն թիւը, ըստ Չամչեանի, չորս է միայն. « թողում յիշել զայնոսիկ, որք ի հայկազուն կայսերաց կամ կայսրուհեաց ծնան, և եղեն վշխոյք, յորս երեւելի է թէոպորա թագուհի՝ քոյր Չոյի թագուհւոյն » :

Ահա Չամչեանի յիշածները :

1. Մարիամ (ամուսնացած 750ին) կին Կոպրոնիմոսի :

2. Մարիամ կամ Մառիեկ (788) կին Կոստանդինի, որպէս իրենէի :

3. Թեոդոսիա (813) կին Լեւոն Զ. Արժուանոյ :

4. Մարիամ (1296 գուսար Լեւոն Գ. Կիլիկեցւոյ և կին Միքայէլ կայսեր :

Այս ցանկը կատարեալ չէ :

Հայ կայսրուհիները ոչք հատ են, առանց հաշուելու Չամչեանի յիշատակած առաջին թագուհին, Մարիամը՝ Կոպրոնիմեայ կինը, որուն հայազգի ըլլալը կարող չեզանք հաստատելու :

Muralt, բիւզանդական ժամանակագրութեան հեղինակը 750ին մեռած կը գնէ Մարիամ մը, մայր Կոպրոնիմեայ: Կը սխալի Muralt, որովհետեւ Ս. Նիկեիոսը (էջ 73) յայտնապէս կ'ըսէ թէ 750ին «Մեռաւ Մարիամ աւգոստուհին, կին նորա (Կոպրոնիմեայ)»: Դարձեալ, Մարիամ 750ին մեռած է, ոչ եթէ ամուսնացած ինչպէս կը գնէ Չամչեան. չգիտենք թէ նա ինչ աղբիւրէ առած է իւր սա անգեկութիւնը. «Մարիամ, դուստր միոյ ուրոյք յիշխանացն Հայոց»: Թէոփանէս և Կեղրենոս զժբազարբար լուծ են այս թագուհւոյն վրայ՝ որ պէտք է մենչեւ 769 ապրած ըլլալ՝ վասն զի այս թուին երրորդ անգամ ամուսնացաւ Կոստանդին Կոպրոնիմաս:

Ահաւասիկ հայ կայսրուհիներուն ամբողջական ցանկը:

Ա. Մարիամե 788ին ամուսնացած՝ Իրենէի որդւոյն Կոստանդինի հետ:

Բ. Թեոդոսիա, Կամսարտիանայ ցեղէ, կին Լեւոն Հայկազնի (813-820):

Գ. Եւփրոսիկե 823ին Միքայէլ Թլուատի հետ ամուսնացած:

Դ. Թեոդորա (Ա) Մամիկոնեան ցեղէ, Թէոփիլոս կայսեր հարսնացած՝ 830ին:

Ե. Հեղինե Գաբեղեան **Է.** Պերփեռուժէ-
նի հետ ամուսնացաւ 919 ապրիլ 27ին:

Զ. Թեոդորա (Բ.) արշակունեաց ցեղէ,
կին Չմշկիկի (971 նոյեմբ.):

Է. Թեոդորա (Գ.) դուստր Կոստանդին
Բ.ի Թագաւորեց երկիցս (1042 և 1055-
1056):

Թ. Ռիբա (1296) դուստր Լեւոն Գ.ի
Կիլիկեացոյ, կին Միքայէլի:

Ա. ՄԱՐԻԱՆԷ

(788—795)

ԽՈՐՀՐԴԱՌՈՐ ՀԱՐՍԱՆԻՔ ՄԸ. — ՓԱՌՔ՝ ԱՌՍԵՑ ԵՐԶԱՆ,
ԿՈՒԹԵԱՆ. — ԾՐԻՐԱՆԻ ԵՒ ՔՕԷ:

Վստասանդին Զ, իրենէի որդին, 781ին նշանուած էր Գաղղիոյ Մեծն Կարողոսի Ռոբրիառ աղջկան հետ:

Վեց տարի յետոյ, հարսանիքի ժամանակը հասած համարելով, իրենէ իր նուիրակները զրկեց Գաղղիոյ թագաւորին՝ որ Կապուա կը կը զսնուէր՝ Ռոբրիառը հանդիսաւոր եղանակաւ Պօլիս բերելու համար: Մեծն Կարողոս յանձն չէր առնուր իր խոստումը կատարել: Քաղաքականութեան կերպարանքը փոխուած էր բոլորովին. Գաղղիոյ կայսրը, Յունաց նենգութենէն զզուած, չէր սեզեր Ռոթրիաի ամուսնութեամբ իրաւունք տալ Կոստանդինի որդաց՝ իր գահուն վրայ բարձրանալու: Ըստ յոյն պատմչաց, իրենէ ինքնին ջանաց հարսանիքը խափանել, մի և նոյն կասկածներն ունենալով Գաղղիացուց

մասին, որ տիրած էին Եւրոպայի և Հոմէական իրաւունքները յափշտակած. (787): Կոստանդին, Ռոթրիւտը սաւանալու ամէն յոյս կորսնցնելով, ընկաւ տխրութեան մը մէջ, զոր արքունական նուագահանգէսներն և զբոսանքները՝ չկրցան վայրկեան մ'ալ փարատել:

Փոքր Հայաստանի մէջ նշանաւոր եղած էր ազգասութեամբ՝ Փիլարեոս անուամբ մէկը: Ի սկզբան հարուստ էր նա, բայց այնքան բարիք ըրած մուրացիկներուն՝ որ ի վերջոյ անոնց հաւասարած էր: Փիլարեոսի եղբայրը՝ դուստր մ'սւնէր, Մարինա անունով, Ամենիա գետին ափանց վրայ ծնած, և օժտեալ հազուագիւտ գեղեցկութեամբ:

Իրենէ իր Թէոփանէս մեծ ախոռապետը Արեւելք զրկեց՝ «Հայկական բաժնէն» (ἐκ τῶν Ἀρμενιᾶκῶν, Կեղրենոս էջ 23) Մարինան բերելու համար: Ոչ ազնուական էր նա, և ոչ հարուստ: Ի՞նչ եղաւ Իրենէի շարժառիթը այս ընտրութեան մէջ: Թերեւս Մարինա Ռոթրիւտի կը նմանէր, և Իրենէ փորձեց՝ այս հնարքով՝ Գաղղիոյ արքայազուստրը սալ Կոստանդինի՝ առանց դիւանագիտական վրտանդներու ենթարկելու պետութիւնը:

Կոստանդին չէր զիջաներ ամուսնանալու,

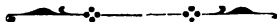
բայց իր անողոքելի մայրը՝ հարսանիքը կատարել աուաւ 788ի նոյեմբերին:

Մարիանէի համար թագուհւոյ փառքը դառնութեանց աղբիւր մ'եղաւ: Իրեն ծառայող իշխանուհիներէն մին, Թէոդոտա անուամբ, Կոստանդինի ամբողջ սիրտը գրաւած էր, և Մարիանէ առիթ կ'ունենար ամէն օր վիրաւորուելու այն նախամեծարուածն՝ զոր կայսրը կ'ընծայէր իւր իսկ աղախնոյն:

Կոստանդին կասկածներ առնելով Մարիանէի վրայ, զայն արձակել ուզեց: Այսպիսի գայթակղութիւն մը՝ ամբողջ Բիւզանդիոնը պիտի թշնամացնէր Կոստանդինի հետ: Իրենէ, որ այդ առթին կը փափագէր՝ իշխանութիւնը ձեռք բերելու համար, երիտասարդ կայսրը փութացուց իր գիտումը իրագործելու: Կոստանդին՝ Մարիանէն վանքի մը մէջ փակեց (795 յունուար), և հակառակ Թարասիոս հայրապետի բողոքներուն՝ ամուսնացաւ Թէոդոտայի հետ: Վէճեր, դաւաճանութիւններ, ապահարզաններ խոռովութիւն ձգեցին եկեղեցւոյ, պետութեան, և ընտանիքներու մէջ: Իսկ Մարիանէ մինչև իր մահը ապրեցաւ վանքի միայնութեան մէջ, երկնային խոկումներով իր ցաւերուն

սփոփանքը գտնելով : Յաճախ արցունքով
կը յիշէր իր միակ զուտորը, Եփրոսիմ
անուամբ , զոր արքունեաց մէջ թողուցած
էր, և որ Թէոդոսայի ձեռքին սակ տխուր
մանկութիւն մը պէտք էր անցնել — ինչպէս
քիչ յետոյ պիտի տեսնենք¹ :

1. Մարիանէի վրայ խոսող յոյն պատմիչները հե-
տեւեալներն են. Թեոփանէս (էջ 729). սա Մարիամ
կ'անուանէ հայ կայսրուհին. կեդրենոս (Բ հատոր էջ
23 և 26). սա Մարիեա կ'անուանէ զայն : Զոնարաս
(ԺԵ, 10). բուր գիտնականք կ'ընդունին Մարիանէի
հայազգի ըլլալը (Նիւմպերժէ, Լըպօ, Չամչեան, և
այլն) :

Բ. ԹԷՈՒՊՈՍԻԱ

(813 - 820)

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆ. — ԹԷՈՒՊՈՍԻԱ՝ ԿԱՑՄՐՈՒ-
ՀԻ. — ՊՐՈԿՊՈՒԱՅԻ ՆԱԽԱՆՁԸ. — ԲԱՐԵՊԱՇՏԱԿԱՆ
ՈՃԻՐԸ. — ԼԵՒՈՆԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ. — ԹԷՈՒՊՈՍԻԱ՝ ՎԱՆ-
ՔԻ ՄԷՋ:

Գուսար Արշալիր Կամսարականի, — որ
պատրիկ էր և գանձապետ Բիզանդիոյ, —
ամուսնացաւ Լեւոն Հայկազնի հետ՝ երբ սա
դեռ զօրաւար էր Հայկական գունդերու:

Դաւակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ Արշա-
լիրը գահ հանելու համար. մատնուեցաւ
նա, գանակոծուեցաւ, ածիլուեցաւ և աքսո-
րուեցաւ Բիւթանիա (808): Թէոփոսիա դեռ
հօր սուգը աւարտած չէր, երբ իր ամուսինն
ալ աքսորեցին. Եւքայիտա աւանին մէջ ը-
րած անկարգութիւններուն համար: Այս
զժբազդութիւնը կարծես յօրինուած էին իր
ապագայ երջանկութիւնը՝ աւելի գեղեցիկ
երեւցնելու համար. Թէոփոսիայի աստղը
հետզհետէ կը պայծառանար: 811ին Լեւոն

դարձաւ արսորէն, Արեւելքի զօրավար անուանուեցաւ, և իր քաջութեան համբաւով նախանձելի փայլ մը տուաւ իր ընտանեաց: Սարբաս անունով կ'օճաւոր մը՝ կայսրութիւն խոստացած էր Լեւոնի. այս մարգարէութիւնը կատարուեցաւ 813ին, երբ բիզանդական բանակը, պարտութիւններէ յոդնած, Միքայէլ Ա.ի տեղ՝ կայսր ընտրեց իրեն զԼեւոն: Այն վայրկենին երբ ու յաղթանակաւ Ոսկեղէն դոնէն Պօլխո կը մտնէր, Պրոկոպիա, Միքայէլ Ա.ի կինը, նախանձէն լլկուած, նախատինքներ կը տեղար թէոդոսիայի դէմ, Բարկա անուանելով զայն: Բայց ստիպուեցան տեղիք տալ նախանձորդին և թէոդոսիա եօթ տարի (813 - 820) Բիզանդական թագուհւոյ մը փառքը, ճոխութիւնքը և զբոսանքները վայելեց:

Դեկտեմբեր 23ի իրիկունը (920) Լեւոն, իր իշխանաց հետ արքունական բազանիքը կ'երթար, Միքայէլ Թլուաաթի այրուելուն հանդիսատես ըլլալու համար:

Յանկարծ ընդ առաջ ելաւ թէոդոսիա, գոչելով. «Աստուածամարտ թագաւոր, չե՞ս վախեր Ասատուոյ բարկութենէն, ի՞նչպէս ծննդեան ասոնը կը ախրեցնես մահուամբ. ի՞նչպէս կը հրամայես որ վաղուան երգերուն հետ մեռնողի մը ձայնը խառնուի»:

— Հոգիս կ'ազատես, բայց մարմինս կը կորսնցնես», պատասխանեց Լեւոն՝ հրամայելով Միքայէլ թշուատը բանտ տանիլ, և սպանումը յետաձգել: Միքայէլ թշուատ իր դաւակիցներուն սպառնալիք զրկեց զիրենք մասնեւու, եթէ նոյն գիշեր զինքը չազատեն: Անոնք քահանայի զգեստ հագած՝ ժողովեցան այն մատուռը, ուր Լեւոն ծննդեան հանդէսներուն ներկայ պիտի ըլլար, և անձամբ շարականները պիտի սկսէր. յանկարծ կայսեր վրայ յարձակեցան, զինքը սպաննեցին, և դիակը հրապարակ նետեցին՝ ժողովրդեան նախատինքները կրելու համար: Թէոդոսիա աքսորման վճիռ ընդունեցաւ, Լեւոնի մարմնոյն բեկորները պարկի մը մէջ պրած, իր շորս որպէս հետ (Սմբատ, Վասիլ, Գրիգոր, Թէոդոս) Փոռթի դիմեց, ուր արցունքով թաղեց իր դժբաղդ ամուսինը, յետոյ, սեւ քօլը ձգելով դէմքին վրայ, ինքն ալ թաղուեցաւ մոտացալթեան մէջ¹:

1. Թեոդոսիային վրայ կը խօսին հետեւեալ յոյն պատմիչները. Թեոփանէս Շարայարոզ (էջ 35, 41) Սիմեոն Մագիստրոս (էջ 610). — Կեդրեոնոս (Թ հտ. 66, 71, և այլն):

Գ. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ

(823—830)

ԱՆՄԵՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ՝ ՈՃԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. — ԱՐՆՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔ ՄԸ. — ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ՝ ՎԱՆՔԻ ՄԷՋ. — ՄԻՔԱՅԷԼ ԹՂՈՒԱՏ ԿԸ ՏԵՍՆԷ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱՆԸ, Կ՛ՈՐՈՇԷ ԱՆՈՐ ՀԵՏ ԱԾՈՒՍՆԱՆԱԼ. — ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ, ՀԱՆԳՈՅՆԵՐ. — ԿԱՏԱԿԵՐԳԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄ. — ՑԱՆԿԱՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ. — ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ՝ ԿԱՑՐՈՒՂԻ:

Դուստր Մարիանէ Հայուհւոյն և Կոստանդին Չի, իր նախկին սարիներէն ի վեր տխրութեան անզուրկ պատեր առաւ: Վեց տարեկան էր, երբ իր մայրը աքսորեցին. երկու տարի վերջ կատարելապէս սրբացաւ. իրենէ՛ իր հայրը կուրացուց և զԵւփրոսինէ, առանց անոր թշուառ անմեղութեանը վրայ զթալու, Փրինքիփոյի վանքի մը մէջ փակեց: Փոքրիկ Հայուհին, որ այնքան ընտանեկան գթատութիւններ տեսած էր, սիրով փարեցաւ կեանքի մը՝ որ լիապէս կը յարմարէր իր հոգեկան արամապրութեանց հետ: Կանու-

խէն փորձառու եղած էր մարդկային կիրքերու՝ որ բնութեան կապերն իսկ խզելով, թումբեր աւրող հեղեղի պէս, առարկայ մը կը փնտռեն զայն աւերակ դարձնելու համար: Եւփրոսինէ կարող չէր սիրել կոստանդինը, որ այնքան իր մայրը սանջած էր, և նոր թոխչքով նետուեցաւ պէպ ի երկինք, ուր իր հոգին բարի և ճշմարիտ հօր մը կարօտը կ'աճուար: Կրօնաւորական ուխտերը կատարեց, ընտանեցաւ վանքի մթնոլորտին հետ, և երկրաւոր իղձերը, գիշերուան վերջին աստղերուն պէս, մի առ մի մարեցան իր սրտին մէջ:

Միքայէլ թլուաա գրօսանքի օր մը Փրինքիփոյ եկաւ. վանքերը փակուած կը մնային ամենուն առջեւ. բայց կայսերներէն շատեր օրէնքը ոտնակսիս ընելով, յաճախ հսն կու գային գեղեցկութիւններ դիտելու, կամ ապահովալու համար՝ թէ քաղաքական թշնամի մը խոյս չէ սուած: Եւփրոսինէի գէմքը աւրեց Միքայէլի հոգիէն բոլոր այն պատկերները՝ զոր տեսած էր իր ընդարձակ պատութեան մէջ: Որոշեց ամուսնանալ Հայուհւոյն հետ. բայց իր թեկլա կինը դեռ կ'ապրէր, և կոստանդին Չի օրինակը կ'իմացնէր իրեն՝ թէ ապահարզան մը ինչ խուլութիւններ կրնայ յարուցանել Պօլսոյ մէջ:

Թեկլայի մահը՝ ուրախալի անակրնկալ մ'եղաւ Միքայէլի համար: Հանգոյցը իր լուծումը գտած էր, իղձերու ճանապարհը հարթուած: Բայց Թլուատը կ'անգիտանար՝ որ նայնչափ գժուարին արգելք մը կար Եւփրոսինեայ ամուսնութեան: Նա ուխտերը արդէն կատարած էր: Միքայէլ, այս պարագային նկատմամբ ուրիշ հնարք չգտնելով, ծրագրեց կեղծ ողբերգութիւն մը, որուն դերասանները պիտի ըլլային, բաց ի կայսրէն, ծերակոյտի անդամներ: Ինքը սուգ պիտի ձեռնդէր, անոնք պիտի պաղատէին՝ սէրութեան բարուոյն համար երկրորդ անգամ ամուսնանալ:

Ժամապրեալ օրը կայսրը բազմած էր իր գահուն վրայ՝ արասորալի անջքերը գետնին վրայ սեւեռած, տժգոյն դէմքով մը՝ որ կ'ըսէր. «Եեանքը այլ եւս վերջացած է ինձ համար»: Դուռը բացուեցաւ և ծերակուտի անդամներ լոնլեայն ներս մտնելով, սովորական յարգանքներէ վերջ՝ սկսան զինք մխիթարել: Եթէ թագաժառանգէ զուրկ ըլլար Միքայէլ, զիւրին էր, յանուն հասարակաց բարուոյն, կրկին ամուսնութիւն տուաջարկել. զժրագլպարար նա արդէն թէոփիլ անուամբ որպի ունէր, որ զերը կը գժուարացնէր:

— Տէր արքայ, ըսին, Աստուած թագաժառանգ մ'ընծայած է քեզ. երկայն կեանք կը մաղթենք իրեն, բայց եթէ, — Աստուած մի արասցէ, — յանկարծ մահը խլէ զայն մեր ձեռքէն, պետութիւնը որո՞ւ պիտի յանձնենք, արքունի ցեղը պիտի թողնուս որ ջնջուի, թագաւոր մը միշտ քանի մը որդի պէտք է ունենայ որպէս զի տէրութիւնը ապագայի հոգերէն ազատ ըլլայ:

Միքայէլ, միշտ աւելի խոր ընկղմելով իր սխրութեան մէջ, կը պատասխանէր թէ իր սիրելի ամուսնոյն մահուանէն վերջ, ինքը սուգ բռնելու համար միայն կ'ապրի: Եւ արցունքներ իր բառերը կը խղզէին:

— Տէր արքայ, աւելցուցին իշխանները, թագաւորը մարդիկներուն վրայ կ'իշխէ, թագուհին՝ կանանց: Տէրութեան կէսը անտէր մնացած է, մեր կանայք անվուխ մնացեր են, գթա՛ մեր այս խեղճ վիճակին վրայ:

Երբ կայսրը կը լռէր, իշխաններ իրարու դարձած կը նկարագրէին իրենց ընտանեկան պրութիւնը, աէրութեան վախերը, զանգատելով կայսեր դէմ՝ որ իր անձնական զգացման կը հետեւէր, փոխանակ իր պաշտաման հոգիէն վարուելու: Յետոյ Միքայէլի դառնալով, սուրբերը մերկացուցած, մահ

սպառնացան, վերջնական խօսք մը պահանջեցին. Միքայէլ նշան բրաւ լուսթեան, յետոյ հասկլեալ ձայնով իմացուց թէ աշխարհի մէջ միակ կոյս մը կար, Եւփրոսինէ առուամբ, զոր կը յիշէր Փրինքիփոյի մէջ անգամ մը տեսած ըլլալ. նա միայն թերեւս կարող էր ամուսնութեան յանձնադու ընել զինք, բայց միւս կողմէն անկարելի պիտի ըլլար Եւփրոսինէն իրեն հարսնացնել, որովհետեւ նա արդէն կրօնաւորական ուխտերը կնքած էր:

Ծերակոյտի անգամները սրբախութեան աղաղակներով իմացուցին կայսեր՝ թէ իր հաւանութիւնը ունենալէն յետոյ զիւրին էր իրենց համար՝ երկրորդական գծուարութեանց յայտնել: Վայրկեան մը դուրս ելան. քիչ յետոյ վերադարձան՝ հետեւին բերելով Անտոն Սիլէացի պատրիարքի հաւանութիւնը. նա շողոքորթ էր աշխարհասէր և զուարթաբարոյ. ծանոյց թէ քանի որ հասարակաց բարիքը կը պահանջէր, ինքը այս վայրկեանէն իսկ սչնչացուցած էր Եւփրոսինեայ սեխտերը: Կայսրը, անպատում ուրախութեան մէջ՝ դեռ կը շարունակէր յուսահատութեան գերը, յայտնելով թէ այն ժամանակ սրտի հանգստութիւնը պիտի գրա-

նայ, երբ բոլոր իշխանները ստորագրեն՝ հետագայ երկու պայմաններուն.

1°. Կայսեր մահուանէն վերջ ալ՝ զԵփրոսինէ կայսրուհի պիտի ճանչնային:

2°. Եփրոսինէի որդիքը՝ գահակից պիտի ըլլային Թէոփիլոսի:

Թաարերգութիւնը յաջողութեամբ վերջացած էր. հարսանեաց պատրաստութիւնք սկսան:

Իր խաղաղ կղզեկին մէջ, սենեկին սրբազան միայնութենէն շրջապատուած, զբաղած էր Եփրոսինէ իր սովորական ազօթքներուն. երկնային սիրոյ արասուքներով մխիթարուած՝ կ'առաջադէր գեւ աւելի իր սիրտը անջասել երկրէս, Աստուծոյ մերձեման՝ երբ յանկարծ ծովեզերքին վրայ լսուեցաւ կիթառներու, տաւիղներու, թմբուկներու, փողերու միաձայնութիւն մը, որ բիւզանդական զուարթութեամբ անդորր մթնոլորտը կը թրթոցնէին: Հարօանեկան խումբն էր, եկած էին Եփրոսինէն տանելու. չենք գիտեր թէ ինչ զգաց նա, երբ յանկարծ իմացաւ՝ թէ Հռովմէական պետութեան կայսրուհին ընտրուած էր: Իր ականջները, սրբազան խօսքերու միայն վարժուած, կը վերաւորուէին երկրային երգերէն՝ զօր բեհեզ-

ներով, ոսկի գոյներով, մետաքսներով զար-
 քարուած կայսերական նաւակը կը պատահնէր
 Պրուպոնտիոսի երեկոյեան հայելիին վրայ՝
 սահելով իշխանաց կզզիներու և Քաղկեդո-
 նի եզերքէն: Եւփրոսինէի հոգւոյն համար
 մեծ վայրկեան մ'եղաւ նաեւ այն՝ երբ ե-
 ռեւցան, իրենց բոլոր վսեմութեան մէջ,
 արքունական պալատները, որոնց ստուերը՝
 իրեն ընդ առաջ կու գար, և որոնք հե-
 ոուէն՝ անծանօթի հմայքը կը զգացնէին:
 (826):

Եւփրոսինէ, մահացուցման խտազոյն ձե-
 ւերէն, հաճոյքներու կեկրոնաւայր փոխա-
 դրուած էր: Գիշերները անշուշտ յաճախ
 արթնցաւ՝ իր քոյրերուն հետ եկեղեցին եր-
 թալու, հասարակաց աղօթքներուն մասնակ-
 ցելու դիտումով նախազրաւուած, երբ յիշեց՝
 թէ հիմա արքունական պալատին մէջ կը գրտ-
 նուի: Եւփրոսինէ որդի չունեցաւ: Չորս տարի
 կայսրուհի մնաց: Կը պակսին մանրամաս-
 նութիւնք իր առանձնական կեանքին վրայ,
 որ հոգեբանական սեւակէտիւ շատ հե-
 տաքըքրական պիտի ըլլային: Բայց կը թուի
 թէ իր սիրտը, առաքինութեան հետ պա-
 սուլաստուած, յաճախ զգուեցաւ արքունա-
 կան կեանքի գաղտնի և անսանձ ոճիրնե-

րէն: Յետ Թէոփիլոսը ամուսնացնելու եւ զանակաւ մը, — որ իր հարսանիքին չափ վիպասանական է, ինչպէս քիչ յետոյ պիտի տեսնենք, — հրաժեշտ սուլաւ արքունեաց, առանձնացաւ Փրինքիփոյ, հոն վերստին գտաւ իր սենեակը, իր ազօթքները, իր բարեպաշտ արցունքները, և սրտի խաղաղութիւնը, որուն ճշմարիտ յարգը այժմ միայն կը ճաչնար, աշխարհային կեանքի ալեկոծութիւնքը տեսնալէ յետոյ (830)¹:

1. Եւփրոսինէի վրայ կը խօսին՝ հետեւեալ յոյն պատմիչները. Կեդրեհոս (Բ հատոր, էջ 96), Թեոփանեսի Շարայարոյ էջ (79), Սիմէոն Մագիստրոս (էջ 620, 625, 628). Գեորգ կրօնաշուք (էջ 789, 790). Զոնարաս, Գեմեսիոս, և այլն: Եւրոպացի գիտնականք եւս կ'ընդունին Եւփրոսինեայ հայազգի բնակիչը:

Գ. — ԹԷՈՂՈՐԱ Ա.

(830 — 867)

ՈՍԿԵՂԷՆ ԻՆՁՈՐԸ. — ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ՝ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒԱԾ. —

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԿԱՅՐՈՒՀԻՆ. — ԻՐ ՔԱԳԱԽՈՐՈՒ

ԹԻՒՆԸ. — ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ. — ՎԱՐԴ ԵՒ ՄԱ

ՆՈՒԷԼ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՔ. — ԹԷՈՂՈՐԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ. ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼ ՄԸ՝ ԴԺՈՒՔԷՆ

ԴՈՒՐՍ ՀԱՆՈՒԱԾ. ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒ

ՆԸ. — ՄԻՔԱՑԷԼ ԱՐԲԵՒՈՒ ԶԱՆԵՇՏՆԵՐԸ. ՎԱՐԴԻ

ՈՃԻՐՆԵՐԸ. — ԹԷՈՂՈՐԱ ՊԱԼԱՏԷՆ ՀԱԼԱԾՈՒԱԾ. —

ԹԷՈՂՈՐԱ՝ ՍՐՈՒՀԻ:

Երբ Թէոփիլոս, Եւփրոսինէի խնամա-
կալութեան տակ, յաջորդեց Միքայէլ Թլուա-
աի (829), դեռ եւս իր հարսանիքը չէր կա-
տարած: Եւփրոսինէ կ'ուզէր զինք իր աէրու-
թեան գեղեցկագոյն օրիորդին հետ ամուս-
նացնել: Հրովարտակ և դեսպաններ զրկուե-
ցան ամէն քաղաք՝ ծանուցանելու համար,
թէ ամէն օրիորդ, սր արժանիք ունի, կրնայ
նաեւ յոյս ունենալ կայսրուհի ըլլալու:

Ամէն ընտանիք, անակընկալ բաղդի մը
տեսիլքէն հրապուրուած, զարդարեց իր

դուսարը, մաղթանքներով և յոյսերով Բիւզանդիոն զրկեց: Եպսեբրական ոչ մէկ հարսանիք այնքան տենդոտ հետաքրքրութիւն արթնցուցած չէր: Պալաար անձուկ կու գար զրկուած բազմութեան:

*

Նշանաուքի օրը կուսանքները երկու կարգ կազմած՝ շարուեցան դահլճի մը մէջ. անհամբեր թագաւորի գալստեան կը սպասէին. ամէն սիրտ կը բարախէր յոյսով և երկիւղով: Դուռը բացուեցաւ. ներս մտաւ նախ Եւփրոսինէ, յետոյ, իր ետեւէն, երեւասարդ Թէոփիլոսը, որ ձեռքին մէջ ոսղեղէն խնձոր մը կը բռնէր. հարսանեկան մաստանին պիտի ըլլար ան. զայն ընդունող օրիորդը՝ նոյն վայրկենին՝ կայսրուհին էր հասմէական պետութեան:

Թէոփիլոս դանդաղօրէն անցաւ կուսանաց մէջէն, ամենուն իր նայուածքը ուղղելով, բայց ոչ ընծայն: Վերադարձին՝ կանգ առաւ օրիորդի մը առջեւ, որ իբրագիտ կը կոչուէր. ոսկեղէն խնձորը կարկառեց իրեն, բայց յանկարծ դրախտի պատուը յիշելով, հառաչեց.

— Յիրաւի, կանայք շատ դժբաղդութեանց պատճառ եղած են:

— Շատ ալ բարիքներու, պատասխանեց իրազիւ:

Այս երազ պատասխանէն ցնցուած, Թէոփիլոս շարունակեց իր ճամբան և կանգ առաւ ուրիշ օրիորդի մը առջեւ, որուն ամօթխած կերպը՝ առաքինութեան վսեմութիւնը կը նշուէր իր նիւթական յատկութեանց վրայ. Թէոփիլոս, առանց սարտամելու, սուկեղէն ինձորը իրեն կարկառեց: Բոլոր նաշուածքները ուղղուեցան բաղդաւոր էակին, որուն ճառագայթը այնքան բոյլեր կը խաւարեցնէր:

Նորընտիր կայսրուհին՝ Հայ էր ազգաւ, Մամիկոնեան ցեղէ, կը կոչուէր Թեոդորա. ճնած էր Հայկական բանակաթեմին Երբիսաքաղաքին մէջ. քոյրն էր Վարդ Հայկազին, որ յետոյ Արքշիոթի գահակիցն եղաւ, և թոռնայն մեծահամբաւ Մանուէլ Մամիկոնեանին, որ սոյն դարու մեծագոյն զօրավարն Հանդիսանալով՝ երիցս Թէոփիլոսի կեանքը ազատեց պատերազմի ժամանակ:

Պաշտօտական իշխանուհիներ, թիկնապահներ, իսկոյն շրջապատեցին Թէոդորան և զայն տարին գլխոյին պատկանող սենեակը,

ուր բոլոր ծերակուռի և մեծամեծներու յարգանքն ընդունեցաւ. Թէոդորա կարող չեղաւ անշուշտ ժպիտը արգիլել, երբ Մանուէլ՝ իր պապը, Վարդ՝ իր Երիտասարդ եղբայրը, ծունր դրին իր առջեւ և իր աջը համբուրեցին: Կայսրուհւոյ մ'ընտանիքը կարող չէր աննշան դիրքի մէջ մնալ. Թէոդորայի բաղդը՝ իր ամբողջ գերդաստանը երջանկացնելու սահմանուած էր: Իր երկու եղբայրները, երեք քոյրերը նորանոր պատիւներ ընդունեցան. իր մօր, որ Փլորինա հռոմէական անուր կը կրէր, պատրկութեան աստիճանը աուին, զինքը բարձրագոյն աստիճանով մը պատուելու համար՝ իր դստեր գլխաւոր նաժիշտն անուանեցին:

Հոգեգալստեան օր ամուսնութեան խորհուրդը կատարուեցաւ, յետոյ թագադրութեան հանդէսը՝ կայսերական մատրան մէջ: Նորապսակ ամուսինները Ս. Սոփիա իջան և հոն մեծամեծ ընծայներ բաժնեցին եկեղեցականաց և իշխաններուն: Իսկ իքազիա, չկարենալով հանդուրժել այն նախասիրեցին զոր Թէոդորայի ընտրութիւնը իրեն կ'ընէր՝ թողուց աշխարհքը և վանք մը հիմնելով զբաղեցաւ հոգեւոր բանաստեղծութիւններով, և երբեմն երգիծաբանութեամբք. ասոնցմէ

մին գրուած է Հայոց բնատրուրեան վրայ, որ ներշնչուած կը թուի իր հայազգի նախանձորդին յաղթանակէն:

Եթէ Թէոդորա հոռմէական պետութեան բոլոր երիտասարդները հաւաքէր, անոնցմէ ամենէն առաքինին իրեն փեսայացնելու համար, ընտրութիւնը, ապահովապէս, Թէոփիլի վրայ պիտի ընկնար: Անձամբ շուկայն կը պտտէր վաճառականութեան վիճակը քննելու համար՝ և իմանալու թէ ինչ անիրաւութիւններ կը գործուին. գիւղացի մը՝ կայսեր նժոյգին սանձը բռնելով «Այս ձին, ըսաւ, ինձ կը պատկանի»: քննութիւնք յիրաւի ապացուցին թէ իշխան մը, կայսեր հաճոյք ընելու համար, գիւղացին կողոպտած էր. Թէոփիլ ձին իր սիրով յանձնեց: Անիրաւ գատաւորները երբեմն ողջ ողջ կ'այրէր հրապարակին մէջ, անկարգ զինուորները կը սպաննէր, յանցաւոր պատրիկներու գլուխը՝ կիրով կ'այրէր: Այս խստութիւնները ընելէ վերջ, հրաման զրկեց քաղաքին մէջ՝ որ ով որ մէկուն ղէմ գանգասուռնի՝ կայսեր ներկայանայ. տասն և եօթ օր անցաւ՝ և ոչ ոք գտնուեցաւ՝ որ գանգատելու պէտք զգայ: Թէոփիլ խանդակաթ գորով ունէր ղէպ ի Թեոդորա, որուն եր-

բէք անհաւատարիմ չգտնուեցաւ. անգամ մը միայն չափազանց յարում ցցուց պալատական իշխանուհւոյ մը, բայց Թէոփորան վշտացած տեսնելով, թողութիւն խնդրեց թագուհիէն: Բայց անոր ալ չէր խնայեր, երբ անիրաւութեան մէջ զինքը տեսնար: Օր մը երբ երեկոյեան դէմ, ծովափին վրայ նստած, դէպ ի Վոսփոր նայող պարտէզի մը մէջ ընթրիք կ'ընէր, նաւ մը տեսաւ՝ բեռներու ծանրութենէն կիսովին ընկզմած: Հարցնելով թէ որո՞ն կը պատկանի և ուսկի՞ց կու գայ, իմացաւ որ Թէոփորա գաղտնի վաճառականութիւն կ'ընէր և իր նաւերը մինչեւ Ասորիք կ'երթային: Նաւը այրել տուաւ՝ և թագուհւոյն սենեակը մանելով՝ «կայսրը վաճառական պիտի դառնայ իր կնոջ պատճառաւ, գոչեց. եթէ մենք վաճառականութիւն ընենք, փողովուրդը ինչո՞վ պիտի ապրի: Տուրք կը պահանջենք իրենցմէ. ինչո՞վ գայն պիտի վճարեն, եթէ իրենց արհեստն ալ մենք ընենք»: Թէոփիլ և Թէոփորա մէկ բանի մէջ միայն անհամաձայն էին. կայսրը պատկերները կ'անարգէր, թագուհին՝ կը յարգէր: Թէոփիլ յետ Ղազար անուամբ նկարիչ կրօնաւորը խարազանելու, անոր ձեռքը տաղեց՝ որպէս զի չկարենայ

ճոր կուռքեր շինել: Թէոփորա, գաղանապէս, նկարիչը կը խրախուսէր: — Պատկերամարտ այս հալածանքներն եղան արհեստի անկման պատճառ. պէտք չենք զարմանալ՝ եթէ անհամեմատական և սոցեղ ձեւեր կը տեսնենք բիւզանդական նկարներու մէջ. զողոջուն ձեռքերէ նկարուած են:

Թէոփիլ Թագաւորեց տառուերկու տարի և երեք ամիս. նա ունեցաւ Թէոփորայէն որդի մը՝ որ ջրհոր ընկնալով խղզուեցաւ. կայսրը, ջրհորը պատժելու համար, զայն ցամքեցուց և փոխարկեց պարտէզի մը՝ որ Վոսփորի վրայ կը նայէր: Թէոփորա երկրորդ որդի մը ծնաւ, գործ մը՝ սրուն համար յետոյ շատ զղջաց. վասն զի այս տղայն, — որ մօր կողմանէ հայ էր, — պիտի ըլլար օր մը՝ Միքայէլ Արքշիս: Թէոփիլոս, իր կեանքի վերջին տարին՝ գառանցանքի մէջ ընկաւ. բոլորովին միայնութեան մէջ ալ գանուած ժամանակ՝ միաքր կը դնէր թէ խորագանով զինքը կը ծեծեն և գառնագին «վայ» երով գթութիւն կը պաղատէր: Իր մահուան գիշերը, աներեւոյթ խորագաններէ լլկուած, անպապար կը հեծեծէր. կայսրուհին կը հսկէր անկողնայն քով Թէոկտիստոս սենեկապանին և քանի մը գիշերապահ

զինուորներու հետ. Թէոփիլոս, Թէոտիկասի
 դառնալով սկսաւ այնպիսի կատաղի ձեւեր
 ընել՝ իբրեւ թէ կ'ուզէր անոր մազերը փետ-
 տել. սենեկապանը կ'ուզէր փախչիլ, բայց
 զինուորներ զինքը կայսեր առջեւ բերին.
 Թէոփիլոս անոր վզին վրայ՝ Յիսուսի պատ-
 կերը սեսած էր. բռնեց և համբուրեց. պատ-
 կերամարտ կայսրը՝ զղջացած էր. իր բոլոր
 ցաւերը դադրեցան. Թէոդորա՝ Ս. կուսին
 պատկերը ներկայացուց, զոր նոյնպէս յար-
 գեց կայսրը, յետոյ դարձեալ Փրկչին պատ-
 կերը. Թէոփիլ իր շրթունքները մօտեցուց
 անոր. համբոյր մը և իր հոգին՝ նոյն վայր-
 կենին միացաւ Յիսուսի հետ: Թէոփիլի մա-
 հուան այս պարագայները զուրկ չեղան մեծ
 հետեւանքներէ. Թէոդորա, որ իր ամուսինը՝
 մահուանէն վերջ ալ կը սիրէր, խորապէս
 կը տխրէր՝ մտածելով որ նա բանադրանքի
 մէջ մեռաւ: Եպիսկոպոսներէն խնդրեց որ
 մեռեալը արձակեն բանադրանքէ, իսկ ժողո-
 վուրդէն խնդրեց՝ որ իննսորեայ ջերմեռանդու-
 թիւն կատարեն իր հոգւոյն համար, որովհե-
 տեւ զղջման մէջ մեռաւ. իր երկու փափագներն
 ալ կատարուեցան: Թէոփիլոս որ արդէն զժողո-
 գացեր էր, ազատեցաւ բոցերէն և արքայու-
 թիւն գնաց. — գոնէ այս էր բիւզանդացոց

հասարակաց կարծիքը: Սոյն Թէոփիլոսն էր, որ ճաղաս ըլլալով՝ հրամայեց իր բոլոր հպատակներուն՝ մազերնին ածիլել, որպէս զի իրենց կայսեր վրայ առաւելութիւն մը չունենան:

*

Թէոփիլի կտակին մէջ եռամեայ Միքայէլը կայսր կը հրատարակուէր, իսկ իրեն խնամակալ կ'անուանուէին երեք Մամիկոնեանները, — Թեոդորա, Վարդ և Մանուէլ: Երբ այս վերջինը հրապարակ ժողովեց զօրաբանակն և ժողովուրդը, հաւատարմութեան երգում պահանջելու համար, կեցցե՛ կայսրն Մանուէլ գոչեցին ամէնք:

— Ո՛չ, ըսաւ Մանուէլ, ձեր տէրը՝ Միքայէլն է, և ցորչափ փոքրիկ է նա՛ իր մայրը Թէոդորա. ես միայն անոնց պաշտպանն եմ. կեցցե՛ Միքայէլ և Թեոդորա:

Հազիւ մի քանի ձայն արձագանգ սուրին այս խօսքին և ժողովուրդը հաւատարմութեան երգումը տալով՝ մեկնեցաւ, մեծապէս տոգոհ՝ որ Մանուէլ Մամիկոնեան յանձն չէր առնուր կայսեր ժառանգական իրաւունքները բռնաբարել, որոնք ստորին են միշտ արդիւնքի իրաւունքներէն: Թէոդորա, կտա-

վարութեան սանձը ձեռք առնելով, իր բու-
 լոր ուժով նեհուեցաւ քաղաքականութեան
 ասպարէզին մէջ, ջանալով ներքին կոիւնե-
 րը ջնջել և արտաքին պատերազմներով սէ-
 րութիւնը ընդարձակել։ Հայ կայսրուհին ի-
 ցոյց բերաւ հանճար մը՝ որուն կրնային նա-
 խանձիլ բազմաթիւ կայսրներ։ Թէոփորա ի-
 րեն պարտք կը համարէր՝ իր հպատակաց
 թէ՛ հոգին և թէ՛ մարմինը մտածել։ Պատ-
 րիարգ մ'էր և կայսր միանգամայն։ Իր գոր-
 ծունէութիւնը երկու տեսակի կարող ենք
 բաժնել եկեղեցական և ռազմագիտական .
 Բուլղարները, Խազարները իր ժամանակ
 քրիստոնեայ դարձան, պատկերամարտու-
 թիւնը՝ իր ժամանակ ջնջուեցաւ, և Թէո-
 փորայի հրամանաւ մղուեցան կարեւոր պա-
 տերազմներ ընդդէմ Արաբաց և Աբլաւոնաց։
 Նկար մը՝ Բուլղարաց մեծ դարձին պատ-
 ճառ եղաւ, հետեւեալ եղանակաւ։

Իրենց Բոփորիս լծագաւորը պատերազմի
 ծանուցագիր ղրկած ըլլալով Թէոփորայի,
 Հայ կայսրուհին հետեւեալ պատասխանը
 տուաւ. « Թո՛ղ չափազանց շխրոխտայ, ես
 անձամբ բանակներու զլուխ պիտի անցնիմ,
 իրեն զէմ պիտի երթամ, զինքը պիտի ջախ-
 ջախեմ. բայց եթէ բազուր զիս մտանէ՛ շատ

պարծենալու իրաւունք պիտի շունենայ. կնոջ մը յաղթած պիտի ըլլայ» : Բուլղարաց թագաւորը շուգեց կին մը ախոյեան ունենալ. և գերի բռնուած սուրբ կրօնաւոր մը փրկանք տալով՝ խնդրեց Թէոդորայէ զրկել իրեն՝ իր հարազատ քոյրը : Սա քրիստոնեայ դարձած էր ի վաղուց. իր հայրենիք գտնալով Բողոքիսը համոզեց՝ թէ քրիստոնէութիւնն է ճշմարիտ կրօնք. բայց ժողովրդէն վախնալով՝ թագաւորը կոպակաշտութիւն կը կեղծէր : Օր մը երբ կ'անցնէր այն գահէն զոր սարսափեցնող նկարներով զարդարելու պաշտօնը յանձնած էր Մեթոսիոս անուամբ կրօնաւորին՝ ահաւոր պատկեր մը նկարուած տեսաւ. վերջին գատառուանն էր. այնքան տըպաւորութիւն ըրաւ թագաւորին վրայ, որ ամէն ականածութիւն ոտնակսի ընելով, քրիստոնէութիւնը աւերութեան կրօնք հրատարակեց, և զինուք ժողովրդեան ապստամբութիւնը նուաճելով, քարոզիչ մը խնդրեց Թէոդորայէն. նա զրկեց կիւրեղ եպիսկոպոսը, որ ամբողջ Բուլղարիան դարձի բերաւ. (853) :

Սոյն կիւրեղը սուրիշ անգամ, հայ կայսրուհւոյն հրամանաւ, խազարներու երկիրը ուղեւորած էր, և բնակչաց խնդրանքին հա-

մեմատ, անոնց քրիստոնէութիւն սուլրեցուցած (847). Կիւրեղ, յետ Բուլղարաց և Խազարներու Ս. Լուսաւորիչն ըլլալու, անոնց Ս. Մեսրոբն եղաւ: Սլաւական գիրը հնարեց և աստուածաշունչը թարգմանելով՝ իր առաքելական գործը՝ հաստատուն հիմերու վրայ դրաւ:

Պատկերաց խնդիրը զարեւել ի վեր տէրութեան երկպառակութեան պատճառ կ'ըլլար. Թէոդորա կ'ուզէր անոնց պաշտամունքը ժողովքով հաստատել. Մանուէլ Մամիկոնեան կ'արգիլէր, կրկնելով շարունակ Թէոդորայի՝ թէ տէրութեան անձը՝ կրօնքի պէտք չէ միջամտէ, մանաւանդ ելր խնդիրը քաղաքական երեւոյթ կրնայ առնել: Անգամ մը հիւանդացած ըլլալով, Սթուտ վանքի արեղայները համոզեցին զՄանուէլ՝ որ եթէ ուխտէ պատկերյարգութիւնը հաստատել՝ կ'առողջանայ: Մանուէլ հնազանդեցաւ անոնց. առողջանալէն յետոյ Թէոդորա և ինք՝ ոգեւորութեամբ ջանացին վերջ գնել պատկերաց խնդրոյն: Մեծ ժողովք մը գումարեցին, եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ բաղկացեալ, որուն վճիռը նպաստաւոր եղաւ պատկերաց: Պատրիարզը, Յովնանէս Լեկանումանք արտորուեցաւ վանք մը, ուր,

կատաղութիւնը յագեցնելու համար, կը զբա-
ղէր՝ պատկերաց աչքերը փորելով:

Թէոփորա, կրօնական խոռովութիւնները
ջնջելով, իր ուշապրութիւնը կեցրոնացուց
սէրութեան սահմաններուն վրայ: Աքլալոն-
ներ սիրած էին Պեղոպոնեսի. բոլոր արե-
ւելեան բանակաթեմերը հաւաքելով, զօրա-
ւոր բանակ մը կազմեց, և Թէոկախատոս
սենեկապանը անոնց սպարապետ դնելով՝
Աքլալոններուն դէմ զրկեց: Բարբարոսնե-
րը յաղթուեցան, անձնատուր եղան և հար-
կատու գրուեցան (846): Մինչ Թէոկախա-
տոս սենեկապանը յաղթութեամբք կը փա-
ռաւորուէր, ուրիշ զօրաւար մը, իրեն ա-
նուանակից, նոյնպէս մեծ հռչակ կը ստա-
նար իր պարտութեամբք: Ափխազներու,
Կրեաէի և Որեւելքի մէջ մզած իր բոլոր
պատերազմները անյաջող անցան՝ և առար-
կայ եղան ժողովրդեան հեգնական երգերուն:

Թէոփորայի ժամանակ ծնաւ հոռոմէական
պետութեան մեծագոյն վտանգներէն մին:
Քարբէաս անունով պաւլիկեան երիտասար-
դը, որ Յոյն իշխանի մը քով կը ծառայէր,
լսեց թէ իր հայրը սպաննած են. փախաւ
իշխանին քովէն մտաւ Փոքր Հայաստան,
աղանդաւորներէն բանակ մը կազմեց և

Տիվրիկ քաղաքը հիմնելով հոն հրաւիրեց
բոլոր ոճրագործները: Տիվրիկ՝ Պաղիկեանց
Արշակաւանն եղաւ: Քարբէաս դիւանագի-
տական տաղանդ ունէր. գիտնալով թէ ա-
ւազակներու խումբ մը պիտի չկարենայ ամ-
բողջ տէրութեան մը դիմադրել, դաշնակցե-
ցաւ Արաբացոց հետ, թուարկելով անոնց
այն ամէն օգուսները՝ զորս ձեռք պիտի
բերէին Յունական պետութեան լծշնամի ե-
ղող կուսակցութեան մ'օգնելով: Արաբացիք
օգնական գումդեր ղրկեցին, իսկ Թէոպորա՝
իր Փեղրոնաս եղբայրը փութացուց Արեւելք
երթալ և զանոնք նուաճել: Բայց այս փառ-
քը պահուած էր Վասիլ Արշակունւոյ, որ
Պաղիկեանց ջնջողը պիտի ըլլար:

Միքայէլ Արբշիտ, հնգետասանամեայ հա-
զիւ եղած, բառն կերպով յարեցաւ Մար-
թինաքեան Ինգեր զանձապետի Եւգոկիա
աղջկան. Թէոպորա ի զուր փորձեց իր որ-
դին ախտաւոր կեանքէ մ'ազատել, զինքը
ամուսնացնելով ուրիշ Եւգոկիայի մը հետ:
Միքայէլ անձնատուր եղաւ ամենէն ծայ-
րայեղ զուարճութեանց, և զանոնք բաւա-
կան չգանելով՝ սկսաւ նորանոր հաճոյքներ
հնարել: Իր շուրջ հաւաքեց ամենէն զուարթ
պալատականները, անոնց ամենուն մէկ մէկ

Եպիսկոպոսական թեմ առաւ, իսկ Թեոփիլոս անուամբ խեղկատակը՝ զոր Իմերոս (Սիրելի) կ'անուանէր, իր կեղծ կղերին պատրիարզն անուանեց: Միքայէլի համար երջանկութիւն էր իր եպիսկոպոսները պաշտականչել, անոնց հետ ժողովք ընել, վարդապետական խնդիրներ վճոել, եկեղեցական ծէսերը ձեւացնել: Յաճախ երբ Ս. Սոփիայի հրապարակին մէջ Ս. Խգնասիոս և ուրիշ եպիսկոպոսներ հանդիսաւոր թափոր կ'ընէին, յանկարծ հեռուէն տաւիղներու ձայն մը կը լսուէր. քիչ յետոյ կը տեսնուէր էշերու բազմութիւն մը, որոնց վրայ հեծած էին Միքայէլ Արքշիոփ եպիսկոպոսները՝ ձայնաւոր պատարագի զգեստներ հագած: Սաղմոսներու եղանակին՝ խեղկատակ երգեր յարմարցուցած էին, տաւիղներու ձայնով՝ կը խառնուէին թափորի մէջ, եկեղեցականները խարազանելով, այնքան ծաղրական շարժումներ կ'ընէին՝ որ ժողովուրդը բռնապատուած էր բարձրաձայն ծիծաղելու, հակառակ իր բոլոր բարեպաշտ զայրոյթին. թափորը՝ կատակերգութեան կը փոխուէր: Միքայէլ միշտ անձամբ կ'առաջնորդէր այսպիսի սրբապիղծ հանդէսներու: Օր մը Թէոփորայի իմացուցին՝ թէ հայրապետը պաշտու եկած

է. նա փութաց իր յարգանքները մասուցանելու. հազիւ ծունր զրած էր անսր առջեւ, երբ Միքայէլ և պալատականք՝ զիւական քրքիջ բարձրացուցին: Թէոփորա աչքը վեր վերցուց. Թեոփիլոս խելկատակին ձեռքը համբուրած էր: Անիծելով իր սրդին՝ գուրս ելաւ:

Իր վարդ եղբայրը՝ ոչ նուազ ցաւ կը պատճառէր Թէոփորայի: Նա ուսեալ էր, կիրթ, նուրբ, զրականութեան մեկենաս, բայց փառասէր, և սճրագործ: Կայսր լլլալու համար՝ ազգեցիկ պալատականները ջանաց մի առ մի կործանել: Նախ սկսաւ Մանուէլ Մամիկոնեանէն: Թէոկախատոս սենեկադանին հետ միացած, այնքան զրպարտեց զիւցազնը՝ Միքայէլ Արքշիօին առջեւ, որ Մանուէլ Մամիկոնեան, մարդկային շարութենէ զզուած, հրաժարական տուաւ իր պաշտօնին. քաշուեցաւ առանձնական տան մը մէջ, զոր յետոյ վանքի փոխեց: Բայց զիւանագիտական առեղծուածներէ սազնապած, արքունիքը յաճախ իր օգնութեան կը զիմէր. և Մանուէլ Մամիկոնեան՝ կրօնաւորի զգեստով՝ պալատ կու գար, տարակոյտներ կը լուծէր. հրահանգներ կու տար՝ յետոյ կը դառնար իր ճգնութիւնքը շարունակելու:

Վարդ, յետ թէոկտիստոսը իրեն գործիք ընելու, զինքը ամբաստանեց Միքայէլի առջեւ՝ թէ գիտում ունի թէոպորայի հետ ամուսնանալու, և սպաննելու իրենց օրինաւոր կայսրը: Միքայէլ Արքշիռ, հիմնուած այն բարեկամութեան վրայ՝ զոր յիրաւի կայսրութունին կը ցուցնէր թէոկտիստոսի, իր սենեկապանին դատապարտութեան վճիռը տուաւ: Օր մը, երբ սա նամակներ կը տանէր թէոպորայի, ճամբան Միքայէլի հանդիպեցաւ՝ որ բարկութեամբ հարցուց. «Որո՞ւ կը տանիս. նախ ինձի կարդա՛ այդ նամակները» . սենեկապանը հնազանդեցաւ. երբ ընթերցումը աւարտեց, սկսաւ իր ճամբան շարունակել. «Սպաննեցէք, Սպաննեցէք» կը գոչէր Միքայէլ իր ետեւէն. այս հրամանը լսելով՝ թէոկտիստոս տագնապաւ փախչիլ սկսաւ, բայց Վարդ հրապարակին մէջ զինք ձերբակալեց, մազերէն քաշելով երեսին բռնցի կ'իջեցնէր. Մանիակեւ զօրաւարը (Ուրմենակ?) իր գիշերապահներով միասին, նոյնպէս ժողովուրդը՝ խոնեցան Վարդի շուրջ, և կ'ուզէին սենեկապանը ազատել. Վարդ իսկոյն սուրը մերկացուց և գոչեց. «Կայսեր հրամանն է. առաջին մօտեցողը՝ կը սպաննեմ» : Միքայէլ Արքշիռ նոյն վայրկենին արդէն

հրապարակ հասած էր զինուորներով և կը շարունակէր ըսել. «Սպաննեցէք, սպաննեցէք». զինուորները քարացած կը թուէին. ոչ ոք համարձակեցաւ թէնկախստոսը սպաննել, կամ ժողովրդեան ներկայութիւնը՝ կամ թէնկախոսոսի անմեղութիւնը յարգելով ։ Բանտ տարին սենեկապանը՝ և հոն գլխատեցին ։

Մանուէլէն և թէնկախոսոսէն յետոյ, պէտք էր թէնկախոսոսի կործանել ։ Վարդ զեռ կը տարտամէր իր քրոջ գէմ պարան լարելու, լայց անոր կշտամբանքներէն զայրացած՝ զինքն ալ պաշտօնընկէց ընելու աշխատեցաւ ։ Կանխեց թէնկախոս, բոլոր ծերակոյտը ժողովքի կանչեց, անոնց մանրամասն հաշիւ տուաւ գանձուց վիճակին, զոր լաւ բարւոքած էր, և շնորհակալ ըլլալով անոնց ցարդ իրեն ըրած օգնութեան, հրաժարականը տուաւ, և բոլորովին հեռացաւ քաղաքական գործերէ (854) ։

Երկու տարի արդէն առանձնական կենօք խաղաղ կ'ապրէր թէնկախոս, երբ իր եղբայրն և որդին, զինքը զրպարտեցին իբրեւ դաւակցութեան մը հեղինակ ։ Թագուհին ամէն օր Պլաքեռնեանց Ս. Կոյո եկեղեցին կ'երթար ջերմեռանդութեան համար. դարձած ժամա-

նակ, Փեթրոնաս, Թէոդորայի երկրորդ եղբայրը, զինքը ձերբակալեց և բանտեց Կարեան կոչուած պալատին մէջ: Միքայէլ կը բռնապատէր պատրիարզը՝ որ իր մօր վանական զգեստ տայ. բայց նա պատասխանեց. «Ես երգում սուած եմ բնաւ կայսեր պատուոյն դէմ չգործել: Մայրդ վանական ընելով՝ քեզի անպատուութեան պատճառ պիտի լլլամ»։ Միքայէլ իր մօր հետ՝ իր երեք քոյրերն ալ աքսորեց արքունիքէն (856): Անոնք յետոյ իրեն յօժարութեամբ՝ վանք մը առանձնացան, բայց հրաման ունենալով քաղաքէն դուրս գտնուող Ս. Մամասու պալատը այցելելու, երբ որ ուզեն:

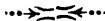
Մետասան տարի եւս սահեցան Թէոդորայի կեանքէն: Վարդ սպանուած էր վասիլ Արշակունիի դաշոյնով: Միքայէլ դեռ կ'ապրէր՝ ամէն օր իր սպանութեանց թիւը աճեցնելով: Թէոդորայի մաքէն չանցաւ երբէք որդիէն վրէժ առնուլ: Այս մասին ոչինչ գիտենք. այսչափ միայն յայտնի է որ Միքայէլ Արշակունի սպանուեցաւ Ս. Մամասու պալատին մէջ, ուր Թէոդորա զինքը սեղանի հրաւիրած էր (867):

867ին մեռաւ Թէոդորա, վասիլ Արշակունին գահուն վրայ տեսնելէ յետոյ. վան-

քի մէջ այնքան առաքինի միանձն հանդիսացաւ նա, որքան յարքունիս քաղաքագէտ: Յոյներ զինքը սրբացուցին և կը տօնեն:

Ս. Թէոդորա մեծագոյնն է հայագգի կայսրուհիներուն մէջ¹:

1. Թէոդորայի վրայ կը խօսին՝ յոյն պատմիչներէն՝ հեռեւեալները. Թէոփանէսի Շարայարոզ (յէջ 89, 91, 103, 149, 152, 153, 174, 233), Սիմեոն Մագիսարոս (էջ 625, 629, 647). — Գեորգ Կրօնաշուք (790, 810). — Կեդրեոս (Բ հտ. էջ 103): — Թէոդորայի Հայագգի և Մամիկոնեան ըլլալը՝ երկրպագութեան կարելի չէ ենթարկել: Իր ընտանեաց անուններուն մէջ հայկականներու հետ՝ խառնուած կը գտնենք յունականներ. ահաւասիկ այդ ընտանեաց անդամներուն ցանկը: Մանուէլ Մամիկոնեան, պապ Թէոդորայի, Մարիեոս՝ հայր, Թեոկրիստոս — Ֆլորիեոս՝ մայր, Վարդ և Փեդրոսոս՝ եղբայր, Սոփիա, Իրենե, Քալի—Մարիա՝ Թէոդորայի քուրեր: Դիտելու է որ ինչպէս Հայաստանի, Բիւզանդիոյ մէջ ալ՝ Մամիկոնեանք՝ կամսարականաց հետ խնամութիւն կ'ընեն:

Ե. ՀԵՂԻՆԷ

(919—961)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇԱՄԻՐԱՄԸ. — ԳԱՌԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿԱՋՄԷ
ԻՐ ՀՕՐ ԴԷՄ. ԻՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆ ԵՒ ՄԱՀ:

Վաշտակ անուամբ հայ զինուոր մը, Լեկարեն (Գաբեղեան) ցեղէն, Վասիլ Արշակունւոյ կեանքը ազատելով՝ հարստացած էր և պատրիկ եղած: Իր Ռոմանոս որդին, ծովակալութեան պաշտօն ընդունելով, նաւատորմիդը շարեց արքունեաց առջեւ, ներս մտաւ և ինքզինք կայսր հրատարակեց, առանց սակայն հալածելու օրինաւոր ինքնակալը՝ Կոստանդին Պերփեռուսթէն, որ շորեքտասանամեայ պատանի մ'էր:

Ռոմանոս՝ Հեղինէ անուամբ դուստր մ'ունէր, առաքինի, ուսեալ և գեղեցիկ: Պերփեռուսթէն, Գաբեղեան ընտանիքէն շրջապատուած, սկսաւ տանջուիլ հոգեկան երկու ծայրայեղ զգացումներով. կ'ատէր զՌոմանոս, կը սիրէր իր դուստրը. գաղափարի մարդ ըլլալով քան զիւանագիտութեան, Պերփեռու-

ժէն ամուսնացաւ Հեղինէի հետ (Յ19 ապրիլ 27) և իր թշնամուոյն ցեղը գահ հանեց:

Ռոմանոս իր չորս որդիքները մի առ մի ազոստոս հրատարակեց, իսկ իրեն կանայքը՝ կայսրուհի. Պերփեռուժէն և Հեղինէ հինգերորդ կարգը կը գրաւէին ինքնակալաց ցանկին մէջ: Գաղանի թշնամութիւն մը կը բաժնէր միշտ Ռոմանոսն և Պերփեռուժէնը. Հեղինէ ստիպուած էր անբնական զգացումներ ունենալու. կամ իր հայրը պիտի տտէր, կամ իր ամուսինը: Առաջինը զինք նախաւած էր՝ միւս կայսրուհիներուն ստորակարգելով, մինչդեռ Պերփեռուժէն կուրաբար կը պաշտէր զինք, և իր ականարկներուն անգամ կը հնազանդէր՝ թէ՛ առանձնական և թէ՛ քաղաքական կեանքի մէջ:

Հեղինէ միացաւ Պերփեռուժէնի հետ՝ իր հայրը կործանելու համար: Ռոմանոս կտակ մը գրած էր որով իր որդիները՝ Պերփեռուժէնի ստորակարգեալ կայսրներ կը հրատարակէր. այս և ուրիշ առիթներ, որ գժաութիւն ձգած էին Ռոմանոսի և իր որդւոց մէջ, Հեղինէի համար միջոցներ եղան՝ իր դիաուսները գործադրելու համար: Իբրև քոյր, նա կանկած չէր կարող շնչել. և յիշուաւ յաջողեցաւ իր Կոստանդին և Ստե-

փաննոս եղբայրները համոզել՝ որ զՌոմանոս արքորեն. երբ այս վերջինը հիւանդութեան պատճառաւ անկողին պառկած էր, զինքը հանեցին սենեակէն, նաւակ գրին և փակեցին Փոթթիի վանքի մը մէջ: (944 զեկտ. 19):

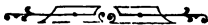
Հեղինէի կը մնար այժմ իր եղբայրները կործանել. մինչդեռ անոնք զաւարտութիւն մը կը կազմէին Պերփեռուժէնի դէմ, սա կանխեց, սեղանի հրաւիրեց զանոնք, և յանկարծ ձերբակալելով բանտեց այլեւայլ վանքերու մէջ: Պերփեռուժէն հնգետասան տարի (944-959) դեռ թագաւորեց, առանց գահակցի, բայց միշտ Հեղինէի գերիշխանութեան տակ: Բաց ի աղջիկներէ, ունեցան որդի մը Ռոմանոս (Բ.) անուամբ, որուն բարձր դաստիարակութիւն մը տալու համար ոչ մէկ ջանքի չինայեցին: Ռոմանոս Բ. յետ զինեպանի մը թեոփուսոյ աղջկան հետ ամուսնանալու, իր հայրը թունաւորեց, (959), քոյրերը վանքի մէջ փակեց, և աքսորման դատապարտեց իր մայրը: Հեղինէի համար իր կենաց ամենէն պառն վայրկեանն եղաւ այն՝ յորում այս վճիռը լսեց. իսկոյն որդւոյն ներկայացաւ, իւր անբնական ապերախութիւնը այնպիսի կրքոտ ճարտա-

սանութեամբ յանդիմանեց, որ նա հրատարեցաւ իր դիտման գործադրութենէն:

Այս անգութ վէրքը Հեղինէի սրտին մէջ խոր հետք ձգեց. կարող չեղաւ շատ երկարակեաց ըլլալ, և յեա ականատես ըլլալու իր որպէոյն անկարգութեանց, մեռաւ 961 ի սեպտ. 19 ին. և նա թաղուեցաւ Փոռթի, այն վանքին մէջ՝ ուր իր հայրը ճգնած էր:

Հեղինէ կը ներկայանայ պատմութեան մէջ՝ իբր հայազգի Շամիրամ մը, օժտուած նիւթական և մտաւոր ձիրքերով, բայց յուզեալ հոգի մը և խռովարար¹:

1. Հեղինէի ժամանակակից և գովասան պատմիչն է Թեոփանէսի Շարայարողը (էջ 458, 466, 473, 758): Յետագայ դարուց պատմիչները սոյն հեղինակին հետեւած են:

Զ. ԹԷՈՒՌԱ (Բ)

(971—976)

ՉՄԵԿԻԿԻ ԱՄՈՒՍԻՆԸ. — ԱՌԱՔԻՆԻ ԿԱՅՍՐՈՒՆԻ ՄԸ:

Թէոդորա (Բ), զուտար Կոստանդին Պերփեռուժէնի և Հեղինայ, հօր կողմանէ արշակունի էր, և մօր կողմանէ՝ գաբղեան: Չուրկ նշանաւոր գեղեցկութենէ, բայց ամենէն առաքինին՝ կանանց մէջ, սիրուած էր յարքունիս, ուր առաքինութիւնը ամենէն հազուագիւտ փոհարն է. բայց Ռոմանոս Բ. իւր եղբայրը, զահ ելած ժամանակ, հոգեւոր կեանքի յարմարութիւններ տեսնելով իր մէջ՝ զինքը վանք մը փոխադրեց (969) իր միւս քոյրերուն հետ:

Տխուր միակերպութեան մէջ անցաւ Թէոդորայի կեանքը, մինչեւ 971 թուականը: Այս տարւոյն մէջ էր որ Չմշկիկ Նիկեփորն սպաննեց և զահ ելաւ, շնորհիւ Թէոփանոյ Թագուհւոյն, որուն հետ ամուսնանալ խոստացեր էր: Հայրապետէն խոստմնազանցութեան բռնադատուած, Չմշկիկ իրեն կայս-

բուհի ընտրեց Թէոդորան, որպէս զի ազնուականութիւն սայ իւր տոհմին, և իւր առաքինութեամբ զինքը ազատ պահէ ընտանեկան դառնութիւններէ: Հարսանիքը կատարուեցաւ 971 նոյեմբ. Թէոդորա ստուերի մէջէն՝ յանկարծ լոյսերու մէջ փոխադրուեցաւ: Չմշկիկի օրինակը՝ քարոզեց ժողովրդեան՝ անզարդ առաքինութիւնը նախապսել քան չարութեան հետ միացած գեղեցկութիւն մը, որ յանձին Թէոփանոյի, անքան եղիրանց մայր եղած էր:

Թէոդորա ժառանգ շընծայեց Չմշկիկի. Հարսանեաց հանդեսէն յետոյ՝ լուծիւնը կը պատէ իր անուան շուրջ, և Լեւոն Սարկաւազ, ժամանակակից պատմորչ, կը մոռնայ լսել թէ ինչ եղաւ սրբակեաց գշխոյին բաղդը՝ երբ իր ամուսինը սպանուեցաւ նենգութեամբ (976)¹:

1. Թէոդորա (Բ.)ի վրայ կը խօսի Լեւոն Սարկաւազ (էջ 127):

Է. - ԹԷՈՂՈՐԱ (Գ.)

(Ա. թագ. 1042-1042, Բ. թագ.
1055-1056)

Յեղափոխութեան ճեսարան սը՛ Բիզանտիոնի սէջ. ժողովուրդը Պալատն վրսն ԿԷ ԳԱԼԷ. — ԿԱԽԱՐԻԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹ ՄԸ. — ԲԱՆԱԿԻ ԵՒ ժՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ԿՈՒԻԸ. ԱՄԲՈՒԸ ԿԸ ՏԻՐԷ ԱՐԳՈՒՆԻՔԻՆ. — ԵՐԿՈՒ ՊԱՌԱՆԵՐ՝ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ ԿԱՅՍՐՈՒՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ. — ԹԷՈՂՈՐԱ ԳԱՀԱԶՈՒՐԿ. — ԻՐ ԵՐԿՐՈՐԻ ԹԱԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ, ԵՒ ՄԱՀ:

Կոստանդին Ը. արշակունեաց հարստութեան վիրջին շառաւիղը, երեք գուստր թողած էր. անոնցմէ երկրորդը, Չոյէ անուամբ, նախանձոտ, միքենայող և անհանդարտ, ամուսնացաւ Ռոմանոս Արղիյրոսի հետ, որ յետ Կոստանդին Ը.ի՛ կայսր հրատարակուեցաւ (1028):

Թէոդորա (Գ.) քոյրն էր Չոյէի, իր անձին փայլը կղզիացնելու համար, Չոյէ կը հալածէր սալատէն ամէն անձ՝ որ կրնար այլոց ուշադրութիւնը իրմէն գողանալ: Բանտեց իր քոյրը քաղաքէն հեռի պալատի մը

մէջ, առանց սակայն արքունական սպասարկութենէ զրկելու զանիկա: Նոյն իսկ Յովհաննէս անուամբ կրօնաւոր մը, վանքէն հանուելով, զրկուեցաւ թէոզորայի քով, ուր իր պաշտօնը պիտի ըլլար հարկ եղած պատիւներով և ծառայութեամբք անոր աքսորին դառնութիւնքը մեղմացնել:

Եպիսկոպոս մը, որ իր երկու պաշտօնակիցներու դէմ երկար ժամանակէ ի վեր նախանձ կը սնուցանէր, պալատական մեծ խոտլութեանց պատճառ եղաւ: Նա կը կոչուէր թէոփանէս, հովիւ թեասնողիկէի. ամբաստանեց թէ թէոզորա, Կոստանդին Դիոզինէս, և վերոյիշեալ երկու եպիսկոպոսները, դաւադրութիւն մը կազմած էին Չոյէի դէմ, օգտուելով իր ամուսնոյն բացակայութենէն, որ այս ժամանակ յԱսորիս կը գտնուէր: Չոյէ ձերբակալել տուաւ թէոզորան, և զինքը ածիլելով՝ Փէզրիօն վանքին մէջ փակեց. իսկ Դիոզինէս պատուհանէ մը վար նետուելով՝ անձնասպան եղաւ (1031 յուլիս 3):

Մինչդեռ թէոզորա վանական խաղաղութիւնը կը վայելէր, Չոյէ, կիրքերէ ասնջուած, թունաւորեց Ռոմանոսը և տեսնելով որ մեռնելու կ'ուշանայ, բաղնիքի մէջ խղզել

տուաւ զինքը. յետոյ ամուսնացաւ Միքայէլ Գ.ի և ասոր մահուանէն յետոյ, Միքայէլ Ե.ի հետ (1041):

Նորընտիր կայսրը, երիտասարդ և գործունեայ, բոլոր իշխանութիւնը ուզեց իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնել. բայց, պաշտուած անձինքները հալածելէ յառաջ, պէտք էր նախ ժողովրդեան սրտին միակ ինքնակալն ըլլալ: Թագորի մ'առթիւ ստացած ծափահարութիւնները զինքը համոզեցին՝ թէ իր զիտուսները գործադրելու ժամանակն հասած էր: Իսկոյն կանչեց Ալեքսիս պատրիարքը, և քանի մ'ոսկի ընծայելով՝ իմացուց թէ պաշտօնանկ եղած է: Նոյն իրիկունը Զոյէն նաւակի մէջ գրաւ և զրկեց Փրինքիփոյի կուսանաց վանքը, հրամայելով որ զինք ամբողջէն վերջ՝ անոր մագերը իրեն բերեն: Վճռական հարուածներ՝ որոնցմով կը յուսար արհաւիրք սփռել Բիւզանդիոնի վրայ: Յետոյ ժողովրդեան համար յայտարարութիւն մը գրեց՝ ուր լակոնաբան սճով կ'ըսէր. «Նենգաւոր է Զոյէ, Ալեքսիսն ալ իրեն գործակից. երկուքն ալ հեռացուցի: Հաւատարիմ եղէք, սպասեցէք բարիքներու»: Անաստաս Պոլոյ քաղաքապետը, երկրորդ օր, հրապարակին մէջ ժողո-

վրրդեան այս ծանուցումը կարգաց: Ընթեր-
 ցումը հազիւ աւարտած էր, երբ ձայն մը
 գոչեց. «Ոչ, ամբարիշտ Միքայէլ Քալա-
 Փաթը չենք ուզեր, մենք Զոյէի կը հա-
 զանդինք, Զոյէն է մեր մայրը, ինքն է կայ-
 սերութեան ժառանգը»: Ժողովուրդը միացաւ
 անոր և սկսաւ աղմկաւոր կերպով գոչել.
 «Մեռնի Միքայէլ»: Յարձակեցան Անաս-
 տասի վրայ և զինքը պիտի խեղդէին, եթէ
 յաջող փախստեան մը բաղդը չունենար.
 Երիտասարդները աունները կը վազէին զէնքեր
 բերելու, ծերունիք, որ արշակունի կայսե-
 րաց փառքը անսած էին, կը գրգռէին ի-
 րենց զաւակները սէրութեան օրինաւոր ժա-
 ղանգը պաշտպանելու: Բիւզանդիոնի կանայք,
 որ, ինչպէս տեսանք, թագուհին միայն ի-
 րենց գլուխ կը ճանչնային, իսկ թագաւորը՝
 մարդկանց, մասնաւոր պարսականութիւն
 կը զգային նախատուած Զոյէին վրէժը առ-
 նելու: Հերարձակ, փայտեր ձեռքերնին, զայ-
 րոյթը՝ սրտերնուն մէջ, և նզովքներ՝ շըր-
 թունքին, կը վազէին հրապարակին մէջտեղ՝
 հերքելով այն նախապաշարումը թէ կինը
 զինուոր կարող չէ ըլլալ: Աղմուկը կ'ածէր,
 կը բարձրանար, Բիւզանդիոնի հիմունքները
 կը թնդային, և արեան սեսարաններ կը ներ-

կէին այն ճանապարհը ուր կատարած և հետը-
հետէ խտացող ամբսիւր կը խոնէր: Նոյն
խկ անանք որ քաղաքականութեան մասին
մասնաւոր զգացում չունէին, փոթորիկին
ազդեցութիւնը կը զգային իրենց վրայ, օ-
րինակէն զինուոյցած, ահեղ տեսարանի մը,
խոսութեան, յափշտակութեան, նորութեան
սիրով բռնելով առաջին առարկայն՝ որ իրենց
ձեռքին կը հանդիպէր, դուրս կը նետէին
դռնէն, կ'երթային սպաննելու աւազակները՝
որ կայսերական իրաւունքներ կը գողնային:
Ամբսիւր կ'ոռնար, կ'ալեկոծէր, հրապարակը
ողողուած էր ծածանող գոյներու՝ մոնչող
ծովէ մը: Բազմութիւնը երբ այնքան կու-
տուեցաւ, որ կարող էր բանակի մը դիմադը-
րել, սկսաւ պալատին վրայ դիմել: Փողոց-
ներէ անցած ժամանակ տուները կը վա-
տարկուէին ամբոսին միանալու համար, որ
հետզհետէ կ'աճէր՝ առուակներ ընդունող
գետի մը նման: «Մեռնի՛ Բալաֆաթ» ա-
ղաղակը, որ իրենցմէ յառաջ կ'ընթանար,
աւելի ահաւոր աղմուկով սկսաւ թնդալ՝ երբ
արքունի պալատին մօտեցան. զէնքերու,
կանացի, մանկական, սպանալից ձայներ՝
հեղեղօրէն կը բաղիւէին արքունեաց որմե-
րուն՝ նետերու տարափի մը հետ: Արքունի

դրան առջիւ հասնելով ժողովուրդը յանկարծ համրացաւ. ընթիւնը, որ պատեց չորս դին, յանկարծական մահուան մը պէս՝ երակները սառեցուց անոնց՝ որ դեռ ճամբու վրան էին և չկրցան ըմբռնել թէ ինչ եղած էր:

Չոյէ, որուն աքսորման վրէժը առնելու եկած էին, կանդնած էր պատշգամի մը վրայ, ահանակուռ թագը գլխին, ճոխագոյն զարդերուն մէջ, և ծածկուած այն ծիրանիով որ յափըշտակուած կը համարուէր:

Օգին մէջ առկախ, ժողիտը դէմքին վրայ, իր համեստ ակնարկներովը, ուր յողթականի մը անգործութիւնը կար, տեսիլք մը, կուռք մը երեւցաւ՝ իրմով խանդավառուած ամբոխին: Երբ սա ուրախութեամբ իր կայսրուհին կը ծափահարէր, Միքայէլ Ե. որ պատուհանին մօտ եկած էր, խորխոյտ առնելով վայրկեան մը գուրս ելաւ. «Հոսվմոյեցիք, ըսաւ, յուսամ որ դոհ եղաք. եթէ աւելի բան մը կ'ուզէք, ան ալ կը կատարեմ»: Խոկոյն ծափահարութիւնք՝ նախատական ազաղակներու փոխուեցան, և բերաւ որ նեանք ուղղուեցան միանգամայն անխոհեմ կայսեր, որ սակայն այս պարագային փախչելու խոհեմութիւնը ունեցաւ:

Յուսահատած՝ կը հրամայէր նաւակ մը, կրօնաւորի զգեստ մը բերել. մինչ տագնապալից կերպով կը վազէր պալատին մէջ, կեանքը ազատել ջանալով, ընդ առաջ ելաւ իր հօրեղբայրը.

— Ինչո՞ւ այնքան շփոթած ես, տէր արքայ, գոչեց. հրաժարականը՝ թագաւորին համար վատութիւն մ'է. մոռցար Դիոնեասիոս բռնաւորի այն տոածը՝ թէ «թագաւորը երբէք պէտք չէ գահէն վար իջնայ, այլ պէտք է սպասէ որ զինքը ոտքերէն բռնած՝ վար քաշեն»։ Դիմադրէ՛, ծերերէ և կիներէ՛ կը վախեա՛ :

Երբ կայսեր հօրեղբայրը՝ Միքայէլի սիրտը արիացնել կը ջանար, ներս մտաւ Քաթաքալոն, տէրութեան մեծագոյն զօրավարը, որ բազմաթիւ պատերազմներու մէջ մտած էր, և միշտ յալթական ելած։ Իր ներկայութիւնը խրախոյս շնչեց կայսեր։

— Տէր արքայ, ըսաւ զօրավարը, ամբոխին հետ զէնքով միայն խօսելու է. քանի որ բանակ մը ունիո քովդ, ի՞նչ պատճառ կայ երկիւղի. արիւնհեղութիւն սկսէ, խռովութիւնը կ'աւարախ։

Միքայէլ Ե. հրամայեց Քաթաքալոնի՝ ոյժ գործածել ամբոխին դէմ։ Վայրագ զօրավարը,

բանակի մը գլուխ անցած՝ զուրս խուժեց պալատէն. պատերազմը սկսաւ. ժողովուրդը կը դիմադրէր՝ կատաղաբար. դիակներ գետինը կը ծածկէին, արիւնը հեղեղօրէն կ'ընթանար, կանանց ճիշը, վիրաւորելոց հառաչը, երիտասարդ ռազմիկներու աղաղակները՝ դժոխքի յարկ մը փոխադրած էին երկրիս վրայ: Արեւը մար մտաւ, դեռ պատերազմը կը շարունակուէր. երկու հազար հոգի սպանուած էին ժողովրդեան կողմէն: Փոխանակ այս կոտորածէն սարսափելու, վրէժի զգացումով վառուած, Քուզանպաքի կողիւ վճռեցին մինչեւ յաղթանակ: Պատերազմը երկուշաբթի առաւօս սկսած էր. շարունակեց ամբողջ երեքշաբթի օր ուր հազար հոգի եւս ընկան. զինուորները, սր ստիպուած էին կամ իրենց հայրերուն, մայրերուն, եղբայրներուն դէմ զէնք բարձրացնել, և կամ մեռնիլ, բռնի կը կոուէին. խողովութիւնը ամառնային մրրիկ մը կարծած էին, մինչ անհեազհեաէ աւելի կը բորբոքէր. երկու օրուան կողուով պարտասած, նահանջել սկսան. ժողովուրդը, յաղթանակի աղաղակներ բաձրացնելով, սկսաւ ներս խուժել պալատէն: Միքայէլ Ե. և իր հօրեղբայրը, կոստանդին անուամբ՝ սարսափահար փախան պալատին

մէկ ծայրը՝ որ նաւահանգստին վրայ կը
 նայէր. հոն սենեակի մը մէջ ծածկուեցան,
 ամէն վայրկեան իրենց գահիճին սպասելով:
 Ժողովուրդը արքունեաց մէջ մտած էր ար-
 գէն և կը կողոսպէր, կը կոտրէր, սլասու-
 հանէն գուրս կը նեաէր կահկարասիներ,
 կը սպաննէր կայսեր կուսակիցները, կը
 փշրէր զայն յիշեցնող առարկայները, սուր-
 քերու վերաբեալ գրացուցակները կ'այրէր.
 սօնի օր մ'էր, ուր ամէն ազգատ ձրի կը
 գտնէր այն իրերը՝ որոնց կը կարօտէր:
 Յափշտակութեան եռանդը սակայն մուռնել
 սուած չէր վրէժխնդրութեան դիտումը. խումբ
 խումբ սենեակներ կը մտնէին, գարաններ
 կը փշրէին, անոնց մէջ ծածկուած կայսրը
 գտնելու համար: Միքայէլ և Կոստանդին
 շնչասպառ կ'ունկնդրէին իրենց մահապար-
 սութեան վճռոյն, զոր ամէն բիւզանդացի
 ազաղակով կը կրկնէր՝ նոյն իսկ իր արքու-
 նեաց մէջ: Բարեբաղդաբար ոչ ոք կրցաւ
 իրենց թաքստեան սեղը գուշակել, երբ գի-
 շեր եկաւ, ժողովուրդը սկսաւ հեռանալ,
 զկայսրը փախած համարելով: Միքայէլ նա-
 ւակ մը գտաւ, իր հօրեղբօր և ուրիշ կու-
 սակիցներու հետ ներս մտաւ, և գիշերուան
 հովանաւորութեան տակ՝ կրցաւ Սթուաի

վանքը փախչիլ և կրօնաւոր ըլլալ (1042 ապրիլ 20):

Տաս տարիէ ի վեր Թէոփորա կը ճգնէր իր վանքին մէջ. յանկարծ ամբողջ մը վանք խուժեց, յափշտակեց զինք և նաւակ դնելով՝ Ս. Սոփիա բերաւ: Հրապարակը խրոնուած էր բազմութեամբ. Կեռ խոռովութեան սկզբնաւորութիւնն էր. Թէոփորայի գալուստը իմանալով եկեղեցի մտան նախ, կայսրուհի հրատարակեցին զԹէոփորա և Զոյէ: Բայց պատրիարքը աքսորուած ըլլալով՝ չէին գիտեր թէ ո՞վ պիտի օծէ նոր թագուհին: Յանկարծ սակայն եկեղեցւոյ մէկ անկիւնէն դուրս եկաւ Ալեքսիս հայրապետը. — երբ զինքը վանք պիտի ուղարկէին՝ կաշտած էր նա զինուորները և Ս. Սոփիա փախած: Այս անակնկալը, որ ինքնին մեծ ուրախութիւն էր ժողովրդեան, աւելի օգեւորութիւն պատճառեց, երբ Թէոփորայի թագադրութեան եկեղեցական հանդէսը կատարուեցաւ: Այսպէս երեք իշխանազունք աքսորեալ կարծուած, յանկարծ Պօլսոյ մէջ կը գտնուէին և դժբաղդութիւնը կրելէ առաջ՝ անոր վրէժը կ'առնէին:

Միքայէլի փախուստէն յետոյ արքունիքը մնաց Զոյէի և Թէոփորայի ձեռք:

«Այն ատեն սկսաւ երկու պառաւներու տարօրինակ թագաւորութիւնը, մին արդէն երկիցս այրի, թէ և առաջին անգամ ամուսնացած ժամանակ ալ՝ սկսած էր խոնարհիլ դէպ ի հորիզոնը, միւսը, անպրանիկը, եթանաանամեայ պառաւ, կեանքը վանքերու մէջ անցուցած. մին անկարգութեանց անձնատուր, ռճիրներու հետ ընտանեցած. միւսը աւելի ողջախոհ, բայց լի՝ վանական կեանքէ յստաջ եկող նախապաշարումներով, և ծայրայեղ ջերմեանդութեան մը բոլոր տկարութիւններով » : (Շլիմպերտէ, իշխ. կղզ. էջ 184) :

Թագաւորութեան առաջին օրը սակայն՝ Բիւզանդացիք այս հակապատկերի յեղաշրջումը աեսան : Չոյէ իր թշնամայն ներեց. թէնդորա կուրացուց :

*

Առաւօտեան գէմ, երբ ժողովուրդը արքունեաց առջեւ խոնուած էր, Չոյէ պատշգամ ելաւ. ծափահարութիւնները լռեցնելով՝ շնորհակալութիւն յայտնեց անոր նախանձայոյզ հաւատարմութեան համար, և իրմէն վճիռ ուզեց Միքայէլի մասին :

— Մեռնի՛, կուրնայ, կախազան հանուի, —
 գուշեց ժողովուրդը: Զոյէ մեղմացնել կը շա-
 նար այս անպուծ վճիռը, բայց Թէոզորա, —
 որ առաքինութեան դպրոցին շրջանաւարտը
 կը համարուէր, — արդէն հրամայած էր Քամ-
 փանարէս քաղաքապետին՝ Սթուտ վանքը
 երթալ, կուրացնել Միքայէլն և Կոստանդի-
 նը: Քամփանարէս, խառնազանճի գլուխ ան-
 ցած, գնաց Սթուտ վանքը, կայսրը նա-
 խասանաց առարկայ ընելէ յետոյ, առանց
 անոր մանկական արցունքներուն գթալու,
 բրեց այն աչքերը՝ որ այնքան անմեղ էակ-
 ներու մահը տեսեր էին: Կոստանդին նոյն
 տանջանքը կրեց՝ առանց նոյն վատասըր-
 տութիւնը ցոյց տալու: Ելէկմոն վանքը գե-
 րեզմանն եղաւ իրենց անուան և փառքերուն:

Երկու քոյրերը՝ երկու ամիս թաղաւորե-
 ցին (Ապրիլ 21էն մինչեւ յունիս 11): Ի-
 րենց կառավարութեան ժամանակ ոչ մէկ
 արտասուիոր դէպք տեղի չունեցաւ, թէպէտ
 ոչինչ կարող էր աւելի արտասուիոր բլլալ,
 քան երկու կանայք՝ որ զոյգ զոյգ դատա-
 րան կ'իջնային, ծերակոյտի անգամներու և
 զօրավարներու գլուխ անցած՝ հրամաններ
 կը զրկէին Արեւելք և Արեւմուտք: Թէոզո-
 րա և Զոյէ՝ մօր մը գորով կը գործածէին

իրենց քաղաքակցաց նկատմամբ՝ քան թագուհւոյ իշխանութիւնը: Բայց Բիւզանդացիք, որ բարեպաշտութիւնը աւելի կը յարգէին քան աշխարհիկ ձիւքիը, միշտ, իրենց սըրտին մէջ, առաջնայն առաւելութիւն մը կու տային, ինչ որ Զոյէի նախանձը կ'արթնցնէր: Երկու թագուհիներ, յետ Նիկողայոս ներքինին Արեւելքի զօրավար անուանելու, Կոստանդին Կապասիւասը՝ Արեւմուտքի, և Մանիակէսը (Արմենակ) Գաղղիոյ կոռավարիչ, տէրութեան ներքին կազմակերպութիւնը հիմնովին բարուքել ձեռնարկեցին օրէնքով մը՝ որով խստիւ կ'արգիլուէր տէրութեան պաշտօններու առեւտուրը: Գանձը սագնապեցնող աղքատութեան մէջ գանելով, կայսեր հօրեղբայրը վանքէն հանեցին, արքունիք բերին, տանջանքի ենթարկեցին, գողութիւնը խոստովանել սալու համար: Կոստանդին, ցաւերուն չհանդսիրժելով, հրամայեց իր գահիճներուն երթալ Ս. Առաքելոց եկեղեցին, և անոր մերձակայ շրհորը մտնել. « Հան, բուռ, պիտի գանէք 5300 սակիի գումար մը »: Պեղումը կոստարուեցաւ, և գանձը յայանուելով, Կոստանդին իր վանքը ուղարկուեցաւ լիբոսին:

Թէոփորայի թագաւորութեան լիբրջին դէպքն

եղաւ այս: Զոյէ, իր քոյրը գահընկէց ընելու համար, ծերակոյտին յայտնեց՝ թէ երկու կին անկարող են տէրութիւնը կառավարելու այնպէս՝ ինչպէս Բիւզանդիոնի արժանապատուութիւնը և ապագայն կը պահանջեն: Հետևաբար, իրենցմէ մին՝ պէտք է ամուսնանայ: Թէոդորա, որ սրբութեան համբաւին մէջ մեծագոյն փառք կը տեսնէր, քան կայսրութեան, պատրաստ էր ամէն տանջանքի ենթարկուելու՝ շամուսնանալու համար:

Այսպէս Զոյէի կը մնար փետայ մը և կայսր մ'ընտրել: Այս պատիւը առաջարկեց Կոստանդին Քաթեփանոյի, որ պալատին հացագործն էր, և արդէն ամուսնացած. երբ նա կը պատրաստուէր գահ բարձրանալու՝ իր կինը, նախանձէ լլկուած, զինքը թունաւորեց: Զոյէ ամուսնացաւ Կոստանդին Մոնոմախոսի հետ (1042-1055), և Թէոդորա, տէրութեան հոգերէն ազատելով, ժամանակ ունեցաւ նորանոր ճգնութիւններ ընելու:

*

Անցնինք այժմ Թէոդորայի երկրորդ թագաւորութեան, զոր երկոստասան տարիներ բաժնեցին առաջինէն:

Չայէ մեռաւ 1050ին և սրբաց կարգը դասուեցաւ. Մոնոմախոս մէկ մէկ հրաշք կը համարէր այն սուէկերը՝ որ իր գերեզմանին շուրջ կը բուսնէին: Պալատին մէջ կը գտնուէր գերի կոյս մը Ալանաց ազգէն. սա եւս գերի մ'ունէր իրեն. — կայսեր սիրտը. յունաց եկեղեցին՝ չորրորդ ամուսնութիւնը արգիլած էր. Մոնոմախոս, նկատելով որ Բուզանդացիք աւելի ներողամիտ են երբ մէկը Աստուծոյ պատուիրանքներուն դէմ կը գործէ քան յոյն եկեղեցւոյ կանոններուն դէմ, ժողովրդեան ո՛ր և է գայթակղութիւն չստաւ համար, որոշեց ամուսնանալ՝ առանց եկեղեցական խորհուրդ կատարելու: Այսպէս այս նոր Սաթենիկը՝ աւգոստուհի հոչակուեցաւ:

Բայց Մոնոմախոս անխոհեմ սովորութիւնն ունէր՝ ամէն օր աաք ջրի բաղանիք երթալու, յետոյ ցուրտին մէջ կենալով՝ պաղ առնելու: Կարող չեղաւ անպատիժ բժշկութեան պատուիրանքներն ալ արհամարհել: Կողացաւով գերեզման իջաւ (1055, յունուար 11), իրեն յաջորդ անուանելով Նիկեփոր անուամբ իշխանը՝ որ Բուլղարիա կը գտնուէր:

Գահակալութեան իրաւունքը սակայն՝

Թէոփորայի կը պատկանէր. Մանուսի կտակը պեռ գործադրութեան մէջ շմտած, եօթանասնամեայ թագաժառանգը, Մանկանեան վանքէն՝ ուր գացած էր կայսեր վերջին վայրկեաններուն ներկայ ըլլալու, իսկոյն Բիւզանդիոն վազեց. ձերակոյսը, պալատականները հաւաքելով՝ յայանեց թէ կայսերական իրաւունքները բնաբարուելու վրասանգին մէջն են, և կ'ուզուի նոր կայսր մ'ընտրել՝ երբ օրինաւոր ժառանգ մ'արգէն կ'ապրի.

— Կեցցէ Թէոփորա մեր կայսրուհին, գոչեց բազմութիւնը:

Ոչ ոք ընդդիմութիւն փորձեց զառամեալ թագուհւոյ մը գէմ, զոր բնութիւնը արգէն քիչ ժամանակէն գահընկէց պիտի ընէր:

Թէոփորայի կառավարութիւնը սկսաւ պաշտական պաշտօններու փոփոխութեամբ: Թէոփոր անուամբ մին՝ Արևելքի զօրավար անուանուելով՝ Թուրքերուն գէմ զրկուեցաւ: Նրկեսաս սուրհանգակաց գլխաւորն եղաւ:

Լեոն Սթրարտազոնպիլոս՝ Թէոփորայի գլխաւոր խորհրդականը ընտրուեցաւ: Եկեղեցական փոփոխութեանց մէջ արժանի է յիշատակութեան Լեոնինը, որ Բուլղարիոյ արքեպիսկոպոսութիւնը յանձնեց Թէոփոլոսի:

Պաշտականք թէոգորան համոզեցին՝ թէ՛
 պեռ ինքը երիտասարդութեան մէջ կը գրա-
 նուի: Կրօնաւորներ, աւելի յառաջ երթա-
 լով, ուրիշ առանձնաշնորհութիւն մ'ալ կ'ըն-
 ծայէին իրեն. կ'ապահովցնէին թէ Աստուած,
 տէրութեան բարեքը ի նկատի առնելով, ո-
 բոշած է բազմաթիւ դարերու թագաւորու-
 թիւն մ'ընծայել իրեն: Այս շողագործու-
 թիւնք հետեանքէ զուրկ չմնացին: Թէոգո-
 րա, որ յիրաւի քաջաոգջ էր խոր ծերու-
 թեան մէջ, հիւանդացաւ այն ճիգէն՝ զոր
 յաճախ ինքնիրեն վրայ կ'ընէր՝ հպստակաց
 պատրանքները հասաստուն պահելու հա-
 մար:

Խաղաղութիւնը կը սիրէր բոլոր ազգե-
 րու վրայ, բեղնաւորութիւնը՝ պաշտօրէից:
 Թէոգորայի թագաւորութիւնը՝ սակեղէն դա-
 րու մէկ գրուագը կը թուէր. ոչ միայն իր
 հսկատակները, այլ երկիրն անգամ, եթէ
 խօսք առնուր, զինքը պիտի գովէր, այնքան
 ծաղկած էր իր հովանիին տակ: Բիւզանդա-
 ցիք ծայրագոյն երջանկութեան մէջ կը
 զգային զիրենք, ինչպէս թէ սրբուհի մը ի-
 ջած ըլլար երկնքէն՝ իրենց գշխոյութիւն
 ընելու համար. իրենց տէրութեան ամէն
 անկեան մէջ հրաշքները կը տեսնէին այն

օրհնութեան՝ զոր Թէոդորայի հովանին կը սփռէր ամէնուրեք: Օգոստոսի դարը Բիւզանդիոն փոխապրուած էր: Յետ սէրութիւնը խոր խաղաղութեան մէջ թողլու, Թէոյորա գնաց ինքն ևս նոյնը վայլելու գերեզմանին մէջ: (1056 օգոստոս 30)¹:

1. Թեոդորա (Գ.)ի վրայ գրած է Միքայէ Աբրա- յիոբէս գատաւօրը (1084—1081), որուն գրութիւնը՝ աւելի գեղեցկագիտական ձևով յօրինուած է քան գիտական. յետոյ Զոնարաս (ԺԷ), Կեդրեճոս Գլիկաս, Մանասէ, Յովէլ, և այլն:

Ը. ՌԻԹԱ

(1296 – 1333)

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՐՔՈՒՆԵԱՅ ՄԷՋ. — ԵՐԿՈՒ ՔՈՅԵՐԸ. —
 ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՔ. — ԲՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ
 ԿՐՕՆԱՄՈՂՈՒԹԻՒՆ. — ԳԻՒՑԱԶՆՈՒՆԻՆ. — ՌԻԹԱ
 ՅԻ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶԿՏՈՒՄՆԵՐԸ. — ԻՐ ՄԱՀԸ:

Լևոն Գ (1269–1288), որ Եղիպտոսի
 անապատներուն մէջ գերի պատանեկութիւն
 մ'անցուցած էր, և հայ ժողովրդեան՝ մե-
 լամադձիկ բանաստեղծութիւններ ներշնչած,
 յետոյ, Կիլիկիա դառնալով, բարձրացած
 իր հայրենի գահուն վրայ, 1288ին՝ զայն
 կը յանձնէր իր անդրանիկ որդւոյն, Հեթում
 Բ.ի. (1289–1304):

Ազգային պատմութեան մէջ դժուարին է
 գտնել աւելի սարօրինակ տիպար մը քան
 այս թագաւորը, որ փրանկիսկեանց վան-
 քին մէջ առանձնացած, հրահանգներ կը
 ղրկէր արքունիք՝ և խարազնագգեաց արե-
 զայի մը հնազանդած պահուն՝ ամբողջ աէ-
 րութիւն մ'ունէր իրեն հպատակ:

Անդրոնիկոս Յունաց կայսրը, օտար արքունեաց մէջ՝ ամուսին մը կը փնտռէր իր Միքայէլ սրբուհի համար: Նա կ'ըլլարու զրկեց Աթանաս՝ Ալեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը, և Նէոփիտոս քահանայն, որպէսզի լատին թագաւորին դուտարը կնութեան խնդրեն, և եթէ նա չհամաձայնի, կ'ըլլիկիս անցնին, նոյն առաջարկը Հայոց արքային ներկայացնելու համար: Այս նուիրակութիւնը ազարգիւն ելաւ, սրովհեակ ժովահէններ Փոկէա քաղաքին քով նաւուն վրայ յարձակելով՝ զայն կողոպտեցին. նուիրակները փախչելու բռնազատուեցան՝ իրենց կեանքէն զատ՝ ոչինչ տանելով հեաներին:

Անդրոնիկոս Բ. Թէսպոր Մէթոսիաէս և Յովհաննէս Գլիկիս երկու իշխանները զըրկեց, նոյն գործը շարունակելու համար: Երկու յոգորեքները նշանաւոր եղած էին, իրենց ճարտասանութեամբ, լեզուագիտութեամբ, որբազան և հին-հելլենական գիտութեամբ: Օտար ազգաց գացող զեսպանները, — զիսել կու տայ Նիկեփոր Գրեգորաս պատմիչը (Ա, էջ 194), — պէտք է միշտ այս ձիրքերը ունենան, որպէսզի ամէն գիտութեան վրայ կարենան խօսիլ, և օտարները յաղթահարեն: Յովհաննէս Գլիկ-

կիս ընտիր հեղինակ մ'ալ էր, որ սոցեւո-
րոտրիւն մը գրած էր Բիւզանդիոնէն Կիլի-
կիա, և ուր Հայոց վրայ շատ թանկագին
տեղեկութիւններ պէտք էր տուած ըլլաւ.
(այս գործը, զժբաղգարար, Նիկեփոր Գրե-
գորասէն միայն կը ճանչնանք):

Մէթոխիաէս և Գլիլյկիս, ազնուականներու
խումբի մը հետ, նախ Կիպրոս ելան և կայ-
սեր առաջարկը ներկայացուցին. լատին թա-
գաւորը պատասխանեց թէ պէտք էին սպա-
սել բաւական ժամանակ, որովհետև ինքը
փոքրիկ շարժում մ'ալ չէր ընել, առանց
նախ երկիւղածութեամբ Հռոմայ քահանայա-
պետին հարցնելու: Այս խղճմըտութեան
վրայ բարկացած, նուիրակները շարունակե-
ցին ճամբան, և Այաս հասնելով, որ կը
կոչուէր «Նաւահանգիոտ Հայոց թագաւորի»,
ցամաքի ճանապարհով, գիմեցին գէպի Սիս:
Հեթումի ներկայանալով՝ խնդրեցին իրմէն՝
հռոմէական պետութեան ապագայ թագուհին:

Հեթում պատասխանեց թէ ոչ միայն մէկ՝
այլ երկու արքսնի օրիորդ ունէր՝ այդ պա-
տուոյն արժանի. և ներկայացուց իր երկու
մանկամարդ քոյրերը, որոնցմէ մին Ռիբա-
կամ Մարիամ՝ տասնհերեք տարեկան էր,
իսկ միւսը, Թեոփանոյ, զեռ աւելի փոքրիկ:

Խորհուրդ սուաւ երկուքն ալ Պօլիս աա-
նիլ, որպէս զի թագաժառանգը իր ընտրութիւնն
լնէ: Ռիթա և Թէոփանոյ օժտուած էին
չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ, և կիլիկեան
արքունեաց մէջ՝ երսոպական դաստիարա-
կութիւն ընդունած էին: Նուիրակները կա-
րող շրջալով վճռել՝ թէ երկու քոյրերէն
ո՞րն աւելի գերազանց է, որոշեցին երկուքն
ալ տանիլ և ընտրութիւնը՝ կայսեր թողուլ:

Բոլոր հայ արքունիքը, մեծամեծներ, զօ-
րավարներ, ճիւղաւորներ, փողերով ու գրօ-
շակներով ուղարկեցին երկու իշխանուհիները,
որ ծովափին վրայ պատրաստ գտան կայ-
սերական ճոխագոյն շքեղութեամբք զարդա-
բուած առագաստանաւ մը: Լուրը կանխեց
Պօլիս հասաւ. Անդրոնիկոս սկսաւ հարսա-
նեաց պատրաստութիւններ տեսնել. կ'ուզէր
կատարել հանդէս մը որուն նման ոչ ոք ե-
րևակայած ըլլար:

Սակայն անակրնկալ գժբազդութիւն մը՝
հայ օրիորդներուն գալուստը ուշացուց: —
Ռիթա ծովային ճամբորդութենէ նեղուած,
հիւանդացաւ. նուիրակները Հոփոս կղզին
ելան՝ զինքը խնամելու համար: Իշխանուհոյն
հիւանդութենէն օգտուելով, բռնապատեցին
զինքը՝ հայկական ծէսը ուրանալու, կրկին

դրոշմ սուին իրեն, և անսւնը փոխելով՝ Քսենէ կոչեցին: Յետոյ իր փոքրիկ քոյրն ալ նոյն ստիպման ենթարկուելով, կրկին դրոշմ սու-ւին. և Թեոփանոյի տեղ Թեոդորս կոչեցին: (Այս դէպքը յոյն պատմչէ մը գրածնք, տես Պախիմերոս, էջ 206):

Կասաբեղապէս առողջացած, Ռիրս և Թեոփանոյ Հոռոսէն դէպ ի Բիւզանդիոն նաւարկեցին: Յունուարի օր մ'էր. Ոսկեղջիւր ծածկուած էր նաւակներով. օլը լեցուած էր երաժշտական գործիքներու միաձայնութեամբ: Կայսրը ինքնին, ծերակոյտի անդամներու հետ՝ ընդառաջ ելաւ իրենց՝ մինչև Ս. Կողմաս վանքին քով և ամենաշքեղ հանդիսով՝ զանոնք կայսերական պալատը տարաւ: Կարելի չըլլալով որոշել՝ թէ ո՞վ աւելի աժանաւոր է կայսրուհի ըլլալու, հասակի առաւելութիւնը ի նկատի առին. Ռիրս, անօրինակ կերպով շքեղ հարսանիքէ մը յետոյ, հոռմէական տէրութեան ազգուտունին հոչակուեցաւ, (16 յունուար 1296):

Փոքրիկ Թեոփանոյն, սրուն շատեր կը փափազէին, սահմանուեցաւ Կոմնենեան Յովհաննէսի հետ ամուսնանալու. երբ նա Արմաւաք կ'երթար՝ իր փեսայն գտնելու համար, մեծաւ ճանապարհին վրայ, և թաղուեցաւ Թեոագոսնիկէի մէջ:

Այն տարին, յորում Ռիքա զահ բարձր-
րացաւ, արհաւիրք և արիւնհեղութիւն կը
տիրէին Պօլսոյ մէջ:

Վեննակեցիք, պատերազմ հրատարակե-
լով Ճենովացիներուն դէմ, յանգգնեցան,
հակառակ Յունաց հետ կռած դաշինքներուն,
նաւասորմդով Պօլիս մանել, այրել կալա-
թան ու Բերան, ուր մեծաւ մասամբ ճե-
նովացիք կը բնակէին: Ամբողջ գիշեր մը
Պօլիս իր արուարձաններուն հրդեհով լու-
սաւորուեցաւ. սուններնին պատարկ թողլով,
Ճենովացիք Պօլիս ապաւինած էին, ուստի
կեանքի կորուստ չեղաւ բնաւ. բայց Անդը-
րոնիկոս կատաղութենէն կը դիւահարէր տես-
նելով իր քաղաքը՝ իր աչքերուն տակ այ-
րուած. անկարող եղաւ հանգուրժելու. երբ
վեննակեցիք յարձակեցան նաև Պօլսոյ այն
թաղին վրայ, ուր Ճենովացիք ապաւինած
էին, հրամայեց Յունաց՝ միանալ այս վեր-
ջիններուն հետ և վեննակեցիները ետ մղել:

Հեթում թագաւորը Պօլիս եկած էր, իր
գուսարը տեսնալու համար: Յունաց մայրա-
քաղաքին մէջ անգամ փրանկիսկեան եղ-
բարց հետ կ'ապրէր, և սիրուած էր թէ՛

վենետիկացիներէն և թէ՛ ճեղովացիներէն։
 Զահոնք հաշտեցնելու համար Անգրոնիկոս
 Հեթումը ղրկեց, իբրև լատին, միջնորդու-
 թիւն ընելու, բայց յուռախար եղաւ. ճե-
 նովացիք օր մը յանկարծ վենետիկեցւոց վը-
 րայ յարձակելով, զամէնքն ալ ջարդեցին։
 (Հեթումի Պօլիս գալն և Փրանկիսկեանց քով
 բնակիլն՝ գիտենք Գէորգ Պախիմերոս պատմը-
 չէն, էջ 242)։

Ռիթա չորս օրդի ընծայեց Միքայէլի,
 Անգրոնիկոս (Գ.) որ յետոյ կայսր եղաւ,
 Մանուէլ, Աննա և Թէոդորա։

Անգրոնիկոս, ի սկզբան առաքինի. յիտոյ
 ախտերու անձնատուր ըլլալով, իր Մանուէլ
 եղբայրը սպաննեց գիշեր ժամանակ՝ զայն
 շփոթելով նախանձորդներէն միոյն հետ։
 Միքայէլ, որ Ռիթայի հետ Թեսաղոնիկէի
 մէջ կ'ապրէր, իր որդւոյն մահը լսելով,
 սրտին ցաւէն մեռաւ (1320ին)։

Այս սպանութեան պատճառաւ՝ Անգրո-
 նիկոս Գ. ասելի եղաւ ամենուն։ Ծերունի
 պապը գահազուրկ կ'ուզէր ընել զինք, իր
 անհարազատ սրդին կայսր անուանելու հա-
 մար։ Յայտնի թշնամութիւն կը ցուցնէր ոչ
 միայն Անգրոնիկոս Գ.ի, այլ և իր մօր՝
 Ռիթայի դէմ։ Կարող ենք ուրեմն եզրակացը-

նել՝ թէ ծերունի կայսրը քաղաքագիտօրէն փնտասկար կը սեսնար աէլլութիւնը յանձնել երիտասարդի մը, որ մօր կողմանէ հայ էր, և որ Յունաց նենգութենէն ձանձրացած, անգամ մը բացագանչեր էր. «Ելիլիկիա պիտի երթամ քեւույս մահուանէն յետոյ՝ Հայոց թագաւոր ըլլալու համար»:

Անդրոնիկոս Բ. իւր կոստանդին անուամբ որդին (1321/ին) Թեսաղոնիկէ դրկեց՝ որպէս զի Ռիքա ձերբակալեն, և քաղաքական յանցաւորի մը նման, զինուորներով Պօլիս ուղարկեն: Ռիթա եկեղեցին ապաւինեցաւ. Աստուածածնայ պաակերին առջիւ ծնրազըրած՝ ուխտեց զուրս չելլել: Այս վայրկենին կոստանդին ներս մտնելով՝ հրամայեց իրեն հետեւիլ. հնազանդութեան սեղ՝ անկից միայն զայրագին նայուածք մը գանեւրով, Ռիթայի վրան յարձակեցաւ և կ'ուզէր բռնի զուրս հանել. չէր գուշակած թէ ինչ փոթորիկի պիտի հանդիպէր. Ռիթա կոստանդինի վրայ նետուեցաւ իր բոլոր թափով և սկսաւ հարուածներ իջեցնել. կայսրուհին և զօրավարը կը մենամարտէին. Հոփսիմէի և Տրպատի սեսարանն էր: Յոգնեցաւ կոստանդին, և երեք զինուորներու գառնաւրով հրամայեց անոնց՝ որ կայսրուհին զուրս

հանեն եկեղեցիէն: Ռիթա, թէ և շարունակեց հերոսաբար կռուիլ՝ բայց չկարենալով երեք երիտասարդի միանգամայն զիմադրել, զրկուելով՝ տարուեցաւ նաւ մը՝ որ Պօլիս պիտի մեկնէր: (Նիկեփոր Գրեգորաս, Ը գիրք 11, և Կանտակոզէն Ա, 26):

Անդրոնիկոս Բ. արքունեաց մէջ պահեց զինք, բայց հսկողութեան տակ: Ոչ մէկ առիթ չէր կորսնցնէր նախատելու համար բոլոր իշխանաց առջև իր համանուն թոռնիկը՝ զոր մանկութեան ժամանակ այնքան սիրած էր. անշուշտ անոր մայրն ալ ազատ չեղաւ նոյնպիսի դառնութիւններէ:

Սակայն 1328ին Անդրոնիկոս Բ. բռնազատուեցաւ իր թոռան իրաւունքները ճանչնալու, և հրաժարեցաւ կառավարութենէ, ուր յաճախ առիթ ունեցած էր իր բնածին թիթեամատութիւնը ի ցոյց հանելու. միայն մի դէպք բաւական է զայն արագուցանելու: Անգամ մը սենեկին մէջ կ'աշխատէր, երբ ձիու մը խրխինջը լսեց. ուսկի՞ց կըրնար գալ. զրացի սենեակներէն միոյն մէջ ձիու մը պատկերը կար. անմիտ կայսրը իսկոյն եզրակացուց՝ թէ այդ նկարուած ձին էր որ հրաշքով խրխնջել սկսեց է... հրաշքի ձայնը կը տարածուի բոլոր պալատին մէջ,

և կը հաստատուի մանաւանդ այն պատճառաւ, որ ձիուն վրայ հեծնողը՝ Ս. Գէորգն ինքնին է: Հեաաքրքիր նաժիշաները, զինուորները պալատ կը վազեն, զարմանալի եղելութիւնը ստուգելու համար: Երբ կայսրը՝ իշխանաց հրաշքին մանրամասնութիւնքը կը պատմէր, «Տէր արքայ, ըտին անոնք, այդ հրաշքը նոր բան չէ. այդ ձին ուրիշ անգամ ալ խրինջեց, երբ լատինացիք Պօլսէն կ'ելլէին. յաղթութիւն կ'աւետէ!»:

Անդրոնիկոս Գ. ի գահակալութեամբ (1328) Ռիթա կը յուսար փառաց գազաթնակէտը բարձրանալ: Կ'ուզէր ինքը կառավարել և կը պահանջէր որ ամենէն փոքրիկ խնդրոյն մէջ ալ իր կարծիքն հարցնեն. իր որդին ալ, վրէժինզիր իր անհատական իրաւանց, ամէն առթի մէջ մօր սիրտը կը մահացնէր անոր խորհուրդին հակառակը գործելով: Կանտակուզէն և իր մայրը աւելի հեղինակութիւն ունէին քան զՌիթա, որ անոնց դէմ սկսու նախանձ սնուցանել, իր որդւոյն դէմ՝ տտելութիւն:

Անդրոնիկոս Գ. իշխաններուն սխտել տուած էր որ եթէ մեռնի՝ իր կայսրուհին ծնած զաւակը պէտք է թագաւորէ: Ռիթա ընդհակառակն իր իրաւունքը կը նկատէր

դահ բարձրանալ այն պարագային՝ երբ իր սրդին յանկարծամահ ըլլար: Եւ որովհետեւ թեաաղոնիկէ կը բնակէր, Սիւրդիանէս կառավարիչը որդեգրեց, և թեաաղոնիկէի բնակիչները բռնապատեց երջնլու՝ թէ իր փառաց համար՝ մինչև մահ պիտի կուռին: Այսու պալատական խռովութիւնները դեռ աւելի սառսկացան, և Ռիթա մինչև իսկ դաւադրութիւն կազմեց՝ իր սրդւոյն կեանքին դէմ:

Այս դաւը, զոր կազմակերպեց Սիւրդիանէս իշխանին հետ, մեծ յեղաշրջութիւն մը յառաջ պիտի բերէր եթէ յաջողէր. Սիւրդիանէս փախաւ կալաթա, ուր ծպտեալ ծածկուած մնաց տան մը մէջ. զինուորներ ամէն կողմ հետազօտութիւն կը կատարէին. կայսրը, անհամբեր, կալաթա իջաւ անձամբ քննութիւններ ընելու. ամէն միջոց ապարդիւն եղաւ. Սիւրդիանէս ծածկուած մնաց. երբ կայսրը և իր պաշտօնեայիները յուսահատած Պօլիս դարձան, Սիւրդիանէս նաւ մտաւ և հեռանալով Պօլսէն՝ բանակի մը գլուխն անցաւ:

Պատրաստութիւններ կը տեսնէր մայրաքաղաքին սիրելու. Ֆրանց իշխանը, որ յետոյ իրիւ պատմագիր հոշակուեցաւ, իր

բանակն եկաւ՝ փախստական ձեանալով։ Բիւզանդացի Անակը, իր կեղծիքը հաւատարմացնելու համար՝ խորհուրդ սոււած էր կայսեր՝ իր ինչքերը յարքունիս գրաւել, և իր կինը, իշու վրայ հեծցուցած՝ Ս. Սոփիայի հրասպարակին վրայ պտտցընել։ Սիւրդիանէս այնուհետև ոչ մի տարակոյս ունեցաւ՝ թէ Ֆրանց վրէժխնդութեան զգացումով իրեն դիմած էր. Ֆրանց, պտոյտի մը ժամանակ՝ զինքը սպաննեց երկու սրկայներու ձեռքով, որոնց հետ յետոյ կոստանդնուպօլիս փախաւ։

Թէպէտ Ռիթա ալ այս դաւադրութեան մասնակցած էր գաղտնապէս, բայց Անդրոնիկոս Գ. իր մօր պատիւը անարատ պահելու համար, թոյլ չտուաւ զինքը դատաստանի կանչել։

Ռիթայի մէկ զուտորը ամուսնացած էր Բուլղարաց թագաւորին հետ. պէտք է դիտել թէ Հեթում Բ. իւր խաղաղասէր քաղաքականութեամբ որքան իր ընտանիքը տարածեր էր։ Կիպրոսի, Բիւզանդիոնի, Բուլղարաց թագուհիները՝ իր սուհմէն էին։ Միքայէլ Բուլղար, թոռն Ռիթայի, զեսպան զրկեց Անդրոնիկոս Գ.ի Բիւզանդիոնը պահանջելով՝ իբրև ժառանգութիւն։ Պատերազ-

մը անխուսափելի էր. Ռիթա սակայն միջամտեց. ընծայներով և ճարտարախօսութեամբ՝ յաջողեցաւ իր թոռն և որդին հաշտեցնել:

Ռիթա յիս տխուր սարիններ անցընելոս, իր փառասէր ձգտումներէն ո՛չ մէկը յաջողած տեսնելով, մեռաւ թեւազոնիկէի մէջ, 1333ին: Նիկեփոր Գրեգորոսս պասամիչը՝ կայսեր առջև դամբանական մը խօսեցաւ, զոր իր գրքին մէջ ալ զետեղելով՝ (էջ 490) աւանդեց մեզի:

Մարմնոյ, մտքի և նկարագրի կարողով, Ռիթա թագազարդ ամազոն մըն է, հարազատ դուստր այն քաջերուն՝ որ, ձիւնապատ կատարներու վրայ բազմած, «լեռներու թագաւոր» տիտղոսն ընդունեցան՝ խաչակիր բանակներէն¹:

1. Ռիբայի վրայ, զոր նախ Մարիամ կը կոչեն, յետոյ միշտ Քսենէ, կը խօսին Նիկեփոր Գրեգորոսս (էջ 196, 354, 430. 440, 490, 493). Պախիմերոս (Բ հտ. էջ 205). Կանտակոզգէն՝ իր՝ նամակի ձեւով գրած՝ յառաջաբանիկ մէջ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԿՈՍՏԱՆՂԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԺԷՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. Յունաց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Կոստանդինի վրայ. — Պերփեռուժէնի վրայ խօսող գլխաւոր պատմագիրները՝ հետեւեալներն են:

Թեոփանէս Շարայարեայ ըստ Պոննի տպագր. էջ 370—469:

Սիմեոն Մագիստրոս Լոգոքեր էջ 712—756:

Գեորգ Կրօնատոր էջ 874—924:

Կեդրենոս Բ հատոր էջ 278—337, և այլն:

« Բիւզանդացի այն հեղինակները որ Կոստանդին Ը.ի վրայ խօսած են, տասն են թուով: Ի վերջ ժ դարու Լևոն Քերականագետ, Սիմեոն Մագիստրոս և Գեորգ Կրօնատորի երկու շարայարողները. ԺԱ դարուն վերջը, Սքիլիցես և Կեդրենոս. ԺԲ դարուն մէջ, Զոնարաս, Եփրեմ որուն գրածը տաղաչափեալ համառօտութիւն մ'է նախորդներուն. ԺԳ դարու մէջ, Մանասէ, համառօտող և տաղաչափ. Յովէլ, համառօտող:

Ժ. Կարու շորս պատմագիրները պատմած են՝ միայն Կոստանդին Է.ի թագաւորութեան առաջին մասը. իր խնամակալներու՝ և իւր գահակցիև Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ ըրած իրենց պատաստանները՝ նոյն են: Թէպէտ և զԼեկաբենոս յանցաւոր կը նկատեն ճշմարիտ յափշտակութիւն մ'ըրած ըլլալուն համար, այնուհանդերձ ամենամեծ գովեստներ կու տան իւր կառավարութեան կերպին, իւր բարեպաշտութեան, իւր մարդասիրութեան վրայ. իր անկումէն վերջ՝ կը ցաւին իրեն վրայ՝ զինքը արժանի նկատելով օրինաւորապէս թագաւորելու, և իր գործերէն միայն մէկը եպերելով, ճիշդ այն՝ որով գահու վրայ բաձրացաւ:

Այս շորս պատմագիրներու համաձայնութիւնը կերպով մը բիւզանդական պատմութեան ձայնատուն եղած է. և Ժ Կարէն մինչեւ ԺԳ Կար, ժամանակագիրները ուրիշ բան չեն ըներ, բայց եթէ մի և նոյն պէպքերը և պատաստանները յեղյեղել: Մանասէ, իւր բանաստեղծական խանդէն մղուած, թերեւս քիչ մը վաժան է յափշտակող Լեկաբենոսի նկատմամբ, բայց ակներեւ է, որ ինքն ալ ճիշդ այն աղբիւրները գործածած է, ինչ որ սենեցած են իրենց առջեւ Ժ Կարու պատմագիրները:

Կոստանդին Է.ի թագաւորութեան երկրորդ կիսուն վերաբերեալ պատմութիւնները, այսինքն ինչ որ իր անձնական կառավարութեան վրայօք գրուած է, նոյն համաձայնութիւնը չունին:

Այն թագաւորին վրայ երկու տեսակ ականգութիւն կայ. մին նպաստաւոր, միւսն աննպաստ. և ուշադրութեան արժանի է թէ ինչ եզանակաւ այո երկրորդը ի յայտ կու գայ բիւզանդական պատմութեան մէջ:

Լեոն Քերականագէտ և Գէորգ Կրօնաւորի շարայարողը, կանգ կ'առնուն 948ին, այսինքն Ռոմանոս Լեկաբենոսի մահուամբ, որ աքսորուած էր Փոսթի կղզւոյն մէջ, և յայտնի է որ ուրիշ նպատակաւ չեն սկսած Կոստանդին Է.ի առաջին չորս տարիներուն վրայ խօսիլ, բայց եթէ իրենց գլխաւոր դիւցազնին պատմութիւնը վերջացնելու համար. Սիմէոնի Շարայարողը՝ կ'երթայ մինչեւ 961, բայց Կոստանդին Է.ի՝ միայն մի քանի աննշան գլուխներ կը նուիրէ: Ուստի մեզի ծանօթ Ժ պարու միակ պատմաբանը, որ իրօք Կոստանդին Է.ի պատմութիւն մը գրած ըլլայ, է Թէոփանէսի անանուն շարայարողը, կամ մանաւանդ Թէոփանէսի Շարայարութեան Զ գլուխը որ կը պարու-

նակէ, ըստ Պոննի տպագրութեան, Լեոն Զ.ի, Ազեքսանդրի, Կոստանդին Է.ի, — երբ սա խնամակալի ներքեւ էր, — Ռոմանոս Լեկա-
քենոսի, Կոստանդին Է.ի, — երբ սա մինակ
կը թագաւորէր, — Ռոմանոս Բ.ի թագաւո-
րութեան տարիները:

Այսպէս, այս շորս պատմագիրներու խումբին մէջ, որ գրեթէ Ժ դարուն վերջը կ'ապրէին, և զոր կրնանք մակեդոնական խումբ անուանել, անուամբ այն հարստութեան՝ որուն ներքեւ ապրեցան. միայն մէկը, քիչ մը մանրամասնօրէն խօսած է Կոստանդին Ը.ի վրայ, և իր պատմութիւնը՝ գովեստ է: Ուրեմն տասներորդ դարուն մէջ տեղեկութեանց միայն մէկ աղբիւր կրնար գոհութիւն օժնենալ յաջորդ դարերուն համար՝ Պերփեռուժէնի վրայօք, և այս տեղեկութիւնք բոլորովին նպաստաւոր էին:

Յաջորդ դարէն սկսեալ, ընդհակառակն, պատմական հաւաստագիրներու մէջ կը նշմարենք տեղեկութեանց կրկին հոսանք. պարսաւը՝ գովեստին հանդէպ, զարմանքի քով արհամարհանքը:

ԺԱ դարուն մէջ Կեղերնոս և Սքիլիցէս կրկնած են շատ աղմուկներ՝ Պերփեռուժէնի աննպաստ. ԺԲի մէջ, Զոնարաս ալ նոյն

տրամադրութեան տակ է. Գլխիկաս նախա-
տինքներ ալ կ'ընէ. իրեն փոքր կու գան
ապուշ և դատարկապորտ մակդիրները:

Ուսկից կու գայ աննպաստ աեղեկութեանց
այս աղբիւրը, որուն մեկնակէտը ի զուր
կը փնտռենք մակեպանական խմբի գրու-
թեանց մէջ, Ժ դարու, մեզի ծանօթ, գրա-
կանութեան մէջ:

Պէտք է որ այս ժամանակին գրուած
ըլլայ պատմութիւն մը՝ բոլորովին այլ ոգ-
ւով քան ինչ որ է Շարայարողինը, պատ-
մութիւն մը՝ որուն օրինակները բազմացնել
ջանացած չեն մակեղոնացի իշխանները,
և որ, մեզի համար, կարսուած է:

Այս յայտնի է որ Պերփեռուժէնի բոլոր
պատմագիրները մեզի հասած չեն: Լեւոն
Սարկաւազ, ԺԱ դարու հեղինակ, կ'ըսէ որ
Կոստանդինի թագաւորութեան գէպքերուն
վրայ պիտի շխօսի, վասնզի ուրիշներ ար-
դէն ընդարձակ խօսած են. այդ մեզի հա-
սած պատմութիւններէն ո՛չ մէկը արժանի է
ընդարձակ մակդրին:

Այսպէս, Կոստանդին Ե.ի պատմչաց մէջ
կան գովաբանողներ և ամբաստանողներ:
Մէկ կողմը կեցած է Շարայարողը, միւս
կողմը՝ Կեղրենոս, Զոնարաս, Գլխիկաս, Եւ-

փրեմիսս: Մէկը գրեթէ ժամանակակից է, միւսները՝ յաջորդ դարու կը պատկանին:

Մէկը գրեթէ պաշտօնական պատմագիր մ'է, միւսները՝ անկախ պատմագիրներ:

Առաջինն իր արամադրութեան սակ ունեցած է մի քանի հաւաստագիրներ՝ որ թերևս միւսներուն անգործածելի եղած են:

Բայց մենք կը տեսնանք որ Շարայարողը հոռիմէական նաւատորմի կործանելու սայ արաբական նաւատորմիդը՝ Փալերմոյի առջեւ, 956ին, մինչդեռ գլխաւորապէս փոթորիկն եղաւ, որ այդ գործը ի գլուխ հանեց:

Նա կ'անգիտանայ կամ կը կեղծէ Բլազանդացուց բոլոր պարսութիւնները յիտաւիա և յԱրեւելս, և միայն իրենց յաղթութեանց վրայ կը խօսի: Կրեաէի մեծ արկածին վրայ, 949ին, չի խօսիր: Կը տեսնուի թէ արտաքին պատմութեան համար՝ գործածել է միայն պաշտօնական վաւերագրերը, զօրավարաց յաղթութեան յայտագրերը, այն նոպասաւոր աղմուկներն և մեկնութիւնները՝ զորս Կոստանդին կը յանձնէ տարածել քաղաքին մէջ, երբ բանակը պատերազմի մէջ է:

Կեցրենոս, ընդհակառակն, յաջորդ դարու պատմագիրներու մէջէն ամենէն կարեւորը,

արտաքին եղելութեանց վրայ՝ աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ ունի. կ'երեւի թէ նա գործածեր է արաբական ազգիւրներ, յիասնդի շատ մանրամասնօրէն և անկողմնակալ կերպով կը պատմէ Սարակինոսաց դէմ եղած պատերազմները:

Լաւագոյն է, թերեւս, արտաքին պէպքերը պատմողի մը համար, լուրորովին ժամանակակից չըլլալը: Պաշտօնական գրութիւններէ չի խաբուիր. հակասութիւնները, տարբեր մեկնութիւնները՝ ժամանակ ունեցած են ծնանելու. օտարազգիները և նոյն իսկ թշնամիները՝ լսյս կը սփռեն պէպքերուն վրայ: Պատմաբանը կ'օգտուի կարծիքի այս աշխատանքէն:

Բաց ի յոյն պատմագիրներէ, պէտք է ի նկատի առնուլ, ամենէն առաջ, այս թագաւորութեան ներքին պատմութեան և Կոստանդինի ներքին կենսագրութեան վրայօք Լուիթրրանդի, Քրեմոնայի եպիսկոպոսին՝ գրութիւնները, որուն վկայութիւնը, Պերփեռուժէնի նպաստաւոր, այնքան յարգի է՝ որչափ բիւզանդացի պատմագրացը: Ինքը աւելի ստուգապէս ժամանակակից է՝ քան բոլոր 'անոնք' զորս յիշեցինք: Պերանժէ թագաւորէն Կոստանդին Է.ի արքունիքը

գեսպան զրկուած, քիչ վերջը այն յեղափոխութենէն՝ որով Պերփեռուժէն ազատեցաւ յափշտակող Լեկաբենուսի ձեռքէն, կրցած է շատ բան հաւաքել այս յեղափոխութեան մանրամասնութեանց, անձերու նկարագրին, կայսեր սովորութեանց վրայ անգամ, շատ մանրամասնութիւններ՝ զորս չենք գտներ ոչ Լեւոն Քերականագէտի, ոչ երեք շարայարողներու մէջ՝ որ ժողովրդական ազմուկներու արդէն իսկ տկարացած արձապանդներն են:

Գերմանացի, իտալացի, հունգար, սերպիացի, ռուս, ասորի, արաբ, հայ պատմագիրներն ալ պէտք է աչքի առաջ ունենալ. բայց իրենց վկայութիւնը յարգ ունի, մասնաւորապէս, արտաքին պատմութեան համար»: (Rambaud, L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète էջ 1):

2. Հայոց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Պերփեռուժէնի վրայ. — Յովնան կաթողիկոս, Գլուխ ԾԴ, էջ 333 (տպ. Երուսաղէմ) հետեւեալ գլուխը կը նուիրէ կոստանդինի.

«Յազագս զրեւոյ Նիկիզայոսի պատրիարգին

Կոստանյնուպօլսոյ նամակ առ Յովհաննէս Կաթողիկոսն, և նորա ևս գրելոյ առ Կոստանդին կայսր » :

Սա այն Նիկոդայոս պատրիարզն է՝ որ Ալեքսանդր Արշակունւոյ շնորհիւ կրկին գահ ելաւ՝ գանակոծել սալսլ զԵւթիմիոս հայրապետ (912), Պերփեռուժէնի, խնամակալն եղաւ (913ին), կայսր օծեց զՌոմանոս (920), և որ 13 տարի հայրապետութիւն ընելէ վերջ՝ մեռաւ 925ի մայիս 17ին, երբ միասին կը թագաւորէին Ռոմանոս Լեկաբնոս՝ և Կոստանդին Պերփեռուժէն :

Կոստանդին Պերփեռուժէն երկու անգամ միայնակ թագաւորեց. մին՝ 913—920. միւսը՝ 944—959 :

Այս վերջին շրջանին մէջ գրուած չի կրնար ըլլալ առ Յովհանն Կաթողիկոս գրուած նամակը՝ որովհետև արդէն Նիկոդայոս հայրապետ մեռած էր. գրուած չէ նոյնպէս այն ժամանակ երբ Պերփեռուժէն Ռոմանոսի հետ կը թագաւորէր, որովհետև առ Յովհանն Կաթողիկոս գրուած նամակին մէջ Լեկաբնոսի (920—944) բնաւ յիշատակութիւնը չկայ, ուրեմն Նիկոդայոսի այդ նամակը պէտք է գրուած ըլլայ 913 էն (երբ Պերփեռուժէն եօթը տարեկան էր) մինչև 920 թիւը՝ երբ Պերփեռուժէն չորեքտասանամայ էր :

Այս հանգամանքները պէտք է ի նկատի առնուլ՝ մեկնելու համար Յունաց խաղացած աննշան դերը՝ այն ժամանակի Հայաստանին նկատմամբ:

Ընդհակառակն Յովհան Կաթողիկոսի՝ առ Կոստանդին գրած նամակը պէտք է Ռոմանոս Լեկաբենոսի ժամանակ գրուած ըլլայ, թէպէտ և նամակին մէջ բնաւ ասոր յիշատակութիւն չկայ: Զայս պիտի ապացուցանենք՝ երբ ի մէջ բերենք այդ նամակը: Յոյժ հետաքրքրական են, ըլլալով դիւանական հարազատ գրութիւններ, և պատասխանին հեղինակն՝ ինքնին կաթողիկոս պատմագիրն ըլլալով:

«Վսեմականի¹, աստուածասիրի և հոգեւոր հօր՝ սեւաոն և յաւէտ սիրելի եղբօր մերում՝ Յովհաննու Կաթողիկոսի Հայոց մեծաց՝ ի՛ Նիկողայոսէ ողորմութեամբն Աստուծոյ յարգեպիսկոպոսէ Կոստանդուպօլսի և ի Մառայէ ծառայից Աստուծոյ՝ Տէրամբ իննպլ:

1. Կարծենք թէ Յովհան Կաթողիկոսի յունարէն բնագիրը հոս ունէր Σεβαστὸς բառը՝ որ կը նշանակէ թէ բարեպաշտ, և թէ՛ արքունական, վեհափայլ, և որ ծագուած տուած է վսեմական տարօրինակ սկզբնաւորութեան:

կարծեմ՝ ոչինչ զանխուլ է ի քէն, ատէր իմ, ի քոյոյ յառաւուածասիրութենէդ՝ յոյժ տրամութիւն և անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղագս Հայոց և Վրաց և Աղուանից միահամուռ քոյդ հաշատացեալ հօտից¹. որ² եհաս ի վերայ դառն տագնապ շարշարանաց և նեղութեան ի Սառակիհոս³ իամայելեան բռնակալացն: Զի թէպէտ մարմնով մեկուսի եմք, և աչօք ոչ տեսեալ զվտանկ հօտի ձերոյ, սակայն ի լսելն ի շարէն շարշարեալ զաշխարհս ձեր, յոյժ կոծիմք անձամբ և յոգւոց ելանեմք մեծաւ տրամութեամբ:

1. Այս բացատրութիւնը՝ յայն պատրիարքի մը կողմէ՝ շատ նշանաւոր է. զայն ի նկատի չեն առած հայ եկեղեցւոյ պատմաբանք, և Գեւոր կը սխալի՝ հայ կաթողիկոսը անուանելով՝ Վրաց և Աղուանից կաթողիկոսներուն նկատմամբ՝ միայն primus inter pares. «միահամուռ քոյդ հաշատացեալ հօտից» Բացատրութիւնը աւելի նշանակութիւն կ'առնու երբ ի նկատի առնուիք այն եկեղեցական խռովութիւնքը՝ որ եղան Աբրահամու և Կիւրիոսի ժամանակ:

2. Ուղղելի որոց:

3. Այս անուանակոչութիւնը շատ հազուադէպ է հայ պատմաց քով, և թերեւս հոս պիտի չհանդիպէինք անոր՝ եթէ ի մէջ բերուած կտորը թարգմանութիւն մը չըլլար:

Իսկ եթէ մեք հեռագոյն ի ձէնջ՝ միայն ի լսելն այսպէս ընկալաք յանձինս մեր սուգ գառնութեան, ապա որչափ ևս առաւել դուք հաղորդեալք ի շարչարանս՝ ընդ հօտից ձեր, և հալածեալք յանօրէն և պիղծ ապստամբացն¹. և զի՞նչ պարտ է և պատշաճ է լինել, և կամ զի՞նչ այնչափ շարութեանն իմանալ մխիթարութիւն. և զորպէս ուղղութիւն զհետ եկեսցէ փարատել զառաջիկայն՝ որ գալոցն է գայթակղութիւն:

Արդ՝ եթէ պատշաճ թուեսցի որբութեանդ ձերում, պարտ է նախ զաստուածային այցելութիւն և զօգնականութիւնն յամենայն ժամ վերակարգալ. և ձեռս ի վեր համբառնալ, և բոլորով սրտիւ ի գութ ողորմութեան կոչել զամենակալն Աստուած քոյոցդ հօտիդ Հայոց Վրաց և Աղուանից, և խորհել զհասարակացն օգուտ. ապա մի ևս այլ անսալ կորստեան դոցա. փոյթ յանձին ունել ամենայնիւ յամենայնի անհասարակ զամենեսեան խրատել աստուածային գիտութեամբ, և քրիստոսաւանդ բանիւն՝ կապել և արձակել, որպէս և ընկալաք պատուէր իշխանութեամբ իսկ յերկինս և յերկրի, և գաղա-

1. Այս բառը ուղղելի էր թուի ամաբարչուաց:

րեցուցանել զոնէ ի հակառակութենէ շարութեանս որ ընդ միմեանս: Եւ մի տարթոյլ մնալ ի վայրենի գազանութեանն. որք բարկացեալք և դիմեալք են ի սպանումն միմեանց և դառնալ ի մարդկային մտածութիւնս, և ի քրիստոնէկան հանդարտութիւն, որով բերի իսկ ի փրկութիւն մնացելոցդ մտանցդ մարդկան Հայոց աշխարհացդ¹ և վրաց և Աղուանից:

Ձայս նուստութիւն իմ յառաջագագոյն փութացայ գրով ճեպել սալ ձեզ սուղ ինչ պատճառ յորպորման սիրոյ: Ըստ սմին օրինակի առաքեցաք թուղթս առ Կուրոպաղասոյ, և առ աւագն Ափխազաց, խրատելով առ ի լսել խրատուցոյ ձերոց, և մտանալ զընդմիմեանս հարումնն, և նայել ի սէր և ի միաբանութիւն և ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս, և ընդ հասարակ իշխանս Հայոց և Աղուանից, և միանալ միաբան և մարանչել ընդդէմ ամբարիշտ թշնամւոյն Ապուսիճայ, զի մի հասարակ ձեզ կորուստ եղիցի, և որ ընդ ձեզ այլ եւս մերձաւորաց ազգաց ստտանումն բերցի:

Եւ արդ պարտ է ձերում սրբութեանդ

1. Ուղղելի՛ աշխարհացդ Հայոց:

բերան ի բերան և թղթով և պատգամօք,
 և եպիսկոպոսօք և քահանայիք, և սրբովք
 արամբք գուն գործել, և ի բաց ի միջոյ բանալ
 զչար հակառակութիւնս զոցա. և առանց բանի
 պղերգութեան հետեւել յայսպիսի մատակա-
 րարութիւնս, և մաղթել պառնալ առ ի լաւա-
 ւոյնսն և փրկական խորհուրդս և գործս, զի
 այլպէս միախոհք և միաբանք լինելով՝ մի եւս
 կարողասցի ինչ ի վերայ աշխարհից ձերոյ
 ապականիչ շարն: Եւ մինչ այդ այլպէս ի
 ձէնջ կազմիցի, ապա և ինքնակալ և աս-
 տուածապսակեալ թագաւորս մեր ի զէպ
 ժամանակի պիտոյից առաքեսցէ զօր բազում
 յօղնականութիւն ձեզ. զի և կուրոպաղատք
 եւս և աւագն Ափիազաց, և իշխանք և մե-
 ծամեծք Հայոց միաբանեալք մերոցն զօրաց,
 մեծաւ օգնականութեամբ Աստուծոյ և ձե-
 րով մեծ քահանայագործութեամբդ պա-
 տերազմեալ ընդ թշնամիսդ՝ կարծեցեալ
 կորստեան արբանեկին սասանայի վերագոյն
 գացին: Յայնժամ ապա և մեղանչականու-
 թիւն հակառակութեանն՝ որ ընդ միմեանս
 եկին ապիրատութեամբ, և զուք և մեք առ-
 հասարակ զոցա թողութիւն շնորհեսցուք:

Եւ զիւրախանչիւրոց զիրաւունսն յիւրա-
 քանչիւրսն ընձեռեսջիք, որպէս և վայելէ

իսկ ձերում սրբութեանդ. զի յառաջագոյն
 իսկ ի կարգս քահանայապետութեան իւրա-
 քանչիւր ոք հաստատեսցի: Յայսմհետէ խա-
 զաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեսցի ի ձեզ,
 և սրբափայլ աղօթք ձեր եղիցի ընդ նուա-
 սութեանս մերում:

Իսկ ես ընթերցեալ զայս և ընկալեալ
 սիրովն Քրիստոսի, ի սոյն միաս և ի սոյն
 խորհուրդ համազեալ հաստատեսցի զթագա-
 ւորն Վրաց, մինչև խոստովան եղիւ զհետ
 երթալ խաղաղութեան և սիրոյ և միասարբ
 միաբանութեան ընդ ամենսին՝ և ընդ իշ-
 խանս և ընդ տեարս աշխարհիս Հայոց և
 Վրաց, անշուշտ յեակար երչման ինչ՝ այդ
 մասին սուեալ:... Իսկ իմ ապա տեսեալ
 զծփական և զանգուլ հինից արշաւանս մինչ
 դեռ եւս էի ի Տարօն պաւտի, գրեցի
 թուղթ առ Կոստանդին կայսր հոռիմայեցւոց՝
 օրինակ զայս.

Փերաբուն և ինքնակալ կայսր Հոռիմայեց-
 ւոց օգոստոս Կոստանդիանոս, յաստուածուստ
 պսակեալ և պերճացեալ մեծ և բարեյաղթ
 թագաւորք տիեզերաց՝ աստուածասէրք և
 բարեպաշտք. ի հանդիսի կենացս՝ հասա-

րակաց լուսաւորութեանց վերակացուք, և հանուրց եղելոցս ճշմարիտ խաղաղարարք, երկնացեղիկ ինն դասուց՝ համեմատք, և շինութեան հոգեւորի առիթք. այսքանեաց և այսպիսեաց ազգաց և ազանց՝ ստուգապէս առաջնորդք, աստուածային, արդարեւ արմաւենի ի տան Տեառն տնկեալք:

Ողջոյն ձեզ և խաղաղութիւն, և խնդութիւն բազում և սէր հաստատեցի յայսմիկ կաթուղիկէ եկեղեցոյ. որ թէպէտ և ի թշնամեաց աստի գերեալ, և իբրև զանադասանջրպի խողանացեալ՝ ըստ նմանութեան մօր անզաւակացաւ յորդոց, սակայն կայ և մնայ ի սէր փառացն Աստուծոյ: Ողջոյն ևս և յինէն ի Յովհաննիսէ Հայոց նուստ կաթողիկոսէ »:

Սոյն նամակի սկզբնաւորութիւնը՝ կը պարունակէ ժամանակագրական տեսակէտիւ կարևոր հանգամանքներ: Յիրաւի պէտք է դիտել:

1⁰ Յանուանէ կը յիշատակուի միայն Կոստանպիանոս:

2⁰ Բայց Յովհան Կաթողիկոսի նամակը միայն առ նա ուղղուած չէ, զի ամէն անգամ երբ իւր խօսկիցները յիշատակելու

առիթ կուտայ՝ յոգնակի ձևեր կը գործածէ. «Թագաւորք աիեզերաց՝ աստուածաօէրք և բարեպաշտք» :

3⁰ Յովհանն Կաթողիկոս՝ իր նամակը ուղղած է՝ ինն կայսերական անձինքներու, զի կ'ըսէ. «Երկնացեղիկ ինն դասուց համեմատք» :

Ռոմանոս Լեկաբենոսի վարքը պատմած ժամանակ տեսանք արդէն՝ թէ միաժամանակ կային հինգ կայսերներ, որոնցմէ չորսը ամուսնացած. հետեւապէս ինը կայսերական անձինք կային պալատին մէջ :

Կը հետեւի թէ Յովհանն Կաթողիկոսի նամակը գրուած է Ռոմանոս Լեկաբենոսի և Կոստանդին Պերիեռուժէնի դահակցութեանը ժամանակ (920-944) :

«Շնորհք և խաղաղութիւն բազմասցի ըստ Աստուծոյ հօր, և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի : Ելլ որ ընդիս իսկ եպիսկոպոստունք և բովանդակ ուխտք սրբոյ եկեղեցւոյ, որք գանհալք իսկ և հարուածեալք և շարչարեալք և հալածեալք եղեաք ի մահառիթ և ի նենգաւոր շնչոյն Ամաղեկայ, որ բղխեացն զմարդանախանձ շարին զչար մախանսն. եռ ըստ վայրենի մուրուրութեան իւրոյ աեղեաց ի մեզ

զամպրուպ դառնութեան և զսրամտութեան քարկութեան վրիժուց անհնարին: Սակայն մեք կալցուք յանձինս մեր զշնորհ ուրախութեան և սիրոյ Տեառն, և ըստ որում աղաչէրն Պօղոս, նախ քան զամենայն արասցուք աղօթս մշանջենամուռնջս և պաղաստանս աղերսալիս, և խնդրուածս հաշտարարս, և գոհութիւնս արժանլնկալս յաղագս անյաղթ և ինքնակալ և աստուածապսակեալ թագաւորացդ. կեալ ձեզ յամայր ամս ըստ պաղոյ արպարութեան կենացս, և ճշմարիտ խաղաղութեան երկնաւոր թագաւորին, և ըստ վայելուչ և գեղեցիկ արիեգերաբնակ բնակութեան պալատանդ կայսերականի:

Եւ զի պասրաստաբար և հանդարտաբար եղիցի գնալ ձեզ ի խորհուրդս կենսակիրս և աստուածամերձս, և ամենայն աստուածպաշտութեամբ և նազելի սրբամտութեամբ և ստոյգ ուրախութեամբ և մեծաւ խնդութեամբ ծաղկաւէտեալ ձեզ հանդիսի աստուածաւլայելուչ հանգստեանն ձերոյ. ըստ որում և ընկալայք իսկ պարգև ի բարեսիրութենէ այսի ձերմէ ըստ արժանի քաջնափայլ պերճութեան և առաքինագօր կրօնից ձերոց, որով հաւատացեալքդ իսկ էք և սիրուն, և սրազինեալ եւս ընդ ուս ի

Հասուցումն վրիժուց ամբարշտաց: Աստուծոյ սպասաւոր և մեզ ի բարիս բարեացապարս և ինքնակալ քրիստոսապսակեալ կայսր Հռովմայեցոց¹. զոր այժմն համարձակեալ հարկեցայ անցանել հրաշափառապէս պատմութեամբ ընդ արկածս նեղութեան՝ որ հասին մեզ, յաղագս մերոց տարակուսելոցս է՝ վասն որոյ և խօսիմք իսկ:

Խորհուրդ խօսողացս ի ձեզ հային յուսով խնդութեան, և այն եւս մեղմով և հեզիկ, սրպէս և ուսաք իսկ՝ եթէ մի ոք լուիցէ արսաքոյ զբարբառ նորա. վասնզի աստուածամերժ լսելիք ձեր ոչ ձայնի կարօտանան առ ի զգալ, քան թէ երկնային՝ իմաստութեանն ի ձեզ տպանալոյ, ի շարժմանէ նորին ճանաչել զհայցեալն:

Եւ արդ՝ շնորհս ունիմ այնմիկ որ պատրաստեալ զօրացոյցն զօգոստական և զինքնակալ թագաւորսդ յապաւինութիւն մեզ: Վասն որոյ և զգացուցանեմ զհայթայթանս համբաւոյ նեղութեանս մերոյ ի ներող լսելութիւնդ բարեպաշտացդ: Վասնզի յամենայն

1. Կը թուի թէ այստեղ Յովհ. Կաթողիկոս «կայսրն Ռոմանոս» գրած է, զոր ապագայ օրինակող մը հարկ տեսեր է թարգմանել:

զօրութենէ իւրմէ յուզեցաւ ի վերայ մեր մախանք գազանականք թշնամւոյն ճշմարտութեան, և իբրև զսեղեխ շարավալաշ տըրփանօք յանդնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստ Հարսին եկեղեցոյ՝ առ ի յապականել զժառանգութիւն Տեառն, և սղծել զտաճար սուրբ նորա. այլ և յարագել ի կսիումն և ի կործանումն և յյնկճումն, և ի կորուստ ժողովրդեան տեառն, և ծասքելով ուսել զնորա իսրայէլ, և աւերել զտեղի փառաց անուան նորա:

Եւ բանցի յայտնի էր ամենայն ազգաց պահպանական պարիոպ ամբութեան երկիւղի ձերոյ ընդդէմ թշնամեացն, և ի հովանի թեւոց ինքնակալացս պատրաստաբնակութեամբ կայաք որպէս ի վայելուչ քաղաքի, յայնժամ ապա և առագաստ Հարսին եկեղեցւոյ ոչ աղտեղացաւ ի բնակողէն Կեղարու, որ տաեացն իսկ զսղջոյն սրբութեան, և բռնութիւն մարդակցին Բելիարայ զխաղաղարար փեսայն ոչ կարաց հեռացուցանել:

Իսկ իբրև անփոյթ գտաք ի ջատագով լինել ձեր, և զանիուլ եղև թոյնք զարանակալ օձին թանայ յիրաւազատ մեծութենէ, և ոչ ինդրեցաւ պարտապանութիւն վրիժուց շարախօսին մերոյ, զարձեալ միւսանգամ

սկսաւ անիծեալն տարապարտ սողել զեռալ սպրդել՝ զանձն ի ներքս արկանել ի հոգեւոր ցանկապաա յայգեստանս Տեան զօրութեանց :

Եւ հուրն որ երբեմն արհամարհեցաւ և շիջաւ, սկսաւ վերստին արծարծել, և բոցակէզ հրդեհս մեծամեծս գործել : Եւ պրժողք խարդախք գտան քրիստոնէական հաւաստոցս որ ի Քրիստոս և յարուցեալ հալածանս ընդդէմ եկեղեցւոյ սրբոժ, արարին իբրև զխուղս մրգապահաց և իբրև զանտառո՝ փայտից՝ փայտատուլ կոտորեցին զդրունս նորա, և այրեցին ի հուր զսրբութիւն Տեան. և պրդծեցին յերկրի զխորան անուան նորա, և զենին զենումն անօրէնութեան. և զոհեցին զոհս պղծութեան ի յարկս արդարոց, և արհամարհեցին զյուսացեալո ի տէր Աստուած, և ի կերակուր գազանաց և ի գէշս թռչնոց երկնից արկին զչիակունս մարմնոյ սրբոյ Բարձրելոյն, և տարապարտ արիւնք կղերց եկեղեցւոյ իբրև զջուր հեղան շուրջ զԵրուսաղէմաւ :

Այլ և քաջութիւնս պատերազմող ձեռաց լքուցեալ սպանմամբ մեծաւ և արեամբ թօթափեցին, և զնախարարութիւնս թորգոմեանս ազգի՝ զքաղաքականս և զգեղջուկս

առհասարակ՝ վարասեալ վտարեցին պառն
աաժանմամբ. զոմանս մասնեալ ի բանս և
ի շղթայս. և յանաանելի մետաղս չարչա-
րանաց, իսկ զոմանս ծախեալ ծարաւի սրով.
և զայլս չարաշուք զրժոզութեամբ գերեալս
վաճառակուր լինել. և մնացեալքն ի չար
արբանեկութենէ չարացն՝ մեծամեծք և փո-
քունք ցանեցիր ցնդմամբ սփռեալք ընդ
երեսս երկրի, զօղեալք և թաքուցեալք յայրս
և ի փապարս, մերկութեամբ և սովով և
ուսանութեամբ և զոգմամբ ահի, և զառնաշ-
խատ քրտամբք յերկունս մահու վտանգեալք,
և իբրև զխալս ինչ հսդմոց ստարբերեալք՝
դանդաչն իբրև զկիսամեռ ի վաանդէ նե-
ղութեանց: Եւ յայսմ՝ ամենայնի ձեռն Ա-
մադեկայ ոչ վասաակեցաւ զբազմախողիող
երկաթն արեամբ արբուցանել. զի ի նեն-
գաւոր շնչոյն իւրոյ մահ բղխէ յամենեւին.
զոմանս կորստական և մահացու գեղոց ար-
բուցմամբ ի ծածուկ իարգաւանէ. իսկ զո-
մանս հրկիզութեամբ առկայթեալ մաշէ. և
զայլս հեղձամոյձուկ սաստակմամբ վճարէ, և
զոմանս սրախողիող դասնութեամբ ստապաստ
արկեալ, մենչև ի սպանելոց անտի լցեալ
եղեն հիմունք երկրի մերում:

Զինչ բան ապա աստ յառաջ բերից յա-

դագս Սմբատայ Բագրատունւոյ, և բոլորից արեւելեայցս գլխաւորի, որ հոգեւորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնջ որդեգիր ծառայն ձեր. զի առ բարեգործն այն և ինամակալ եկեղեցւոյ եւս չարահատոյց քան առ ամենեսեան գտաւ չար թշնամին:

Վասնզի ըստ մեղաց մերոց մասնեցաւ ինամածուն այն հօսին Քրիստոսի ի մետաղս 'անզգամին և ամբարշտին, և վտանգեալ սազնապեալ չարաչար չարչարանօք զնա, որ ի ծերութիւն պարարտութեան հոգեւոր խաղաղացուցեալ էր զԱսքանազեան ազգս յամենայն վրդովմանց չարի՝ ի սաղրելոյ ինքնակալ թագաւորացոյ, և ժողովեալ զբանաւոր հօսս Քրիստոսի ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ: Չի յարզելանս բանտից և ի իսաւարային տեղիս և ի վիհս անհնարինս և յանձուկ վտյրս և յաղէտս չարաչարս տազնապեալ սառապեցոյց զծերութիւն նորա: Յետ որոյ ապա և դառն կոշկոճմամբ, և փութամահ սանջանօք մասնեաց զնա ի սպառումն որոյն ծարաւոյ. և առհասարակ մեք զրկեալ մնացաք ի ինամոյ հաւատարիմ ծառային ձերոյ:

Եւ ահա այժմ մարտք ի ներքուստ, և արհաւիրք ի վերուստ սազնապէ զմեզ. և

խորհրդական որդիացեալն ձեր չէ ի միջի, որ խրատէրն և յորդորէր ի մարտս զամենայն ձեռն պատերազմողաց: Սեպեկիա ի գերութիւն վարեցաւ, և Զօրաբարէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւն զղրղեալ աշխարհիս Հայոց:

Ազայէլ հրաւիրեալ է ի կոտորել զԽորայէլ, և պատերազմ զմեզ շուրջ պատեալ և պաշարեալ, և Մակաբէ խարդաւանեալ ի պահճաց չարագունից ոչ զօրէ փրկել զմեզ ի վտանգէ նեղչացս: Անտիոքոս բռնապատէ թողուլ զքրիստոնէական օրէնս կարգաց մերոց, և Մասաթիաս չէ կենպանի՝ որ ընդդիմակռուէ ընդդէմ չարամարտ բռնաւորին: Էւ այսպէս եկեղեցի Քրիստոսի խոպանացեալ եղև և իբրև այրութեամբ իմն անինամ և անհոգացող մնացեալ, և լոեալք ի տօնից տարեկանաց, և հօտք Քրիստոսի միանգամայն իսկ զրկեալք ի հայրենի օժանդակէն, և ի սեփհական վերակացուէն, և եղկելիք աշխարելիք մնացեալ աշխարհս արեւելեան միշտ շարժմամբ հեծէ. և աշխարանս ողբերգական արտասուաց բերէ զաւէտախաղաց արկածս չարիս այսմիկ հասելոյ կալելոյ զմեզ, և զգայութիւն պանն կստանացս:

Ձի՞նչ ապա զիմ նուաստագունի Յովհանն-

նու նեղութիւնս բերիցի համար, զի ոչ իսկ համարիմ զանձն արժանի արդարոցն լինել չարչարակից. սակայն որ ըստ մեղաց սասակացաւ ի վերայ իմ վտարանդումն և նեղութիւն և փրկութիւն ի փորձութեանցն որ կամաւ զիս առաջի եզի՝ հարկ տոնեն այսոքիկ ըստ Պօղոսի պարծել զակարութեանն. զի ժուժկալութեամբ ոմամբ ընկալեալ զվտանգաւորսն՝ բազում տառապանօք տազնապեցայ ի ձեռաց որդւոցն Հագարու, խաւարային բանախ և ընկեցիկ լինելով ի գուր տղմոյ, և կապեալ երկաթի շղթայիւք, և գելանիւ և գանիւ, այլեւս պէսպէս հնարիմացութեամբք, որ բաւական էր քաղել հանել զշունչ իմ յինէն:

Այլ թէպէտ և այր մի տառապեալ եմ ես, սակայն յոյսն մեր Քրիստոս, որ զօրութեամբ ճանաչի և ոչ տեսլեամբ պատմի, ապրեցոյց զիս ի մարմնոյ աստի մահու, և վարձոյց զգերութիւն իմ և որք ընդ իսն են որպէս զուղիս ի հարաւոյ, և արտաքս կորզեալ եհան ի ժանեաց վիշապին, և ըստ Եղիայի փախստեայ եղէ ի Սարբիթա Սիւրոնեան ի մարգարէազրան Յեզաբելէ, և ըստ Պօղոսի վանդակաւ կախեցոյ ընդ պատուար պարսպին Դամասկեայ, և փախեայ յազգապետէ Արեւոացոյն:

Եւ կրեալ զայս ամենայն ըստ արժանի իմում, և ըստ տէրունեան հրամանին հաւածեալ քաղաքէ ի քաղաք, հասեալ կամ առ զուրս հզօրագունիցդ և վեհագունից ինքնակալ թագաւորաց, ի հեռաստանէ աստի խնդրել զողորմութիւն ի բարեպաշտի և ի ներողամիտ խնամածութենէս ձերմէ. ոչ միայն ինձ, այլ և բոլոր Ասքանազեանս գրոհի. շահել ձեզ զորդիս սպանելոց ծառայիցն ձերոց, որք առհասարակ արբաք զբաժակն բարկութեան ի հարաւային բռնութենէ. արբաք և քամեցաք զմրուր սրտմտութեան և զբաժակ խռովութեան ի թշուառացուցչացն մերոց:

Եւ աղաչեմ զայն զի իմաստութեամբ և բարերարութեամբ շնչոյ ձերոյ համբարձջիք զձեռս ձեր ի վերայ ամբարաւանութեան թշնամւոյն մինչեւ ի սպառ, և փրկեսջիք զվիճակ ժառանգութեան ձերոյ, և լցուցանիջիք սփիւռ ծախիւք զտաճար մեծվայելչութեան Ասատւոյ բարձրելոյ, որ գերեալ և կապուտ կողոպուտ մեաց յապստամբացն անտի:

Եւ հաւածեալ զգագանս չարաչարս, և զգայլս յափշտակողս, և զհեթանոսս ապստամբըս, և զբարբարոսս վայրենիս, նուաճեսջիք

զկուլմանս զայսոսիկ՝ զոր ստացայք ի օկզբսնէ ի ձեռն քաղցր օրինաց ձերոց, որ լի է սղորմութեամբ:

Եւ թօթափեսջիք զմեզ ի հօղոյ աստի՛յոր և մածան մէջք մեր, և լուծէք զլուծ ի պարանոցէ մերմէ, որ ի ձեռն բռնակալիս այսմիկ ծանրացաւ մինչեւ ի մահ. և սրբեսջիք զայս աշխարհ և զքաղաք, որ ի հակառակութիւն և ի նախանձ արկաւ ի պղծոց և ի կորուսելոց, և ի շարաշար իշխանաց ատելեաց Աստուծոյ, և ըստ մարգարէականնին ժառանգեսջիք զերանութիւնսն, հատուցանելով դասերն թշուառականին, զորս և նա մեզն հասոյց:

Վասնզի և ըստ սմին իսկ պատճառի ընարբեաց իւր Աստուած զանձինս բարեյաղթ թագաւորացդ, զի սրք սիրեն զԱստուած ի ձեռն բարերարութեան կամաց ձերոց, խաղաղութիւն տացի նոցա, և խաղաղաւէտ կենդանութեամբ զպարտական ծառայութիւնն հատուցեն ինքնակալացդ, և խաղաղութեամբ ժամանեցեն առ Աստուած:

Եւ այսօրքիկ վասն հասարակացս բանաւոր հօտի հաւատացելոց ինձ ի Տեառնէ մաղթանք աղերսանաց առաջի ձեր եղաւ: Իսկ անձին առանձին այս ինչ է, զոր առ

քրիստոսապօսակ և բարեյաղթ թագաւորացդ ունիմ ասել, նեղութիւն և անձկութիւն, հալածանք և չարչարանք, և սուլ և սուր և գերութիւն, և հարաւային բոնութեամբն տանջեալ սագնապեաց զժերութիւնս իմ:

Այդ ի գեսս Բաբելացւոց նստեալ սուշորիմ բազում արասսուօք, յորժամ յիշեմ զգերութիւն Սիօնի, և ի խնամս սղորմած և ինքնակալ կայսերդ ապաստանեալ հասեալ կամ առ ոսս ձեր, հայցեմ, ոչ զոր ոչ լեալ նախ քան քան զայս բնակութիւն, և կայանք աթոռակալացն սրբոց որ յառաջ քան զիսն էին, այլ զոր ի սկզբան հաւատոյս ի հովանի թիւոց ի նախնեաց ձերոց ունէին զբնակութիւնս, և յապահովացեալք ի զօրութենէ տէրութեան սուրբ խաչիդ, և ի նախախնամող ուղորմութենէ անյաղթ թագաւորացդ, արածէին անլեհեր փութով զհաւատացեալ հօտն՝ յիւրաքանչիւրումն ժամանակի անզբաղապէս սրտիւ և աներկեւան հաւատով: Չոր և ես ինքն զնոյն հայցեմ՝ բարեխօս ունելով զկենսատու խաչդ փրկական, մի՛ զրկեր զիս և որ ընդ իսս են՝ յերկրպագութենէ աստուածընկալ նշանիդ, և հանդիպման աստուածակարգ թագաւորացդ:

Եւ անձուկ յոյժ ունիմ ի բազում ամաց
 գալ առ ձեզ թէպէտեւ արգելայ մինչեւ ցայժմ,
 այլ և զկայանս հանգստեան կենաց խաղա-
 դականաց ընձեռել իմոցս՝ ըստ օգոստական
 պերճ և պանծալի հզօր թագաւորութեանդ,
 զի թիրեւս յիսմայէլականաց աստի արտաքս
 զերծեալ, և ի հովանի թեւոց ձերոց ամրա-
 ցեալ և առկայացեալ՝ արածեսցուք որ ի մեզ
 հօտս է Աստուծոյ և առհասարակ մշանջե-
 նաւոր աղօթս մասուցուք առ Աստուած
 վասն խաղաղութեան և ապահովութեան և
 բարեհաստատութեան ինքնակալ և տիեզերա-
 քարոզ թագաւորացդ . և օգնականութեամբ
 ձերով մեծաւ և փառօք շնորհօք պատարասես-
 ցուք զՀայաստանեայցս, ժողովուրդ կազմեալ
 նախ տեառն և ապա ձեզ՝ կամօքն Աստուծոյ .
 վասնզի յայանի է այս ինչ առաջի փառաց
 աթոռոց ձերոց, զի եթէ նուազ հովիւս հօ-
 տից բնակիցեմ ընդ հովանեաւ զօրափառ
 սուրբ նշանիւ, և ընդ խնամակալութեամբ
 ինքնակալ թագաւորացդ, զորչափ եւս առաւել
 հօտս Աստուծոյ և ժառանգութիւն Քրիստոսի
 զհետ շաւղաց իմոց հետեւին, և հորդան տան
 ընդ խաշին արօտի այլմ տիեզերական ոչ-
 խարացդ բանականաց ելանել, և առհասա-
 րակ հետագօտել ընդ Հոռմայեցւոցդ իշխա-

Նութեամբ որպէս իտալիա և ամենայն Ասիա :

Իսկ որք ոչ գայցեն, և արտաքս ի գաւթէ հօտէ Տեառն ելանիցեն, այնպիսիքն հրեոցեն զպատաստանս ի մէնջ ո՛ր ոք և իցէ, և ետանպարս և արաաքոյ մեղադրութեան մնացից :

Եւ արդ երկնաբերձ և լուսաշաւիղ ճառագայթաւէտ սուրբ Նշանդ, որ արեգակնապէս ընդ երկնայնոցն ի մէջ տիեզերական և փառաւոր քաղաքիւ այդ բնակեալ է, զբնակութիւն պալատան ձերոյ փրկեսցէ յամենայն կորստենէ ապականացու հնարից շարի. զի ոչ մրրիկ ինչ ծովանման վերասցի ի ձեռն ծփական ալեաց օտար հինից, և ոչ ուժղին հողմն ինչ անօրէն արձակիցի և ածիցէ ձմեռն ապականութեան. և ոչ կոհակք լինանմանք և ոսոխք զովելեաց կարասցեն երկիւղիւ շարժմանց լուծանել կամ զրժել զարքայդ քրիստոսաւանդ. որ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս տիեզերաց բարձրացեալ և փառաւորեալ է անունդ ձեր :

Այլ մեծապէս ինդասջիք և ուրախ եղիջիք ի գեղեցիկ հանգստեան ձերում լութեամբ խաղաղութեան. և ցնծասջիք ի փրկութեան ձերում, մի՛ եւս սասանել յողորմու-

թենէ բարձրելոյն. և ժամանեալիք յօրհնութիւն քաղցրութեան նորա, որ պահեացն զձեզ հրաշալի փայլուն պսակաւ ի քարէ պատուականէ. և բարձրացի արդարութիւն ձեր ի զօրութեան Քրիստոսի. և մեք փառաւորապէս օրհնեցուք զանուն քս, ինքնակալ և բարեյաղթ բարեացապարտ թագաւոր, օգոստոս Կոստանդինոս կայսր հռովմայեցոց » :

Յուհան կաթողիկոսը՝ այս նամակն ի մէջ բերելով յետոյ կը պատմէ անոր յառաջ բերած արդիւնքը, գլխու մը մէջ (ՄԵ) որու վերնագիրն է. «Յաղագս գնալոյ Աշոտոյ արքայի առ կայսրն, և նուաճութեան Յուսիփայ յերեսաց արքային Գագկայ» :

«Իսկ իբրեւ ընթերցեալ եղև այս թուղթ առաջի կայսեր, և ի միտ էառ տակաւին՝ որ զեռ եւս շուրջ զմեօք էին զեղեալ հարաւային չար արկածք, և զբլլալումն եւ զկործանումն մեր, և զարձեալ զելս կենաց բարեացապարտ եւ երջանիկ արքային Սմբատայ, զոր մարտիրոսական հանդիսի վիճակացն համարէին լինել վերլնկալուչ, ապա վաղվաղակի առաքէ ի խնդիր ինձ, և թա-

գաւորելոյն Աշոտոյ արքայորդւոյն՝ զոմն թէո-
 գորոս Վասլիկոս բազմահարկի պատուասի-
 րութեամբ, և ընտանեբար սիրոյ հարազա-
 սութեամբ, ընդ ուշի եւս կապեալ զսէր
 կատարման հօր իւրոյ Բասլի՝ որ ընդ հօր
 նորա Սմբատայ էր. և փութացուցեալ եր-
 թալ ի միասին տեսանել և տնօրինել զհա-
 սարակաց օգուտ: Եւ վասնզի արքայորդին
 Աշոտ էր յամուրս տէրութեան իւրոյ գա-
 րեալ գաղարեալ, իսկ ես ի Տարօն գաւա-
 ռի գեաեղէի, վասն այսորիկ նախ առ իս
 չուեաց եկն Վասլիկոս: Իսկ իմ ապա
 զհրաւիրումն երթալոյ նմա յանձն առեալ,
 առ արքայորդին Աշոտ յինէն յուղարկե-
 ցաւ, որոյ երթեալ և զկայսերական հրա-
 մանն առաջի ընծայեալ, յօժարական կամօք
 կազուրեալ Աշոտոյ՝ շուէ գնայ վաղվաղակի
 զճանապարհայն, և բազում հիւրամեծա-
 րութիւնս և արքայական պատիւս յիջաւանս
 այնր պողոտայի գտեալ:

Երթայ ապա ի հանդիպումն մեծի կայ-
 սերն. և անդ առ ի նմանէն մեծավայելուչ
 գահիւ պատիւ առեալ քան զամենայն գա-
 հերէցս՝ ընկալեալ զփառաց փարթամու-
 թիւն, ոչ իբրեւ զայլ ոմանս պատուաւորս,
 այլ իբրև զթագաւորազուն բողբոջ. գրեթէ

ընդ իւրով իսկ կայսր զնա հարթայարմար
ցուցանէր, և թագաւորական հրահանգաց
հանդիսիւ ճոխացուցանէր:

Ապա միանգամայն իսկ և ուստր զնա
մարտիրոսի և որդի սիրելի կայսր իւր ա-
նուանէր. և զարդարէր զնա ծիրանազգեաց
փառօք, և երեւելի ոսկեհունն հանդերձիք,
և ոսկեատուն վառիք, և կամարակապ ընդ
մէջ ածէր, ոչ մի անգամ կամ երկիցս,
այլ բազում անգամ նոքա զայս արարեալ,
և երիվարս սրնվարս և ահիպարանոցս գե-
ղեցիկ զինուք և զարդուք առաջի կացուցա-
նէին. և այլք եւս բազում ըմպակօ և սպասս
և բազում կազմուածս ոսկեղէն և արծա-
թեղէն նմա պատրաստէին: Այլ և իւրոցն
եւս նախարարաց զկնի տարեւոցն ոչ սա-
կաւ պատիւ պերճութեան սային, և բա-
զում հոգս և առատածեոն ոռնիկս նոցա
յարդարեալ կազմէին՝ մինչեւ ի դարձ նորա
այսրէն»:

Առոտի վերադարձին վերայ ի կոստանդնու-
պօլոյ կը խօսի Յովհ. Կաթ, ԳԼ. ԾԶ էջ
365.

«Իբրեւ զայս ամենայն լուաւ արքայսրդին
Առոտ մինչպեռ էր ի հոսվմայեցւոց սէրու-

թեանն, ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խոստմամբք խնդրէ հրաժեշտ գառնալոյ անդրէն ի հայրենի աէրութիւնն ի կայսերէ, յայտարարեալ նմա՝ թէ այց արար Տէր և յաջողեաց ի բարութիւնս աշխարհին Հայոց:

Իսկ կայսր Կոստանդին ըստ ժամանակի լրութեան բարւոյն սիրալիր սրախ հաւանեալ ինչորոյն Աշոտոյ, ապա եւս յոգնապատիկ պատրաստէր նմա պարգեւս և պատիւս և բազում կարասիս և երեւելի զարդս և զէնս, և նժոյգս ոսկեզէնս և ոսկեսանձս, և բազում եւս գոնձիւք զնա փարթամացուցեալ, և բազում զօրավարս և զօրս Հոովմայեցիս ի ձեռն նորա գումարեալ՝ յուղարկէ յիւրական աշխարհս: Որոյ չուեալ երթեալ անցեալ զբազում օթեւանօք, և եկեալ հասեալ յաշխարհ իւր, զբազումս նուաճեալ ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր, և ի բազմաց նորընծայիւն հիւրամեծարութեամբ ակնկալեալ սպասէր: Իսկ վասնզի մեծ գաստակերտն Կոյբ գիւրագրաւ (ուղղ. գիւմագրաւ) ընդզէմ նորա գասնէին շարութեամբ, ոչ երբէք հաւանական միտս ի հնազանդութեան սակի ստացեալ, վասն այնորիկ իսկ ի գերութիւն Յունականացն զնոսա մասնէր»:

*

Սամուէլ Անեցի համառօտիւ կ'անցնի Պերփեռուժէնի յիշատակութիւնը միայն ընելով. «Ջիւն. կոստանդնուպօլսի՝ կոստանդին սրդի Լեոնի ամս ժՁ» (էջ 99):

Կիրակոս Գանճակեցի «Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ կոստանդին սրդի Լեոնի և ապա Ռոմանոս» (էջ 48):

Վարդան պատմագիր «Յետ նորա (Ռոմանոսի) կոստանդին, սրդի Լեոնի» (էջ 91):

Մխիթար Այրիվանեցի «Ռոմանոս իէ (ամս թագաւորեաց), կոստանդին՝ ժՁ» (էջ 20):

Սմբատ Գունդատապ «ի ժամանակս թագաւորութեան Յունաց՝ Ռոմանոսի սրդոյ կոստանդեայ» (էջ 21):

Ստեփան Ասոդիկ «Եւ ապա թագաւորեաց կոստանդին՝ սրդի Լեոնի յՅ92 թուին ամս 16: Ի սորա վեցերորդ ամին, և յՅ97 թուին՝ էառ զՄարաշ ի Տաճկաց: Եւ ապա յերկրորդ ամին առաքէ կայսրն կոստանդին զԴեմեստրիկոսն զՉմշկիկ՝ զօրու ծանու ի կողմանս կարնոյ: Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոփուպօլիս և պատերազմեցաւ, պարտեալ զզօրն իսմայիլի, պատառեալ զխանդակ քա-

ղաքին, և փլոյց զբարձրաբերձ աշտարակս նորա և էառ զքաղաքն: Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ կիւտան՝ թոռն Չմշկայ ի մանկութեան տիս գոլով յայնժամ: Եւ զկնի այսորիկ զօրն յունաց աննու զՍամուսատ քաղաք ի 407 թուին: Եւ մեռաւ Կոստանդին և թագաւորեաց Ռոմանոս ամս 3»:

Դիւանագիտական Յարաբերութիւնք Պերփետուսէնի եւ Հայոց. Հայաստանի փոքր իշխանութիւնք. — « Հայաստանի ամենէն զօրաւոր Հարսաութիւնն էր Բագրատունեաց Հարսաութիւնը, իր ստացուածքները՝ ամենէն աւելի ընդարձակ ըլլալով. իր զլիաւորը յաջորդարար պատուած էր Բիւզանդիոնի կայսրներէն և Պաղտատու խալիֆայներէն, իշխանաց իշխան, Թագաւոր, և վերջապէս՝ երբ ուրիշ թագաւորներ ալ եղան Հայաստանի մէջ՝ Արքայից արքայ մակղիրով:

Բայց Բագրատունեաց թագաւորութիւնը շատ հեռի էր ամբողջ Հայաստանն ըլլալէ: Արքայից արքայները իրենց ստորակարգեալ ուրիշ իշխաններ ունէին, որոնք՝ իրենց կարգին, կը հրամայէին ուրիշ իշխաններու, ա-

լատական այս կտրասումը, քաղաքական սարսափներու պատճառ կ'ըլլար, որոնք, օտար արշաւանքէ աւելի, Հայաստանը անպատա կը դարձնէին:

Ուրեմն բիւզանդական քաղաքագիտութեան վրայ կտատրեալ գաղափար մը պիտի չունենայինք, եթէ չխօսէինք Սմբատ խոստովանող, Աշոտ Ա. Սմբատ վկայ, Աշոտ Երկաթի և Աբաս թագաւորներու հետ կնքուած պաշնապրութեանց վրայ:

Կայսրութեան հպտատակող հայ աւատական իշխաններու մէջ, Արքայից արքայէն վերջ կու գան¹. Ինն հայ պետութիւններ և վրացի հինգ իշխաններ:

1° Իշխանն վասպուրականի: Արծրունի հզօր բնասանեաց գլխաւորը, վասլի ժամանակ, Գերենիկ Գրիգորն էր. Լեւոն Զ. ի ժամանակ՝ Սարգիս Աշոտ, իւր անդրանիկ որդին՝ որ մեռաւ 904ին. իւր հայրենի կալուածները նա ձգեց իր Գագիկ և Գուրգէն երկու եղբայրներուն². այս Գագիկը, Գագիկիոս կոչուած՝ Պերսեոսութէնի Տէրու-

1. Տե՛ս Արարոզորեանց գիրքը Բ. 48, էջ 687:

2. Dulaurier, Recherches, հտ. Ա. էջ 272-Յովհ. Կաթ. գլ. 35 էջ 181:

քիւնը կառավարելու¹ գրոց մէջ, նշանաւոր դեր մը խաղաց այն քաղաքական պատե-
րազմներուն մէջ՝ զորս կը պատմէ Յովհան
Զ պատրիարքը և քագաւոր տիադոնն սուս-
ցաւ² :

Ինքն է, որ, 926ին, Արարացուց դէմ
կոուելով վայրկեան մը գաղափարն ունեցաւ
Կոստանդին Է.էն՝ օգնութիւն ուզելու : Բայց
իւր թագաւորութեան մեծամեծները զինքը
համոզեցին թէ «այս նոր քայլը, նախորդ-
ներուն պէս, ապարդիւն պիտի ըլլար. իրեն
յիշեցուցին նենգութիւնը՝ որով կը վարուին
Յոյներն ուրիշ ազգերու՝ քրիստոնեայ ազգերու
հետ, որոնց օգնութեան չէին գար՝ ընկղէմ
անհաւաստից³ » :

Նա իրեն յաջորդ ունեցաւ, իրարու ետև,
Կոստանդին Է.ի ժամանակ, իր երկու որ-

1. De adm. imp. գլ. 43 էջ 187. Kaxikios.

2. Թեոդոր Արծրունի (ուզղելի թովմա Արծրունի)
Տիւլորիէի քով, էջ 273, կը թուարկէ այն պետու-
թիւնները՝ որոցմէ կը բաղկանար Գազիկի իշխանու-
թիւնը : — Վասպուրականի աշխարհագրութեան վրայ
տե՛ս S. Martin, Ա հտ. 125 ևն. — Մովսէս Խորենա-
ցույ ընծայուած Աշխարհագր. անդ Բ, 363. — Աշխար-
հագրութիւն Վարդան Վարդապետի, անդ Բ, 429 :

3. Պրոսպէ, յաւելուածք Լըպոյի վրայ, ԺԳ հտ.
ըստ Չամչեանի, Բ, 813 :

դիքները, Գերենիկ, Աշոտ և Աբուսահլ Համազասպ¹ :

2. Իշխանն Կոզովտայ (Κοζοβιτ) : Եթէ այս բառը մերձեցնենք Կոզանովտի հետ, զոր կը յիշէ Թովմա Արծրունի² երբ կը թուարկէ այն գաւառները որ Գագիկի եղբորը բաժին ընկան, եթէ նկատենք որ Արարողոսիանց գիրքը իրարու մերձ կը գնէ զՎասպուրական և զԿոզովտա, պէտք ենք համարիլ՝ թէ Կոզովտի իշխանը ուրիշ ո՛չ այլ ոք է, բայց եթէ Արծրունեաց երկրորդական ճիւղը :

Կոզովտի իշխանութիւնը կը պատկանէր անտարակոյս այն Գուրգէն Արծրունիին, որ Գրիգոր Գերենիկի երրորդ որդին էր, Գագիկի կրտսեր երբայրը, և իր գաշնակցաց մէջ՝ հաւատարմագոյնը³ :

1. Սէն - Մարթէն Ա, 424 :

2. Տես Տիւլորիէ, էջ 273 :— Մովսէս Խոր. էջ 363, Վասպուրականի մէջ կը նշանակէ զԿոզանովտա :— Յովհ. Կաթ. զլ. 160, էջ 334, Կոզովտի լեռները կը նշանակէ իբր ապաւեն Արծրունի իշխանաց :— Կոզովտա, Արարատի մէջ. Մովսէս Խոր. էջ 367. — Կոզովտա Սասունի մէջ. Վարդան վարդ. էջ 43, բայց ըստ իրեն, Սասուն կը պատկանի Արծրունեաց :

3. Թովմ. Արծր, Տիւլորիէի քով, էջ 274. — Յովհան Կաթ. զլուի 36, էջ 181 :

3. *Իշխանն Տարօնոյ* (Ταρὼν)¹ — Սա այն Գրիգոր իշխանն է, որուն վերաբերութիւնները՝ կայսրութեան հետ, ընդարձակօրէն պատմուած են Տէրուրիւնը կառավարելու գրքին մէջ, և որուն բոլոր ազգականները մեզի ծանօթ են Պերփեռութենէն:

4. *Իշխանն Մոքրսի* (Μῶρεξ). Սէն-Մարթէն² այս խօսքը կը մերձեցնէ Տարօնի քաղաքներէն միոյն, Մուշի անուան հետ: Բայս այս քաղաքը կախում սնէր Գրիգորէն, Տարօնի իշխանէն, և շէր կրնար առանձին իշխան մ'ունենալ: Ընդհակառակն Մոկաց իշխանութիւնը, Նպատ լերան հարաւային կողմը, նշանաւոր է Հայաստանի պատմութեան մէջ: Յովհաննէս Զ մեզի կը պատմէ Մոկաց Մուշեղ իշխանին պատերազմը՝ Անձեւացւոց իշխանին դէմ.³ Կոտանդին Է.ի ժամանակ, Գրիգոր և Գուրգէն Մոկացի՝ նշանաւոր եղան, ամենէն

1. Այս իշխանութիւնը կը գտնուէր Տուրուբերանի մէջ. — Սէն. Մարթէն Mém. Ա, 99. Մովսէս Խոր. էջ 361 — Վարդան վարդ. էջ 429. շատ մանրամասնութիւններ՝ Մշոյ Տարօնի մայրաքաղաքին վրայ:

2. Սէն — Մարթէն, Ուսումնասիրութիւնք հին աշխարհագրութեան, Բ. էջ 281:

3. Յովհ. կաթ. գլ. 28 էջ 165:

առաջ միանալով վասպուրականի Գաղիկին հետ՝ ընդդէմ Սարակինոսաց ¹ :

5. Աճուռի իշխանը (Αυτίζαν) Գուգարք գաւառի մէջ :

6. Սիսեւաց իշխանը (Συσή). կարելի չէ ուրանալ որ Պերփեռուժէնի (Συσή) է Սիւնիք. Յովհան կաթողիկոս ² մեզ կը ներկայացնէ այս նախարարութեան պատմութիւնը, զԳրիգոր Սուփհան, որ կը մեռնի Աշոտ Ա.ի թագաւորութեան ատեն, Սիսականի իշխանի մը դէմ տուած պատերազմին մէջ. զՎասակ Բակուր, իր սրբին. զԳրիգոր Սուփհան, իր թոռը. զԱշոտ Գահերէց, զոհ՝ Յուսուփ ոստիկանի հալածանքներուն, և վերջապէս չորս եղբայրներ՝ որ ժամանակակից էին Կոստանդին Է.ի. Սմբատ, Սահակ, Բարդէն, Վասակ ³ : Այս ընտանեաց պատմութիւնն է

1. Յովհ. կաթ. Գլ. 116, էջ 291. — Մոկաց գաւառին վրայ. Սէն Մարթէն. Mém. Ա. 174 և 361. — Վարդան վարդապետ. Մոկքը՝ իշխանանիստ կ'աւանդէ, ընդհակառակն «Տարօն է Մուշ» Բ, 429. — Մովսէս Խոր. Բ, 363 :

2. Յովհ. կաթ. գլ. 13 :

3. Անդ. էջ 236 — 239 : — Սիւնիքի վրայ. Սէն — Մարթէն. Mém. Ա, 142, 210. — Աշխարհադրութիւն Խոր. Բ, 365 :

որ, կարծես թէ, կը պատմուի Տերութիւնը կառավարելու գրոց մէջ¹ :

7. Վաշճորի իշխանը (Βαυζώρ). հաւանորէն սա Սիսական գաւառն է :

Սիսականի կարեւոր գաւառը՝ երկար ժամանակ անկախ գոյութիւն մը ունեցած է :

Յովհաննէս Զ պատմաբանը մեզ կը ծանօթացնէ իր իշխաններէն շատերուն անունները, կոստանդինի ժամանակէն առաջ :

Ըստ Սէն - Մարթէի, նա կործանեցաւ ի ԺԲ դարու՝ Աթաբէկներէն : Եւ սակայն Արարողութեան գիրքը՝ չի խօսիր Սիսականի վրայ :

Բայց դիտենք.

1° Մովսէս խորենացի՝ Սիսականը Սիւնեաց մէջ կը դնէ :

2° Թէ մին այն շորս եղբայրներէն, որ կոստանդին Պերփեռուժէի ժամանակ Սիւնեաց իշխան եղաւ, կը կրէ, Յովհան Զ. ի պատմութեան մէջ, երբեմն Սիսեաց իշխան և երբեմն՝ իշխան Սիսականի տիտղոսը :

Արդ, Վաշոց ճորը կամ Եղեգիս, կամ Եղեգևաճոր, որ կը գտնուի Սիւնեաց լեռանց մէջտեղ և Գեղամայ լճին շատ մօտ, կը

1. Գլ. 43, էջ 183 :

վերաբերի նոյնպէս՝ Սիւնեաց տան: Վաշճոր իշխանութիւնը յիշուած է Կոստանդինէն՝ անմիջապէս Սիւնեաց իշխանէն ետքը:

Ուրեմն Սիսականը՝ Սիւնեաց տան մէկ ստացուածքն էր, թերեւս կրասեր ճիւղին կալուածը:

8° Խաչենի իշխանը (Χατζιένης) կամ իշխան Արցախու, որուն կալուածները սահմանակից էին Սիւնեաց և մերձաւոր՝ Գեղամայ լճին:

9° Սերփոսեանց իշխանն (οἱ ἄρχοντες τῶν Σερβοτών) «ոսմկօրէն կոչուած Μαδρα παιδία» սեւ աղաքներ:

Կարելի է մերձեցնել այս անունը Սարժան անուան՝ Կովկասի մէջ՝ և Եւրոպական Սերպիոյ:

Կովկասի և հիւսիսային Հայաստանի մէջ, կային մարդկային բոլոր ցեղերու ներկայացուցիչները. միայն սլաւ ժողովուրդներու վրայ խօսեալու համար, Լիշերէ և Չէքերէ զատ՝ հոն կային Սերպիացիներ, Խոուաթներ, և ըստ Յովհաննէս Զ. ի վկայութեան, Բուլղարիա մը¹:

1. Յովհ. ԳԼ 8 էջ 21. (Յովհան Կաթողիկոսի այս

Կոստանդին Է. ի այս խօսքին հետ կրնանք համեմատել Յովհանն կաթողիկոսի մէկ վկայութիւնը:

Աւշին ոստիկանի զօրավարներէն մին ըստ այս պատմագրին, յարձակեցաւ Գէորգի «Սեւորդեաց նահապետին վրայ. այս ընտանիքը այսպէս կը կոչուէր իր թոշունին պատճառաւ՝ որ սեւ էր»:

Եթէ Կոստանդին Է. ի Սերրարները նոյն են Յովհաննէս Զ. ի Սեւորդեաց հետ, դիւրին է իրենց դիրքը որոշել: Հայ պատմիչը մեզ կ'ըսէ թէ անոնք կը բնակէին Ուտի գաւառին մէջ, և Մասուտի զանոնք կը գնէ Կուրի վրայ՝ Թիֆլիզի և Բերդապի միջև¹:

տեղը, զոր կը մատնանշէ Ռամպօ, ոչինչ ունի Բուլղարաց վրայ, նա անշուշտ կ'ակնարկէ նոյն հեղինակի ուրիշ մէկ տեղը, «Յաւուրս սորա հատուածեալք ոմանք ի Հրէից բնակելոց ի Բուլկարս՝ որ ի ծործորս կովկասու, եկեալ բնակէին առ ի ստորեւ կողայ» Գ զլուխ, էջ 36:

1. Յովհ, կաթ. գլ. 57, էջ 210. — Սեւորդեաց հովիտ՝ կասպից ծովու մօտ. Վարդան Վարդ. 425, Սէն-Մարթէնի ծանօթութեամբ հանդերձ Բ, 464. — Սեւորդիք կամ Սյուռոշ Վերտիան, հայ շատ պատերազմասէր ժողովուրդ, սարսափելի եղած իր սեւորդեան կացիներովը, կը բնակին Կուրի վրայ, Թիֆլիզի և Բերդապի միջև. Մասուտի, տպ. B. de Mègnard, II, էջ 75: Սէն — Մարթէն. Բ. 285. — Տօհարն. էջ 15:

Իլիերիա կամ Վրաստան՝ առանձին ամբողջութիւն մը կը կազմէր: Վրաց աւատական իշխաններու գլուխը կը նկատուէր Կիւրուպաղատը, ինչպէս հայ նախարարներուն գլխաւորը կ'անուանուէր իշխանաց իշխան:

Վրաստանի այս իշխանը, որ թագը առաջին անգամ ընդունած էր Սմբատ Ա. ի ձեռքէն, իրեն ստորակարգեալ ունէր՝ չորս աւատական իշխաններ՝ որ կը թուարկուին Արարողոչքեան գրքին մէջ¹:

Վրաց արքայական ընտանեաց ցեղաբանութիւնը կը գտնուի Տերաքիւնը ի'նչպէս պետք է կառավարել գրոց մէջ:

Այս և Արարողոչքեանց մատենին տեղեկութիւնքը իրարու հետ միացնելով՝ կը տեսնենք որ վրաց թագաւորին հպատակող իշխանները ընդհանրապէս անսոր սզգական էին, և թէ կրտսեր ճիւղերը իրենց կալուած-

1. Վերիասախի, Քայնաբայեաի, Քուէլի, և Աճառայի (Ճորոխի վրայ) իշխանները. Վախոչը, Աշխարհագրական նկարագրութիւն Վրաստանի. էջ 109: Քուէլի մօտեցող ամենէն նմանող անուն է Քուէլիս — Յիսէ, քաղաք որ այժմ կործանած է և կը գտնուէր Քլարճէթ գաւառին մէջ, Քարթլիի նահանգէն. Անդ. էջ 89: — Վերիասախ կը յիշեցնէ Խմերէթի մէջ գտնուող Բեր — Յեիս կամ Քարթլիի Բերիօքը. Անդ. էջ 243, 261 — Քարնաթայիս, Քարթլի?

ները ընդունուած կը համարուէին, իբրև թագաւորոզ ճիւղին՝ աւատական իշխանները :

Այսպէս Արարողութեանց գիրքը մեզ ցոյց կու տան Աձառայի իշխան մը՝ սասրակարգեալ՝ վրաց թագաւորին. և Տերաթիւնը կառավարելու գրքին մէջ կը տեսնենք՝ որ Աճառայի կամ Ճորսիի այս իշխանութիւնը յաջորդաբար անցաւ Աշոտ Քիւքազէսի և Գուրգէնի ձեռք, որոնցմէ մին Աարնեբսեհի եղբայրն էր, միւսը՝ եղբորորդին : Վրաստանի արքայական ընտանիքը՝ շատ պահանջկոտ էր Կոստանգին Է. ի նկատմամբ. ոչ միայն զայն կը բռնազատէր Ատրանուշեւը (Արտանուշը) եւ դարձնելու, այլ նաեւ ձեռք կը դնէր Թէոպուպոլսի վրայ, և պահանջներ ունէր Աքնիկի, Մասպատի և Բասեն (Փազիանէս) գաւառի մասին, այսինքն Արարատի մեծագոյն մասին վրայ :

Կրօնական տեսակէտիւ ալ, Վրաստան առանձին գրութիւն մ'ունէր : Բիւզանդիոնի հետ աւելի հասարակաց շահեր ունէր՝ քան զՀայաստան : Յունական ծէսը ընդունուած էր Վրացիներէն և իրենց իշխանները պատրաստ էին Բիւզանդիոնի աստուածաբաններուն դատը՝ զէնքով պաշտպանելու :

Հայ աւատական իշխաններու այս ցանկը

ամբողջական է. տարակուսելի է: Հայ յիշատակարանք, Կոստանպին է. ի շատ մօտ՝ ժամանակով, մեզ ուրիշ թագաւորող սուլններ ալ ցոյց կու տան:

Հաւանական է որ Ռատիքի Մովսէս իշխանը՝ Աշոտ Երկաթի ժամանակ՝ ուրիշ բան չըլլայ, բայց եթէ ապստամբ նախարար մը¹:

Ռշտունեան հարստութիւնը գոյութիւն չունի այս ժամանակ², մասն է ստացուածոց վաստուրականի արքային, Գագիկի: Այլ եւս խօսք չըլլար Աշոտեանց, Տաշրաց, Խոռխոռունեաց, Գողթան իշխաններուն վրայ, որոնց մասին յիշատակութիւն կայ՝ մինչեւ 768 թուականը:

Ապացուցուած չէ թէ Գնդունիք Ժ գարուն մէջ առանձին արքայական սուն մը կազմած ըլլան:

Կարելի է որ Սպերի նախարարութիւնը, որուն ներկայացուցիչն էր, Աշոտի ժամանակ, Շապուհ Բագրատունի գոյութենէ վաղըրած ըլլայ՝ Ալբիանոսի, Սպերի իշխանին

1. Յովհ. Կաթ. գլ. 138:

2. Ռշտունեաց մասին, որ վանայ հարաւային կողմը կը գտնուէին, տե՛ս Սէն — Մարթէն Ա., 238:

յոյն կայսրութեան զէմ՝ բրած ապստամբութենէն ետքը :

Վերջապէս Գարամանի կարեւոր նախարարութիւնը կրնայ անհետացած ըլլալ Կոստանդին Է. ի և Աշոտ Երկաթի ժամանակ. Իսահակ, Գարգմանի իշխանը, այս վերջինիս զէմ ապստամբած ըլլալով, յիրաւի գասապարսուեցաւ, իր Գրիգոր որդին ալ միասին, կուրանալու :

Բայց,

1° Ինչո՞ւ համար Արարոյորքեանց զրքին մէջ չի խօսուիր Կապուռի թագաւորութեան վրայ, որ Չորք գաւառին մէջ երեւան կու գայ՝ Յովհաննէս Չմշկիկի ժամանակ և որուն մէկ թագաւորը Փիլիպէ, 972ին, կը յիշատակուի Մատթէոս Ռուհայեցիէն :

2° Ինչո՞ւ չի խօսուիր Վարուժանի նախարարութեան վրայ, որ ըստ Սէն-Մարթէնի՝ արդէն 360ին գոյութիւն ունէր և մինչեւ ԺԱ. դար տեւեց :

3° Յովհան Չ կաթողիկոս կ'ըսէ՝ որ Սմբատ թագաւորի ժամանակ, Գուրգէն, Անձեւացեաց իշխանը կը պատերազմէր Մսկաց իշխանին զէմ. Ատոմ, իր որդին և իր ժառանգը, Կոստանդին Է. ի ժամանակակից է. Յովհաննէս Չմշկիկի ժամանակ կը զանենք

Գուրգէն մը՝ իշխան անձեւացեաց: (Մտթ. Ուռհայեցի. գլ. 14):

4° Դարձեալ Սմբատ Ա. ի ժամանակ, Արծրունի իշխան մը, Արէլ Մաքրա, կը թագաւորէր Աղձնիքի մէջ և կը պաշտպանէր իւր իշխանութիւնը՝ Ահմէտ ամիրայի (896) ստանձգութեանց դէմ:

5. Մուլոխի՝ Ուտիքի ապստամբ կառուարչին՝ որդիներէն մին, ըստ իպն Հաուքալի, էր իշխան Հարար, շուրջ 955ին¹:

Ահաւասիկ հինգ իշխանութիւններ ո՛չ զուրկ կարեւորութենէ, որ շնն գտնուիր մեր ցանկին մէջ: Չենք գիտեր՝ ինչ պատճառաւ:

Կապը՝ որ հայ իշխանները կը միացնէր հռոմայեցի կայսեր, էր ամենէն առաջ՝ բիւզանդական պատիւներու բաշխումը՝ անոնց մեծագոյններուն. բիւզանդական արքունիքը Կովկասի և Հայաստանի մէջ կը բաժնէր իւր իշխանական պատիւներու պարզեւագրելը, ինչպէս յետոյ Ս. Փեղերսպուրկի արքունիքը պիտի բաժնէր իւր ասպետական կարգերու՝ ժապաւէնները:

Կիւրոպաղատի պատիւը կերպով մը ժառանգական էր Վրաց Հարստութեան մէջ.

1. Տ՛՛՛ Սէն - Մարթէն. Mém. Ա. 231:

բաց ի ուրեմն Բիւզանդիոնի արքունեաց Կիւրոպաղատէն, կար նաեւ Վրաստանի կիւրոպաղատ արքայն: Նա իւր վեհապետի պալատին պատուոյ մարաջախան էր, ինչպէս Գաղղիոյ մէջ՝ Շամփայնեի կոմսը, կամ Գերմանիոյ մէջ՝ Հոնոսի պալատական կոմսը:

Կիւրոպաղատի պատիւը առանձին բան մ'էր բիւզանդական նուիրապետութեան մէջ: Իրօք ամենէն մեծը՝ Մագիստրոստրեան պատիւն էր¹: Ուստի նաեւ զայս միայն ամենէն մեծ իշխաններուն կու տային. այսպէս, կոստանդին Պերփեոսմէնի ժամանակ, Աբաս, Աշոտ Երկաթի եղբայրը, որ Հայաստանի մէջ սպարապետի և իշխանաց իշխանի տիազօսը կը կրէր, և գրեթէ զօրութեամբ հաւասար էր իր եղբօրը:

Գրիպոր, Տարօնի իշխանը, որ հրբեմն Մագիստրոս և իշխան Տարօնոյ, և հրբեմն ալ Մագիստրոս և զօրավար Տարօնոյ տիազօսը կրեց², ինչ որ ցոյց կու տար աւելի հպատակութիւն մը՝ կայսեր նկատմամբ³. Գէորգ Ափիազաց թագաւորը կամ էքզոնսի-

1. Արարողութեանց Բ. 52, էջ 727:

2. Արարողութեանց Ա. 24, էջ 128:

3. Տէր. կառ. գլ. 43 է 185:

ասրեար . Դաւիթ՝ հօրեղբայր , Բագրաս՝
հայր , և Գուրգէն , խնամի եղած Ասրնե-
սեհ Վրաց թագաւորին . Բագրաս , եղ-
բայր՝ Վրասսանի Աշոտ Դաւիթ թագա-
ւորին¹ :

Երկրորդ կարգը ունէին Պատրիկները .
Տարօնեցի իշխաններուն մէջ՝ Աշոտ , Թոռ-
նիկ և Բագրաս , որդի և եղբորորդի Գրի-
գորի² Սիւնեաց իշխաններուն մէջ՝ Գրիգոր
եղբորորդի Սմբատայ³ . վրացի իշխաններուն
մէջ՝ Աշոտ Քիւքաղէս , Ասրնեբսեհ թագա-
ւորին եղբայրը⁴ , պատրիարքեան նշաններով
պատուուեցան :

Փոսթոսպարարիոս տիաղոսը՝ աւելի ա-
ռասօրէն կը տրուէր . Լեւոն Զ . ի և Կոս-
տանդին Է . ի ժամանակ՝ զանիկա տուն
Գրիգոր Մագիստրոսի անհարազատ որդւոյն՝
և իւր Ապուղանըմ՝ եղբորը⁵ . Արժրունեաց

1. Անդ ԳԼ . 46 էջ 206 — 207 , ԳԼ . 45 , էջ 201 : —
Տես Տիւրքիէ , Երանօթուլիւնք Մատթէոս Բուհայեց-
ւոյ վրայ , էջ 378 — 380 . հոս կը յիշատակուին ուրիշ
Հայեր ալ՝ որ Զմէկիկի ժամանակ նոյն պատին ստա-
ցած են :

2. Տէր , կառ . ԳԼ . 43 , էջ 188 :

3. Անդ , ԳԼ . 43 , էջ 183 :

4. Անդ 46 , էջ 206 :

5. Անդ . ԳԼ . 43 էջ 184 :

իշխաններուն մէջ՝ Աշոտի, Գրիգոր պատրկի որդւոյն¹ : Բագրատունի մը, Թէոփոր, մեծ ընտանեաց կրտսեր մէկ անդամը, որ կայսրութեան կը ծառայէր նոյնպէս փառքոսփարարիոս տիազոսն առաւ² :

Յիշատակարանները անփոյթ եղած են մեզ իմացնելու թէ Հայերէն որոնք ընդունեցան սփարաբիոսի նման ուրիշ ստորին կարգի պաշտօնները, ինչպէս հիւպատոսներ, սրբաբռներ, եւայլն :

Եւրբ քանի մը հանճարեղ կայսրներ նոր պատիւներ հնարեցին, անոնք ընծայուեցան նաև Հայ իշխաններու. ԺԲ դարու մէջ Մատթէոս Ուռհայեցի կը յիշատակէ Վասիլ Սեբաստոսը³ և փառքոսեքաստոս Թորոս Բ. Կիրիկիոյ պարոնը⁴ :

Գիտենք որ Բիզանդական արքունեաց մէջ կային նաև պատիւներ՝ գիտական տեսակէ. այսպէս (արխիաբրի արքիբփիշկ, բժշկապետ) և ὑπατος φιλοσόφων (բշկութեան Հիւպատոսներ) :

1. Անդ. գլ. 46, էջ 206:

2. Արարող. Բ. 48. էջ 657:

3. Մտթ. Ուռհայեցի, գլ. 260, էջ 332:

4. Անդ. գլ. 277, էջ 360:

Այսպիսի տիազոս մ'է այն՝ զոր Չմշկիկ կայսրը ընծայեց Լեւոն Հայազգի՝ նշանաւոր վարդապետին. զինքը անուանեց րարունապետ և փղիպոփայ¹ :

Հայ իշխանները, աղքատ ըլլալով և զրական նկարագրով մարդիկ այնքան կարեւորութիւն կ'ընծայէին Բիզանդիոնի զրամին՝ որքան իր ազնուականութեան տիազոսներուն : Տէրութեան աստիճաններ ունենալուն պատճառաւ՝ իրաւունք ունէին տարեկան ոտճիկի : Այս պատճառաւ է որ Գրիգոր Տարօնեցի ոչ միայն տուն մ'ունէր կոստանդնուպօլիս, բարբարոսի տունը կոչուած, այլ կ'ընդունէր նաև քսան յիբրայի² տարեկան թոշակ մը : Իր այս ոտճիկին պատճառաւ շատ նախանձորիներ ունեցաւ. իւր Ապուղանըմ՝ եղբայրը՝ իսկոյն կայսերմէն հրաման խնդրեց կոստանդնուպօլիս հրթալու, և ինքն ալ ոտճիկ ստանալու :

Հայաստանի մեծագոյն իշխանները՝ յուզուեցան այս բանիս համար. վրաց թագաւորը, վասպուրականի թագաւորը, արքայից արքայն, գրեցին առ Ռոմանոս Լե-

1. Մատթէոս Ռուհ. գլ. 16, էջ 25 ճանօթ. էջ 380 :

2. Տէր. կառ. գլ. 43, էջ 185 :

կարենոս, թէ արդարութիւն չէ որ Տարօնեցին մինակ ոսճիկ ընդունի, և իրենք բան մ'ալ չը ստանան: Կ'երեւի թէ սակեղամբը բիշ էր Հայաստանի մէջ. սարքերը՝ առարկայներով կը վճարէին¹. Գրիգոր Տարօնեցին կը գրէ առ Կայսրը՝ թէ ոչ ոսկի ունի ոչ արծաթ² և Յովհան Զ³. — որչափ ալ վատիլեւը բիշ առատաձեւնութիւն ցոյց տայ՝ կը զարմանայ այն ահագին գումարներուն վրայ զոր կ'ընդունին իւր հայրենակիցները⁴: (Ռամսլո, էջ 515):

4. Ժամանակագրութիւն Կոստանդին Պերսիկոսի Կենաց. — Կոստանդին Պերսիկոս.

1. Յովհ. Կաթ. գլ. 13, էջ 194:

2. Տէր. Կառ. գլ. 43, էջ 188:

3. Յովհ. Կաթ. գլ. 108, էջ 288:

4. Կոստանդին Է. կը յանդիմանէ զՏարօնեցին իւր երկդիմի նկարագրին համար Յունաց և Արարաց նկամամբ, և զկիւրոպաղասն վրայ՝ Թէոդուպոլսի Արարներուն ցոյց տուած ակնածութեանը համար:

(Ըստ Ռամսլոյի՝ հայ նախարարք Յունացմէ ստակ կ'անէին Արարացուց վճարելու համար, բայց յժպետութիւնն ալ ընծայներ կ'ընդունէր իշխաններէն թռչակի արժէքին հասնող. Գրիգոր Տարօնեցի, խնայողութեան համար, հրատարեցաւ իր թռչակէն. Տէր. Կառ. գլ. 43, էջ 188):

ժէնի կենաց ժամանակագրութիւնը, ըստ լաւագոյն ուսումնասիրութեանց (տես Muralt, Chronographie byzantine) հետեւեալն է.

Ծնանդ Պերփեռուժէնի 905 սեպտ. 1

Մկրտութիւն 906 յունվար 6

Աղեքսանդր կ'ազէ զինքը սպաննել 913

Կոստանդին կը թագաւորէ խնամակալաց ձեռքին տակ 913 յունիս 17

Դուկաս կ'ապստամբի 913

Սիմէոն Բուլղարի արշաւանքը 913 օգ. Բուսաց արշաւանք 913

Սիմէոնի երկրորդ արշաւանք 914 մայիս

Ալբրիանուպօլսի առումը 914 սեպտ.

Զոյէ Արարաց հետ զինագուլ կ'ընէ 917

Յունական բանակի պարտութիւնը՝ ի Բուլղարաց 917 օգ. 21

Պատերազմ և յաղթանակ Լեոն ֆոկասի 918

Ռոմանոս Լեկաբենոս կը ձերբակալէ զԿոստանդին սենեկապան 919 մարտ 22

Ռոմանոս Լեկաբենոս, նաւատորմի ծովակալը, կը տիրէ արքունեաց 919 մարտ 25

Կոստանդին Պերփեռուժէն կ'ամուսնանայ Լեկաբենոսի Հեղինէ աղջկան հետ 919 ապրիլ 27

Հունգարաց արշաւանքն յիտալիա 920
փետր. 1

Լոմպարտացիներու միջոցաւ՝ Ռոմանոս
Քալապրիացիները կը նուաճէ 920

Լեւոն Փոկասի ապստամբութիւնը, ձեր-
բակալումը, կուրանալը 920

Ջոյէ պալատէն կ'աքսորուի ի Ս. Եւփի-
մէ զՌոմանոս թունաւարելու զիտաւորութեա-
նը համար 920

Ռոմանոս Լեկաբենոս գահակից կ'անուա-
նուի 920 սեպտ. 24

Յովհան Կաթողիկոս և Աշոտ կու գան
ի Կոստանդնուպօլիս 920 նոյեմբ.

Ռոմանոս կայսր կը հրատարակուի 920
դեկտ. 17

Աքսոր Լեկաբենոսի 944 դեկտ. 19

Կոստանդին Պերփեռուժէնի կայսրութեան
երկրորդ շրջանը կը սկսի 944 դեկտ. 20

Ռոմանոս Լեկաբենոսի երկու որդիները
Ստեփան և Կոստանդին, կ'աքսորուին ար-
քունիքէն 945 յունուար 27

Ռոմանոս Բ. գահակից կ'անուանուի 945
ապրիլ 6 երկրաշարժ 945

Բանակցութիւն Արաբացւոց հետ՝ գերի-
ներու փոխանակութեան համար 945

Պերփեռուժէնի բանակցութիւնք Գերմա-

նիոյ կայսեր՝ Ոթոնի հետ 945 հոկտ. 31

Լոթարիոս Իտալիոյ թագաւոր կը ծանուցուի 947

Սէյֆ Էտաուլահ կը յաղթէ վարդ զօրավարին և Կոստանդին զօրավարը գերի կը բռնէ 947

Լեկաբենեան Ստեփաննոսը ազատելու համար կազմակերպուած դաւադրութիւնը կը յայտնուի 947 դեկտ.

Լեկաբենեան Կոստանդինի մահը 948

Ռոմանոս Լեկաբենոս կը մեռնի 948
յուլիս 15

Կոստանդին Պերփեռուժէն կը դաշնակցի Փացինաքներուն հետ՝ ընդդէմ Մաճառներու, Ռուսաց և Բուլղարաց 948

Լոճիթբրանդ եպիսկոպոսը, Գաղղիոյ կողմանէ պատգամաւոր զրկուած, կը հասնի Պօլիս 948 հոկտ. 17

Բուզանդացիները կը սիրեն Մարաշու 949

Արարական յարձակումները կը վերսկսին՝ Համտանի ազգականներու զլիսատման՝ առթիւ 949

Մահ Բերթայի 949

Բանակցութիւնք՝ Գերմանիոյ Ոթոն կայսեր հետ 949 նոյեմբ.

Սէյֆ Էտաուլայի պարտութիւնը ի Մաք-
թալաթաֆար 950 յունուար

Հունգարները քրիստոնէութիւն կ'ընդու-
նին 951

Նաւական պարտութիւն Յունաց ի Կար-
քեպոն՝ Ապուլքարէ ամիրայէն 951

Յարձակումն Արաբացոց՝ Քալապրիոյ
վրայ 951

Մահ Թէոփիլակոսոս Հայրապետի 956
փետրուար 27

Ապուլաշայիրի պարտութիւնը և Կոստան-
դին Պերփեռուժէնի կատարած յաղթանակը
956

Նաւական յաղթութիւն Յունաց ի Տար-
սոն, ուր 1800 Արաբացի զերի կը բռնու-
ւին 956

Յոյները հալածելով Սէյֆ — Էտաուլան՝
կը աիրեն՝ Հալէպի շրջակայներուն 956.
Նաւական յաղթութիւն Յունաց ի Նէպպո-
լիս՝ Լոմպարտացոց վրայ, դաշնակցութիւն՝
Սարակինոսներուն հետ 956

Նաւական յաղթութիւն Յունաց յԱփրի-
կէ՝ Սարակինոսներուն վրայ. դաշնակցու-
թիւն՝ Սարակինոսներու և Կեղտաց հետ 856

Տրիպոլիսի Իզէթ իշխանի պարտութիւնը՝
Նիկեփոր զօրավարէն 956

Կոստանդին Պերփեռուժէն զինպուլ կ'ընէ Պարսից և Եգիպտացաց հետ 956

(Առաքիլոց զգեստները կը գտնուին 956)

Հրպեհ՝ որ կ'այրէ քաղաքը՝ Ս. Թովմաս եկեղեցիէն՝ մինչև Երկաթեայ դուռը 956

Կոստանդին Ղոնդիլլաս ներքինին պարտութիւն կը կրէ Արաբներէն՝ ի Կրեաէ 956

Ռոմանոս Բ. ի ամուսնութիւնը Թէոփանոյի հետ 956 դեկտ.

Պարտութիւն Սէյֆ — Էսաուլայի. Հոսումայեցիք կը տիրեն Տիգրանակերտի, Ռէզէն և Մեֆրաքթա քաղաքներուն 957

Ծնունդ Վասիլ Բուլղարառապանի, Ռոմանոս Բ. ի որդւոյն 957

Ռուսաց Էլիա՝ Թագուհւոյն մկրտուիլը՝ ի Կոստանդնուպօլիս 957

Վասիլ Սենեկապան կը յաղթէ Սէյֆ — Էսաուլայի, և կը տիրէ Շամուշասի և յաղթանակաւ կը դառնայ Պօլիս 958

Փոս Արղիյրեան կը յաղթէ ի Թրակիա արշաւող Հունգարներուն 958 ապրիլ 11

Կոստանդինի հիւանդանալն և Պրուսայի բաղնիքներն երթալը 959 սեպտ.

Կոստանդին Պերփեռուժէնի մահը 959 նոյեմբ.

5. Կոստանդին Պերփեռուժէնի գերդաս.

տանը. — Կոստանդին Պերփեռուժէն ամուսնացաւ Ռոմանոս Լեկաբենոսի Հեղինէ աղջկան հետ, որ ծնաւ

1. Ռոմանոս Բ. Կրասերը, որ յետոյ կայսր եղաւ:

2. Զոյէ

3. Թեոդորա, կին Չմշկիկի

4. Ագաբա

5. Թեոփանոյ

6. Աննա

Ducange Բիւզանդական պատմչաց հրատարակութեան ԻԱ հատորին մէջ՝ միայն Ռոմանոս Բ. ք և Թեոդորան կը ճանչնայ, իբրև որդի Կոստանդին Պերփեռուժէնի. կը սխալի. Թեոփանէս Շնրայարեալի մէջ (յէջ 471) սրտշակի թուարկուած կը գրանենք Ռոմանոս Բ. ի քոյրերը.

Ռոմանոս « իւր Զոյէ, Թեոդորա, Ագաբա, Թեոփանոյ և Աննա քոյրերը, արքունական պալատէն աքսորեց Քանիքլեան (պալատը)» եւայլն:

6. Կոստանդին Պերփեռուժէնի դրամները. Կոստանդին Պերփեռուժէն իր դրամներուն մէջ կը ներկայանայ երկայնահեր մանուկ մը. ձախ ձեռքին մէջ խաչազարդ աշ-

խարհագունա մ'ունենալով, աջին մէջ, երբեմն, լապտերազարդ գաւազան մը. մի քանի վրամենբու մէջ իր քով բազմած է նաև իր Ռոմանոս որդին, խաչ մ'ունենալով իրենց մէջսեղ. արձանագրութիւնք են. Constant basil. Rom կամ Const. en teo basileus Rom. կամ Constant et Roman augg. b, եւայլն: (Տե՛ս Ducange, հրատարակութիւն բիւզանդական պատմչաց, հտ. ԻԱ, էջ 116):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱԲԵՆՈՍԻ ՎՐԱՅ

7. Յռնաց ո՞ր պատմիչները խօսած են Լեկաբենոսի վրայ. Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ ամենէն ընդարձակ և առատ աղբիւրն է Լոսիդորոսեղ. պաղղիացի եպիսկոպոս մը՝ որ իբրև պատգամաւոր ուղարկուած էր Պօլիս և անձամբ տեսած է բիւզանդական արքունիքը՝ Ռոմանոսի և Պերփեսուժէնի ժամանակ, և զայն նկարագրած մանրամասն և գրօնեցուցիչ եղանակաւ:

Յոյն պատմիչներէն կը խօսին Լեկաբենոսի վրայ

Կեդրենոս, Բ հասար էջ 292 — 320

Թեոփանէս Շարայարեոս էջ 398 — 435

Սիմեոն Մագիստրոս 731 — 750

Գեորգ, Կրօնաւոր 890 — 920

Տես նաև Գեկեախոս, Եւփրեմիոսի տաղաչափեալ պատմութիւնն, եւայլն:

8. Հայոց ո՞ր պատմիչները խօսած են

Ռումանոս Լեկարենոսի վրայ. — Հայ պատմիչները, իրենց ժամանակագրական դասաւորութեան մէջ՝ միշտ Ռումանոս Լեկարենոսը՝ Կոստանդին Պերփեռուժենէն առաջ կը յիշատակեն:

Լեկարենոսը յանուանէ բնաւ յիշատակուած չէ Յովնան Կարողիկոսի քով, բայց ասոր նամակն առ կայսրն Յունաց, զոր ի մէջ բերինք, պէտք է առ Ռումանոս Լեկարենոս գրուած ըլլայ:

Ռումանոս Ա. ը կը յիշատակեն

Ստեփաննոս Ասողիկ. «Այլ յաւուրս Ռումանոսի կայսերն Յունաց և ի ժամանակս Աբասայ թագաւորի Հայոց, առաւ Մելտենի ի Տաճկաց յՅՅՅ թուին: Հան Ռումանոս զԱլախութթն՝ հալածիչ հաւատոյս մերոյ: Եւ յՅՅՅ թուին Համսուն (ուղղելի՛ Համսան) ի Կողոնիա եմուա զօրօք և անդէն դարձաւ: Եւ ապա թագաւորեաց Կոստանդին » (էջ 166):

Մխիթար Այրիվանեցի. « Ալեքս Գ (ամս թագաւորեաց) Ռումանոս՝ իԸ » (էջ 20):

Սամուէլ Անեցի. « Կ. Պօլսի՛ Ռումանոս ամս իԸ » (էջ 98):

Վարդան. « Իսկ զկնի կայսերն Յունաց Լեւոնի՛ առնու զթագն Աղեքսանդր ամ մի.

և յես նորա Ռումանոս՝ ամս քսան և ինն :
 ՅԱբասայ և ի սորա աւուրս առաւ Մելարե-
 նի ի Տաճկաց յերեքհարիւր ութսուն և ե-
 րեք թուին, և յերեքհարիւր ութսուն և ութ՝
 Համսուն ի Կողոնիա եմուա զօրօք և անդրէն
 դարձաւ» (էջ 88) :

Կիրակոս Գանձակեցի. « Յես մահուան
 Սմբատայ Բագրասունուոյ թագաւորէ Հայոց՝
 Աշոտ սրբի նորա, հրամանաւ Ռոմանոսի
 կայսեր, յես եօթն ամի սպանման հօրն,
 ամս ութ. իսկ յես Վասլի կայսեր թագա-
 ւորեաց Լեւոն, և ապա Ալեքսն, և զկնի
 նորա Ռոմանոս : Սա հալածեաց զամենայն
 կրօնաւորս և զքահանայս Հայոց՝ որք էին
 յաշխարհս Հոռովմոց, զի ոչ հաւանեցան դա-
 ւանութեան Քաղկեդոնի. և եկեալ յաշխարհս
 Հայոց յաւուրս Աբասայ, սրբոյ Սմբատայ,
 հաստատեցին վանորայս՝ զԿարմնջաձոր, և
 զԿապուտքար ի գաւառին Արշարունեաց
 հոշականուն, և զՀոռոմոսին կոչեցեալ վանք
 և զԳպրէվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին
 եկեղեցի մի յանուն սուրբ Աստուածածնի
 ի վանքն՝ որ կոչի Սանահին, ի սահմանս
 Լօռէ քաղաքին, և զի կոչէին զերիցունս
 Հոռոմոց՝ երէց, անուանեցին զմի վանքն
 որ ի Շիրակ Հոռոմոց վանք, որ ցարդ եւս

Հոռոմցի վանք առի. Եւ յետ Ռոմանոսի
Թագաւորէ Կոստանդին որդի Լեւոնի» (էջ
48):

Մատթէոս Ռոհայեցի կը յիշէ «Վասիլն
և Կոստանդին՝ որդիք Ռոմանոսի ծերոյն»
(էջ 5 և այլուր):

Գրչագրական Թանձր սխալ մ'է, որ պէտք
է ուղղուի. Ռոմանոսի կրտսերոյն: — Մատ-
թէոս Ռուհայեցի երբէք առիթ ունեցած չէ
խօսելու Լեկաբենոսի վրայ:

Պէտք է գիտել՝ որ այս վերջին մակդի-
րը բողոքովին անձանօթ է հայ պատմչաց:

Գ. Հայ էր Ռոմանոս. — Ռոմանոս Լե-
կաբենոսի հայազգի ըլլալն ընդունուած է
ամէն եւրոպացի գիտնականէ: Ռոմանոսի
աղքատ հայ մ'ըլլալը՝ կ'իմանանք գաղ-
ղիացի պատմչէ մը, որ ժամանակակից էր
Լեկաբենոսի. Լուսիքրակեղէն (Ա. Յ):

Կ'երեւի թէ Ռոմանոս Լեկաբենոսի ըն-
տանիքը Տարօնէն եկած էր; որովհետև Կոս-
տանդին Պերփիոսովէն կ'աւանդէ որ Տարօնոյ
Բագարատ իշխանը Պօլիս եկաւ՝ և իրեն կին
ուզեց կայսերական ընտանիքէն. Լեկաբենոս
իր պատուոյն հակառակ չնկատեց Տարօ-
նոյ իշխանին խնամի ըլլալը:

Այս պէպքը կը ցուցնէ՝ թէ Հռովմէական պետութեան կայսրը առանձնական կապեր ունէր Տարօնոյ իշխանին հետ, և այս պատճառաւ բարեկամութեան բացայայտ նշաններ կու տար:

Կոստանդին Պերփեռուժէն մեզ կը անդեկացնէ (Տերոպիանը կատարելաբար գրքին մէջ), որ Տարօնոյ իշխանը իր ժամանակ, ուրիշ առանձնաշնորհութիւններ եւս կը վայելէր:

10. Ժամանակագրութիւն Ռոմանոս Լեկարեոսի կենաց. — Ռոմանոսի մանկութեան պարագայները անժանօթ կը մնան: Կ'արժանանայ Լեւոն Զ. ի ուշադրութեանը (886 – 912). Աքելոուսի պատերազմը 917 օգոստոս 21:

Ռոմանոս, Մուլակալ, Բուքուլին արքունական նաւահանգիստը կը մտնէ իր նաւատորմով 919 մարտ 24

Ռոմանոս կը տիրէ պաշտօնին. 919 մարտ 25

Ռոմանոսի Հեղինէ աղջիկը կը նշանուի Կոստանդին Պերփեռուժէնի հետ. 919 ապրիլ

Հեղինէի և Պերփեռուժէնի հարսանիքը 919 ապրիլ 27

Ռումանոս, Լոմպարտացւոց ձեռքով, Քա-
լապրիացիները կը նուաճէ 920

Ռումանոս գահակից կ'անուանուի 920
սեպտ. 24

Ռումանոս կայսր կ'օծուի 920

Ռումանոսի Թէոփորա կինը՝ կայսրուհի
կ'օծուի 921 յունուար 6

Ռումանոսի Քրիստոփոս սրբին կայսր
կ'օծուի 921 մայիս 20

Եւթիմիոս և Նիկիողայոս հայրապետներուն
կուսակցութիւնները կը միացնէ Ռումանոս,
կ'որոշէ ամէն տարի թափօր ընել սալ՝ ի
յիշատակ այս միութեան 921 յունիս

Երեք դաւակցութիւն Ռումանոսի դէմ 922

Կայսեր Ազաթա աղջիկը կ'ամուսնանայ
Արդիւրեան Լեւոնի Ռումանոս սրբւոյն հետ
922

Բուլղարաց Սիմէոն Թագաւորի յաղթա-
նակները Յունաց դէմ՝ ի Թերմոպոլիս 922

Քրինիատէ Արոտրաս Պեղոպոնեսի ժո-
ղովուրդներուն վրայ յաղթանակներ կը տա-
նի և զանոնք հարկատու կ'ընէ 922 դեկտ.

Թէոփորա կայսրուհին կը մեռնի և կը
թաղուի Միլյրիէլեան վանքին մէջ 923 փետ-
րուար 20

Քրիտոստոփոսի Սոփիա կինը կայսրուհի
կ'օծուի 923

Վրաց Կիւրապաղասը Պօլիս կու գայ՝ և
կը հիանայ Ս. Սոփիայի վրայ 923

Բուլղարները Ս. Թէոդորայի պալատը
հրդեհի կը մատնեն, մահ Սակտիկիոսի
923

Տաճատ Բաբերդցի հայ հարուստին ապս-
տամբութիւնն, և ասոր նուաճուիլը՝ Յով-
հաննէս Գուրգէն հայազգիէն 923

Մօրիկ կայսեր և իր որդւոց աճիւնները
կը գտնուին Ս. Մամասի մէջ, սափորներու
մէջ զրուած 923

Բուլղարները կը տիրեն Ագրիանուպօլսի
924

Լևոն Տրիպօլսեցւոյն պարտութիւնը 924

Սարակինոսները կը տիրեն Օրիայի 924

Բուլղարները Պօլսոյ պարիսպներուն առ-
ջև. Լեկաբենոս և Սիմէոն կը տեսակցին
924

Ռոմանոս իր Ստեփան և Կոստանդին որ-
դիները թագաւոր կը պսակէ 924 զեկտ. 25

Նիկողայոս պատրիարգի մահը 925

Զորրարդ գաւակցութիւն Ռոմանոսի դէմ
925

Երկրաշարժ Թրակիոյ մէջ 925

Բուլղարներ և Սարակինոսներ կը փորձեն
դաշնակցիլ Յունաց դէմ. Քալապրիացիները

կը ձերբակալեն անոնց զեսպանները և Պօլիս կը բերեն 925

Ռոմանոս կը ծրագրէ արշաւանք մը յԵգիպտոս 925

Բագարատ Տարօնոյ իշխանը կու գայ ի Պօլիս, կ'ամուսնանայ կայսեր ազգական՝ Թէոփիլահատոսի աղջկան հետ 925

Աքլալուններու Միքայէլ Թագաւորը՝ կը աիրէ Սիպոնսում քաղաքին: 926

Մահ Սիմէն Բուլղարի 927 մայիս: 27

Սարակինոսներ կը աիրեն Տարենտոնի 927 օգ. 15

Բուլղարաց Պետրոս Թագաւորը խաղաղութեան գաշինք կը կնքէ Յունաց հետ, և կ'ամուսնանայ Ռոմանոսի Թոռան Քրիստոփոսի՝ Մարիամ աղջկան հետ 927 հոկտ. 8

Բուլղարք կը խնդրեն՝ որ Քրիստոփոս Կոստանդին Պերփեռուժէնէն վեր համարուի կայսերաց աստիճանաւորութեան մէջ. 927

Յովհաննէս Գուրգէն և Մելիսս (Մլեհ) կը աիրեն Մելիտինէի գաւառին 928

Հինգերորդ գաւազրութիւն Ռոմանոսի դէմ. Նիկեասա Մազիսարոսը՝ կրօնաւոր ըլլալու կը բռնադատուի. 928

Մահ Ստեփաննոս հայրապետի 928

Սով. Ռոմանոս տախտակով շէնք կը շի-

նէ իր պալատին առջև աղքատաց համար,
որոց ամսաթոշակ կը վճարէ (12,000 ար-
ծաթդրամ) և որսց հետ կը հեղանակցի. 929

Վեցերորդ գաւաչրութիւն Ռոմանոսի դէմ.
Յովհաննէս, Բուլղարաց թագաւորին եղբայ-
րը կը գանակոծուի իբր գաւազիր 929

Հրդեհ Ս. Կոյսի շուկային մէջ 930
մարտ 2

Մահ Քրիստոփոս կայսեր 931

Վասիլ անուամբ Մակեդոնացւոյ մ'ապըս-
տամբութիւնը 931

Մահ Գրիգոր Մագիսարոսի, Տարօնոյ
իշխանին 932

Յովհաննէս Գուրգէնի արշաւանքն ի Գու-
ին 932

Վելտասանամեայ թէոփիլակտոսը՝ հայ-
րապետ կ'ընտրուի 933

Ստեփաննոս կայսր, որդի Պերփեռուսէնի,
կ'ամուսնանայ Գամալաս պատրիկ Աննա
աղջկան հետ 934

Հունգարները՝ Կոստանդնուպօլսոյ դրան
առջև. ընծայնեբրով՝ ետ դառնալու կը հա-
մոզուին 934

Յովհաննէս Գուրգէն կը նուաճէ Մելի-
տինէ և Փոքր Հայաստանը 934

Տաճատ Հայազգւոյն և Ազրիանու Սպե-
րացւոյն ապստամբութիւնը 936

Ռոմանոս Կողմաս ծովակալը՝ 18 նաւե-
րով Լոմպարտիա կ'ուղարկէ Արաբացւոց դէմ
937

Մնունդ Ռոմանոս Բ. ի, Պերփեռուժէնի
որդոյն 939

Հունգարաց արշաւանքն յիտալիա 940
Լեկաբենոսի Կոստանդին որդին՝ կ'ամուս-
նանայ Հայկազն Աղրիանոսի Սպերացւոյ
Հեղինէ աղջկան հետ 941 յունուար 14

Աղրիանոսի զուտարը մեռնելով՝ Կոստան-
դին կ'ամուսնանայ Մամոսեան (Մամիկոն
եան?) ընսանիքի պատկանող՝ Թէոփանոյի
հետ 941 փետրուար 2

Ռուսաց նաւական պարսութիւնը Պօլսոյ
առջև 941 յունիս 11

Յովհաննէս Գուրգէնի պաշտօնընկէցու-
թիւնը 942

Հունգարաց արշաւանք և հնգամեայ զի-
նադուլի դաշինք՝ 943 ապրիլ

Ռոմանոս կը նորոգէ քաղաքներ, կը շի-
նէ հիւանդանոցներ՝ ծերերու և հիւանդներու
համար 943

Իգոր, Ռուսաց իշխանը՝ մինչև Գանուբ
հասած, կը դաշնակցի Յունաց հետ 944

Լեկաբենոս կը խնամենայ Գաղղիացւոց
Հուզոն Թագաւորին հետ 944

Յոյները կ'աշխարհակալեն Տիարպէքիրէն մինչև Եգեսիա, և Քրիստոսի սուրբ դաստառակը ձեռք կը բերեն՝ Արարացւոց զերինները ազատ թողլով 944

Ռոմանոս Լեկաբենոս՝ իր որդիքներէն՝ Փոսթի կղզին կ'աքսորուի 944 զեկտ. 19

Ռոմանոսի մահը 948 յուլիս 15 (տե՛ս Muralt, Chronographie byzantine).

11. Ռոմանոս Լեկաբենոսի գերդաստանը.— Լեկաբենոսի կնոջ անունն էր Թեոդորա, սրմէն ունեցաւ հետեւեալ որդիքները.

1. Քրիստոփոս կամ Քրիստափոր կայսր եղած

2. Ստեփան կայսր

3. Կոստանդին կայսր

4. Թեոփիլակտոս պատրիարկ

5. Հեղինե, կին Պերփեռուժէնի

6. Ազարա, կին Արղիյրեան Լեւոնի՝ որդւոյն

7. (Անանուն) կին Ռոմանոս Տարօնեցւոյ

8. Վասիլ, Բուլղար գերիէ ծնած, սենեկապան Պերփեռուժէնի.

12. Լեկաբենոսի դրամները.— Ռոմանոս Լեկաբենոսի մեզ հասած դրամներուն վրայ;

իր դէմքին սեղ կը ահսնենք խաչ մը. Լե-
կաբենոսի դրամները հետեւեալ մակագրու-
թիւնը կը կրեն. Romano Xristofor ce
Constan ex xmeus eb basil R. Դրա-
մին միւս կողմը՝ Յիսուսի պատկերը նկա-
րուած է այս մակագրութեամբ. Ihsus
Xristus nica.

(Տե՛ս այս մասին
Ducange, հտ. XXI):

Գ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԻՒՆԻՔ

ԿՐՏՍԵՐՆ ՌՈՄԱՆՈՍԻ ՎՐԱՅ

13. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են կրտսերն Ռոմանոսի վրայ. — կրտսերն Ռոմանոսի վրայ խօսող պատմիչներէն գլխաւորներն են.

1. Թեոփանէս Շարայարեալ յէջս 450-481.

2. Սիմեոն Մագիստրոս յէջ 756.

3. Կեղրեկոս Բ հա. յէջս 336-344:

14. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են կրտսերն Ռոմանոսի վրայ. — Ստեփանոս Ասողիկ համառօտ յիշատակութիւն մը կը նուիրէ. « Եւ մեռաւ. կոստանդին և թագաւորեաց Ռոմանոս՝ ամս 3 » (էջ 166):

Նոյն (էջ 169). « Այլ յաւուրս Ռոմանոսի՝ Յունաց թագաւորի, էր մաժիստրոս Նիկեփոր, և պատրիկ Կիւր-Ժան որք զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս՝ զօրութեամբ իւրեանց : Եւ ի մեռանել Ռո-

մանոսին՝ նոքա պաշարեալ էին զԱնաւար-
զայ և Հալպ, զորս և առին իսկ: Եւ թա-
գաւորեաց ի Կոստանդնուպօլիս՝ Մարինոս
ամն: Իսկ Նիկեփոր և Կիւր-ժան ամենայն
զօրօքն գան յեզր ծովուն Յունաց. և մտեալ
ի Կոստանդնուպօլիս՝ ընկենու զՄարինոս և
թագաւորեցուցանէ զՆիկեփոր ի 412 թուին,
որ թագաւորեաց ամս 7 »:

Բիւզանդական պատմութիւնը Մարինոս
անուամբ կայսր չի ճանչնար այդ տարեթուին.
Թերեւս մայր Վասյի (Թէոփանոյ) կամ մի
այլ նման բառ՝ սխալ ընթերցուածի պատճառ
եղած ըլլայ: Իշխանաց մէջ չյիշատակուիր
Մարինոս անուամբ մէկը, և ամենէն ազգե-
ցիկ իշխանը, զոր կերպով մը Նիկեփոր գա-
հազուրկ ըրաւ՝ կը կոչուէր Յովսէփ Բրին-
գաս: (Թերեւս Մարինոս = Ռոմանոս):

Սմբատ Գռնդատապ. « Ի ժամանակս թա-
գաւորութեան Ռոմանոսի՝ որդւոյ Կոստան-
դեայ ... և ի թուականին Հայոց 400 թա-
գաւորէ Գագիկ Բագրատունի » (էջ 21):

Ըստ այսմ՝ Ռոմանոս Բ. ըստ Սմբատայ
թագաւորեց 952ին, մինչ նա գահ ելած է
959ին: « Զկնի երկուց ամաց՝ մեռաւ թա-
գաւորն Յունաց Ռոմանոսն » (էջ 22):

Միւրաբ Այրիվանեցի « Կոստանդին ԺԶ
(ամս), Ռոմանոս՝ Գ » (էջ 20):

Սաւոռէ՛ր Անեցի. « ԶԿԱ. Կ. Պօլսի Ռոմանոս՝ ամս Գ. Ռոմանոս թագաւոր կոտորեաց զՏաճկաստան. զՀամառն խանգրեցին. յԱրակլիա սուլ. » (էջ 100): « Փախոյց (Զմշկիկ) զսրբիսն Ռոմանոսի » (էջ 102):

Կիրակոս. « Յեա նորա կոստանդին, որդի Լեւոնի. ապա Ռոմանոս, և ապա Նիկեիոր » (էջ 91):

Մատթէոս Ոռհայեցի. « Ի թուականութեան ազգիս Հայոց Ի ՆԸ ամին՝ զօրոժողով արարեալ թագաւորն Հոռոմոց Ռոմանոս և գայ Ի վերայ Տաճկաց. և անցեալ ընդ համատարած ծոփն Ովկիանոս, և նաւովք անցանէր Ի մեծ կղզին, որ ասի Կրիս. և սասաիկ պատերազմաւ առեալ զնա Ի զօրացն Եգիպտոսի, վասնզի զամենայն կղզիքն և զամենայն ծովեզերեայց աշխարհն՝ Արարկաց ազգն ունէին զամս չորս հարիւր: Յայսմ ամի կոտորեցին զօրք Հայոց զՀամառն զօրապեան Տաճկաց » (էջ 2):

« Իսկ զկնի անցանելոյ երկուց ամաց մեռաւ թագաւոր Հոռոմոց Ռոմանոսն, և մնացեալ լինէր երկու որդիք, Վասիլն և կոստանդին, որդիք Ռոմանոսի ծերոյն » (ուղղելի կրտսերոյն) էջ 5: « Զսրբիսն Ռոմանոսի զՎասիլն և զկոստանդինն առ իւր պա-

հէր ի պաղատանն մեծաւ պատուով և փառաւորութեամբ » (էջ 5):

15. Ստոյգ է Ռոմանոսի հինգ տարեկան ամուսնանալն. — Անհաւատալի պիտի թուի որ, արքունեաց մէջ, իշխանագուն մը հինգ տարեկան եղած ժամանակ՝ հարսանիք կատարած ըլլայ. և սակայն բոլոր բիւզանդացի պատմիչները (Սիմէոն Մագիսարոս, Սքիլլիցէս, Թէոփանէս Շարայարեալ, Կեղրենոս) միաձայն կը վկայեն այս եղելութեան:

Տարակուսական է միայն՝ թէ Կրստերն Ռոմանոսի երկրորդ ամուսնութիւնը Անաստասիայի հետ կատարուեցաւ անց ժամանակ՝ երբ տասն և մէկ տարեկան էր, թէ աւելի ուշ: Ըստ Գեղցերի, այս ամուսնութիւնը տեղի ունեցաւ՝ երբ նա 19 տարեկան էր. ըստ Muralti՝ երբ նա 17 տարեկան էր (տես էջ 528):

16. Ժամանակագրութիւն Կրստերն Ռոմանոսի կենաց. — Ծնունդ Կրստերն Ռոմանոսի 938

Բերթայի գալն ի Կոստանդնուպօլիս 944
Ռոմանոսի թագաւոր պսակուիլն 945 ապրիլ 6

Բերթայի մահը 950

Ռոմանոս կ'ամուսնանայ գինեպանի մը
աղջկան հետ 956 դեկտ. 6

Ռոմանոս՝ վասիլ անուամբ որդի մը կ'ու-
նենայ 957

Կը թունաւորէ իւր Կոստանդին հայրը 959

Ռոմանոս Բ. կը սկսի թագաւորել 959
նոյեմբ. 10

Կ'աքսորէ իւր քոյրերը 959

Լեւոն արեւմուտքի զօրավար կ'ընտրուի,
Նիկեիփոր Արեւելքի 959

Ռոմանոսի վասիլ որդին կայսր կ'օծուի
960

Նիկեիփորի նաւական յաղթանակն Արա-
բացոց վրայ 960 ապրիլ 22

Սէյֆ-է-տաուլահ կը յաղթուի Լեւոնէ 960

Սով 960

Առումն խանդաքսի 961 մարտ 7

Անյաջող դաւադրութիւն վասիլ Փեթինո-
սի 961 մարտ

Նիկեիփորի պատերազմ ընդդէմ Համանի
961

Կոստանդին, Ռոմանոսի երկրորդ որդին
կայսր կ'օծուի 961 ապրիլ 7

Մահ Հեղինէի, մօր կայսեր 961

Արդիյրեան Մարիանոսը թուրքերը կը հա-
ւածէ թրակիայէն 961

Նիկեիփոր կը տիրէ Անարզաբայի 962

Նիկեփոր Հալէպի քով կը յաղթէ Սէյֆ-
Էսասուլահի 962

Ապու-Ֆէրազի, Համտանի թողը, գերի
կը բռնուի 962

Յոյնք կը սիրեն Հալէպի, բայց ոչ միջ-
նաբերդին 962 դեկտ.

Կը նահանջեն 963 յունուար

Ռոմանոսի մահը 963

(ՏԿ՝ Muraltի Chronographie by-
zantine) էջ 532:

17. Կրտսերն Ռոմանոսի գերդաստանը.
— Ռոմանոս Բ. իր թէոփանոյ կայսրու-
հիէն հետեւեալ որդիներն ունեցաւ.

1. Վասիլ (Բ Բուլղարասպան)
2. Կոստանդին (Ը.)
3. Թէոփանոյ կամ Ստեփանէ
4. Աննա:

18. Կրտսերն Ռոմանոսի դրամները. —
Ռոմանոս Բ. իր դրամներուն մէջ կը ներ-
կայանայ շնորհակերպ սլաւոնի մը, ունե-
նալով մէկ ձեռքին մէջ խաչազարդ գունդ մը,
միւսին մէջ՝ լապտերակիր գաւազան: Մա-
կագրութիւնը. Roman basileus Rom. և
Roman en teo basileus Romaion.

Գ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

Զ Մ Շ Կ Ի Կ Ի Վ Ր Ա Յ

19. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Չմշկիկի վրայ. — Չմշկիկի կենաց ամենէն լաւ և հաւատարիմ պատմաբանն եղած է Լեռն Սարկառագ, որ տասն գլուխներէ բաղկացած պատմութիւն մը յօրինած է, մեծաւ մասամբ հայ կայսեր գործերուն նուիրեալ, որուն վրայ կը խօսուի սկսեալ 99 էջէն՝ մինչեւ 169:

Յաջորդ պարու բոլոր ժամանակագիրներն ու պատմագիրները ընդօրինակած են այն գեղեցիկ նկարը, զոր աւանդած է յետնոց Լեռն Սարկառագ:

Արդի գիտնականներէն, ինչպէս յիշեցինք գրքիս Յառաջաբանին մէջ, Շլիւմպեյրժէ խօսած է ընդարձակօրէն Չմշկիկի վրայ « L'épopée byzantine » վերնագրով հասորի մը մէջ:

Այս գործը, որ ազգին մէջ եւս մեծ հռչակ կը վայելէ, իրօք այնքան ճոխ չէ պատ-

մական ղէպքերու նոր յայտնութիւններով, որքան աշխարհագրական և հնախօսական ընդլայնումներով: Ուստի նաեւ ընծայած շնք անոր, Չմշկիկի վարքը ներկայացուցած պահուն, այն կարեւորութիւնը, որ թերեւս, կը սպասուէր: Գաղղիացի պատմաբանին գրութեամբը հետաքրքրուողները կարող են անոր հայերէն թարգմանութիւնը գտնել « Լուսմայ » ի մէջ: (Տե՛ս գրքիս յառաջաբանը): Բաւական կը համարինք սալ, քիչ յետոյ, երկու նմոյշներ այդ գրքէն, որ պիտի ապացուցանեն թէ Չմշկիկի կեանքը, հակառակ իր վիսպական բոլոր երեւութին, ազգասէր կամ վիպասէր երեւակայութեան օտեղծագործութիւնը չէ, այլ գիտական աշխարհէ ընդունուած պատմական եղելութիւն:

20. Հայոց ճիւղի պատմիչներ խօսած են Չմշկիկի վերայ. — Չմշկիկի հայկական ծագումն և գիւցաղնական համբաւը՝ չէր կարող անծանօթ մնալ Հայերուն, որոնց մի մասը սակայն դառնութեամբ կը խօսին իր վերայ՝ Նիկեփորի պէս գիւցաղ մը սպաննած ըլլալուն համար, Նիկեփոր մը՝ զոր Եւրոպացիներէն ոմանք հայ եւս կ'ենթադրեն, ազգական ըլլալով Չմշկիկի:

Հայ պատմչաց մէջ ամենէն հետաքրքրական վկայութիւնը կը գտնանք Ստեփանոս Ասողկայ քով, որ երկու անձ կը զանազանէ. Չմշկիկ և Կիւտժան. Չմշկիկը, ըստ իրեն, Կիւտժանի պապն է: Ըստ այսմ՝ Չմշկիկ ո՛չ եթէ անհատական մակդիր մ'է, այլ ընտանեկան – ժողովական վերապիր մը: Յոյն պատմչաց համեմատ, ինչպէս տեսանք Չմշկիկի պապը՝ Թէոփիլոս կը կոչուէր, բայց անհաւանական չէ՝ որ Թէոփիլոս, ինչպէս Բիւզանդիոնի միւս Հայերը, հայկական անուն մ'ալ ունենար, ըստ Ասողկան՝ Չմշկիկ:

Կիւտժան կոչումը, ինչպէս նաեւ « մաթիատրոս » և այլ բառեր՝ հետաքրքրական են զգացնել սալով գաղղիական լեզուի ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը Արեւելքի վերայ:

« Առաքէ կայսրն Կոստանդին զԴեմետրիկոսն (Դոմեստիկոս բառի աղաւաղումը) զՉմշկիկ՝ զօրու ծանու ի կողմանս Կարնոյ: Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոփուպոլիս և պատերազմեցաւ, պարտեալ զօրն իսմայելի, պատառեալ զխանկակ քաղաքին, և փլոյց զբարձրարերձ աշտարակս նորա և էառ զքա-

ղաքն : Ուր բազում գործս արութեան ցուցեալ Կիւր-ժան՝ թողն Չմշկայ ի մանկութեան տիս գոյով յայնժամ : Եւ զկնի այսորիկ զօրն Յունաց տոնու զՍամուսասս քաղաք ի 407 թուին » : (Էջ 166) :

« Այլ յաւուրս Ռոմանոսի Յունաց թագաւորի, էր մաժիսարոս Նիկեփոս, և պատրիկ Կիւր-ժան որ զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս զօրութեամբ իւրեանց : Եւ ի մեռանել Ռոմանոսին նոքա պաշարեալ էին զԱնաւարզայ և զՀալպ զորս և աոին իսկ, և թագաւորեաց ի կոստանդնուպոլիս Մարինոս ոմն : Իսկ Նիկեփոս և Կիւր-ժան ամենայն զօրօքն գան յեզր ծովուն Յունաց, և մտեալ ի կոստանդնուպոլիս, ընկինու զՄարինոս և թագաւորեցուցանէ զՆիկեփոս ի 412 թուին, որ թագաւորեաց ամս 7 : ... Եւ ապա ի 418 թուին (էառ) զԱնտիոք մեծ քաղաք Ասորոց : Եւ ի նմին ամիսպան Կիւր-ժան զՆիկեփոր ի պաղատանն՝ նենգութեամբ թագուհւոյն՝ մօրն վասլին . և ինքն թագաւորեաց ամս 6 : Իսկ վարդ՝ դուքսն մեծ՝ եղբօրորդին Նիկեփոռայ, ապրտամբեալ թագաւորեաց ի Ժողունգն : Ընդ որ պատերազմեալ յաղթողն Կիւր-ժան, յաղթեաց և էարկ զվարդ ի բանա ի կղզին . և

ինքն գնաց յաշխարհն Բուլղարաց պատե-
րազմել ընդ նոսա : Որոց ազգն Ռուսաց օգ-
նական եղեալ՝ ելաննն ի մարտ ընդ նմա
և ի ճակատելն ընդ միմեանս՝ զերկուս թեւս
ճակատուն Յունաց՝ վանէին Ռուսքն : Իսկ
Թագաւորն՝ ամենայն հետեւակ զօրուն Հա-
յաստանեօքն անշարժ մնացեալ ի միջոցի
ճակատուն . որ քաջապէս նահատակեալ
զունդ հետեւակացն՝ սր սաղարքն ասին, ա-
ռաջի Թագաւորին պատառեալ զվահանա-
փակն՝ որ ընդդէմ նոցա . ընդ Թագաւորին
ամենայն հեծելագունդ զօրօքն մտեալ . և
սուր ի գործ շահատակեալ՝ որախողխող զնո-
սա աննելով, և ցիրեցան վայրացն սուեալ,
ի հնազանդութիւն նուաճեաց զազգն Բուլղա-
րաց : Այս Կիւր-Ժան բազում գործս արու-
թեան ի մանկութենէ ցուցեալ՝ զարմացու-
ցանէր զբազումս որ և ի Թագաւորելն ինք-
նակամ հնազանդեցան հարկադրութեամբ
ազգն Տաճկաց ըստ հարաւոյ կուսէ, և ազգն
Սարմատացւոց, որ ըստ հիւսիսոյ, և ազգն
Վրաց՝ որ ըստ Արեւելից» : (Էջ 171) :

Ստեփանոս Տարօնեցի՝ Չմշկիկի վրայ կը
սկսի խօսիլ վերստին յէջ 173, գլխու մը
մէջ՝ սրու վերնագիրն է .

« Վասն պատերազմին Յունաց՝ որ յԱ-

միթ, և երեւման աստեղն և մահուանն
Կիւր-ժանայ թագաւորին :

Իսկ Կիւր-ժան՝ թագաւորն Յունաց, բիւ-
րաւոր զօրօք զՄլեհ Դեմեստրիկոսն առաքէ
յԱմիթ. որ եկեալ պաշարէ զքաղաքն՝ մարտ
եկեալ ընդ պայիկսն, յորում էր Աբութալ-
հապ՝ թոռն Համսունայ: Եւ յանկարծ յե-
ղակարծ ժամու արք 400 սուսերամերկք հե-
ծեալք յերիւարս ի բաց ելանէին ընդ գուն
քաղաքին, սուսերահար արարեալ զգունդն՝
որ առաջի գրանցն կայր, և զամենայն ցիր
և ցան սուեալ, զբազումս սրախողխող ա-
րարեալ. և կալան զՄլեհ Դեմեստրիկոսն որ
և մեռաւ ի Տաճկունսն :

Եւ ապա ի միւս ամին ի 423 թուին նի-
զակաւոր աստղն երեւեցաւ յաւուրս հնձոցն՝
ի մուսս ամառնային եղանակին. ինքն յա-
րեւելս կալով և զնշոյլս լուոոյն նիգակաձեւ
յարեւմուտս ձգեալ ի վերայ աշխարհին Յու-
նաց. և տեւեաց մինչեւ յաշնանային եղա-
նակն: Եւ ի նոյն ամին յելնն մեռաւ Կիւր-
ժան թագաւոր ի պաղատանն : Եւ զկնի
նորա, ի 425 թուին՝ թագաւորեաց Վասիլ » :

*

Սմբատ Գռնդատապլ այսպէս կը պատմէ
Նիկեիոսի սպանումը (էջ 25):

« Իսկ ի թուականին Հայոց 418 խորհեցաւ կինն Նիկեֆոսայ խորհուրդ չար . և զայր ոմն մահապարտ , որ յաքսորս էր ի կղզւոջ միում , Յովհաննէս անուն Չմշկիկ , գաղա առաքեալ հանէր , որպէս թէ հրամայաւ թագաւորին , և երբր ի Կոստանդնուպօլիս՝ առանց գիտելոյ թագաւորին . և ի ծածուկ առնէր ընդ նմա խորհուրդ սպանանելոյ զթագաւորն . և խստացաւ լինել նմա կին և նստուցանել զնա յաթոս թագաւորութեան : Չոր յանձն առեալ Չմշկիկն՝ հաւանեցաւ առնել զկամս անօրէն թագուհւոյն : Էւ զայս առնէր կինն շարարուեստ յաղագս վաւաշոս իւրոյ ցանկութեան . քանզի թագաւորն ողջախոհ էր և պարկեշտ ի մարմնական ցանկութիւնս , և ոչ կատարէր զանսահման յուզումն իւրոյ չար ցանկութեանն անխափան : Իսկ թագաւորն ունէր սուրբութիւն զի ի խաղաղական ժամու հանգստեան երեկոյին մտանէր ի սենեակն օթանոցի իւրոյ առանձինն , և ընթեռնոյր զգիրս Աստուածաշունչս . և ապա յարուցեալ առնէր զսովորական աղօթս իւր , և տարածեալ յանկողնի ննջէր : Իսկ կինն աղտեղի , յերեկոյին , մինչ ընթեռնոյր թագաւորն զգիրսն՝ եկեալ նստէր մերձ , և շաղապատէր զթագաւորան .

և առեալ զսուսեր թագաւորին կապէր փոկօքն պնդագոյն անելանելի. և ելանէր արտաքս առ խորհրդակիցն իւր : Եւ եկեալ Չմշկիկ ծածկարար՝ վազեաց ի ներքս ի սենեակն, ուր էր թագաւորն. զոր անեսալ թագաւորին՝ զարմացաւ և ասէ . « Ե՞րևն կատաղի, զի՞նչ յուզես ասս » . և առեալ ի ձեռն զսուսերն՝ ոչ կարաց հանել : Յայնժամ Չմշկիկն գազանաբար յարձակեալ խողխողեաց սրտով զմարմին սուրբ թագաւորին՝ որ ունէր այծազգեսա ի վերայ մարմնոյն՝ ներքեւ թագաւորական ծիրանեացն. և այնպէս աւանդեաց զհոգին՝ թաթաւեալ յարեան : Չոր տարեալ թաղեցին արժանաւորապէս պատուով և մեծաւ ողբովք ի սուրբ անդուշն :

Եւ նստաւ թագաւոր անարժանն Չմշկիկ. և հնազանդեցոյց զամենայն աշխարհն Յունաց : Իսկ զորպիս Ռոմանոսի փախոյց յանօրէն թագուհւոյն ի վասակաւան, ի Հանձիթ գաւառին, զի մի մահացու դեղօք ըսպանցէ զնոսա :

Բայց վասն անիրաւ մահուան Նիկեֆոսայ ի մեծ արամութեան էր թագաւորն Չմշկիկ՝ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց » (էջ 26) :

Նոյնը կ'ըսէ այլուր. (էջ 32).

« Մինչդեռ յայս խորհուրդս էին՝ եհաս համբաւ սպանման Նիկեֆոսայ . և անհոգ եղեալ խնդացին յոյժ, և սարան զիշխանսն կապած առ Բաղդաս առ խալիֆայն, և ա՝ մենեքեան անդ մեռան: Իսկ Դիմեսլիկոսն զրեաց առ Չմշկիկն անէծս ցաւագինս այո՝ պէս թէ. Մեք զարիւն մեր հեղաք ի դուրս Տիգրանակերտի և մարմինք մեր չեղեն արժանի գերեզմանի օրհնելոյ. արդ զարիւն մեր ի քննէ ուզէ Աստուած յօրն դատաստանի թէ ոչ առցես զվրէժ արեան մերոյ յազգէն Մահմէտի »:

Իբրեւ լուաւ զայս Չմշկիկ, շարժեցաւ ի բարկութիւն, և ժողովեաց զամենայն զօրսն Յունաց, և էառ օգնականս ի Ֆրանկացն . և կամեցաւ նախ յառաջ Հայոց աիրել . և երեկ բանակեցաւ ի Կիլիկիայս, և ծածկեաց զօրօք զսահմանս Տարսոնի . և ելաւ համբաւ գալոյ նորա յաշխարհն Հայոց:

Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ՝ կապանին թագաւորն Փիլիպէ, և թագաւորն Աղվանից Գէորգի, և Աբաս՝ կարուց սէրն, և Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի սէրն, և Գուրգէն՝ Անձեւացեաց սէրն, և ամէն սուռնն Հայոց, և զօրք արքունի զոր էառ քաջ արքայն Աշոտ և բանակէր ամե-

նայն քաջօքն ի Հարք գաւառին. որոց թիւ համարացն էր հեծելոցն՝ երեք հարիւր հազար և վեց հարիւր, յորժամ ի գիր առին զօրագլուխքն: Եւ երեկ զեսպան թագաւորին Չմշկայ առ թագաւորն Աշոտ. և տեսաւ զայն մեծ պատրաստութիւն պատերազմի. և գնաց, պատմեաց թագաւորին: Առաքեաց զեսպան թագաւորն Աշոտ յառաջայն Չմշկիկ զհետ զեսպաներոյն Յունաց, եպիսկոպոսք և վարդապետք. և արարին սէր ընդ հրկուս թագաւորս:

Եւ ելաւ Չմշկիկն Յովհաննէս ի Կիլիկիոյ, և հհաս ի գաւառն Տարօն շատ բազմութեամբ. եկն և թագաւորն Աշոտ շատ զօրօք ընդ առաջ նորա. և զիպեցան իրերաց ողջունիւ և սիրով և երես Աշոտ օգնութիւն նմա զօրս ութսուն հազար ձիաւորս, և հետեւակս քսան հազար, և զօրագլուխ զքաջն Գէորգի, և ասուրս և ոտճիկս բազումս. և զեպիսկոպոսն Տէր Սարգիս և զվարդապետն Ղեւոնդ և զիշխանն Խանէ առաքէ ընդ նոսա. և ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր:

Եւ կայսրն Չմշկիկ գնաց ի կոխ ի վերայ զօրացն Տաճկաց, և արեամբ նոցա ներկեաց զերկիր, և շատ բերդս և քաղաքս ի հիմանէ շրջեաց, և երեք հարիւր հազար ձի

և շորի, և դարձաւ ի վերայ Ամթայ: Եւ
 ասէրն Ամթայ կին էր. և քոյր Համանոյ ա-
 միրային Տաճկաց: Ելաւ կին ի վերայ պարըս-
 պին աղաղակէր, և ասէր թէ. ի վերայ կնոջ
 գաս կոխ, ո՛վ Չմշկիկ, և չհամարի՞ս քեզ
 նախատինք: Եւ թագաւորն ասաց. Երդուեալ
 եմ քակել զպարխապ քաղաքիւ: Եւ ասէ
 կինն. Քակէ՛ զկանդարայն նորա ի վերայ
 Դգղաթ գետոյ, և կասարէ՛ այնու՛ զերդումն
 քո:

Եւ արար այնպէս և գնաց: Այլ ասէին
 թէ յառաջ թագաւորն շողաշարեալ էր մե-
 ղօք, քանզի Չմշկիկն այն ի Խոզնայ էր, ի
 Չմշկածակուցն. նոյնպէս և կինն եւս ան-
 տի էր:

Կամէր և զՈւռհա քակել, և վասն շատ
 վաներոյն խնայեաց և եթող, և գնաց զնե-
 քին կողմամբ երկրին յԵրուսաղէմ. և ա-
 զատեաց զամենայն քրիստոնեայսն ի ծա-
 ոայութենէ անօրինաց:

Եւ դարձեալ գայ ի Կիլիկիա, և առաքէ
 զիշխանն Հայոց և զգօրսն և զեպիսկոպոս
 բազում զօրօք և պարզիւօք առ թագաւորն
 Աշուս, և պարգեւս թագաւորին շատ գունձ
 ոսկի, արծաթ, և գիր այսպէս.

« Աշոտոյ , արքայի Հայոց մեծաց , հոգեւոր որդւոյ իմոյ ի Տէր խնդալ :

Մանիցէ իմաստութիւնդ քս թէ որչափ եղեւ ողորմութիւն Ասատւծոյ ի վերայ մեր , և ետ մեզ յաղթութիւն ի վերայ թշնամեացն մերոց , զի ոչ կարացին կալ ի գիմի : Վասն որոյ մաշեցաք ի սուր սուտերի զգօրսն Տաճկաց . և զմնացուածս արարաք հարկատու մեզ . և բազում աւարաւ և գերութեամբ նոցա դարձաք ի ներքին կողմն աշխարհին , և հանաք զնշխարս սուրբ Յակոբայ ի Մծբին քաղաքէ և սարաք զհետ մեր :

Եւ եկաք զներքին կողմամբս մեր , ջնջեցաք ի սպառ զթշնամիս մեր . և յետ այնր դարձաք և ձմերեցաք ի գուրս , և սուաք զօրաց մերոց հոռոգ , և ապա եկաք ի մեծն Անաք , առաք զնա և գերեցաք զամէն աւանս նորա շուրջանակի . հասաք ի Համս և ի Համա . և հարկատուք մեր հնազանդութեամբ լնկալան զմեզ : Գնացաք ի յանառիկն Հալապ . և ելան ի պատերազմ դէմ մեր . կոսորեցին զնոսս զօրքն մեր . և շատ գանձ ոսկի և արծաթ և ազջկունս խլեցին ի նոցանէ : Նոյնպէս արարին զԱնասուիքն : Գնացաք ի Դմշխ , և կամեցաք պաշարել

զնա. իսկ քաղաքապետն՝ այր իմաստուն և ալեւոր, ել բազում ծախօք և եկն յառաջ մեզ. և աղաչեաց լինել հարկատու մեզ. առին ի մէջ զօրավար, և առին մեզ գիր ծառայութեան:

Գնացաք և ի Տիրերիա, ուր Տէրն մեր շրջեալ առնէր զաստուածային սքանչելիսն և զնշանս. և նոքա այլ բերին մեզ գանձս շատ. և առին ի մէջ զօրավար, և առին մեզ գիր ծառայութեան:

Գնացաք ի Նազարէթ, ուր սուրբ կոյտն Մարիամ ընկալաւ զաւետիսն ի հրեշտակէն: Ելաք ի լեանն Թափօր ուր Տէրն մեր այլակերպեցաւ, և երկրպագեցաք:

Եւ ահա մինչդեռ անդ էաք՝ եկին առ մեզ յիսամբէ և յերուսաղեմէ, շատ աղաչեցին սալ մեզ հարկս, և առնուլ ի մէջ զօրավարս:

Կամեցաք զսուրբ գիրեզմանն ազատել ի Տաճկաց. և աւրեցաք բազում հեծեալս և զօրավարս յամենայն գաւառս, և եղեն մեզ հարկատուք: Առաք զԱքքա և զՏրապօլի և զամենայն բերդս և զքաղաքս ծովեզերով և զՃիպէլն և զՀեռուն և զՊուրգաւ. և զրաք յամէնն հեծեալս. և շահեցաք ի Գարանու զհողաթափ Քրիստոսի, և ի Բերիդոն՝ զպատ-

կերն Քրիստոսի, զոր յեա ժամանակաց
Հրեայքն խաչեցին, և զհերս Յովհաննու
Մկրտչի. և առաք, տանեմք ի պահպանու-
թիւն աստուածասպահ քաղաքին մերոյ Կոս-
տանդնուպօլսի: Ազդ՝ լսելով զայս ամենայն
ուրախ լեր և փառս աուր Աստուծոյ որ ի
ձեռն մեր թագաւորութեանս լայն և արձակ
փառաւորի անունն Քրիստոսի: Քանզի ի մե-
ծէն Կեսարիոյ մինչև ի Բաղդաս: Հնազանդ
արարաք ծովեզերովն՝ ի ներքեւ մեր հրա-
մանացս. ընդ որում գոհութիւն ասցուք
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ »:

Գրեաց և Պրօթօսպաթարն և ի Տարօնոյ
զօրաւարն զի տարցին առ թագաւորն Հա-
յոց Աշոտ զԽոսաֆուն և դեկան ոսկի ե-
րեսուն հազար և ծառայս երկու հազար, ձի
սասն հազար և ջորի հազար վասն սիրոյն
և միաբանութեան զոր արար ընդ նմա:

Գրեաց Աշոտ և առ վարդապետն Պան-
դալեոն և առ Սպաթարն զի արագ արագ
ի Կոստանդնուպօլիս երթիցեն շատ եպիս-
կոպոսօք մեծ տօն կատարել Քրիստոսի
պատկերին և հողաթափացն և հերացն Յով-
հաննու և զի խօսեցին ընդ վարդապետն
Յունաց առաջի արքային, զոր և առաքեաց
հայրապետն անդանդաղ: Գնացին, և մեծաւ
պատուով և ընծայիւք դարձան ի Շիրակ:

Արդ յետ այսր անկանէր ահ ի սիրա-
թագաւորին և երկիւղ մահու և ահ դատա-
ւորին Աստուծոյ վասն անիրաւ սպանմանն
Նիկեֆոսայ : Եւ յետ հինգ ամի թագաւո-
րութեան իւրոյ առաքեաց և եբեր զորդիսն
Ռոմանոսի. և մեծաւ ժողովով եղ զթագն ի
զլուխ Վասլին և երկիր եպագ նմա. և ինքն
գնաց կրօնաւոր եղաւ ի յապաշխարել զմեղս
անձին իւրոյ » :

*

Միւիբար Այրիվանեցի՝ յանուանէ միայն
կը ճանչնայ զՉմշկիկ. « Ռոմանոս՝ Գ (ամս),
Նիկեֆոր՝ Է, Կիւռ—ժան՝ » (էջ 20) :

Մամուռէ Անեցի (էջ 101). « ԶՀԲ. Յով-
հաննէս Չմշկիկն ի Չմշկածակացն՝ եոպան
զՆիկեֆոս կայսրն՝ խորհրդով թագաւորոյն
զոր էաո՝ և նստաւ թագաւոր յՍտամպուլ :
ԶՀԲ. Կ. Պօլսի՝ Կիւռժան ամս Զ : Անէու-
թիւն հայրապետական աթոռոյն՝ ամ մի :
Տէր խաչիկն ամս իԱ. բայց ԺԹ ստոյգ :
ԶՀԳ. գիսաւոր աստղ երեւցաւ :

Այս Յովհաննէս Չմշկիկ յորժամ եոպան
զՆիկեֆոս և եղև ինքն թագաւոր, ելեալ
յՍտամպուլայ ի դուրն բազմօք զօրօք և ի
մեծէն կեսարիոյ մինչև դուռն Բաղդասայ

և մինչ յԵրուսաղէմ ծովեզերօքն էաո՛ւ և հարկատու արար ԳՃ՝ քաղաք:

Կոտորեաց և զգօրսն խալիֆային և էաո ի նոցանէ ԽՏԻ ձի և ջորի, և յղեաց ԲՄԻ ծառայ և ԺՄԻ ձի Հայսց արքային Աշոտոյ. զի Աշոտ տուեալ էր յօգնականութիւն նմա ՁՄԻ ձիաւորս և այլ բազում հետեւակս:

Գրեաց գիր սղջունի առ Աշոտ թէ և յաղթութեան մերում շահեցաք զազատութիւն Երուսաղէմի, այլ և զհսղաթափն Քրիստոսի և զպատկերն որ ի Բիւրիպոն, և զհերսն Յովհաննու. և զմարմին սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ տանիմք ի պահպանութիւն քաղաքին մեր՝ և գուք ողջ լերուք:

Եւ գրեալի է զի Չմշկիկ Յովհաննէս հայ էր ազգաւ. և ի սպանանելն զՆիկեֆոս՝ ինամօք փախոյց զորպիսն Ռոմանոսի՝ երկուցեալ ի Թագուհւոյն. զի մի նենգիւ սպանցէ զանմեղ սղայսն, և յետոյ բերեալ Թագաւորեցոյց զնոսա ի նմին քաղաքի:

Եւ յիա է. ամաց զղջացաւ Չմշկիկ. ընդ սպանումն Նիկեֆոսայ, և զորպիսն Ռոմանոսի բերեալ, զՎասիլ և զԿոստանդին, և եղ զթագն ի գլուխ Վասլին և ինքն երկիր եւ պագ նմա. և գնացեալ ի վանսն կրօնաւորեցաւ՝ և բարւոք վախճանեցաւ:

ՁՀԷ. Չմշկիկ քղջացեալ եթող զթագաւորութիւն և եղեւ կրօնաւոր և թագաւորեցոյց զՎասիլ որդի Ռոմանոսին : Սա բարի անուն ստացեալ յաշխարհի, վասն որոյ զբազում հակառակորդս իւր արար հնազանդ » (էջ 102):

Սամուէլ Անեցւոյ այս կտորին մէջ կան կրկնութիւնք, և ակն յայտնի է թէ ձեռագրական յաւելուած մը խառնուած է բնագրին հետ :

Վարդան պատմիչ ցուրտ յիշատակութիւն մը կ'ընէ միայն. « Ապա Ռոմանոս, և ապա Նիկեփոս, ապա Կիւր-ժան և ապա Վասիլն » (էջ 91):

Նոյնը կ'ընէ նաեւ Կիրակոս. « Չկնի նորա Նիկեփոս, և զկնի նորա Կիւր-ժան » (էջ 48) « Յետ Կիւր-ժանայ կայսեր՝ առնու զթագն Վասիլն » (էջ 50):

*

Ամենէն աւելի Չմշկիկի վրայ ընդարձակ խօսած է Մատթեոս Ռուհայեցի, որ աղբիւրն հղած է նաեւ Գունդստապլի.

« Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆժԲ. ոմն մահապարտ որ և յարգելական կղզւոջն կայր, որում անուն կոչէին Չմշկիկ »

գաղտ յուղարկեալ առ նա անօրէն և պիղծ թագուհին, որպէս թէ հրամանաւ թագաւորին, եհան զնա ի կղզւոյն և եբեր ի կոստանդնուպօլիս, առանց գիտելոյ թագաւորին, և ի ծածուկ արար ընդ նմա գաշինս սպանանել զՆիկիփօս թագաւորն, և խոստացաւ լինել նմա կին, և նստուցանել զնա յաթոռ թագաւորութեան : Եւ հաւանեցաւ առնել զհրամանս անօրէն թագուհւոյն : Եւ սուրբ թագաւորն Նիկիփօս նստեալ կայր ի գահոյսն իւր ի ժամ երեկոյին, և վառեալ մոմեղինօք ընթեռնոյր զաստուածային կտակագիրսն : Եւ եկեալ թագուհին շաղապասէր զթագաւորաւն, և զթուրն, որ կայր մօտ առ նա, փոկակապս արարեալ պնդագոյն և հլեալ զնաց առ չարախորհուրդն իւր. և ձեռօքն իւրովք սայր զթուրն մահաբեր ի նա՝ առ ի հեղուլ զարիւն արդարոյն : Եւ հկեալ Չմշկիկն և ծածկաբար ի ներքս վազեաց ի սենեակ թագաւորին :

Եւ տեսեալ զնա թագաւորն՝ ասէ ցնա .
« Ե՞րբ և՛ կատաղեալ, աստ զի՞նչ ուզես » :

Եւ քաջապէս յարուցեալ թագաւորն յուզէր զթուրն, և տեսեալ զի սասակապէս պնդեալ էր, յայնժամ Չմշկիկն յարձակեցաւ ի վերայ թագաւորին և անխնայ գա-

զանաբար խողխողէր զամենաբարի արքայն
և հերձեալ զնա յերիս մասունս . և սպա-
նեալն սուրբ թագաւորն ծածկեալ լինէր ի
մէջ արեանն իւրոյ և աւանդէր զհոգին ի
Քրիստոս դառն մահուամբ :

Եւ տեսանէին զի այժեայս զգեցեալ էր
թագաւորն մերկուց ի վերայ մարմնոյն՝ ծած-
կեալ ծիրանեօք . և արիւնն սփռեալ ցայտէր
գերեսօք սպանողաց զայրն Ասատուոյ . և
զմարմին նորա թաղեցին մօտ առ սուրբ
թագաւորացն յարժանաւոր գերիզմանի :

Եւ նստաւ յաթոռ թագաւորութեան Յու-
նաց անօրէն Չմշկիկն և աիրեալ էառ զՎոս-
տանդնուպօլիս և զամենայն սահմանս աշ-
խարհին Հոսոմոց արար ընդ իշխանութեամբ
իւրով . և զսրբիս Ռոմանոսի թագաւորին
փախոյց ի յանօրէն թագուհւոյն ի Վասա-
կաւան ի յԱնձիթ գաւառին . ստրան զՎա-
սիլն և զՎոստանդինն առ Սպրամիկն՝ մեծ
Մխիթարայ մայրն , զի մի գեղ մահու տացէ
նոցա թագուհին և սպանանիցէ զնոսա :

Եւ յողագո անիրաւ մահուանս այս կայր
ի մեծի տրամութեան թագաւորն Չմշկիկ
անհանգիստ վիրաւորեալ ոգւով » :

Նոյնը կ'ըսէ յէջ 15 խօսելով Դեմեսլի-
կոսի վրայ՝ զոր Մլեհ կ'անուանէ :

«Եհան (ի Տիգրանակերտ) համբաւ սպանմանն Նիկեիօռայ թագաւորին Հոռոմոց: Եւ յայնժամ իշխանք այլազգեացն յուղարկեցին զիշխանս քրիստոնէից զքառասունն առ խալիփայն ի Բաղդասս քաղաք, և ամենեքեան անդ մեռան: Եւ զրեաց Դեմեստրիկոսն ի Կոստանդնուպօլիս թուղթ, և զրեաց ի նմա անէծս ցաւազինս և ասէր այսպէս, զի թէ «Մեք ոչ էաք արժանի ըսս օրինի քրիստոնէից մասնել ի յօրհնել հոգ զերեզմանի, այլ հղաք ժառանգորդս անիծեալ հոգոյ և շարագործաց զերեզմանի. և ահա մեք զձեզ ոչ զիտեմք, որ նստաւ յաթոռ սուրբ թագաւորութեանն Հոռոմոց. և զմահ» մեր և զարիւն, զոր հեղաւ ի դուռն Ամիթ քաղաքին, և զօտար մահս մեր ի գլխոյ քո խընդրեսցէ Քրիստոս Աստուած մեր ի յաւուր զասաստանին, եթէ ոչ արասցես վրէժխընդրութիւն ի քաղաքէն Ամթայ»:

Եւ իբրեւ հասանէր թուղթս այս առ թագաւորն Չմշկիկ ի Կոստանդնուպօլիս, և եղև յորժամ լուաւ զայս թագաւորն, շարժեալ լինէր մեծաւ բարկութեամբ և լի իսկ եղեալ ամենայն սրամտութեամբ, և ի նոյն ամին զօրաժողով արար առհասարակ զամենայն աշխարհն արեւմտից, գայր զօրացեալ, որ-

պէս հուր բորբոքեալ, և յարձակեցաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց և կամեցաւ զմուսն յաշխարհն Հայոց առնել:

Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազատքն և իշխանքն և ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց սանն արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն կապանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղվանից Գուրգէն, Աբաս կարուց տէրն և Մենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն և բովանդակ ամենայն սունն Սասանու. և բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին՝ արք իբրեւ ութսուն հազար:

Եւ եկեալ հրեշտակ թագաւորին Հոռոմոց առ նոսա և տեսին պատրաստական զամենայն սունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր և երթեալ պատմեցին թագաւորին Չմշկանն, զնացին և յիշխանացն Հայոց զկնի հրեշտակացն Հոռոմոց՝ իմաստասէրն Լեւոն և Սաս իշխանն Թոռնեցին և այլ եպիսկոպոսք և վարդապետք և արարին սէր և խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Հոռոմոց և ընդ Աշոտայ արքային Հայոց: Եւ գայր խաղայր թագաւորն Չմշկիկ ահագին բազմութեամբ և հասանէր ի Տարօն գաւառ Հայոց և իջեալ

ի Մուշ առաջի Այծեաց բերդին. և յառաջին գիշերն բազում նեղութիւն կրեաց զօրքն Հոռոմոց ի հեաեւակ զօրացն Սասանու և եկին իշխանքն և վարդապետն Հայոց առ թագաւորն Հոռոմոց և մատուցանէին առաջի նորա զթուղթս Վահանայ Հայոց կաթողիկոսին:

Եւ թագաւորն առեալ ընկալաւ զնա և յոյժ մեծարեաց զթուղթն և զբերողն. և հաստատեաց ուխտ սիրոյ ընդ Հայք և խնդրեաց զօրս յԱշոտոյ գալ նմա յօգնականութիւն. և սուեալ Աշոտ զօրս ի տանէ Հայոց վառելոց և այր պատերազմողս իբրեւ տանն հազար, խնդրեաց կերակուրս, ոտճիկս. և զամենայնն սուեալ նմա Աշոտ: Եւ վարդապետն Հայոց զԴեւոնդ, զԵպիսկոպոսն և զԻշխանսն մեծաւ պարգեւօք յուղարկեաց առ Աշոտ թագաւորն Հայոց:

Յայնժամ Չմշկիկ՝ որ առէին Կիւոճան, դարձաւ ի պատերազմ ի վերայ Տաճկաց և մեծաւ յաղթութեամբ և սրամտութեամբ, կոտորածով և արեամբ ելից զամենայն երկիրն. և զբազում քաղաքս և զամուր բերդս ի հիմանց քարայաստակս արար երեք հարիւր մինչեւ ի սահմանս Բաղդատ քաղաքին: Բայց զՈւռհա ոչ արար աւեր յաղագս կրօնաւո-

լացն՝ որ բնակեալ էին ի լերինն և յամե-
նայն սահմանս նորա իբրև երկոսասան հա-
զար, և զայր հասանէր ի վերայ Ամթայ
քաղաքին բազում սրտմաութեամբ: Իսկ աէրն
Ամթայ քաղաքին կին էր, որ էր քոյր
Համտնոյ ամիրային Տաճկաց:

Եւ յառաջ ժամանակաց թագաւորն խառ-
նակեալ էր ընդ նմա մեղօք և վասն այնու-
րիկ շարար հնարս առնելոյ զքաղաքն Ամիթ:
Եւ ելեալ կնոջն ի վերայ պարսպի քաղա-
քին, ասէ ցթագաւորն. « Ի վերայ կնոջ գաս
ի պատերազմ, և չհամարի՞ս զայս քեզ նա-
խատինք »: Եւ ասէր թագաւորն. « Երդում
ունիմ առ իս քակել զպարիսպ քաղաքիդ,
և ազատեսցին մարդիկդ »: Ասէր աիկինն
քաղաքին. « Էջ քակեա զկանգարայն՝ որ
կայ ի վերայ Տզլաթ գետոյ, և այնու կա-
տարեսցես զիրդումն քո »: Եւ արար թագա-
ւորն այնպէս. և առեալ բազում գանձս
ոսկւոյ և արծաթոյ, և թողեալ զԱմիթ վասն
կնոջն իւրոյ և վասնզի Չմշկիկն էր ի գա-
ւառէն Խոզնայ, ի տեղւոյն որ այժմ կոչի
Չմշկածակք, և կինն ի նմին սահմանացն
էր. զի յայնմ ժամանակին Տաճկունքն էին
աիրեալ բազում տեղեաց: Եւ ասա թագա-
ւորն Յունաց խաղայր գնայր ընդ աշխարհն

Տաճկաց արեանհեղութեամբ մինչեւ ի սահմանս Բաղդաստ քաղաքին. և շրջան տուալ զներքին կողմն աշխարհին՝ գնայր յԵրուսաղէմ քաղաքն. և գրեաց թագաւորն Չմշկիկ թուղթ առ Աշոտ թագաւորն Հայոց այսպէս.

« Աշոտ շահանշահ Հայոց մեծաց, և իմ հոգեկան զաւակ, լուր և իմացիր թէ որչափ ինչ սքանչելիս արար Աստուած առ մեզ և զարմանալի յաղթութիւնս, որ և իմանալն անկարելի է զԱստուծոյ քաղցրութիւնն և զահաւար մարդասիրութիւնն՝ զոր արար Տէր ընդ ժառանգութիւնս իւր:

Ի յայսմ տարուջս ի ձեռն թագաւորութեանս մերում կամեցաք և քո փառաւորութեանդ ծանուցանել, ո՞վ Աշոտ Բագրատունի և զաւակ իմ. իմացուցանեմ քեզ, որ և դու, որպէս և քրիստոնեայդ ես և հաւատարիմ սիրելի թագաւորութեանս մերում, ուրախանաս և փառաւորես զահաւար զմեծութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և զիտասցես թէ որչափ օգնեսցէ Աստուած քրիստոնէից յամենայն ժամանակի, քանզի յետ հարկասու աննելոյ թագաւորութեանս մերոյ զամենայն արեւելս Պարսից. եւ կամ թէ որպէս հանաք զնշխարս սրբոյ հայրապետին

Յակոբայ Մծբնայ ի քաղաքէն Տաճկաց և առաք ի Տաճկաց զհարկն մեր, և զգերութիւնն հանաք ի նոցանէն և ելեալ գնացաք:

Եւ վասն ամբարստուանութեան և հպարտութեան Դմիր-ըլ-մումնոյ իշխանին Ափրիկեցւոց, զորս Մախըր Արապիկ կոչեն, որ և բազում զօրօք եկեալ ի վերայ մեր և առ ժամ մի ի վտանգի արկին զզօրսն մեր. և ապա յաղթեցաք նոցա մեծաւ զօրութեամբ և օգնականութեամբն Աստուծոյ, և ամօթալիցս դարձաւ որպէս զայլ թշնամիսն:

Եւ յայնժամ առաք զներքին կողմն աշխարհին նոցա և ի սուր սուտերի մաշեցաք զգաւառս բազումս և փութապէս դարձաք ի դուրս և արարաք ձմերոց և զամենայն հեծեւազօրսն մեր հողեցաք. յապրիլի ամսեանն ի մուտն դիմեալ խաղացաք ի յաշխարհն Փիւնիկեցւոց և Պաղեստինացւոց և քննայոյզ առնէաք զպիղծ Ափրիկեցիսն, որք եկեալ էին ի գաւառն Շամայ:

Եւ ելեալ ամենայն զօրօք մերովք դիմեալ խաղալով գնացաք ի յԱնտիոքայ և անցաք ընդ ամենայն գաւառսն մերոյ թագաւորութեանս և ի հնազանդութիւնս արարաք մեծաւ հարկադրութեամբ և անհամար գերութեամբ և հասաք մինչեւ ի Հէմս քաղաք:

և ելեալ ընդունեցին զմեզ բարուք՝ որք մեր հարկատուքն էին գաւառականքն. և հասանէաք մինչեւ ի Վաղարշէքն, որ անուանեալ կոչի Իլուպօլիս, որ է Արեգ քաղաք, հրեւելի և ահաւոր պարսպեալ մեծ յոյժ և հառուսա :

Եւ ելին պատերազմաւ ընդ առաջ մեր, և բազում թիւնք զօրաց մերոց հալածական արարին զնոսա և ի բերան սրոյ կոտորեցին : Եւ յետ սակաւ աւուրց պաշարեցաք զԱրեգ քաղաք և բազում գերութիւնս, մանկունս և աղջկունս առին զօրքն մեր և զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ անասունս բազումս առին. և ահա անտի ելեալ յառաջացաք ի մեծ քաղաքն Դամասկոս, կամեցաք և զայն պաշարել :

Իսկ քաղաքապետն աշեւոր էր և այր իմաստուն, առաքեաց առ թագաւորութիւնս մեր և բազում ընծայիւք աղաչեաց զմեզ շանկանիլ ի գերութիւն և ոչ գնալ ի ծառայութիւն, որպէս զՎաստիւղէքայ զբնակիչսն, և ոչ զգաւառսն աւերել որպէս զնոցայն : Եւ բերին բազում տուրս պատուականս և յուլով ձիս և ջորիս երեւելիս և գեղեցիկ սարք յոսկւոյ և արծաթոյ և հարկս յԱրաբացեաց ոսկւոյն քառասուն հազար դահեկանս. առին

և ի մէջ զօրավարս և սուին մեզ գիրս ,
 զի յաւիտեան ծառայք կայցեն թագաւորու-
 թեանս մերում՝ ազգ զհետ ազգի և ցեղ
 զհետ ցեղի :

Եւ կարգեցաք անդ զօրավար զայր ոմն
 որ կոչէր Թուրք, այր փառաւոր Բաղդատե-
 ցի, որ եկն առ մեզ ի ծառայութիւն հինգ
 հարիւր ձիաւորով և հաւասաց ի Քրիստոս .
 որ և յառաջն ծառայեալ էր թագաւորու-
 թեանս մերում : Եւ Դամասկացիքն արարին
 դաշինս երբման, զի տացեն անխափան ըզ-
 հարկն , և ասացին գոլ թագաւորութեանս
 մերում, և ընդ թշնամիսն մեր մարանչել .
 և յաղագս այսորիկ անպաշարելի թողաք
 գնոսա : Եւ անտի յարուցեալ գնացաք ի Տի-
 բերական ծովն, ուր տէր մեր Յիսուս Քրիս-
 տոս հարիւր յիսուն և երեք ձկամբն զսքանչե-
 լիս արար . կամեցաք և զայն քաղաքն պաշարել
 իսկ նոքա եկին ի հնազանդութիւն մերոյ թա-
 գաւորութեանս և բերին մեզ ընծայս բազումս ,
 որպէս Դամասկացիքն , և հարկս երեսուն հա-
 զար դահեկանս առանց այլ արոց և խնդրե-
 ցին զօրավարս ի մէջ և գիր ծառայութեան
 տուեալ մեզ հաստատուն որպէս զԴամասկա-
 ցիքն՝ հնազանդ լինել մեզ յաւիտեան և տալ
 անխափան զհարկն մեր : Յայնժամ թողաք

զնոսա ազատ ի գերութենէ և ոչ աւերեցաք
զբաղաքն և ոչ զգաւառան՝ և ոչ արարաք
զնոսա յաւարս, վասն զի հայրենի տուն էր
սրբոց առաքելոցն: Նա աւանիկ և զՆազա-
րէթ, ուր զաւեախոն իսկ ի հրեշտակէն լուաւ:
Աստուածածին սուրբ Կոյսն Մարիամ. նոյն-
պէս զնացաք և ի Թափօրական լեառն և
եւաք յայն անդուջն, ուր այլակերպեցաւ
Քրիստոս Աստուած մեր: Եւ մինչդեռ յայն
տեղուջն կայաք, եկին առ մեզ ի Ռամլէէ
և յԵրուսաղեմէ ողաչել զԹագաւորութիւնս
մեր՝ ողորմութիւնս գտանել ի մէնջ. խնդրե-
ցին զօրավար և եղեն հարկատուք և ուխ-
տեցին լինել մեզ ի ծառայութիւն, զոր ա-
րարաք իսկ: Կամեցաք և զսուրբ գերեզմանն
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ազատել ի գե-
րութենէն Տաճկաց: Կարպեցաք զօրավարս
յամենայն թեմս, որք հնազանդեցան և ե-
ղեն հարկատուք Թագաւորութեանս մերում,
որ է Պենիագա, որ կոչի Գեկապօլիս, և
Գենեսարէթ և ի յԱրկես, որ կոչի Պատղ-
միա և զբոլ յանձին կալան ամ յամէ ան-
խափան տալ զհարկն և լինել ընդ ծառա-
յութեամբ մեր: Գնացաք մինչեւ ի Կեսա-
րիա, որ է եզր մեծի ծովուն Ովկիանոսի,
հնազանդեցան և եկին ընդ մերով իշխանու-

Թեամբս : Եւ եթէ ոչ, էին փախուցեալ ծովեզերաց բերդերն, որք էին բնակեալ պիղծ Ափրիկեցիքն, զարհուրեալք ի Վէնջ, օգնականութեամբն Աստուծոյ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ էաք գնացեալ և ի սուրբ առդիսն Աստուծոյ էաք յաղօթս կացեալ : Եւ իբրեւ լուաք եթէ փախեան ծովեզերաց բնակիչքն, յայնժամ զվերին կողմն աշխարհին հնազանդեցաք և ընդ Հռոմոց իշխանութեամբ արարաք և կարգեցաք անդ զօրավար և ի մեր կոյս արարաք և զոչ հնազանդեալսն պատերազմաւ պաշարեցաք և առեալ գնացաք ընդ ծովեզերին պողոտայն, որ զէմ յանդիման երթայր ի Վիտոն քաղաքն յերեւելին և յանուանին պարսպեալ յոյժ, որ այժմ ասի Պէրուլթ, պատերազմեալ և սաստիկ կռուով առեալ գնա և հազար Ափրիկեցի ձերբակալս արարաք, նոյնպէս և զՆուսերի զԱմիր-ըլ-մումնոյ և զայլ լաւագոյն իշխանսն. և յայն քաղաքն զօրավար եպաք և անսի կամեցաք ի Սիլովն անցանել : Իսկ յորժամ լուան Սիլովնացիքն, առաքեցին առ մեզ զծերսն քաղաքին իւրեանց եկին և ազաչեցին զթագաւորութիւնս մեր և խնդրեցին, զի հարկատուք լինիցին մեզ մեծաւ ահիւ և կալ մնալ մեզ ի ծառայութիւն :

զոր լուաք իսկ աղաչանաց նոցա և կատարեցաք զկամս նոցա և առաք ի նոցանէ զհարկն և սուաք նոցա զօրավարս : Եւ անախ յարուցեալ գնացաք ի Բիբղոն հին և ամուր բերդն և զայն եւս պատերազմեալ առաք և զբնակիչս նորա ի գերութիւն մասնեցաք . և մեծաւ աւարաւ և գերութեամբ անցաք ընդ ամենայն ծովեզերեայ քաղաքնին ընդ պժուար և ընդ նեղ ճանապարհին ընդ որ այլք զօրք հեծելոց ոչ երբէք էր անցեալ նեղ և նուրբ և չար ճանապարհ . և անդ գտանէաք շէն և վայելուչ քաղաքանի և ամուր բերդեր , յորում կային Տաճիկ պահապանք , զամենայն պաշարեցաք և քարայաստակ կործանեցաք , և զբնակիչսն ի գերութիւն վարեցաք : Եւ յառաջ քան զհասանելն մեր ի Տրապոլիս հեծելազօրս առաքեցաք զԹիմոսցիսն և զՏաշխամաստացիսն ի կապանն , որ կոչի Քարիտես , վասն զի լուեալ էր մեր , եթէ պիղծ Ափրիկեցիքն անդ նստէին ի կապանին . եւ հրամայեցաք քմինս դնել և դարանս մահու գործեցաք նոցա . և որպէս պատուիրեցաքն նոյնպէս և արարին . և երկու հազարք յայտնի ելեալ ի նոցանէ ի վերայ զօրաց մերոց՝ զորս զբազումս ի նոցանէ սպանին և յուղիս ի նոցանէ արարին կալանականս , և

անձին առաջի մերոյ թագաւորութեանս. նոյն-
 պէս և ուր հանդիպէին՝ փախստականս առ-
 նէին զնոսա: Եւ իսպառ ջնջեցաք զամենայն
 աշխարհն Տրապօլոյ, զայգիսն և զձիթե-
 նիսն և զբուրաստանս նոցա առհասարակ
 կոտորեցաք և յաւեր դարձուցաք և արմա-
 տախիլ արարաք զամենայն գաւառսն. և Ա-
 փրիկեցիքն, որ էին անդ՝ համարձակեցան
 և ելին ի սպտերազմ ընդդէմ մեր: Յայն-
 ժամ յարձակեցաք ի վերայ նոցա և կոտո-
 րեցոք զամենեսեան առհասարակ, և ապա
 առաք զմեծ քաղաքն զՃուէլն, որ Գարա-
 ւոնն կոչէին, և զՎաղանեացն և զՍիհունն,
 և զինքն իսկ զհոչակաւորն Զուրզաւ, և ոչ
 մնաց մինչեւ ցՌամլէ և ցԿեսարիա՝ ոչ ծով
 և ոչ ցամաք, որք ոչ հնազանդեցան թա-
 գաւորութեանս մերում, զօրութեամբն Անե-
 դին Ասատուծոյ, զի մինչեւ ցԲաբելոն հնա-
 զանդ արարաք թագաւորութեանս մերում և
 արարաք ծառայս զնոսա մեզ: Վասն զի ամիսս
 եւթն շրջեցաւ թագաւորութիւնս մեր յայնմ
 աշխարհին հանդերձ զօրօք բազմօք. և սպա-
 ռեցաք զքաղաքս և զգաւառս և ոչ իշխեաց
 ելանել Ամիր-ըլ-մուսնի ի Բաբելոնն ընդ-
 դէմ մեր և կամ հեծեալս արձակել յիւր
 զօրացն յօգնութիւն: Եւ եթէ չէր լեալ խրո-

տագոյն խորշակ և անջրդի ճանապարհ ի
յայն անդիսն, որ մերձ է ի Բաբելոն, որ-
պէս և քո փառաւորութիւնդ իսկ գիտենալ
ունի, թագաւորութիւնս մեր մինչեւ ՚ի Բա-
բելոն երթեալ էր. որ և զինքն իսկ յեր-
կիրն Եգիպտացոց հալածեցաք և իսպառ
յաղթահարեալ շնորհօքն Աստուծոյ, որ թա-
գաւորեցոյցն զիս:

« Ազատեցան այժմ ամենայն Փիւնիկէ և
Պաղեստին և Ասորիք ի ծառայութենէ Տաճ-
կաց և հաւանեցան ընդ Հոռոմոց իշխանու-
թեամբ: Այլ և Լիբանանու մեծ լեառն հնա-
զանդեցաւ ընդ մերով իշխանութեամբս. և
զամենայն Տաճկունք, որ անդ կային, ա-
հագին բազմութեամբ, զերութեամբ առաք
բաշխեցաք հեծելոց մերոց. և զԱսորեստան
բաղցրապէս և մարդասիրապէս հովուեցաք.
հոգիք իբրեւ քսան հազար հանաք, և ի Գա-
բաւոն բնակեցուցաք: Ահա գիտասցես, զի
այսպիսի յաղթութիւնս ետ Աստուած քրիս-
տոնէից, որ ոչ եղեւ երբէք. և գտաք յայնմ
քաղաքին ի Գաբաւոն զսուրբ հողաթափն
Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որով և շրջե-
ցաւ իսկ ի վերայ աշխարհի. նոյնպէս և
զպատկերն Փրկչին մերոյ, զորս Հրեայքն
յետ ժամանակի խոցեալ էին, ուստի վաղ-

վազակի ել արիւն և ջուր, և զխոց տիգին. գտաք և յայնմ քաղաքին զսլատուական հերս զլխոյ կարապետին և Մկրտչին Յովհաննու և առեալ տանիմք ի պահպանութիւն աստուածապաշ քաղաքին մերոյ: Եւ արդ ի սեպտեմբեր ամսոյն հաճութեամբն Աստուծոյ զմեր աստուածակեցոյց զօրքս ի յԱհաիոք հանաք և վասն այսորիկ քո փառաւորութեանդ գիտացուցաք, վասն զի ի ձեռն մեր հրամանացս զարմանառ և դուինքն իսկ փառաւորես զԱստուծոյ մեծ մարդասիրութիւնն և գիտացես թէ որչափ բարի գործեցան այժմիկ և կամ քանի յաւելան և լայն և ընդարձակ եղեւ իշխանութիւն սրբոյ Խաչին Քրիստոսի և մինչեւ ցայս աեղիք անունն Աստուծոյ գովի և փառաւորի. և ճոխանայ թագաւորութիւնս մեր անուամբ մեծութեամբ և զօրութիւնն Աստուծոյ բարեբանեալ գովի ի բերանոյ մերմէ. զսրս ընդ ձեռամբ մերով հնազանդեցոյց Աստուած, ընդ որում հանապազօր օրհնեալ տէր Աստուած իսրայելի:

« Եւ յանափոռուէն պոսոսպաթրին Դերջնայ, Լեւոնի և Տարօնոյ զօրաւարին ողջոյն և ի տէր ինդալ:

« Արդ գրեցաք որ զԱյծեաց բերդն որ-

պէս յանձին կալար՝ չես տուեալ. և այժմ գրեցաք առ զօրաւարդ մեր, որ ոչ բերդն առնու և ոչ զցորեանն զոր սերմանեցեր. զի այժմ չեղեւ առ մեզ պէտք. բայց զքառասուն հազար սուլժոնն, զսր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրաւարն մեր, որ առաքէ առ Թագաւորութիւնս մեր. և զլաւատակոցդ քոց և զարմտեացդ գտանես զփոխարէնն ըստ սերմանեացն զամենայն բարի մի ըստ միոջէ » :

Դարձեալ գրեաց և առ լարդապետն Հայոց ի Ղեւոնդն այսպէս. « Մեր հաճելի և սուրբ Թագաւորութեանս սիրեցեալ մեծ իմաստասէր Պանդաւլեոն, ողջսյն : Ահա հրամայեցաք մեք որ ի դարձին մեր ի Տաճկաց գտանեմք զձեզ ի սուրբ քաղաքս և կամ ի Սլեպինն, յսրժամ եկիր առ մեզ ի յԱշտոյ շահնշահէ և հոգիական զաւակէ մերմէ և զարձուցեր զամենայն սրտմտութիւնս ի նմանէ և տարար զԲագրատ ի Պապն յԱնձաւացին . դու և ես Սաս թոռնեցին պոպոսպաթարն : Եւ արդ ջանացիր, որ գտանեմ զքեզ յաստուածապահ քաղաքին մեր և անդ արասցուք սօն մեծ հողաթափացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և սուրբ հերացն Մկրտչին Յովհաննու : Եւ արդ ահա հաճեալ

ունիմ և զայս ինչ ի քէն, վասն զի խօսեցցիս ընդ մեր իմաստասէրուն և ընդ Փիլիսոփայիցն մերոց, և ուրախացուք մեք ի ձեզ. և Ասաուած ի մեզ և ի ձեզ. և ակր Յիսուս եղիցի ընդ իւրում ծառայիցս » : Իսկ յորժամ լուաւ զայս վարդապետն Հայոց Ղեւոնդ, յարուցեալ գնաց ի Կոստանդնուպօլիս, և արարին տօնս հրաշարիաոս հողաթափացն Ասաուծոյ և հերաց սրբոյ Կարպետին : Եւ եղև յայնմ աւուր մեծ ուրախութիւն ի Կոստանդնուպօլիս, և խօսեցաւ վարդապետն Հայոց առաջի թագաւորին ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հռոմոց և անպարտելի երեւեցաւ ի մէջ վարդապետացն տանն Յունաց. վասն զի յամենայն հարցմունս հաճելի երեւեցաւ : Եւ բազում գովութեամբ բարեբանեցին գնա և զուսուցիչն նորա, և մեծաւ պարգեւօք ի թագաւորէն երեւելիք և պատուականք շնորհեցաւ նմա. և գնաց մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն Հայոց ի մեծ աունն Շիրակայ :

Արդ ի յես բազում պատերազմացն և յաղթութեանցն, զոր վանեաց կայսր Չմրչկիկ, անկանէր ի վերայ նորա մահու երկիւղն և ահն սոսկալի դատաստանին Ասաուծոյ և զմտաւ ածեալ յիշեալ զանիրաւ

մահն արդարոյն Նիկեփոսայ և զանպարտ արիւն նորա , կոծ առեալ լայր և յագոց հանէր : Եւ յայնժամ խորհեցաւ վարս առաքինութեան ստանալ, զի թերեւս ապաշխարութեամբ մաքրել զարիւնն, զոր հեղաւ ի սարապարտուց. և հինգ ամ միայն կալեալ զաթոռ թագաւորութեան Յունաց : Եւ մինչդեռ զայս ամենայն զմտաւ ւածէր, խորհեցաւ բարի խորհուրդս, որ ըստ կամացն Աստուծոյ էր, և յուղարկեալ ի Վասակաւանն ի գաւառն յԱնձթայ և բերել աայր զՎասիլ և զԿոստանդին զորդիսն Ռոմանոսի թագաւորին, զորս փախոյց առ Սպրամիկն ի յահէ անօրէն թագուհւոյն, վասն զի չարաբարոյ էր յոյժ : Իսկ յորժամ եբեր զՎասիլն ի Կոստանդնուպօլիս, ժողով արարեալ զամենայն իշխանս մեծամեծս տանն Յունաց : և եղև ահաւոր հանդէս ի պաղատ թագաւորին : Եւ յայնժամ թագաւորն Չմշկիկ առեալ զթագն ձեռօք իւրովք ի գլխոյ իւրմէ և եղեալ ի գլուխն Վասիլի և նստեցուցանէր զնա յաթոռ թագաւորութեանն իւրոյ և երկիր պազանէր ի վերայ երեսաց իւրոց Վասիլն. և զամենայն թագաւորութիւն տանն Յունաց նմա յանձն արարեալ : Եւ սուեալ ի Վասիլն զիւր հայրենական աթոռն, և ինքն պիմեալ յա-

նապատ, և յանձն իւր առեալ զկարգս կրօնաւորութեան՝ ի վանս. ընթացեալ բնակէր: Ահա որ յերեկեան աւուրն թագաւոր և այսօր ընդ աղքատս նստեալ զաղարէր կամաւոր աղքատութեամբ, վասն զի ժառանգեցէ զերանութիւն սուրբ Աւետարանին և վճարեցէ զպարս անմեղ անձինն Նիկիփոսայ »:

21. Ժամանակագրութիւն Չմշկիկի կենաց. — Չմշկիկի ծնունդը տեղը ունեցած է 925ին (կամ թերեւս 924ին):

(Այս թուականը կը ստանանք՝ նկատելով որ Չմշկիկ 976ի յունուար 10ին մեռաւ, երբ 51 տարեկան էր):

Զօրավար կ'ընտարուի 958

Չմշկիկի առաջին և նշանաւոր յաղթանակն Արարացուց վրայ՝ Ասանայի մէջ 963

Տարսոնի պատերազմը 965

Չմշկիկ կը սպաննէ զՆիկ. 969 դեկտ. 10

Չմշկիկ կայսր կ'օծուի 969 դեկտ. 25

Չմշկիկ զվասիլ պատրիարզ կ'անուանէ մեռած Պոլիքսոսի տեղ 970 յունուար 29

Նիկողայոս ներքինին կը յայլթէ Արար-ներուն՝ Անտիոքայ քով 970

Չմշկիկ ցորեն կը բաշխէ երեք տարիէ վեր սովասանջ ժողովրդեան 970

Ռուսաց 300, 000է կազմուած բանակը
կը ջախջախուի Չմշկիկի բանակէն և « Ան-
մահ » գունդէն. 970

Յոյներ կը տիրեն Մանազկերտի և շրջա-
կայից 970

Թէոփանոյ աքսորէն կը փախչի, կրկին
կ'աքսորուի 971

Չմշկիկ կ'ամուսնանայ Կոստանդին Պեր-
փեռուժէնի Թէոփորա աղջկան հետ 971
նոյեմբեր

Կայսրը 300է աւելի նաւ կ'ուղարկէ Դա-
նուրի վրայէն Ռուսաց դէմ 972

Անմահներու գունդը նշանաւոր յաղթա-
նակ մը կը տանի Ռուսաց վրայ՝ 972 ա-
պրիլ 3ին

Չմշկիկ կը տիրէ Փրեսթլաւայի ապրիլ 4

Չմշկիկ Ռուսաց վրայ յաղթանակներ կը
տանի Դորուսթիլոս քաղաքի բով 971 ա-
պրիլ-մայիս

Մենամարտ Անեմաոի և Սփենատուրուի
7 յունիս 972. Ռուսեր, յաղթուած, հաշ-
տուածին կը ինպրեն 972 յունիս 8

Չմշկիկ Դրիսարա քաղաքը՝ Թէոփոսու-
պօլիս կ'անուանէ 972

Չմշկիկ աուրքերը կը նուագեցնէ 972

Յոյներ Մծրինի շրջակայքը կ'աւերեն 973
մայիս

Յոյներ Ամգայ քով կը յաղթուին 973

Չմշկիկ Արեւելք երթալով կը տիրէ Ամիդ, Մուֆարդին և Մծրին քաղաքներու 974

Չմշկիկ պաշտօնանկ կ'ընէ զՎասիլ պատրիարք և անոր տեղ Անտոն կրօնաւորը կը դնէ 974

Չմշկիկ Արեւելք դառնալով՝ կ'անցնի Հայաստանէն, օգնական զօրք կ'առնէ Աշոտ Ողորմածէն և կը տիրէ Միջագետքի ու Պաղեստինի 975

Չմշկիկի մահ 976 յունուար 10:

22. Չմշկիկ՝ ըստ Շիխակերժեի. — Հետաքրքրական է անշուշտ տեսնել օտար մատենագիրներու վերաբերմունքը՝ դէպ ի Չմշկիկ.

« Յովհաննէս Չմշկիկ է թերեւս այդ դարուն մէջ՝ ամենէն փայլուն անձնաւորումը՝ պատերազմական քաջութեան: Անլախ, շափազանց յանդուզն, անհամեմատ կերպով եռանդուն, օժտուած՝ զինուորական ամենէն մեծ և ամենէն լուրջ յատկութիւններով, նա պաշտուած էր իր զինուորներէն: ∴ Մի և նոյն ժամանակ զարմանալի կազմութիւն մ'ունէր, լաւ ձեւուած էր, ունէր կարգէ դուրս վայելչութիւն մը, կեցուածքի մեծ ազ-

նուականութիւն մը, հրամանատուի յանդուգն կերպ մը, մանաւանդ նիւթական ոյժ մը, տարօրինակ ճկունութիւն մը, ճարտարութիւն մը որ իր բոլոր ժամանակակիցներու զարմանքն եղած էր » : (Շլիմպէրժէ, Un empereur byzantin, էջ 277) :

« Կայսրութեան ամենէն լաւ ձիաւորն էր, ամենէն լաւ նետընկէցը, ամենէն լաւ նիզակաւորը » (Նոյնը, L'épopée byzantine, էջ 3) :

« Կը հասնինք վերջնական օղբերգութեան : Նիկեփոս ոչ միայն ասելի եղած էր իւր ժողովրդեան և իւր նախկին զինակիցներուն, այլ նաեւ իւր կնոջ, Թէոփանոյ կայսրուհւոյն : Այս բանս սակայն շատ բնական էր, և ինչպէս զարմանալ որ այս գեղեցիկ, երիտասարդ, կրքոտ, կասարեղապէս ապականեալ արարածը, ազա՛հ վայելքներու, իսկոյն բաժնուած ըլլայ, — եթէ նոյն իսկ երբէք սիրած էր, — այս մարդէն՝ որ իրմէն աւելի տարիք ունէր, տգեղ էր դէմքով, գրեթէ տձեւ, պարզ բարքերով, խիստ վարուք, անվայելուչ, միայն պատերազմով զրազած :

Հանգոյց մը յօրինուած էր, թերեւս եր-

կայն ժամանակէ ի վեր, մեղկ կայսրուհւոյն
 և Յովհաննէս Չմշկիկի, յանպագն զօրաւա-
 րին միջեւ, որ բիւզանդական բանակի ամե-
 նէն փայլուն զօրաւարն էր, ամենէն աւելի
 տեսնուած արքունեաց մէջ, կուռք զօրաց:
 Ոչ մէկ տեղեկութիւն չունինք այս կրքի
 սկզբնաւորութեան վրայ, կիրք մը՝ որ պէտք
 էր զօրաւոր եղած ըլլալ, գոնէ Թէոփանոյի
 կողմանէ: Չմշկիկի կողմանէ, և գէպքերու
 շարքը կը վկայէ այս բանիս, խառնուած էր
 անհուն փառասիրութեան մը զիւանագիտու-
 թիւնը, ու նաեւ քէն՝ իւր հին զինակցին
 դէմ: . . . Գալով Թէոփանոյի, կ'երեւի թէ
 այն սիրոյն՝ զոր կը շնչէր իրեն հրապուրիչ
 Հայը, կը միանար սաստիկ ատելութիւն մը
 դէպ ի իւր ծերունի ամուսինը, մեծ փափաղ
 մը ձանձրանալի և անտանելի շղթայն խզե-
 լու: Թագաւորը որ թերեւս բան մը կը կաս-
 կածէր, հետզհետէ աւելի տիրուր, աւելի ան-
 հանդարտ երեւոյթ առու և աւելի ընկղմե-
 ցաւ խիստ բարեպաշտութեան մը հրահանգ-
 ներուն և չափազանց պահեցողութեան մէջ:
 Այստեղ շատ մօտէն կը հետեւի՝ Լեւոն
 Սարկաւազի բնագրին, որ շատ մեծալայե-
 լուչ կերպով պատմած է այս խռովեալ թա-
 գաւորութեան ողբերգական վախճանը: . . . Յով-

հաննէս Չմշկիկ, առերեւոյթ անտարբերութեան մը տակ կեղծելով վրէժխնդրութեան այն վառ փափազը որով լի էր իւր սիրտը, առանձնացաւ իւր հարց բնակարանը, Քաղկեդոնի ասիական արուարձանին մէջ, որ է այժմեան Քասախ-քէօյ: Անկից իրեն աւելի դիւրին եղաւ, քան հրբէք, գաղտնապէս իւր կայսերական սիրելոյն հետ թղթակցել: Նիկեփորի սառնասիրտ ընդունելութիւնը զինքը վհատեցուցած չէր, այլ աւելի դառնացուցած: Բնագլարբար իմանալով որ ժամը հասած էր և ճանապարհը բացուած էր իր առջեւ, որ Նիկեփորի շրջանը ա՛լ աւարտած էր, թէ իւր հին զինակցի, որուն կայսր ըլլալուն օգներ էր, անժողովրդականութիւնը՝ ծայրը հասեր էր, պատրաստ էր, իբր հարազատ մարդ իր դարուն և իր ցեղին, ամէն բան փորձելու, և վճռած ամենէն ծայրայեղ միջոցները ձեռք առնելու՝ իր կարգին իշխանութեան բարձրանալու համար: Շնորհիւ մեքենայութեանց, զորս լաւ կարգապահ էր կայսրուհին, հարէմի հնարիմացութիւնք՝ ուր դիւրին է գուշակել ներքինհրու և գերինհրու ձեռքը, յանդուզն զօրավարը, որ վախ ըսուած բանը չէր գիտեր, որուն փառասիրութիւնը շատ աւելի մեծ էր քան դէպ

ի՛ բոլոր մարդիկները կախարչող՝ Թէոփանոյն ունեցած սէրը, յաջողեցաւ շատ մը խորհրդաւոր տեսակցութիւններ ունենալ իւր սիրելւոյն հետ, նոյն իսկ կայսերական կանանոցի խորութեանց մէջ: Պէտք էր, իր եղեռնաւոր ժամապարտութիւններ իրագործելու համար, ամէն իրկուն նաւակով Վոսփորը անցնիլ և յետոյ կորսուիլ պալատական շէնքերու բաւիղին մէջ: Ամենէն թիթեւ անխահեմութիւնը բաւական պիտի ըլլար երկու յանդուգն էակներուն մահուան պատճառ ըլլալու: ... Այլ թատերական ժողովակներուն մէջ ուր փառասիրութիւնը, ասելութիւնը, վրէժխնդրութեան փափազը, աւ սէրը կ'ամբողջէին միասին, Նիկեփորի մահը վերջնականապէս վճռուեցաւ: Այն պայմանաւ որ նա պիտի սպանուի, Թէոփանոյ խոստացաւ Չմշկիկի հետ ամուսնանալ և թագն իրեն աւալ: Երկու դաւակիցները, կեղծելէ և սպասելէ յոգնած, վճռեցին շուտով գործել: Կարգադրութիւնը հզաւ ճարտար կերպով. Յովհաննէս շատ դժուարութիւն չքաշեց՝ սժպոհներուն մէջ դաւակիցներ զանելու, անոնց թիւը ամէն օր կ'աճէր՝ Նիկեփորի խստութեան հետ: Ամենէն նշանաւորներն եղան երկու հոգի, Վուրց զօրավարը, Անտիօքայ

փառապսակ յաղթականը, որ կատաճ էր
 անիրաւ տեղ երեսէ ընկած ըլլալուն համար,
 և ուրիշ պատրիկ մը, Լեւոն Փետիաոսիմոս :
 ... Սպանումը սահմանուեցաւ դեկտեմբե-
 րի աասէն մինչեւ տասնըմէկի գիշերը : Ամ-
 նէն հաւատարիմ դաւադիրները, կին ծպտե-
 լով և ձեւացնելով իրբ թէ թագուհւոյն
 այցելութեան եկած են, զէնքերնին իրենց
 երկայն զգեստներուն տակ ծածկելով, մի
 առ մի կանանոցը մտան, ուր թէոփա-
 նոյ զիրենք ծածկեց մութ անկիւններու մէջ,
 ճիշդ կայսեր սենեակին մօտ : Նոյն օրը, ե-
 րեկոյեան դէմ, ժամերգութիւն ըսելու ժա-
 մուն, Նիկիփոր, աւելի քան երբէք՝ ախուր
 նախազգացումներու մէջ կը գտնուէր. ընդ-
 ունեցաւ նաեւ տոմոակ մը պաշտասական քա-
 հանայներէն միոյն ձեռքէն. նա կը պարու-
 նակէր հետեւեալ բառերը միայն՝ սարսա-
 փեցնող լակոնաբանութեամբ . « Գիացիր,
 թագաւոր, որ նոյն իսկ այս գիշեր, ահաւոր
 մահ մը կը նիւթեն քեզ : Եթէ կ'ուզես հա-
 մազուիլ, ուրիշ բան հարկ չէ բայց եթէ կա-
 նանոցը խուզարկել . հոն պիտի գտնուին՝
 զքեզ սպաննելու եկած զինեալ մարդիկ-
 ներ » : Ինքնակալը, որ ամէն օր այսպիսի
 ազպարարութիւններ կ'ընդունէր, զարմա-

ցաւ ասոր յստակութեանը վրայ: Պահելով իր բոլոր հանդարտութիւնը, հրաման տուաւ Միքայէլի, իր ննջասենեկի պետին, կամ, ուրիշ բառով, ներքինեաց գլխաւորին և տան վերակացուն, խնամով խուզարկել կանանսցին բոլոր անկիւնները: Խուզարկութիւնը, որ իսկոյն տեղի ունեցաւ, ս'չ մէկ արդիւնք տուաւ: Կա՛մ կայսեր զայրութէն վախնալով, կամ գաւազրութեան մասնակից ըլլալով, կամ անհոգութեամբ կամ հեղգութեամբ, Միքայէլ իր առջեւ բանալ տուաւ այդ ընդարձակ թաղի բոլոր խուցերը, ի բաց առեալ ճիշդ անոնք՝ ուր ծածկուած էին զինեալ գաւակիցները: Յետոյ վազեց թաղաւորին իմացնելու որ այս անգամ ալ ինքը խաբուած էր: Սակայն գիշերը կանուխ հկած էր ձմեռնային այդ տխուր օրուան մէջ, և արդէն բաւական ժամերէ ի վեր կը տուէր: Դաւակիցները, անգութ հագերով տանջուած, գաղտնի սարսափներէ ցնցուած, ուրիշ բանի չէին սպասեր՝ բայց եթէ իրենց գլխաւոր գործիչին, Յովհաննէս Չմշկիկի, գաւազրութեան գլխաւորին:

Պիտի գար նա: Ոչ ոք կը տարակուսէր իր քաջաորտութեան վրայ. բայց կրնա՞ր նա, գիշերուան այդ ժամուն, այդ սարսափելի

օլոյ . Վոսփորը անցնիլ և պաշատ մանել :

Պէտք էր սակայն ամէն գնով Նիկեփորի կասկածները քնացնել : Թէսփանոյ իր մօտ կ'երթայ : Այս պէպքերը սեղի կ'ունենային Պուքուէնի ճիշդ այն զգեսակին մէջ, զոր նոր շինած էր իր առանձին գործածութեան համար, կարծելով, աւազ, թէ անստիկ ապաւէն մը շինած է : Բուլղար իշխաններու աղջիկներ, բիւզանդացի իշխաններու նշանուած (ծանօթ է արդէն որ այն ասան բուլղարական նոր պաշակցութեան մեղրալուսինը իր լրման մէջ էր) նոր հասած էին կոստանդնուպոլիս : « Պիտի երթամ, ըսաւ Նիկեփորի, քանի մը վայրկեան այդ օտարականները զբաղեցնելու : Ննջասենեակի զուրը բաց թող . քիչ ասենէն քովդ կու գամ, (որովհետեւ նոյն սենեակը կը բնակէին), յետոյ ամէն կողմ կը գոցես : Կայսրը խաբուեցաւ այս նենգութենէն : Ո՛ր գիտէ : Թերեւս կասկածները փարատեցան, բայց աչքի առաջ ունենալով մահը, որուն այնքան անդամներ դիմազրաւած էր կիլիկիոյ կիրճերուն մէջ՝ ինչպէս Ասորիքի անապասներուն, հետզհետէ աւելի անջատուած նենգաւոր և անարգ աշխարհէն, այս քաջ մարդը, որ արդար մըն էր, երկայն ժամանակ ընկղմե-

ցաւ իւր աղօթքներուն և Ս. Գրոց ընթերցման մէջ: Յետոյ, քունէն յաղթուած, փաթթուեցաւ Միքայէլ Մալէյինոս սուրբ կրօնաւորի վերարկուին մէջ ու պառկեցաւ, ինչպէս սովոր էր ընել, մանաւանդ յետ իւր ծերունի հօրը մահուան, ո՛չ եթէ կայսերական մեծ անկողնին մէջ, այլ պարզապէս գեանի վրայ փռուած վագրի մը մորթին վրայ, Յիսուսի, Աստուածածնայ և Յովհաննու Մկրտչի պատկերներուն տակ: Առաջին անգամ, կ'ըսէ, Իբն-էլ-Աթիր, Նիկեփոր քուն կ'ըլլար, առանց իր զէնքերը քովս ունենալու:

Սլաքը գիշերուան հինգերորդ ժամը ցոյց կու տայ: Բունն հով մը կը բարձրացնէ Պրոպոնատիսի ալիքները. ցուրաւ սաստիկ է. առաս ձիւն կու գայ: Յովհաննէս Չմշկիկ, երեք մարդիկներու հետ փոքրիկ նաւակով մը Քաղկեդոնէն մեկնած, ափունքի երկայնքէն կը մօտենայ Պուքոլէոն պալատին, արձաններու խմբի մը քով՝ որ կը ներկայացնէր ցուլի մ'եւ առիւծի մը կռիւլ: ահա նշանաւոր նաւահանգիստը՝ այդ անունը կրող: Դաւակիցները, սուր ի ձեռին, տագնապալից, կը ջանային իր գալուստը գուշակել: Մէկը անոնցմէ որ կայսերական նոր զգեակի

ամենէն բարձր մասերու տանիքներու վրայ, բացօթեայ, գրուած էնն իբրև դէտ, վերջապէս խոր մթութեան մէջ կը նշմարէ չորս մարդիկները: Նախապէս սահմաննալ նշանը՝ սուլոց մը՝ կը լսուի, և կայսեր սենեակէն նետուած շուանէ սանդուխով մը, դուրսի մարդասպանները կը միանան իրենց գործակիցներուն հետ: Կեզրենոս և ուրիշներ խօսք չեն ընիր սանդուխի մասին և կ'ըսեն թէ Չմշկիկ և իւր երեք ընկերները մի առ մի կանանոցին մէջ վեր քաշուեցան ուռննիէ կողմերով կամ բարձերով՝ որոնց գործածութիւնը այնչափ սովորական եղած է, ամէն ժամանակ, ամբողջ Արեւելից մէջ: Ամենէն վերջ Չմշկիկ մը մտնէ պալատը», և այլն (Schlumberger, « Un empereur byzantin, էջ 754):

23. Յովհաննէս Չմշկիկի գերդաստանը .
— Յովհաննէս Չմշկիկի ճիւղագրութիւնը
հետեւեալն է.

Յովհաննէս Գուրգէն

Ռոմանոս պատրիկ և Եւփրոսինէ

Յովհաննէս Գուրգէն

Ռոմանոս Գուրգէն

Թէոփիլոս, կառավարիչ Միջագետքի

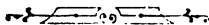
— (Հայր Չմշկիկի)

Յովհաննէս Չմշկիկ

Յովհաննէս

Չմշկիկ նախ ամուսնացած էր Վարդի Մա-
րիամ քրոջ հետ, որու մահուանէն յետոյ՝
Պերփեռուժէնի Թէոդորա աղջկան հետ:

24. Չմշկիկի դրամները. — Չմշկիկ իր
դրամներուն մէջ կը ներկայանայ կանգուն,
երկայն նիզակ մ'ի ձեռին, ձախ ձեռքին մէջ
ունենալով խաչազարդ աշխարհագունա մը:
Ունի նաեւ ուրիշ դրամներ, ուր իր պատ-
կերին հետ՝ Յիսուսի, Աստուածածնայ կամ
խաչի պատկերը դրոշմուած են: Մակագրու-
թիւնք ընդհանրապէս են « Յիսուս, Էմմա-
նուէլ », և կամ « Այսու յաղթես » բա-
ռերը:

Ե. ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՎԱՍԻԼ Բ.

ԲՈՒԼՂԱՐԱՍՊԱՆԻ ՎՐԱՅ

25. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Վասիլ Բ. Բուրդարասպանի վրայ. — Լաւազոյն աղբիւրը՝ Վասիլ Բ.ի կենսագրութեան է

Կեղրենու, Բ հա. էջ 416-480.

Զոնարաս, Գիրք ԺԵ.

Գլխկաս, Յովեղ, Եսիրեմիոս, և այլն:

26. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Վասիլ Բ.ի վրայ. — Վասիլ Բ.ի մասին ընդարձակ և թանկագին անդեկութիւններ ունի հայ պատմութիւնը.

Ստեփաննոս Ասողիկ կը պատմէ, ԺԴ գլխոյն մէջ:

ԺԴ. — Յաղագս բազատորեղոյն Վասիլի

Յունաց. և քանակարարեան Վարդայ. և ա-
ռերածոյ աշխարհին Յունաց:

Եւ իբրեւ թագաւորեաց Վասիլ ի 425
թուին, որպէս յառաջն ասացաք, Վարդ որ
ըստ աւելածայնութեան սիկրատոս կոչիւր,
ապոստամբեալ թագաւորեաց ի կողմանս Չա-
նանայ և Մելանոյ. որ էր այր քաջ և կո-
րովի ի գործ պատերազմաց: Եւ միաբանեալ
ընդ ինքեան զհեծելագունդ զօրն Հայոց որ
ընդ Յունաց թագաւորութեամբն, և բաժա-
նեալ զթագաւորութիւն Յունաց, հասանէ
մինչեւ ցԲիթանիա ճակատ տալով ընդ թա-
գաւորին Վասիլ զամս. և արեան ճապաղիք
լնուին զաշխարհն ամենայն: Վասն զի թա-
գաւորն Վասիլ գումարեաց զզօրսն Բիւզան-
դիոնի և զԹրակացին և Վասիլեանացին հան-
գերձ ամենայն արեւմտեայ ազգօքն առաքէ
ի պատերազմ ընդդէմ Վարդայ բռնակալին:
Իսկ Վարդայ զինեալ ընդդէմ նորա ի պա-
տերազմ, յորում քաջապէս մարտուցեալ
զօրն Հայոց, որպէս որպիք իշխանին Տարո-
նոյ Գրիգոր և Բագարատ և Չափրանիկ՝ իշ-
խան Մոկացի, ահաբեկ արարեալ զզօրսն
Յունաց զօրէն փութորկեալ մրրկի շփոթէին,
վյուրովս սրախողխող արարեալ, և զբազումս
ձերբակալ. ուր սպանեալ եղեւ ներքինին
Պետանոս՝ զլուխ զօրուն:

Եւ ապա ողորմածարար պթացեալ յազապս քրիստոսական հաւատոցն՝ մնացելոցն կեանս շնորհէին: Եւ այսպէս երկիցս և երիցս և բազում անգամ մարտուցեալք՝ յաղթեցին արեւմտեայ զօրուն . և գրեթէ ընդ բոլոր աշխարհն Յունաց տարածեցաւ սլասերագմն , մինչ զի գեօղ ընդ գեօղ և քաղաք ընդ քաղաք մարանչէր . և ամենայն ուրեք արեանց հեղմունք լինէին . և սով սաստիկ յընդհանուր աշխարհս տարածեցաւ . և դիակունք մեռեալք ի ճանապարհս և ի գոհնրազմանային . և կենդանիքն ողորմելի քան զմեռեալս շրջէին , և գայլք գիշատիչք ի մարմինս մեռիլսց խանձեալք՝ և զկենդանիոն ուտէին: Եւ մինչ զայսու շփոթմամբ էր թագաւորութիւն Յունաց , Խլաթայ և Նփրկերսոյ ամիրայն Բասան վերստին շինէ զքաղաքն Մանագկերս . և սրով և գերութեամբ անմարդացոյց զգաւառն Տարօնոյ , յաւտի առեալ զքաղաքն Մուշ . խողխողեալ զքահանայս յեկեղեցւոջն որ սուրբ Փրկիչ անուանի , ողորմելի տեսակաւ , յորում արեան ներկուածք ցարդ եւս ցուցանին ի նոյն յեկեղեցւոջ:

ԺԵ. — Վասն վերջին պատերազմին Յու-
նաց . և փախստական լինելոյ բռնակաշիւ
Վարդայ :

Եւ ապա յետ այսր ամենայնի անցիցն
անցելոց Վասիլ՝ Թագաւորն Յունաց, զԹոռ-
նիկ զօրավարն որ էր յազգէն Վրաց, արե-
զայ ի սուրբ լերին այնմիկ, հանեալ առաքէ
առ կիւրապաղասն Տայոց Դաւիթ . և խոռ-
տանայ սալ նմա զԽոտոյաոիճ կղէսուրաւն,
զԶորմայրի և զկարին, զԲասեն և զՍեուկ
բերդակ որ է Մարգազի, զՀարք և զԱսյա-
հունիս, զորս և ետ իսկ, որպէս զի զօր ա-
ռաքեսցէ յօգնականութիւն նմա :

Եւ կիւրապաղասին Դաւթի գումարեալ
զգօրոն Վրաց, և զիշխանաց իշխանն զԶու-
ջիկ տայ զկնի Թոռնկայ պատերազմել ընդ
Վարդայ բռնակալին : Որք սկսեալ ի Տայոց
աշխարհէն քանդեալ աւերեցին զամենայն աշ-
խարհն Յունաց որ ընդ ձեռամբ բռնակալին :
Նոյնպէս և հանեալ Թագաւորին ի բանտէ
զՎարդ որ և Փսկաս կոչիւր . զսր արկեալ
էր կիւր-Ժանայ ի կղզին . և տայ ի ձեռս
զամենայն արեւմտեան զօրն Յունաց . և հան-
դերձ Վրաց զօրուն առաքէ ի վերայ բռնա-
կալին Վարդայ երկուս բանակս : Իսկ բռնա-
կալին ընդ միոյ բանակին մարտուցեալ,

այն ինչ ի փախուստ դարձուցանէր և ապա հասեալ ի վերայ երկրորդ բանակին՝ նորոգապէս յարդարէին զպատերազմն :

Յորմէ զանգիտեալ բռնակալին վարդայ՝ փախստեայ լինէր : Եւ ելեալ յաշխարհէն Յունաց՝ թիկունս օգնականի կալեալ զամիրայն Բաղդասայ, որ իպն խոսրով կոչիւր, զի և յառաջն իսկ բարեկամացեալ էր ընդ նմա : Եւ երթեալ հասանէ մերձ առ քաղաք նորա ի Մարտիրոսացաօլիս որ է Նփրկերա, ի տեղին սր փշփաշն կոչի : Իսկ թագաւորն վասիլ հրեշտակ խաղաղութեան առաքեալ զկնի գառնալ անդրէն թագաւորին վարդայ : Չոր իմացեալ աւագ հեծպացն իբն խոսրովու՝ զգացուցանեն նմա ի Բաղդասա : Եւ նորա հրաման տուեալ ունել զթագաւորն՝ եթէ հնար լիցի : Եւ նոքա յանկարծ ժամու ի վերայ հասեալ՝ ձերբակալ արարեալ զթագաւորն վարդ հանգիրձ մեծամեծօքն՝ հասուցանեն ի զուռն իբն խոսրովու, ի քաղաքն Բաղդասա որ է Բաբելոն, զոր հրամայեաց երկաթեղէն կապանօք ի բանտի պահել զամենայն աւուրս կենաց իւրոց իբն խոսրով :

ԻԲ. — Թե՛ գիւնրդ չարաչար մահուանք մեռաս մետրապօլիտն Սեբաստիոյ, և վստն

քազաւորացն Բոչղարաց, որ սպանին զնա :

Իսկ յետ ընդունելոյ զԹուղթս զայս ա-
մօթալից լինէր մետրոպօլիտն այն . բայց
ոչ ինչ թուլացաւ յիւրմէ չարութենէն : Այլ
ի նմին ամի առաքեաց զնա թապաւորն Վա-
սիլ յաշխարհն . Բուլղարաց խաղաղութիւն
առնել : Եւ նոցա խնդրեալ զքոյր թագաւո-
րին Վասիլի ի հարսնութիւն ինքեանց : Եւ
սուեալ թագաւորին կին մի ի ծառայից իւ-
րոց ի կերպ քեռն իւրոյ, առաքեաց ի ձեռն
մետրոպօլիտին : Եւ յերթաւն յաշխարհն Բուլ-
ղարաց ծանեան զկիմն զայն . և պատեալ
զմետրոպօլիտն իբրեւ զշուն և խաբեբայ՝ ցօ-
ղղուն և ժժան պատեալ զնովաւ՝ հրով սո-
չորեցին թագաւորքն Բուլղարաց . զի էին
նոքա երկու եղբարք, որք կոմսաճագքն կա-
չէին . անուն երիցուն Սամուէլ յազգէս Հա-
յոց, ի դաւառէն Դերջանայ, զոր ընդ գունդս
ոսպարացն սուրեալ էր զնոսա թագաւորն
Վասիլի ի Մակեդոնիա պատերազմել ընդ
Բուլղարացն : Որոց ի գիպող ժամու ապրս-
տամբեալ ի թապաւորէն Յունաց՝ գնացին
առ թագաւորն Բուլղարաց, որ էր կուրա .
և ըստ քաջութեան իւրեանց մեծացան յաչս
նորա :

Եւ յետ այսորիկ թագաւորն Յունաց վա-

սիլ ի պատերազմի կալաւ զթագաւորն Բուլղարաց զկուրտն : Իսկ կոմսաձագքն տիրեալ ի վերայ աշխարհին Բուլղարաց՝ ընդդէմ կացին խիստ մարտիւք թագաւորին Յունաց, զոր ըստ ժամանակին ասասցուք :

ԻԳ. — Եւ թէ ո՛րպէս շոգաւ զօրօք քաղաւորն Յունաց վասիլ յաշխարհն Բուլղարաց, և պարտեալ փախստեայ այսրեկն դարձաւ .

Եւ զկնի այսորիկ ինքն թագաւորն վասիլ զօրածողով եղեւ վնալ յաշխարհն Բուլղարաց : Եւ հաստաբունն զօրութեամբ երթեալ՝ ունի զմիջոց աշխարհի նոցա լայն բանակաւ :

Եւ Բուլղարացն աճապարեալ կալան զնեղ տեղիս, զկիրճս կտպանաց ճանապարհին . զի են վայրք մացառուտք և զժուարագնացք : Եւ ի բանաի արգելեալ զթագաւորն հանդերձ ամենայն զօրօքն՝ սրախողխող առնէին զամենեսեան . այլ հետեւակազունդն Հայոց, ի մէջ առեալ զթագաւորն վասիլ զկնի և յառաջոյ, ընդ այլ ճանապարհ լեռնագնաց տարեալ հանին ի Մակեդոնիա : Եւ ամենայն հեծելագունդ զօրն մատնեցաւ նոցա հանդերձ աւարաւ և պալատամբ թագաւորին :

ԻԻ. — Վասն երանելոյ քանակայիև Վարդայ ի Բաղդաստայ, և մտանելոյ յաշխարհն Հոտունոց :

Եւ յայոմ՝ ամի, որ էր ի 435 Թուին Հայոց, յորում չարչարեալ մեռանէր Գարրիէլ երէց Սեբաստիոյ. և մետրապօլիտն, որ էր պատճառ սպանման նորա, չարաչար մահու չարչարեալ ի Բուլղարս՝ սատակէր վրէժխնդրութեամբն Աստուծոյ: Եւ հարաւ զօրն Վասլի յաշխարհին Բուլղարաց: Ի նոյն ամի Թագաւորն Վարդ՝ ելեալ ի Բաղդաստայ ի Մելտենի մտանէ, վասն զի Իբն Խոսրով, զոր յառաջն ասացաք ի մահուան իւրոյ պատուէր տուեալ որդւոյ իւրոյ արձակել ի կապանաց զԹագաւորն Վարդ, զի էր պաշնադիր երկամբ: Եւ նորա զինուք, հանդերձիւք և երիվարօք արձակեալ զնա ամենայն իւրայովքն և հանեալ ըստ քաղաքն Բաղդաստայ բացագոյն ինչ՝ ամենայն խառնիճաղանճ բազմութիւն քաղաքին շարժեցաւ զկնի՝ սպանանել զնա: Այլ վայրաբնակ Արապկացն ընդդէմ կացեալ՝ առեալ զԹագաւորն ընդ անշէն տեղիս ածեն ի վրանս իւրեանց. և անսուստ արագ հասուցանեն ի Մելտենի քաղաք ի Բաբելոնէ յաւուրս 31: Եւ ամենայն զօրք աշխարհին առհասարակ ի հնա-

զանդութիւն գային և Բատն Ապահունեաց և Նիւրկեբայոյ ամիրայն և Վայրաբնակ Արապիկք, որ ընդ նմա : Եւ գարձեալ առաջին խոսվութիւնն շարժեցաւ յաշխարհին Յունաց :

ԻԵ. — Երև Փոկասոս—Վարդայ . և ոռնեյ գրագատրն, և քագատրել ինքեան :

Իսկ Վարդ որ և Փոկաս, հրամանաւ վասլի, գայ ընդդէմ նորա ի պատերազմ ամենայն զօրօքն Յունաց և Վրաց : Եւ բանս պատրողականս առաքէ առ նա ի ձեռն հրեշտակաց իւրոց տոնլով. « եթէ եկ զի խաղաղութիւն արասցուք առ միմեանս . և ի միջի մերում բաժանեսցուք զաշխարհս Յունաց բառնալով զթագաւորութիւն վասլի » : Որում հաւանեալ թագաւորն Վարդ, արձակեալ յինքենէ զզօրսն Տաճկաց, և ի հանդիպելն միմեանց Վարդ որ և Փոկաս, ստեալ երգմանն իւրոյ, յեա աւուրց եօթանց կալանաւոր արարեալ զՍիկլաոոսն Վարդ՝ զինակիր պատրաստութեամբ հրամայէ ստանել ի բերդն Ժեռաւս : Իսկ տաճիկ զօրն, որ արձակեալ էին ի Սիկլաոոսէն, երթեալ ի բնակութիւնս իւրեանց՝ և յորժամ լուան զհամբաւ ունելոյ Սիկլաոոսին ի Ժեռաւս քա-

ղաքի, գերի առին ի հարաւոյ մինչեւ յԱպահունիս: Եւ վարդն որ և Փոկաս, ի 435 թուին թագաւոր բռնակալ եղեալ՝ ճակատոտալով ընդ թագաւորական քաղաքին Կոստանդնուպօլսի հանդերձ ամենայն Յունաց և վրաց զօրուն ամս երկու: Որ և ընդդէմ թագաւորական քաղաքին ամբոց շինեալ, և զՏլփինոս մաժիսաոոս հանդերձ զօրականօք պահպան կացուցանէ. զի մի ել լիցի ի քաղաքէն կամ մուտ արտաքնոցն: Այլ պահպան նաւահանգստին՝ ուխտ խաղաղութեան առ թագաւորն վասիլ հաստատեալ՝ զամենայն զօրս քաղաքին և որ ինչ արեւմրսեայ կողմանցն՝ ի միում գիշերի յայսկոյս անցուցանէր:

Որք ելեալ ըստ թիկանցն կողմանէ ամբոցին՝ զօղեալ թաքչէին. իսկ ըստ քաղաքին կողմանէ յառաւօտանալ ժամուն, նաւս պատերազմականս պատրաստեալ մոմեղինօք գալ ընդդէմ ամբոցին. որոց տեսեալ որ յամբոցին՝ ելանէին ի պատերազմ ընդդէմ նոցա: Իսկ զօղեալ զօրն ի թիկանց կողմանէ յարուցեալք ի վերայ՝ սրախողխող և ծովընկէց առնելով զզօրոն Տլփինոսայ՝ ձերբակալ արարին և զՏլփինոս՝ գլուխ զօրուն, զոր յանդիման արարին վասիլ թագաւորին.

և դատապարտեցաւ ի փայտ ելանել : Այս եղև ի 437 թուին :

ԻԶ. — Գալն Փոկասու վարդայ յեզր ծովուն զօրօք, և երակելն վասյի և սպանակելն զնա :

Իսկ Փոկասու վարդայ արձակեալ յինքննէ զզօրսն վրաց, և ինքն ամենայն զօրօք Յունաց խաղայ յեզր ծովուն : Իսկ ի գալ ամին միւսուն, մինչդեռ զարնանային էր ժամանակն, թագաւորն վասիլ հանդերձ ելբարբն կուստանդեաւ և ամենայն զօրօքն արտաքս ելեալ և յերկուս բաժանեալ զզօրսն, մասն մի ընդ ծով առաքէ ի վերայ բանակին վարդայ, որք եկեալ հրով լուցին զնաւս նորա յեզր ծովուն :

Եւ ինքն թագաւորն ցամաքաւն եկեալ մերձենայր ի բանակն. և ի լուցանելն նաւուց, զի զայն նշանակ տուեալ էր, հնչեցուցանել հրումայէր զպատիրազմական փողսն և շփոթեալ բանակին վարդայ ահաբեկ լինէին ի փախուստ դառնալով : Մեռաւ և ինքն վարդ բռնակալ թագաւորն շարաշար մահուամբ :

ԻԷ. — Յադագս երեւման աստեղն. և շարժման կոստանդնուպօլսի. և մահ սպրաւամբին Զորտուանէյի :

Ի սոյն ամի, որ էր ի 439 թուին նի-
 զակաւոր աստղն կրկին անգամ երեւեցաւ
 յամսեանն Քաղոց, որ օր 15 էր ամսոյն,
 ի ասնի փսխման ամենասուրբ կուսի Աս-
 տուածածնին՝ յարեւելից կուսէ երեւեալ և
 զնշոյլս լուսոյն ընդ հարաւ առաքէր աւուրս
 ինչ. և ամփոփեալ յայնմ տեսութենէ՝ կայր
 ի վերայ արեւմտեայ աշխարհին ընդ մուսս
 արեւուն, զնիզակաձեւ լոյսն ընդ արեւելս
 ձգելով: Եւ զկնի սակաւ աւուրց շարժեցաւ
 աշխարհն Յունաց ահաւոր զղրումամբ, մին-
 չեւ կործանել բազում քաղաքաց և գիւղից
 և գաւառաց, եւս առաւել ի Թրակացւոց և
 Բիւզանդացւոց աշխարհին հանդերձ ծովսփն,
 որ ի մէնջ նոցա ծածանեալ ծփէր սասան-
 մամբ, մինչեւ ի նոյն ինքն ի Թագաւորա-
 կան քաղաքին Կոստանդնուպօլսի մեծաշուք
 և բազմաողայծառ զարպք հրաշատեսիկ սեանց
 և պատկերաց և եկեղեցեաց մեծամեծաց
 կործանեալ փլուզանիւր. և նոյն ինքն Սո-
 փիայն, որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պա-
 տառմամբ վերուստ ի վայր: Վասն որոյ բա-
 զում ջան եղեւ արհեստաւոր ճարտարացն
 Յունաց առ ի վերստին նորոգել: Այլ անդ
 պիտեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ
 քարագործի, սայ զօրինակ շինուածոյն ի-

մաստուն հանճարով՝ պատրաստեալ զկազապարս կազմածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելն. որ և գեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն: Այլ գեռ եւս մնացեալ էր յապրատամբացն, որ ընդ Փոկասուն Վարդայ՝ Չորտունէլ մաժիստոսն՝ եղբորորդի Թոռնկայ արեղայի, որ բռնացեալ էր ի կողմանս Դերջանայ և Տարօնոյ, յորոյ վերայ առաքէ թագաւորն Վասիլ զԺանն պատրիկ, որ և Պոռսեզ կոչիւր: Որ եկեալ պատերազմեցաւ միանկամ. և յերկրորդումն սպան զնա ի պաշտին Բագառջոյ, ի Դերջան գաւառի, ի 439 թուին: Եւ յայնմհետէ խաղապանայր աշխարհն Յունաց ընդ ձեռամբ Վասիլի նուաճեալ:

ԼԵ. — Ելն տաճիկ զօրոս Եգիպտացոց յաշխարհն Յունաց, և միակգամ և երկիցս պատերազմեցն և ելն քաղաւորիս Վասիլի ի վերայ ևոցս:

Յայսմ ժամանակի ամիրայն Եգիպտացոց որ ի Բաբելոն Ազազ անուն՝ զօրօք բազմօք առաքէ ի վերայ քաղաքին Հալպայ և ի կողմանս Անտիոքացոց: Որոց ընդդէմ երթեալ Ռոմանոս մաժիստոսն՝ որդի Սիկլաոսին, սակաւ զօրօք և ոչ կարացեալ

պատերազմել՝ ամրանայ ի կողմանս լերանցն :
 Եւ նոցա զսակաւ տեղիս յաւարի առեալ՝
 դառնան յԵգիպտոս : Եւ զկնի երկրորդ ամի
 նոյն ամիրայն զամենայն Մախր Արապին և
 զզօրան Երուսաղէմի և Լիբէացոց առաքէ
 յաշխարհն Յունաց ի նոյն կողմանս Ան-
 տիսքու : Որոց ընդպէմ երթեալ Բուռն մա-
 ժիսառոսն, հրամանաւ թագաւորին Վասլի ի
 443 թուին, պատերազմի ի Բուրզոյ գաշ-
 տին, և պարտեալ ի նոցանէ՝ ի փախուսս
 դառնայ : Որոց հետամուտ եղեալ զօրն Տաճ-
 կաց, զբազումս սրախողխող առնէին և զյո-
 լովս ձերբակալ, որպէս զժանակ պատրիկ՝
 որպի խաւոսայ, և զԹորոս բարեպաշտ և
 աստուածասէր ի գաւառէն Հաշաճնից, և
 զայլս յաշխարհին Հայոց սզասաց : Չայս
 լուեալ թագաւորն Յունաց՝ ինքնին զօրօք
 անդր հասանէր. և Եգիպտացոցն զգացիալ
 զգալուստ թագաւորին, զաղիս բանակին
 իւրեանց ի գիշերի հրով սուշորեալ, և ին-
 քեանք փախստեայ գնացին յաշխարհն իւ-
 րեանց :

Եւ թագաւորն անցեալ յաշխարհս նոցա,
 զբազում գաւառս յաւարի առեալ և յեզր
 ծովուն մեծի քաղաք շինեալ յամրութիւն
 զօրաց իւրոց և ինքն դարձաւ անդրէն ի
 կոստանդնուպօլիս փութանակի :

ԼԷ. — Դարձեալ ելն Եգիպտացոց զօրոսն և վասն Բարեչոնի և մահ Դալսուսնուին:

Դարձեալ ի 437 թուին նոյն Եգիպտացոց ամիրայն՝ որդին Ազազին, յեա մեռանելոյ հօրն նորա, զօր գումարեալ սասակագոյն քան զհայրն իւր յԵրուսաղեմէ, ի Բաբելոնէ և առաքէ յաշխարհն Յունաց:

Այս Բաբելոն ոչ է այն, որ յերկրին Սենէար ի Քաղզէացոց աշխարհին, ուր աշաարակն շինեցաւ, զսր Նաբուգոդոնոսոր՝ որդին Նապուպալասարայ, 15 ամ պարուպեաց. որ այժմ փոխեալ տեղոյ քաղաքին սակաւ բացագոյն՝ Բաղպատ անուանի: Այլ է սա բերդ իմն յերկրին Եգիպտացոց Բաբելոն անուանեալ, սրպէս պատմէ Եպիփան ի գիրսն ականց: Որ այժմ արքունիք շինեալ՝ մեծացաւ անուամբ. յորմէ ելեալ զօրն գայ յաւարի առնուլ զկողմանս Անտիոքու Ասորոց:

Որոց ընդդէմ ելթեալ հրամանաւ արքային Յունաց մաթիստոս Դալասանոս՝ պատերազմեցաւ ընդ նոսա, և պարտեալ ի փախուստ վարձուցանէր: Եւ ապա զաւարաւ բանակին եղեալ զօրն Յունաց, և տաճիկ զօրուն ընդ կրունկն վարձեալ ի վերայ նո-

ցա՝ քաջաձիգ աղեղամբք և կորուլաաէգ նի-
զակօք սուսերահար արարեալ զգօրն Յու-
նաց : Եւ մեռաւ մաժիստոտոսն . Դաւասա-
նոս եղբարրն և որդւոջն , և այլ ամենայն
զօրն ի փախուստ դանոյային . և զյոլովս ի
նոցանէ ձերբակալ արարեալ տանէին ընդ
այլրն և զՉորդուանէն պատրիկ՝ եղբօրոր-
դին Թոռնկայ արեղայի :

ԽԲ. — Մուտն միասնգամ քազատրիև
վասոյի յաշխարհև Տաճկաց ի կողմն Ասոր-
ոց :

Իսկ յետ հարկանելոյ զօրացն Յունաց ի
Եգիպտացոց զօրացն , յորում մեռաւ Դա-
ւասանոս մաժիստոտոսն . ինքն իսկ թագաւորն
վասիլ եկն յԱնտիօք : Եւ անցեալ ընդ Հալ-
պի դաշտն Ասորոց , ի սեղին ուր հարան
զօրքն նորա . և ժողովեալ զխաղխաղակոյտ
ոսկերացն՝ հրամայեաց փոս հատանել և ի
միում սեղուջ թաղել զամենայնսն , և ի
վերայ նոցա եկեղեցի շինեաց : Եւ ինքն ան-
ցեալ՝ առնու զքաղաքն Շաժար և այլ բերգս
յոլովս , և ասպատակ սփռեալ մինչև ցլեառն
Լիբանոս՝ յաւարի էառ զաշխարհն զայն : Եւ
ի աօնէ Խաչվարացին մինչև ցօր Յայտնու-
թեան Տեառն յամեաց յաշխարհն յայն , և

ասլա գարձաւ, եկն նա ձմեռել յաշխարհն
 Կիլիկեցւոց, ի Տարսոն քաղաք, զոր շինեալ
 էր Սենեքերիմայ արքայի Ասորեստանեայց:
 Սապէս գունակ Բաբելոնի. զի և ընդ սորա
 մէջն անցանէ գետն Կիլիսոս, որպէս տարա-
 ծանի ընդ մէջ Բաբելոնի (Տիգրիս): Եւ այս
 եղեւ ի 447 թուին:

ԽԳ. — վասն մեծի կիւրապադատիև
 Դաւթի մահուան, և գայն վլաւի՝ քազաւո-
 րիև Յուսուց յաշխարհն Արեւելից:

Այլ վասն մահուան մեծի կիւրապադա-
 տին Դաւթի պարս վարկանէի երկարաձիգ
 ողբովք վիպասանել, եթէ ոչ զերկարանալ
 քանիս կամէի կարճել. զի ոչ ճառից են ժա-
 մանակ, այլ գոյզն յիշատակարանաց: Բայց
 զի էր այրն հեզ և հանդարտ առաւել քան
 զամենայն թագաւորս որ ի ժամանակիս յայս:
 Եւ եղեւ նա պատճառ խաղաղութեան և շի-
 նութեան ամենայն արեւելիայց, մանաւանդ
 Հայոց և վրաց, զի զգոռ պատերազմաց յա-
 մենայն կողմանց դադարեցոյց նա՝ յաղթող
 եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց. և ա-
 մենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան
 նմա: Սա լցեալ աւուրքք, ծերացեալ ժա-
 մանակօք՝ վախճանեցաւ յաւուր մեծի փր-

կական Չաակին, ի 649 թուին . բայց զի ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա, յանձն արարեալ էր զազատագունդն իւր թագաւորին Յունաց Վասլի:

Որ և ի լսել զլուր համբաւոյ մահուան նորա ի Տարսոն կիլիկեցւոց թագաւորն Վասլի՝ փութանակի յառաջեաց քալ յաշխարհս մեր: Եւ ել նա ի կողմանս Մելախնոյ . և ի գալն առաջի քահանայիցն Սեբաստիոյ՝ հրամայեաց համարձակ լինել յամենայն գործս հաւասոց, և հնչեցուցանել զձայն ժամահարի, զոր արգելեալ էր Մետրապօլիտն, որպէս յառաջն ասացաք: Եւ անցեալ թագաւորն ընդ Հանձիթ և ընդ Բալու՝ ելանէ ի լեաոն կոհերայ յաւուր Վարդաւառի աօսին, որ ընդ մէջ Հաշաենից, Մոփաց և Խորձենոյ և անպուստ քայ, հասանէ ի գաւառն Արշամունեաց, ի քաղաքն Երիզա: Եւ ամիրայն Նփրկերտոյ՝ բուերորդի Բասին, եկն առ նա ի քաղաքն Երիզայ, և արքունասուր ընծայիւք պատուեալ զնա՝ սայ զմաթիսառոսութեան պատիւն: Եւ հրամայէ զօրացն Չորրորդ Հայոց և Տարօնոյ օգնական լինել նմա յոր պէտս և կոչեսցէ:

Եւ ինքն շուեալ հասանէ ի լեաոն Հաւ-

ճիշ, ի քաղաքն յայն: Անդ ընդ յառաջ եղեն նմա Բագարասի՝ Թագաւորն Ափխազաց, և հայրն նորա Գուրգէն՝ Թագաւոր Վրաց, զոր մեծապապիւ մեծարանօք ընկալեալ զԹագաւորն Ափխազաց՝ տայ նմա զԿիրապաղասութեան պատիւն, և զհայրն նորա մաժիսառոս արարեալ արձակեաց զնոսս գնալ յաշխարհս իւրեանց: Եւ ի նոյն օր գնալոյ նորա պատերազմ մեծ եղեւ ի բանակին Յունաց յաղագս զոյզն ինչ պատճառի. զի իշխանք և ազտաք Կիրապաղատին Դաւթի եկեալ, բանակեալ էին մերձ բանակին Յունաց. և ի հետեւակագնողէն Ռուսաց ոմն ելեալ խոստ սանէր երիւարին իւրոյ:

Իսկ ոմն ի Վրաց մատուցեալ խլեաց զայն. եկն ոմն յիւրոցն օգնել նմա. նոյնպէս և Վրացւոյն յիւրսն աղաղակեալ, որք եկեալ սպանանէին զառաջին Ռուսն: Եւ ապա բոլոր ազգն Ռուսաց որ ի տեղւոջն յայնմ շարժեցան ի պատերազմ. զի էին նոքա արք 6,000 հետեւակամարտք՝ նիզակ և ասպար ի ձեռս նոցա, զորս էր խնդրեալ Թագաւորն Վասիլ ի Թագաւորէն Ռուսաց յորժամ ետ զքոյրն իւր կնութեան նմա: Յորում ժամանակի և հաւատացին նոքա ի Քրիստոս: Եւ ամենայն իշխանք և ազատք

Տայոց ելին ընդդէմ նոցա , և պարտեալք ի նոցանէ մեռաւ մեծ իշխանաց իշխանն , որում Պատրիարքն կոչիւր , և երկու որդիքն Ոչոպընտարեայ Գարբիէլ և Յովհաննէս , և Չորդուանէլ՝ Թոռն Ապուհարպայ , և այլք բազումք . զի ցասումն Առաուծոյ էր ի վերայ նոցա ըստ մեծամասութեան իւրեանց :

Եւ սակաւ ինչ յառաջ խաղացեալ Թագաւորն Վասիլ՝ եկն առ նա Թագաւորն Վանսիայ մանուկն Աբաս՝ ի ձիալարելն ունելով զնշան քաջութեան արիականաւ զարպարեալ գեղով . և Սենեքերիմ՝ Թագաւորն Վասպուրականի , եղբայր Գուրգենայ : Ընդ որս առեալ ուրախ եղեւ Թագաւորն Վասիլ և պատուեաց զնոսա արքունասուր պատուով , և հտ նոցա ձիս և ջորիս և հանդերձս պայծառս և ոսկի յուրով . և դարձոյց զնոսա յիւրաքանչիւր տեղիս : Եւ ինքն չուեալ անցանէ ի գաւառն Հարք , ի Մանազկերտ քաղաք . և անդուստ ի Բագրեւանդ՝ բանակի ի դաշտին մերձ ի քաղաքն Վաղարշակերտ՝ մնայր գալստեան Գագկայ՝ արքային Հայոց : Այլ նա իրրեւ փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա . իսկ քուերորդին Գագկայ Ապուսահլ չարախօս եղեւ զնմանէ առ Վասիլ : Վասն որոյ Գագիկ հրաման տուեալ որպէս

իւրոյ Յովհաննիսի և յաւարի էառ զգաւառն Ապուսահլի զկողոյսովիտն և զԾաղկոյտան :

Իսկ թագաւորն վասիլ շու արարեալ զնաց ի քաղաքն Ուխթեաց . և զամենայն բերպս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով՝ զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա . և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց . և վարձաւ նա ընդ Խաղստառիճ ի կոստանդնուպօլիս :

ԽԶ. — Յադագս ևսհապետոշրեան Արծրունեաց, որ զվերովք ժամանակօրս բազառորեցին վասպորականի :

Այլ այն նահապետութիւն, որ ընդ սրդւոցն Սենեքերիմայ՝ Ասորեստանեայց թագաւորի, որ ի ժամանակս Պարուրայ Հայկազնոյ եկեալ բնակեցան յաշխարհն մեր և անուանեցան Արծրունիք: Որք ծննդաբանութեամբ եկեալ հասին մինչեւ ցՔազիկ, որ յաւուրս Սմբատայ մեծի, որ զփայտէ կախեալ եղեւ յանօրէն որպէոյն Աբուսաճի; զոր վերնագոյն յիշեցաք. և յաւերման աշխարհիս Հայոց թագաւորեաց նա ի կողմանս վասպուրականի ամս 29. և վախճանի յ392 թուին: Իսկ զկնի մահուան Քազկայ՝ թա-

գաւորեաց Դերենիկն՝ որդի նորա, ամս 17. և վախճանեցաւ ի 407 թուին. և ապա թագաւորեաց Աշոտ՝ որդի Աբուսահլի, ամս 22. և վախճանեցաւ ի 439 թուին: Եւ ի միասին թագաւորեցին երկու եղբարք նորա Գուրգէն և Սենեքերիմ՝ որդի Աբուսահլի: Եւ ի գալ թագաւորին Յունաց վասլի յաշխարհս արեւելից՝ եկեալ հանդիպեցան նմա նախ Սենեքերիմ և ապա Գուրգէն՝ երէց եղբայր նորա. և արքունասուր ընծայիւք պատուեալք ի նմանէ առաստաձեռն ոսկեով և արծաթով. և հրովարտակ տուաքեալ առ մերձաւոր ամիրայսն Տաճկաց զի մի մեղիցեն աշխարհին վասպուրակտնի. և դադարեցոյց զառ և զգերութիւն և զհարկապահանջ բռնութիւն: Եւ ապա Գուրգէն վախճանի ի 452 թուին. և Սենեքերիմ ունի զաթոռ թագաւորութեան ամս 20:

Խէ. — Յաղագս շինելոյն Գազկայ արքայի ի քաղաքն Անոյ զեկեղեցին մեծ տնտեսմբ սրբոյն Գրիգորի:

Յայնմ ժամանակի, յորում ընոյր լրութեամբ ամս 1,000 մարմնանաւոյ կամ մարդանաւոյ Տեառն մերոյ ի վասլի կայսեր յաւուրս, Գազիկ՝ արքայ Հայոց, խորհուրդ

բարի ի յանձին կալեալ, զմեծաշէն եկեղեցին, որ ի Քաղաքուպաշտի անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ և կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձեւ չափով և յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անուոյ հիմնարկեալ ի կուռէ Մաղկոցաձորոյն, ի բարձրաւանդակ տեղւոջն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան, կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, երկաթի դրանց դրանդեօք, սքանչատես տեսլեամբ գմբէթաւորեալ դունակ գերամբարձ և երկնանման գնդին» :

Արխատակես Լաստիվերտցի մինչեւ իւր պատմութեան Ե. գլուխը յաճախ կը խօսի վասիլ Բ.ի վրայ: Իր տեղեկութիւնները, թէ և յոյժ հետաքրքրական, ստիպուած ենք զանց ընել, արդէն իսկ ի մէջ բերուած վկայութիւնք չափազանց երկարած ըլլալով:

27. Ժամանակագրութիւն վասլի կեանց.
— Մնունդ վասլի 957

վասիլ կայսր կ'օծուի Պոլիքսոս հայրապետին ձեռամբ 960

Վասիլ Բ կը թագաւորէ իրապէս 976

Վարդ Սքլերոսի ապստամբութիւնն ու պատերազմները 976-979, 988 (փախուստ Պաղտատէ), 989 (անձնատուր կ'ըլլայ)

Արարական պատերազմներ 977, 986, 987, 989 (Հայաստանի մէջ), 993, 994, 1001, 1002, 1003, 1011. 1020

Բուլղարական պատերազմներ 981, 990 (Գրիգոր Տարօնեցի), 999, 1000, 1001, 1014 (աչքեր կուրացնել) 1015-1019 (վերջնական յաղթանակ)

Մահ Անտոն պատրիարքի 982

Մեծ երկրաշարժ. Ս. Սոփիայի 'գմբէթը կը ճեղքուի 986. վերստին կը շինուի 992

Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնը 988, 989 (մահ)

Վլատիմիր սպաննալեօք կ'ամուսնանայ կայսեր Աննա քրոջ հետ 991

Սուլ 992

Մահ Նիկողայոս պատրիարքի 995

Մահ Գրիգոր Տարօնեցւոյ 996

Աշոտի և Բուլղար արքայազստեր ամուսնութիւնը 996: Կ. Պօլիս կը փախչին 997

Վասիլ օրէնք մը կը հաստատէ՝ որով հարուսարը աղքատին տուրքը պիտի վճարէ 1002

Վասիլ Տայոց գաւառին կը տիրէ 1003
Պարիի մէջ իտալացիք Յունաց դէմ կ'ա-
պրստամբին 1009, 1011, 1013

Մահ Աննայի, քրոջ Վասլի 1011

Խազարաց պատերազմ 1016

Սենեքերիմի գաղթելը 1016

Գէորգ Արիագի և Յովհաննէս Սմբատի
ապստամբութիւնը 1022-1023

Ռուսք, 800 հոգի Պոլիս կու գան, պա-
տերազմ. 1024

Մահ Եւստաթիոս պատրիարգի 1025

Մահ Վասիլ Բ.ի 1025:

28. Վասլի գերդաստանը. — Ոչ մէկ
յիշատակութիւն չկայ՝ Վասիլ Բ.ի ամուս-
նացած ըլլալու մասին. Ազրիանոս պապի
մէկ կոնդակին մէջ միայն կը յիշատակուի
Մարիամ կայսրուհի « Յունաց », և Ռեծ-
վինա կայսրուհի Հոովմայեցւոց, երկուքն
ալ գուտար Ոթոն կոմսի. այսպիսի հակա-
սական տեղեկութիւն մ'ի հարկէ վստահելի
չէ, և ձեռագրական վրիպակ կ'ենթադրուի:

Ըստ Արիստակէս Լասսիվերտցոյ՝ Վա-
սիլ Բ. պատերազմի զբաղած, փոյթ չէր ու-
նեցած ամուսնանալու:

30. վասյի դրամները . — վասիչ իր
 գրամներու մէջ կը ներկայանայ իր փոքր եղ-
 բօրը Հետ միասին. իրենց մէջտեղն ունին
 կրկնագիծ խաչ մը. մակագրութիւն. Basil
 s Constantinoz en to xristo bas
 Romai.

Չ. ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.Ի ՎՐԱՅ

24. Ո՞ր պատմիչներ խօսած են Կոստանդին Ը.ի վրայ. — Այն պատմիչները որ վասիլ Բ.ի կենսագրութիւնը կ'ընեն, կը խօսին նաեւ իր եղբօր ու գահակցի՝ Կոստանդին Ը.ի վրայ. այսպէս կեդրեկոս, Զոնարաս, Գլիկյաս, և այլն:

Հայ պատմիչները խաղաղասիրութիւն կ'անուանեն Կոստանդին Ը.ի քաղաքական անգործութիւնը. « Թագաւորեաց զկնի վասլին Կոստանդին նորուն հարազատն՝ ամոչորս. և քանզի այր խաղաղասէր էր և առատ, յառաջին ամին իւրոյ թագաւորութեան եկաց ի լոութեան. և հանգեաւ երկիր ի մեծամեծ տագնապէ. և զիշխանս որ գաւառակալք էին, զորս մեծն վասիլ կարգեալ էր ի նոյն հաստատեաց » (Լաստիվերացի, Գլուխ Ե. էջ 29):

25. Կոստանդինի կենաց ժամանակագրութիւնը. — Իր ծնունդը. 959:

Ռոմանոս Բ. Պոլիքստոս հայրապետի ձեռամբ զինք գահակից կայսր կ'օծէ 961 ապրիլ 7

Վասիլ Բ.ի հետ կը թագաւորէ 976-1025

Կոստանդին միայնակ գահ կը բարձրանայ 1025

Դիոզինէս զօրավարը՝ Փացինաքները (Փէչէնէք) Դանուբէն անդին կը հալածէ 1026

Արաբացիք Անաիոքայ վրայ կը յարձակին 1026

Նաւական յաղթութիւն Յունաց ընդդէմ Արաբացւոց՝ յԱրշիպեղապոսի 1027

Որեսա Հոնգիոն բաղաքին կը ատրէ 1027

Կոստանդին կը հիւանդանայ 1028 նոյեմբեր 9

Կոստանդին Ը. կը մեռնի 1028 նոյեմբեր 11:

26. Կոստանդին Ը.ի գերդաստանը. — Կոստանդին Ը. իր Հեղինէ թագուհիէն՝ հետեւեալ ազջիկներն ունեցաւ.

1. Եւդոկիա
2. Զոյէ
3. Թէոդորա

Այս երկու վերջինները, ինչպէս տեսանք, թագաւորեցին միասին՝ Բիւզանդիոնի վրայ:

27. Կոստանդին Ը.ի դրամները. — Կոստանդին Ը. իր գրամներուն մէջ կը ներկայանայ վասիլ Բ.ի ձախակողմը, աջ ձեռքովը՝ ծիրանին, ձախովը՝ խաչը բռնած: Դրամներու մակագրութիւնը՝ ընդհանրապէս, Basil Constantinoz en to xristo bas romai.

(Տես Ducange, Historia Byzantina, հտ. XXI).

34. — Յանքուած. Սոյն գիրքը աւարտած էինք արդէն, երբ ծանօթացանք Շիւմպէր-ժէի մի նոր գրքին հետ, հնագիտական պարունակութեամբ և յոյժ կարեւոր նաև Հայկական բիւզանդագիտութեան համար. «Sigillographie de l'empire byzantin» Paris MDCCCLXXXIV).

Այս գործը չենք կարծեր բնաւ ծանօթ ըլլայ ազգին, որուն համար սակայն յոյժ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ:

1. Այնտեղ կը գտնենք (պատակերով միա-

սին) Թորոս Ռուբենի (= Թորոս Ռուբինեանի) կնիքը:

Մէկ կողմը կը ներկայանան երկու զինուորական սուրբեր նիզակ ու վահան ի ձեռին. (Ս. Գէորգ և Ս. Թէոփոր, ինչպէս կը մեկնէ Շլիմպէրժէ):

Միւս կողմը կայ մակագրութիւնը, յունարէն լեզուով. Δύας φρούρει καλλινηκῶν μαρτυρ (ων) σεβάστον θεοδώρον τον ρουπένιον (Չոյք քաջայաղթ մարգիրոսացն՝ պահեսցէ զԹեոփորոս Ռուբենիոս):

(Տե՛ս էջ 695):

Սեբաստոս, որ հին ժամանակ կը գործածուէր միայն արքունական ընտանեաց անդամներուն համար, յաջորդ պարուց մէջ, սկսեալ գլխաւորապէս Ալեքս Կոմնենոսէն, կը նշանակէր պալատականներու բարձրագոյն կարգը (տե՛ս Sigillographie էջ 581):

Շլիմպէրժէ կ'անդիտանայ թէ ո՛վ կարող է լինել այդ Թեոփորոս Ռուբենը և այսչափ կը խորհրպածէ Ռուբենիոս ձեւի նկատմամբ.

«Nom grécisé d'une illustre famille arménienne qui a donné au trône de la Petite Arménie une longue série de rois»:

Բայց դիւրին է այդ Թեոփորոս Ռուբենիոս

սի մէջ ճանչնալ Թորոս Բ.ը (1144-1167)․
 իր Լեւոն Ա (1123-1143) հօրը հետ միասին գերի տարուած և բանտուած ի կոստանդնուպօլիս, նա յետոյ արքունեաց մէջ պատիւներ ստացաւ և եղաւ ամենէն բարձրաստիճան պարտուականներէն մին, ամուսնացաւ յոյն իշխանուհւոյ մը հետ, մինչև որ յաջողեցաւ փախչիլ Կիլիկիա, և վիպասանական արկածներէ յետոյ՝ իր հայրենի ժառանգութիւնը ձեռք բերել։

Շլիմպէթէ «Ռուբէնիոս»ը «Բիւզանդական ընտանիքներու» շարքին մէջ դասակարգած է. մինչ, եթէ ստոյգ է մեր տուած մեկնութիւնը, նա ընտանեկան կնիք մը չէ, այլ Թորոս Բ. ի անձնական կնիքը։

Այսպէս ուրեմն Հայոց պատմութեան ամենէն սիրելի և ամենէն ժողովրդականացած դէմքերէն մին՝ մեզ թողուցած է իր կնիքը՝ ցարդ Հայոց անժանօթ մնացած։

Թորոս Բ. Ալեքս Ա. կոմնենոսէն (1081-1117) շատ յետոյ ապրած ըլլալով ո՛չ մէկ առարկութիւն կրնայ վերցնել Սերաստոս տիտղոսը։

2. Լեւոն Հայկազնի վրայ խօսելով, յիշեցինք իր անուամբ հասած դրամներու սա-

կառութիւնը: Ի փոխարէն՝ ունինք այս հայ-
սրէն՝ կնիք մը: Իրեն պէտք է ընծայել, Շլիւ-
մպէրժէի կարծեօք, ինքզինքը «Հայոց զօ-
րավար» անուանող Լեռնի մը կնիքը, Թ-
զարուն պատկանող:

Հետաքրքրականն այն է որ այդ կնիքի մա-
կագրութեան մէջ՝ փոխանակ յն. տրական
Λεοντη ձեւին դրուած է Λεοντα. Շլիւմպէր-
ժէ. կ'անդրադարձնէ այս երևոյթը, առանց
մեկնութիւն տալու. արդեօք հայկական հո-
լովման մը (Ղեւոնդայ) ազդեցութիւնը չկայ
այդտեղ:

3. Մենք այլուր Լարսկոն անուան լրայ
խօսելով զայն Մամիկոնեանի հետ համե-
մատեցինք:

Կնիքներու հաւաքածոյքը կը յայտնէ մե-
զի Հայաստանի կիւրուպաղատ մը - մինչև
ցարդ հայ կիւրուպաղատներու ցանկէն բացա-
կայ - Լեռն Լարսկոն անուամբ, որ ինքզին-
քը կ'անուանէ Դոռքս Հայոց: Կնիքը Ժ դա-
րէն է:

«C'est ici le sceau de Léon La-
lacon, duc des (contingents) Armé-
niaques, dont le Porphyrogénète
nous a raconté les exploits contre

les Sarrasins au chapitre XLV du *Livre de l'Administration*. Ce sceau nous apprend que Léon Lalacon était en plus revêtu de la haute dignité de curopalate. Il était le chef du thème Arméniaque en 986" (*Շլիւմպ. էջ 296*):

Արհարկուած Լաշակոնն է այն՝ որ 996 թուին Հայաստանի նահանգապետն ըլլալով յարձակեցաւ Արարացոց վրայ որ Բասեան նահանգի եկեղեցիները աւերած էին և զանոնք հալածեց Հայաստանէն, յետոյ, Թէոփուպօլսէն. Քաթաքալոն զօրավարին հետ յարձակեցաւ շրջակայ երկիրներու վրայ և աւերեց զանոնք. (տես Muralt, *Chronographie byzantine* էջ 483):

Այդ Լաշակոնը կը թուի ճիշտ այն ընտանիքէն, որուն կը պատկանէր նաև Նիկիտասն յիշատակուած և 858ին ապրող Լեռն Լաշակոն, որ Նուսերեան կոչուած գնդին զօրավարն էր, և որ Իպնասիոս հայրապետը շարշարեց: (*Նոյնը, էջ 434*):

Մորտումանի կնիքներու հաւաքածոյքին մէջ կը գտնուին հետեւեալները՝ հայկական քանակաբեւոյցի պաշտօնաւորներուն պատկանող.

Խերոսֆարքես, (Սիկիլիոյ) հայ լեզէոններու գատաւոր, Գեորգ, Պետրոս, Հայոց հիւպատոսներ:

Շլիւմպէրտէի հաւաքածոյքին մէջ կը գրտնենք նաև հետեւեալ Հայազգիներու կնիքները.

Արև (էջ 622) ԺԱ դարու մէջ անորոջ հայազգի զօրաւար, որ Աքրիաոսի զղեակը պաշտպանեց ընդդէմ Լատինացոց և 2091ին Ալեքս կայսեր դէմ դաւադրութիւն կազմելով՝ արսորուեցաւ:

Թովմաս Արտաւան պատրիկ, ԺԱ դար. (էջ 622).

Եպիփան Արտաւագոեան, դեսո, Կոմենենեանց ժամանակ (էջ 623).

Յովհաննէս Արտաւագոեան «Վեսո, հիւպատոս, գատաւոր Վելումի և Կեպիրհերոտէսի». Ժ դար). Ս. Նիկողայոսի պատկերով (էջ 262).

Արտաւագո «պատրիկ, կիրոպաղատ և կոմս կայսերական աստուածապահ Օփսիկեոնի» (Ը դար): Սա այն նշանաւոր թագապահանջն է որ նախ Օփսիկեոնի կոմս ըլլալով՝ յաջողեցաւ յետոյ կայսր հռչակել ինքզինք 742-743 (էջ 249)

Քրիստափոր Վասպուրականցի. (Ասփրա-
քանիթիս). Ժ դար.

Վարագրակոչ (էջ 249). 711ին, Յուս-
տինիանոս կայսեր հետ՝ սպանուեցաւ Վար-
դան Փիլիկ կայսրէն. նա Օփսիկիոնի կոմս էր:

Թեոդոր Խորճեանեցի (Ժ-ԺԱ դար) էջ 635

Միքայել Քոչրղիկ (Ժ դար), որ 978ին
ապստամբ Վարդի ծովակալն էր և յաղ-
թուեցաւ:

Նիկեոսա Միսիրար (Նիկեոսա Մախի-
րար, ԺԲ - ԺԳ դար). էջ 675

Վասիլ Միսիրար (էջ 675). « Վեսա,
դատաւոր, և նահանգապետ Մելիտինէի և
Լիւկանդոսի» (Ժ դար):

Գեորգ Մլեն (Մելիաս), Ժ դար (էջ 679)

Բակուրիանոս Վլաստոս, ԺԲ - ԺԳ դար:

Ռոմանոս Սքլերոս ԺԱ դար, նշանաւոր
անձ իր պարու պատմութեան մէջ (էջ 696).

Գրիգոր մագիստրոս Տարօնեցի, ժամա-
նակակից՝ Ռոմանոս Լեկաբենոսի էջ 706

Յովհաննէս Տարօնեցի Կիւրոպաղատ
(1093ին կը յիշուի այս անուամբ զօրա-
վար մը). էջ 706

Անտոն Թոռնիկ էջ 708.

Միքայել Վարդան (ԺԲ - ԺԳ դար) էջ 712

Եղիշտիոս Վասիլամիոս (Վահրամ) կիւ-

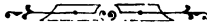
րոպաղատ և գուքս կիպրոսի, հաւանորէն
սրբի 1078ին Անտիոքայ վրայ իշխող Փի-
լարես վահրամ հայ գուքսին . (էջ 714):

Վահրամ իշխան, ԺԱ գար. (էջ 714).

Դեմետր Վահրամ, Վեսս և զօրավար
(էջ 714).

*

Բիւզանդական արգի պատմչաց ցանկին
վրայ (զոր տես Գրոցս Ա. հատորին, Նե-
րածուրեան մէջ) պէտք է աւելցնել զրութիւն
մը, զոր գրքիս աւարտումէն յետոյ առիթ
կ'ունենանք տեսնելու. Gibbon անդդիաց-
ւոյն, 12 հատորով, The history of the
decline and fall of the roman empi-
re, London MDCCXCVII.

ՅԱՆԿ ԳՐՈՑՍ

ԵՐԿՐՈՐԿ ՀԱՏՈՐԻՆ

Է. ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ՊԵՐՓԵՌՈՒԹՅՆ

Ա. — Կոստանդնի կենդանագիրը	5
Բ. — Պերփեռուժէնի մանկութիւնը. — Գիշերային յարձակում պալատին վրայ	9
Գ. — Արքունեաց յեղաշրջումը. — Ռոմանոս Լե- կաբենոս կայսր	16
Դ. — Ռոմանոսի և իր որդւոց աքսորը. — Պեր- փեռուժէն միայնակ կայսր	23
Ե. — Կոստանդինի մահը	28

Ը. ՌՈՄԱՆՈՍ ԼԵԿԱՔԵՆՈՍ

Ա. — Քաջերու ընտանիքը. — Յաղթուած առիւծը. — Ռոմանոսի նկարագիրը	33
Բ. — Ռոմանոս Բուլղարական պատերազմի ժա- մանակ. — Նպատարմիղը պալատին դիմաց	39
Գ. — Փոկասի բանակն ի Քաղկեդոն. — Ռոմանո- սի ճառը՝ կարմիր կօշիկներուն առթիւ. — Ռո- մանոս կայսր	44
Դ. — Կալիզուլա պարլիարգ. — Եկեղեցականք պարելով ժամերգութիւն կ'ընեն. — Զուարթու- թեան դարը	49
Ե. — Ռոմանոսի ներքին կառավարութիւնը. — Դա- ւաճանութիւնք իր կենաց դէմ. — Պոնտոսի Հա- յոց ապստամբութիւնը	53
Զ. — Բուլղարք Բիւզանդիոնի մօտ. — Հայազգի ծովակալ մը խղրուած. — Ռոմանոս կանացի պատմուճան հաղուած՝ դէպ ի թշնամիներ կ'եր- թայ. — Անհաճոյ ընծայ մը	61

- Է. — Գուրգէն Հայկազնի քաջութիւնքը. — Արարացիք իրենց հայրենակցաց դէմ կոռուելու բռնադատուած. — Պատերազմ Մելիտոնէի և Հայաստանի մէջ 67
- Ը. — Ռուսք Վոսփորի առջեւ իրենց նաւատորմի դը փճացած. միջադէպեր 73
- Թ. — Դաւազորութիւն Ռոմանոսի դէմ. — զիւանազէս Հայուէի մը. — Աքսորանցի գիշերը. — Գէպ ի Փոռթի 78
- Ժ. — Ռոմանոսի վանական կեանքը. — Հեզնութեամբք իր որդւոց ընդառաջ կ'ելլայ. — Տարօրինակ խոստովանանք մը. — Աքսորեալին մահը 84

Թ. ՌՈՄԱՆՈՍ Բ. ԿՐՏՍԵՐ

- Ա. — Կանխահաս ախաւոր մը. — Հնգամեայ ամուսինը. — Վեցամեայ կայսրը. — Գինեպանի դուտարը՝ Թազուհի. — Կենդանագիր Կրտսեր Ռոմանոսի 97
- Բ. — Հայրասպանութիւն. — Մայր և քոյրեր՝ արտորի սահմանուած. — Գայթակղեցուցիչ մարապետներ. — Կրօնաւոր մը՝ Թիկնապահներու զօրավար եղած. — Դաւազորութիւն 103
- Գ. — Պատերազմներ՝ Կրտսերն Ռոմանոսի ժամանակ. — Հայ ոճրագործներ և հայ սուրբ մը. — Ռոմանոս Կրտսերոյն մահը 111

Ժ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԻԿ

- Ա. — Հայկազն ասպետը. — Իր դէմքը. իր հոգին. — Ականատեսի մը նկարագրութիւնը 120
- Բ. — Հայ կայսեր ծնունդը. — Չմշկիկի դպրոցը. — Իր անուան ծագումը. — Դիւցազներու ցեղը. — Չմշկիկի հարսանիքը 126
- Գ. — Չմշկիկի դերը Պերփեռուժէնի ժամանակ. — Կրտսերի մը քաջութիւնքը. — Յարթանակ և սուգ. — Արար հեծելագունդը՝ Չմշկիկէն գերի բռնուած 133
- Դ. — Չմշկիկի դերը՝ Կրտսերն Ռոմանոսի ժա.

- մանակ. — Ոսկրեղէն բլուրները. — Մայրա-
քաղաք մը անճնատուր 138
- Ե. Նիկեփոր կայսր. — Չմշկիկ Արեւելքի գորա-
վար. — Արիւնէ ջրվէժը. — Բնաւորութեանց
հակապատկեր մը. — Անտիոքայ առումը. —
Չմշկիկ սուրհանդակաց զխաւոր. — Չմշկիկ՝
աքսորեալ 141
- Չ. — Թէոփանոյ և Չմշկիկ. — Գիշերային տե-
սակցութիւններ. — Չուանէ սանդուխը. —
Քաղկեդոնի ծովափին վրայ. — Գաւաղրու-
թիւն 152
- Ե. — Գաւաղրութիւնը յայանուած. — Նիկեփորի
հետազօտութիւնք. — Տազնապալից իրիկուն
մը. — Արիւնհեղութեան գիշեր 159
- Ը. — Չմշկիկ կայսր օծուած. — Թէոփանոյի յու-
սահատութիւնը. — Իր աքսորը 168
- Թ. — Իւլանագիտական ամուսնութիւն. — Ճգնա-
ւոր մարգարէն. — Եպիսկոպոսներու դաւակ-
ցութիւնը. — Աղանդաւորներու փոխադրու-
թիւնը. — Չմշկիկի ներքին կառավարութիւնը. 175
- Ժ. — Փոկասեանց ընտանիքը. — Թափառական
դաւադիրներ. — Մատնիչ եպիսկոպոս մը. —
Չմշկիկի վսեմութիւնը՝ դէպ ի իւր թշնամիներ. 179
- ԺԱ. — Մեծագոյն ապստամբութիւն մը. — Վարդ
Փոկաս՝ կայսր. — Մենամարտ. — Բռնի կրօ-
նաւորը 181
- ԺԲ. — Ռուսական պատերազմ. — Չմշկիկի յաղ-
թանակները՝ Ռուսաց վրայ. — Վարդ Աքլե-
րոս. — Գարանած բանակը. — Ռուս Գո-
ղիաթը. — Մենամարտներ 186
- ԺԳ. — Չմշկիկի արշաւանքը. — Փարասթլաւա
երկու օրուան մէջ առնուած. — Արքունիքը
բոցերու մէջ. — Յովհաննուպոլիս 192
- ԺԴ. — Տրեսթրայի պաշարումը. — Մենամարտ
Արաբացոյ և Ռուսի. — Չմշկիկ՝ Ռուսաց իշ-
խանը մենամարտի կը կանչէ. — Պատերազմ.
— Յաղթանակ 194
- ԺԵ. — Արաբական պատերազմը. — Հայ կայսրը
և Հայոց Թագաւորը. — Չմշկիկ Բաբելոնի

- մօտ. — Երկրորդ արշաւանք. — Ասորեստան, 1 Իբրանան, Պաղեստին ընկճուած 201
- ԺԶ. — Տըսուր գուշակութիւն. — Թունաւոր բաժակը. — Չմշկիկի մահը 208

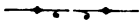
ԺԱ. ՎԱՍԻԼ Բ. ԲՈՒԼՂԱՐԱՄՊԱՆ

- Ա. — Նիկեփոր և Թէոփանոյ. — Թատրերգական տեսարան մը պալատին մէջ. — Արհաւիրքի գիշեր մը. — Նիկեփոր կայսր 215
- Բ. — Վասիլ Բ.ի անուանական կայսրութիւնը. — Հայ թիկնապահներու կոռւր. — Հայ զինուորներուն նկարագիրը. — Տարօնի իշխաններն և Նիկեփոր. — Վասիլ Բ' միայնակ զահուն վրայ 225
- Գ. — Ապստամբութիւն. — Հայ սպարապետ մը կայսր հռչակուած. — Վիպասանական դեր մը. — Լեոնային աւազակը. — Խնջոյք և պատերազմ 235
- Դ. — Ռոմանոս Տարօնեցիին պարտութիւնը. — Հայ զինուորներու սպանումը. — Բիւզանդական բանակը շախջախուած 229
- Ե. — Կրօնաւոր մը՝ Վարդ Սթլերոսի դէմ զըրկուած. — Վրացիներու քաջութիւնը. — Երկու սպարապետներու մենամարտը 245
- Զ. — Վարդի գերութիւնը. — Պաղտատու բանտը. — Բռնի երկրպագութիւնը 252
- Է. — Վասիլ Սենեկապանի մահը. — Վարդ Փոկասի ապստամբութիւնը 260
- Ը. — Երրորդ ապստամբութիւն. — Նիկեփոր Փոկաս Բ և Սենեքերիմ Արծրունի. — Տրդատ ճարտարապետ. — Յոյն եկեղեցին՝ Վասիլի ժամանակ 267
- Թ. — Վասիլ Բուլղարասպանի արտաքին քաղաքականութիւնը. — Արեւելքի և Արեւմուտքի վիճակը. — Ողբերգութիւն մը. — Բորիսի մահը. — Բուլղարական պատերազմի սկզբնաւորութիւնը 275
- Ժ. — Վիպասանական բանտարգելութիւն մը. —

- Գրիգոր և Առոտ Տարօնեցի. — Իրենց կոիւնքը Բուլղարաց ղէմ. — Առոտ՝ զգեակի մը մէջ. — Բուլղարաց արքայազուսարը և Առոտ. — Մատնութիւն. վրէժ. գիշերային փախուստ. օր մը զիակներու մէջ. Սամուէլի ազատումը՝ մահուանէ . 280
- ԺԱ. — 1000 թուականը. — Հարկատուութեան արտասովոր իղանակ մը. — Նորահնար անգըթութիւն. — Կոյրերու թափօրը. — Սամուէլի մահը. — Նուաճումն Բուլղարիոյ . 288
- ԺԲ. — Վասիլ Բ.ի յարաբերութիւնները՝ Հայոց հետ. — Արծրունեաց զաղթականութիւնները ըստ Կեղրենոսի. — Այժմեան վանեցիք բուլղար են ծագմամբ. — Վրաց և Տայոց իշխանները. — Հայ կնոջ մը հնարագիտութեամբ՝ զգեակ մը զրաւուած. — Անի Յունաց կը կտակուի. — Վասիլ Բ.ի վսեմութիւնն և հալածութիւնը . 299
- ԺԳ. — Վասիլ Բ.ի պատերազմները Գերմանացոց ղէմ. — Գերմանացոց կայսրը՝ զերի բռնուած. — Իր ազատումը. — Սարակինոսը, վենետկեցիք, Խազարներ, Ռուսեր, Արաբներ՝ Վասիլ Բ.ի ժամանակ . 310
- ԺԴ. — Վասիլի մահը. — Նկարագրութիւն իր ղէմքին և իր բնաւորութեան . 315

ԺԲ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.

- Ա. — Կոստանդնի սակաւատել թագաւորութիւնը. 323
- Բ. — Կոստանդնի յաջորդը. — Արղիյրեան ընտանիքը ինչ աղերս ունի Արծրունեաց հետ . 328

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒ ՀԻՆՆԵՐԸ

Ա. ՄԱՐԻԱՆԷ

Խորհրդաւոր հարսանիք մը. — Փառք՝ առանց երջանկութեան. — Մերանի և քօղ. 340

Բ. ԹԷՈՒՌՈՍԻԱ

Կամսարական իշխանուհին. — Թէոդոսիա կայսրուհի. — Պրոկոպիայի նախանձը. — Բարեպաշտական ոճիրը. — Լեւոնի գերեզմանը. — Թէոդոսիա վանքի մէջ 344

Գ. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ

Անմեղութեան պատկեր մը՝ ոճիրներու մէջ. — Արցունքներու կեանք մը. — Եւփրոսինէ վանքի մէջ. — Միքայէլ Թլուատ կը տեսնէ հայ կուսանը, կ'որոշէ անոր հետ ամուսնանալ. — Արգելքներ, հանգոյցներ. — Կառակերզական լուծում. — Յանկարծական հարսանիքը. — Եւփրոսինէ կայսրուհի 347

Դ. ԹԷՈՒՌՈՐԱ Ա.

Ոսկեղէն խնձորը. — Առասպելներ՝ իրագործուած. — Մամիկոնեան կայսրուհին. — Իր Թագաւորութիւնը. — Իր գործակիցները. — Վարդ և Մանուէլ Մամիկոնեանք. — Թէոդորայի և կեղեցական գործունէութիւնը. — Դատապարտեալ մը՝ դժոխքէն դուրս հանուած. — Թէոդորայի քաղաքական գործունէութիւնը. — Միքայէլ Արքշիռի զաւեշաները. — Վարդի . . .

ճիրնները. — Թէոդորա պալատէն հալածուած.
— Թէոդորա սրբուհի 355

Ե. ՀԵՂԻՆԷ

Հայազգի Շամիրամը. — Դաւադրութիւն կը կազմէ իր հօր դէմ. — Իր յաղթանակն և մահ. 375

Զ. ԹԵՈՒՊՐԱ Բ.

Զմշկիկի ամուսինը. — Առաջինի կայսրուհի մը . 379

Է. ԹԵՈՒՊՐԱ Գ.

Յեղափոխութեան տեսարան մը՝ Բիւզանդիոնի մէջ.
ժողովուրդը պալատին վրայ կը քալէ. — Կախարդական երեւոյթ մը. — Բանակի և ժողովրդեան կոհը. ամբոխը կը տիրէ արքունիքին. — Երկու պառաւնեք՝ միանգամայն կայսրուհի հրատարակուած. — Թէոդորա զաւազուրկ. — Իր երկրորդ թագաւորութիւնը և մահ. 381

Ը. ՌԻԹԱ

Կիլիկիոյ արքունեաց մէջ. — Երկու քոյրերը. — Հարսանիքի պատրաստութիւնը. — Բուզանդական կրօնամոլութիւն. — Դիւցազնուհին. — Ռիթայի զիւանագիտական ձգտումները. — Իր մահը 399

Ց Ա Ն Կ

Մ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ց

1. Յունաց ո՞ր պատմագիրները խօսած են Կոստանդինոպոլիսի գերփետրագրության վրայ 413
2. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Պերփեռուժէնի վրայ 420
3. Դիւանագիտական յարաբերութիւնք Պերփեռուժէնի և Հայոց . Հայաստանի փոքր իշխանութիւնք 448
4. Ժամանակագրութիւն Պերփեռուժէնի կենաց . 466
5. Կոստանդին Պերփեռուժէնի գերդաստանը . 471
6. Կոստանդին Պերփեռուժէնի դրամները 472

*

7. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Ռոմանոս Լեկաբենոսի վրայ 475
8. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Լեկաբենոսի վրայ 475
9. Հայ էր Ռոմանոս 478
10. Ժամանակագրութիւն Լեկաբենոսի կենաց . 479
11. Լեկաբենի գերդաստանը 485
12. Լեկաբենի դրամները 485

*

13. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ 487
14. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Կրտսերն Ռոմանոսի վրայ 487
15. Ստոյգ է Ռոմանոսի « հինգ տարեկան » ամուսնանալն 490
16. Ժամանակագրութիւն Կրտսերն Ռոմանոսի կենաց 490

17. Կրտսերն Ռոմանոսի գերդաստանը . . . 492
 18. Կրտսերն Ռոմանոսի դրամները . . . 492

*

19. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Չճշկիկի վրայ . . . 493
 20. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Չճշկիկի վրայ . . . 493
 21. Ժամանակագրութիւն Չճշկիկի կենաց . . . 529
 22. Չճշկիկ, ըստ Շլիմպերժէի . . . 531
 23. Չճշկիկի գերդաստանը . . . 540
 24. Չճշկիկի դրամները . . . 541

*

25. Յունաց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Վասիլ Բ. Բուլղարասպանին վրայ . . . 543
 26. Հայոց ո՞ր պատմիչներ խօսած են Վասիլ Բ.ի վրայ . . . 543
 27. Ժամանակագրութիւն Վասիլի կենաց . . . 565
 28. Վասիլի գերդաստանը . . . 567
 29. Վասիլի դրամները . . . 568

*

30. Ո՞ր պատմիչներ խօսած են Կոստանդին Ը.ի վրայ . . . 569
 31. Ժամանակագրութիւն . . . 570
 32. Կոստանդին Ը.ի գերդաստանը . . . 570
 33. Կոստանդին Ը.ի դրամները . . . 571
 34. Յաւելուած. (Հայ - բիւզանդական կնիքներու մասին) . . . 571

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑԱՆԿ

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ « ՀԱՅ ԿԱՑՍԵՐԱՑ »

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ց

Ա. Հ Ա Տ Ո Ր

	Թվեր.	Էջ
1. ՄՕՐԻԿ	583 - 602	25
2. ՎԱՐԴԱՆ	711 - 713	129
3. ԼԵԻՈՆ Ե.	813 - 820	155
4. ՎԱՍԻԼ Ա.	867 - 886	199
5. ԼԵԻՈՆ Զ.	886 - 912	215
6. ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ	912 - 913	249

Բ. Հ Ա Տ Ո Ր

	Թվեր.	Էջ
7. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Է.	913 - 959	5
8. ՌՈՄԱՆՈՍ Ա.	920 - 944	33

	Թվեր.	էջ
9. ՌՈՄԱՆՈՍ Բ.	939 - 963	98
10. ԶՄՇԿԻԿ	969 - 976	120
11. ՎԱՍԻԼ Բ.	976-1025	215
12. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ը.	1025-1028	313

ՀԱՅ ԿԱՅՍՐՈՒՀԻՆԵՐ

(Բ. ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ)

	Թվեր.	էջ
13. ՄԱՐԻԱՆԷ	788 - 795	340
14. ԹԷՌԴՈՍԻԱ	813 - 820	344
15. ԵՒՓՐՈՍԻՆԷ	823 - 830	347
16. ԹԷՌԴՈՐԱ Ա.	830 - 867	355
17. ՀԵՂԻՆԷ	919 - 961	375
18. ԹԷՌԴՈՐԱ Բ.	971 - 976	379
19. ԹԷՌԴՈՐԱ Գ.	1042-1056	381
20. ՌԻԹԱ	1296-1333	399

Վ Ե Ր Ջ